అవిరళకోశము

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అమరకోశము

సంస్కృతాంధ్ర వివరణము

ప్రథమ కాండము

సంపాదకుడు

శ్రీ చలమచర్ల వేంకటశేషాచార్యులు

ప్రచారకులు

లక్ష్మీ పబ్లికేషన్స్

హైదరాబాదు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
कृपया पुस्तक के ऊपर कोई निशान आदि
न लगायें।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या..... आगत संख्या.....

पुस्तक—वितरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित २० वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी चाहिए। अन्यथा १० पैसे के हिसाब से विलम्ब-दण्ड लगेगा।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
Forwarded free of cost, and with the compliments of the Department of Education, Government of India, New Delhi.
DONATION

అమరకోశము

సంస్కృతాంధ్ర వివరణము

(గురుబాల ప్రబోధికా, క్షీరస్వామి, అమరపదపారిజాత, టీకాసర్వస్వ, రామాశ్రమీ వ్యాఖ్యాసముల్లసితము)

ప్రథమకాండము

007382

సంపాదకుడు

శ్రీ చలమచర్ల వేంకట శేషాచార్యులు

ప్రచారకులు

శ్రీ జయలక్ష్మీ పబ్లికేషన్సు

హైదరాబాదు

1989

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అమరకోశము - సంస్కృతాంధ్ర వివరణము

ప్రథమకాండము

ప్రథమ ముద్రణము - 1989

© శ్రీ చలమచర్ల వేంకట శేషాచార్యులు. సంపాదకుడు

This book is published with the Financial Assistance of the Tirumala Tirupati Devasthanams, Tirupati under their Scheme "Aid to publish Religious Books".

మరియు

తెలుగు విశ్వవిద్యాలయము వారి ఆర్థిక సహాయము పొందినది.

వెల రూ. 65/-

గ్రంథాలయ ప్రతి రూ. 100.

ప్రచారకులు :

శ్రీ జయలక్ష్మీ పబ్లికేషన్స్

3-35, రామమందిరం వద్ద, కూకట్‌పల్లి,

హైదరాబాదు - 500 872.

ఫోన్ - 263298.

ముద్రణ :

శివాజీ ప్రెస్సు,

4-4-53, గంజ్ బజారు,

సికిందరాబాదు - 500 003.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అభినందనము

ప్రొ. పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు
M.A Ph. D.
Emeritus Professor,
Dept. of Sanskrit, O.U.
Director. Sanskrit Academy,
Osmania University.

ఈ పదానికి ఇది అర్థం అని తెలియడానికి (శక్తిగ్రహానికి) పెద్దలు చెప్పిన సాధనాలలో కోశం ఒకటి. నిజానికి మిగిలినవాటి అన్నిటికంటె ఇది చాలా ప్రధానమైనదని చెప్పాలి. ఎందుచేతనంటే —

"శక్తిగ్రహం వ్యాకరణోపమాన కోశాప్తవాక్యాద్వ్యవహారతశ్చ,
వాక్యస్య శేషాద్వివృతేర్వదన్తి సాన్నిధ్యతః సిద్ధపదస్య వృద్ధాః"

అనే ప్రసిద్ధశ్లోకంలో చెప్పిన వ్యాకరణోపమాన వ్యవహారాదులద్వారా సిద్ధించిన విషయాలు, అనగా అర్థనిర్ణయాదులు కోశాలలో చేర్చబడి ఉంటాయి కదా.

కోశాలకు నిఘంటువులు అని ప్రాచీననామధేయం. నిఘంటువులు అతి ప్రాచీనకాలంనుంచీ మనదేశంలో ప్రచారంలో ఉన్నాయి. వేదాలలో ఉన్న పదాల నన్నింటినీ చేర్చి ఏర్పరచిన నిఘంటువు అతి ప్రాచీనమైనది. దీని వ్యాఖ్యానాలకు నిరుక్తాలని పేరు. ఇపుడు మనకు లభించే నిరుక్తం యాస్కుడు రచించినది. ఇది పాణినికంటె పూర్వం రచింపబడింది. అనగా యాస్కుడు క్రీస్తుకు పూర్వం 7వ శతాబ్దికి చెందిన పాణినికంటెకూడా పూర్వుడు. యాస్కుడు కూడా తనకుపూర్వం ఉన్న నిరుక్తాలను పరిశీలించి నిరుక్తం వ్రాసినట్లు కనబడుతుంది. నిఘంటువు రచించినవాడుకూడా యాస్కుడే అనే వాదం చాలామంది విమర్శకులు అంగీకరించలేదు. నిఘంటువులో ఉన్న ఒక్కొక్కపదం తీసికొని అది ఏ ధాతువునుండి ఏ అర్థంలో నిష్పన్నమైనదో చెపుతూ యాస్కుడు అక్కడక్కడ వేదమంత్రాల నుంచి ఉదాహరణ లిస్తాడు. ఉదాహరణలుగా ఇచ్చిన మంత్రాలలో ఏవైనా అప్రసిద్ధార్థాలైన పదాలుంటే వాటికి కూడా అర్థాలు చెప్పుకొంటూ పోతాడు. ఈ విధంగా కొన్నిచోట్ల నిరుక్త శాఖాచంక్రమణరీతిలో

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నడుస్తుంది. వేదాలకు మాత్రమే సంబంధించిన ఈ నిఘంటు - నిరుక్తాల ప్రధాన ప్రయోజనం వేదార్థజ్ఞానం. ఇవి ఒక విధంగా వేదవ్యాఖ్యారూపా లనవచ్చును.

వైదికనిఘంటువునే అనుసరిస్తూ లౌకికభాషకుకూడా సంబంధించిన పదాలను కూర్చిన నిఘంటువులు (కోశాలు)కూడా చాలాకాలంనుంచి ప్రచారంలో ఉన్నాయి. వేదవ్యాఖ్యానం వేదనిఘంటువుల ప్రయోజనమైతే, కావ్యరచనా ప్రవృత్తులైన కవులకు శ్రమలేకుండా శబ్దస్ఫూర్తిని కలిగించడం ఈ కోశాల ప్రయోజనం. వైదికనిఘంటువులకీ, లౌకికకోశాలకీ మధ్య ఉన్న కాలికమైన అంతరాన్ని (Time gap) వ్యాకరణగ్రంథాలు పూరించినాయి. వ్యాకరణ శాస్త్రానికి సంబంధించిన ధాతుపాఠ - గణపాఠ - ఉణాదిసూత్ర - లింగానుశాసనాదులు లౌకికకోశనిర్మాణానికి చాలా ఉపకరించి ఉంటాయి. వైదిక నిఘంటువులలో నామవాచకాదులతోపాటు ధాతువులుకూడా చేర్చబడినవి. ఈ పదాలన్నీ వేదాలలోనుంచి సంగ్రహించడం జరిగింది. లౌకికకోశాలలో కేవలం నామవాచకాలూ, అవ్యయాలూ చేర్చబడ్డాయి. ఈ పదాలను ఏ ఒక్క గ్రంథం నుంచి సంగ్రహించడం జరగలేదు.

కోశాలు కవుల ప్రయోజనాలను దృష్టిలో ఉంచుకొని రచింపబడినాయనే విషయం గమనించి ఉన్నాం. అందుచేతనే కొందరు కవులుకూడా కోశాలు నిర్మించినట్లు చెప్పడం ఉన్నది. మురారి, మయూరుడు, బాణుడు, శ్రీహర్షుడు బిల్హణుడు కోశాలు నిర్మించినారట. శ్రీహర్షుడు శ్లేషకావ్యరచనకు ఉపయుక్తంగా ఉండేటట్లు "శ్లేషార్థపదసంగ్రహః"అనే కోశం రచించినాడట. అమరసింహుడు కూడా కవియే అని ప్రసిద్ధి. వివిధశాస్త్రాలకి సంబంధించిన ఎక్కువ ఉపయోగించే పదాలనుకూడా ఈ కోశాలలో చేర్చడంచేత కవులకు ఆ యా శాస్త్రాలు అభ్యసించవలసిన అవసరంకూడా చాలా తగ్గింది.

కోశాలలో రెండువిధాలు ఉన్నాయి. ఒకే అర్థం గల అనేకపదాలను (పర్యాయపదాలను) ఒకచోటకు చేర్చి వ్రాసినవి కొన్ని కోశాలు, రెండు లేక అంతకంటె అధికమైన అర్థాలుగల పదాలను (నానార్థపదాలను) కూర్చి వ్రాసినవి కొన్ని. మొదటితరగతికి చెందిన కోశాలలో విషయానుపట్టి పర్యాయపదాలను కూర్చడం జరుగుతుంది. ఉదాహరణకి - దేవలోకానికి సంబంధించిన వస్తువుల, వ్యక్తులపేర్లన్నీ ఒకచోట, మనుష్యులకు సంబంధించిన విషయాలు చెప్పేపదాలు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అందులోను ఆయాజాతులకు సంబంధించిన పదాలు ఒకచోట ఈ విధంగా కూర్చబడి ఉంటాయి. ఐతే చాలా పర్యాయపదకోశాలలో నానార్థపదాల సంగ్రహం కూడా ఉంటుంది.

పదాలను కూర్చడం విషయంలో కోశాలు వేరు వేరు పద్ధతులు ఆవలంబించాయి. కొన్నిచోట్ల పెద్దవస్తువుల పేర్లు ముందు, చిన్నవాటి పేర్లు తరువాత, కొన్నిచోట్ల పదాలలోని అక్షరాల సంఖ్యను పట్టి, కొన్నిచోట్ల ఆద్యక్షరాలనుపట్టి, కొన్నిచోట్లలో అంత్యాక్షరాలనుపట్టి పదాలకూర్పు జరిగింది. ఈనాడు వాడుకలో ఉన్న అక్షరక్రమాన్ని అనుసరించిన కోశనిర్మాణం భారతదేశంలో అధికంగా జరగలేదు. అందుకు కారణం ఇవి పర్యాయపదనిఘంటువు లవడమే. పర్యాయ పదాలను కూర్చేటప్పుడు అక్షరక్రమం పాటించడం కుదరదు కదా ? ఇంగ్లీషు భాషలో ఉన్న "థెసారస్" (Thesaurus) లలో కూడా వర్ణక్రమానుసరణ ఉండదు కదా? ఒక్కొక్కపదాన్ని తీసికొని దాని అర్థమో, అర్థాలో చెప్పేటప్పుడు మాత్రం వర్ణక్రమానుసరణం శక్యం అవుతుంది. అందుచేతనే సంస్కృతంలో కూడా నానార్థనిఘంటువులలో వర్ణక్రమం అనుసరించబడింది. కొందరు ఆద్యక్షరానికి బదులు అంత్యహల్లులక్రమం అనుసరించారు. అమరసింహుడు రచించిన నామలింగానుశాసనంలోకూడా దాదాపు 250 శ్లోకాలున్న నానార్థవర్గంలో ఈ పద్ధతి అవలంబింపబడింది. మేదినీకోశం అంతా నానార్థపదసముచ్చయరూపం అవడంచేత అక్షరక్రమానుసారంగానే ఉన్నది. ఒకహల్లుతోపూర్తిఅయ్యే పదాలలో ఉన్న రెండక్షరాలు, మూడక్షరాలు మొదలైన అక్షరసంఖ్యనుపట్టి పదాలు కూర్చి అర్థాలు చెప్పబడినవి. ఉదాహరణకు - ఒకే అక్షరం ఉన్న కాన్తశబ్దం(క) మొదట, రెండు అక్షరాలు ఉన్న (అర్క-అజ్క-ఆక మొ.) తరువాత, ఈ విధంగా కాన్త వదాలు త్రైక-కద్విక-కత్రిక-కచతుష్క-కపఞ్చక-కషట్క ఆనేపేర్లతో వరసగా కూర్చబడ్డాయి. మరొకవిశేషం ఏమంటే కద్విక-కత్రికాదివదాలు కూడా ఆద్యక్షర క్రమంలో (ఉదా-అశోక-ఆలకా-ఆబీక-ఆనీక మొ.) కూర్చబడినవి. ఈవిధానం నానార్థకోశాలలోనే వీలవుతుంది.

అతిప్రాచీనమైన కోశాలేవీ మనకిపుడు లభించడం లేదు. లభించినా ఆయా గ్రంథాలలో ఉన్న ఉద్ధరణ ద్వారా మాత్రమే మనకు తెలుస్తున్నాయి. వాటిని పరిశీలిస్తే ఒక్కొక్కపదం అర్థం ఒక్కొక్కశ్లోకంలోను శ్లోకార్ధంలోను ఇచ్చినట్లు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కనబడుతుంది వెబర్‌కు మధ్యఆశియాలోని కష్టర్‌లో లభించిన ఎనిమిది శిథిల పత్రాలలో ఉన్న కోశం మనకు లభించే అతిప్రాచీనకోశం అని చెప్పవచ్చును. అది బౌద్ధపండితవిరచితమై ఉంటుంది. కాశికాకారుడు పేర్కొన్న 'నానార్థ కోశము,'కాత్యాయనరచితమైన నామమాల',వాచస్పతి రచించిన ''శబ్దార్ణవము", విక్రమాదిత్యుడు రచించిన "సంసారా వర్తము", వ్యాడి రచించిన 'ఉత్పలిని' ఇవన్నీ మనకిపుడు అలభ్యాలు.

క్రీ.శ. 12వ శతాబ్దికి చెందిన మేదినికరుడు నిర్మించిన మేదినీకోశం చివర ఇచ్చిన శ్లోకాలను పట్టి ఆతని కాలానికి ఎన్నికోశాలు లభ్యము అవుతున్నాయో తెలుస్తుంది.

''ఉత్పలినీ-శబ్దార్ణవ-సంసారావర్త - నామమాలాఖ్యాన్
భాగురి వరరుచి-శాశ్వత-వోపాలిత -రన్తిదేవ-హరకోషాన్
ఉమర-ఋభాజ్క-- హలాయుధగోవర్ధన - రభసపాలకృతకోషాన్
రుద్ర-అమర-దత్తా-ఆజయ-గఙ్గాధర - ధరణికోషాంశ్చ
హారావల్యభిధానం త్రికాండశేషం చ సువిచార్య
ఆపి బహుదోషం విశ్వప్రకాశకోషం చ సువిచార్య
వాగ్భటమాధవవాచస్పతి ధర్మవ్యాడి తారపాలాఖ్యాన్
ఆపి విశ్వరూపవిక్రమాదిత్యనామలిఙ్గాని సువిచార్య
కాత్యాయన వామనచన్ద్రిగోమిరచితాని లిఙ్గశాస్త్రాణి
పాణినిపదానుశాసనపురాణకావ్యాదికం చ సునిరూప్య
షట్మతగాథాకోషప్రణయన విఖ్యాతకౌశలేనాయమ్
మేదినికరేణ కోషః ప్రాణకరసూనునా రచితః".

అయితే పాణినివ్యాకరణం వచ్చి అంతకుపూర్వం ఉన్న వ్యాకరణాలన్నిటినీ విస్మృతిపథంలో పడిపోయేటట్లూ, తరువాత వచ్చినవాటిని నిష్ప్రభాలుగా నిలిచే టట్లు చేసిన విధంగా అమరసింహుడు 'రచించిన నామలింగానుశాసనం' ప్రచారం లోనికి రావడంతో ప్రాచీనకోశాలూ, అమరునికి తరువాత వచ్చిన కోశాలూకూడా మరుగున పడ్డాయి.

అమరసింహుని కాలాన్నిగూర్చి పండితులలో అభిప్రాయభేదాలు ఉన్నాయి. క్రీ.శ.6 వ శతాబ్దులమధ్యకాలంవాడై ఉంటాడని పాశ్చాత్యుల ఊహ. ఈతని

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నామలింగానుశాసనం క్రీ.శ. రెండవశతాబ్దంలోనే చైనాభాషలోనికి అనువాదం చేయబడింది. (బహుశా ఇది వ్యాఖ్య కావచ్చును); అందుచేత ఇతడు క్రీస్తుశకం ప్రథమశతాబ్దికే చెంది ఉంటాడని మరికొందరి అభిప్రాయం. "ధన్వన్తరిక్షపణ కామరసింహ" ఇత్యాదిశ్లోకాన్ని పట్టి ఇతడు విక్రమాదిత్యుని ఆస్థానంలోని నవ రత్నాలలో ఒక డనే వాదం ఆమోదయోగ్యం కాదు. వివిధకాలాలకు చెందిన కవు లను దీనిలో గుదిగ్రుచ్చడం జరిగింది. ఏమైనా ఇప్పుడు లభ్యం అవుతున్న కోశా లలో "నామలింగానుశాసనం" అతిప్రాచీనం అనేమాట నిశ్చితం.

అమరసింహుడు బౌద్ధపండితుడు. మహాయానశాఖకి చెందినవాడు. ప్రార్థనా శ్లోకంలో బుద్ధుణ్ణి స్తుతించాడు. ఈశ్లోకానికి ఇతరదేవతాపరంగా కొందరు చెప్పే అర్థాలు అసంగతాలు; అనావశ్యకాలు. చాలమంది ప్రాచీనవ్యాఖ్యాతలు దీనిని బుద్ధపరంగానే వ్యాఖ్యానించారు. ఈనాడు చాలామంది ఆధునికపండితంమన్యులు ప్రచారం చేస్తున్న 'బౌద్ధజైనమతాలు వేరు హిందూమతం వేరు' అనే వాదం యథార్థం కాదు. కొన్నిసిద్ధాంతాలలో భేదం ఉన్నా ఇవన్నీ ఒకే సంప్రదాయం లోని అవాంతరభేదాలే. అందుచేత బౌద్ధులు వ్రాసిన గ్రంథాలు అంటరానట్లు మన ప్రాచీనులెవ్వరూ భావించలేదు. న్యాయవ్యాకరణాదిశాస్త్రాలకు జైనబౌద్ధుల ద్వారా ఎంతో అభ్యున్నతి లభించినది. దాదాపు పదహారు పదిహేడు శతాబ్దాల నుంచి నేటిపరకు బౌద్ధపండితులు రచించిన అష్టాధ్యాయీవ్యాఖ్య అయిన కాశిక, దానిపై జినేంద్రబుద్ధి రచించిన వ్యాఖ్య న్యాసమూ మొదలైనవి అవిచ్ఛిన్నంగా పఠనపాఠనాలలో ఉన్నాయి. ఈ నామలింగానుశాసనంకూడా ఇందుకు ఉదా హరణం. ఇతడు బౌద్ధుడవడంచేతనే స్వర్గవర్గంలో దేవతాసామాన్యవాచకాలైన పదాలు చెప్పిన తరువాత బౌద్ధుల ప్రధానారాధ్యదేవుడైన సనాతనబుద్ధునిపేర్లూ, ఆతని ప్రతికృతివంటివాడైన గౌతమబుద్ధుని పేర్లూ చెప్పి తరువాత ఇతరదేవతల పేర్లు చెప్పినాడు. మహాయానసిద్ధాంతంప్రకారం బుద్ధుడంటే ఐతిహాసికపురుషుడు కాడు. నిజమైన బుద్ధుడు లోకాతీతుడు, శాశ్వతుడు, అనంతుడు. ఈ ఐతిహాసిక బుద్ధుడు ఆ బుద్ధుని ఛాయ మాత్రమే :-

"According to Mahasaanghikas, the Buddha was not a historical person. The real Buddha was transcendental, super mundane, eternal and infinite. The historical Buddha was only a fictitious person sent by him to appare in the world, to assume hu-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

man body, to live like an ordinary human being and teach the Dharma to the habitants of the world"

—An Introduction to Madhyamika philosophy. J.S.Singh

అమరసింహుడు -

"సర్వజ్ఞః సుగతో బుద్ధో ధర్మరాజ స్తథాగతః
సమన్తభద్రో భగవాన్మారజి ల్లోకజిజ్జినః
షడభిజ్ఞో దశబలోఽద్వయవాదీ వినాయకః
మునీన్ద్రిః శ్రీఘనః శాస్తా మునిః"

అని నిత్యబుద్ధుని పేర్లు చెప్పి-

"శాక్యమునిస్తు యః
స శాక్యసింహః సర్వార్థసిద్ధః శౌద్ధో దనిశ్చ సః
గౌతమశ్చార్కబన్ధుశ్చ మాయాదేవీసుతశ్చ సః.

అని "త్వన్తాదాది న పూర్వభాక్" అన్న నియమాన్ని అనుసరిస్తూ, 'శాక్యమునిస్తు' అని ప్రారంభించి గౌతమబుద్ధుని పేర్లు చెప్పినాడు. ఈవిషయాలన్నీ ఇతని బౌద్ధత్వాన్ని స్పష్టీకరిస్తున్నాయి.

అమరసింహుడు పర్యాయపదాదులను చెప్పడంతోబాటు వాటి లింగాలను కూడా స్పష్టీకరించిఉండడంచేత దానికి 'నామలింగానుశాసనం' అనేపేరుపెట్టాడు. మూడుకాండల ఈగ్రంథంలో కేవలం 1500 శ్లోకాలలో సుమారు 20,000 పదాలు కూర్చి వాటికి ప్రామాణికములైన అర్థాలు ఇచ్చిన అమరసింహుని ప్రతిభ అనన్యసామాన్యము. అందుచేతనే ఈనాటికి కూడా దీనిలో కొన్ని శ్లోకాలైనా కంఠస్థం చేయని సంస్కృతవిద్యార్థి ఉండడనడంలో సందేహం లేదు. దీనికి దాదాపు 61వ్యాఖ్యానాలున్నాయి. వీటిసంఖ్యను పట్టి ఎంత ప్రచారప్రాధాన్యాలున్నాయో మనం ఊహించుకొనవచ్చు. ఇన్ని వ్యాఖ్యానాలున్నా యనగా ఈ వ్యాఖ్యానాలన్నింటిలోనూ క్రొత్త క్రొత్త విషయాలేవో ఉంటాయని అర్థంకాదు. ఈ గ్రంథం ఆసేతుహిమాచలమూ ప్రసిద్ధమై ఉండడంచేత ప్రతిప్రాంతంలోను ఆయా పండితులు, తమ తమ విద్యార్థులు మొదలైనవారికి ఉపకరించేవిధంగా వ్యాఖ్యలు వ్రాసినారు. ఆ వ్యాఖ్యానాల పేర్లు ఇవి ;- (1) అచ్యుతోపాధ్యాయుని 'వ్యాఖ్యా

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ప్రదీపము', (2) ఆశాధరుని 'క్రియాకలాపము' (3) కాశీనాథుని 'కాశిక', (4) క్షీరస్వామి 'అమరకోశోద్ఘాటనము' (5) గోస్వామి 'బాలబోధిని' (8) నయనానంద రామచంద్రుని 'అమరకౌముది' (7) నారాయణశర్మ 'అమరకోశపారిజాతము' (8) నారాయణవిద్యావినోదుని "శబ్దార్థదీపిక" (9) నీలకంఠుని సుబోధిని (10) పరమానందుని "అమరకోశమాల" (11) బృహస్పతి 'అమరకోశపంజిక (12) భరతమల్లికుని 'ముగ్ధబోధము' (13) భానుజీదీక్షితుని లేదా రామాశ్రమని వ్యాఖ్యా సుధ' లేదా 'రామాశ్రమి' (14) మంజుభట్టు 'గురుబాలబోధిని' (15) మధురేశ విద్యాలంకారుని 'సారసుందరి' (16) మల్లినాథుని అమరపదపారిజాతము' (17) మహాదేవతీర్థుని 'బుధమనోహర' (18) మహేశ్వరుని 'అమరవివేకము' (19) ముకుందశర్మ 'అమరబోధిని' (20) రఘునాథచక్రవర్తి 'త్రికాండచింతామణి' (21)రాఘవేంద్రుని'అమరకోశవ్యాఖ్య' (22)రామనాథుని'త్రికాండవివేకము' (23) రామప్రసాదుని వైషమ్యకౌముది' (24) రామాశ్రమని 'అమరకోశవ్యాఖ్య' (25) రామస్వామి 'అమరవృత్తి' (26 రామేశ్వరశర్మ 'ప్రదీపమంజరి' (27) రాయ ముకుటుని పదచంద్రిక (28) లక్ష్మణశాస్త్రి 'అమరవ్యాఖ్య' (29) లింగభట్టు 'అమరబోధిని' (30) లోకనాథుని 'పదమంజరి' (31) శంకరుని 'వ్యాఖ్యా మృతము'(32) శ్రీధరుని 'అమరటీక'(33) సర్వానందుని 'టీకాసర్వస్వం' (34) రంగాచార్యుని "అమరపద్యముకుటము" (35) బృహద్వృత్తి (36) అవ్వయ దీక్షితుని-(వ్యాఖ్య) (37) భానుదీక్షితుని 'గురుబాలబోధిని' (38) మాన్యభట్టు-(వ్యాఖ్య) (39) లింగయసూరి- (వ్యాఖ్య) (40) - "అమరకోశపదవివృతి" (41) -'కామధేను' (42) విష్ణుపండితుని- (వ్యాఖ్య) (43) భిక్షపతేగిరి 'అమరసూచిక' (44) ఆచార్యకృష్ణమిత్రుని 'అమరకోశటీక' (45) తిరువేంకటాచార్యుని 'నామ లింగానుశాసనవ్యాఖ్య' ("6) రవివర్మరాజు 'నామలింగానుశాసనవ్యాఖ్య (47) జాతవేదదీక్షితుని "నామలింగానుశాసనవ్యాఖ్య" (48, 49) కన్నడభాషలో రెండు వ్యాఖ్యలు (50, 51) తెలుగులో రెండువ్యాఖ్యలు (52) నాగదేవభట్టు తెలుగు వ్యాఖ్య (53) వమడి వెంకటరాయుని తెలుగువ్యాఖ్య (54) రామచంద్రధీవర్మ తెలుగువ్యాఖ్య (55) రస్తూరి మల్లకవి తెలుగువ్యాఖ్య (56) వెంకటేశ్వరుని తమిల వ్యాఖ్య (57) వైద్యనాథాధివర్మ తమిలవ్యాఖ్య (58) నామలింగానుశాసనపదవి వరణము (59) వెంగల లింగయసూరి అమరకోశపదవివృతి (60)రవివర్మరాజు నామలింగాను శాసనవ్యాఖ్య (61) సుభూతిచంద్రుని 'నామలింగానుశాసనవ్యాఖ్య'. చివరి పదిహేడు (17) వ్యాఖ్యల వ్రాతప్రతులు మద్రాసు ప్రాచ్యలిఖిత గ్రంథా గారంలో ఉన్నవి.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సంస్కృతభాషలో ఉన్న పదాలన్నీ ధాతువులనుండి (ఆ యా ప్రత్యయాల చేత) ఏర్పడినవని శాకటాయనాది వైయాకరణుల అభిప్రాయం. కొన్ని ధాతు నిష్పన్నములు కాకపోయినా చాలావరకు అట్టివే అని వైయాకరణులందరూ అంగీకరించిన విషయము. ఇంకా ప్రాతిపదికలకు చేర్చే తద్ధితప్రత్యయాలు ఉన్నాయి. అందుచేత ప్రతిపదానికీ వ్యుత్పత్తి (అది పుట్టిన తీరు) చెప్పేపద్ధతి ఈభాషలో అతి ప్రాచీనకాలంనుంచి నేటిదాకా బహుళప్రచారంలో ఉన్నది. నిశ్చితమైన అర్థజ్ఞానం దీని ప్రయోజనం. ఈ వ్యాఖ్యానకారు లందరూ ప్రతిపదానికీ వ్యుత్పత్తిని చూపి అర్థం చెప్పడానికి వ్యాఖ్యలు వ్రాసినారు. దీనిలో ఏ ఒక్క మంచివ్యాఖ్యానం ఉన్నా మనకు వ్యుత్పత్తిజ్ఞానం లభిస్తుంది.

మన ఆంధ్రదేశంలో తాళ్ళపాక తిరువేంకటాచార్యులు రచించిన గురుబాల ప్రబోధిక' అనే గ్రంథం పండితామోదం పొంది బహుళప్రచారంలో ఉన్నది. ఇది లింగాభట్టీయాది సంస్కృతవ్యాఖ్యానాలనుంచి వ్యుత్పత్త్యర్థాదులు సేకరించి తెలుగులో వ్రాసిన నామలింగానుశాసనవ్యాఖ్య. చాలాకాలంక్రితం ముద్రితమైన దీని ప్రతులు దుర్లభమైనాయి. ఈలోటు తీర్చాలనే అభిప్రాయంతో శ్రీచలమచర్ల వేంకటశేషాచార్యులుగారు "గురుబాలప్రబోధిక" పునర్ముద్రణానికి పూనుకున్నారు. అయితే గురుబాలప్రబోధికాకారుడు వ్యుత్పత్త్యర్థాలు చూపకుండా పదిలివేసినచోట్ల శ్రీఆచార్యులుగారు ఇతరమైన ప్రామాణికవ్యాఖ్యానాలనుండి ఆవిషయాలుగ్రహించి ఈగ్రంథంలో ఇచ్చినారు. భానుజిదీక్షితుని "రామాశ్రమి" క్షీరస్వామి, "అమర వదోద్ఘాటనము" 'అమరపదపారిజాతము' సర్వానందవరచితమని చెప్పబడే "టీకా సర్వస్వం" ఈ వ్యాఖ్యలన్నీ పరిశీలించి తమకు కావలసిన విషయాలు సేకరించి ప్రతిపదం ప్రక్కనా ఆ నిర్దేశాలు (refernces) ఇస్తూ శ్రీఆచార్యులుగారు చేసిన పని ఐదారుగురు పండితులు ఒక్కచోట కూర్చుండి పరస్పరసహకారంతో చేయ వలసిన పని. ఏ ఒక్క పదానికీ వ్యుత్పత్తి చూపకుండా విడవలేదు. అవ్యుత్పన్న పదాలకు (తు.చ.మొ) ఎవ్వరూ అవ్వజాలరు. ఇంతటి మహాపరిశ్రమ చేసి గురు బాలప్రబోధికనే కాకుండా తదస్పృష్టాలైన అనేకవిషయాలు కూడా సంస్కృత పండితలోకానికి అందజేస్తూన్న శ్రీ శేషాచార్యులుగారు సర్వదా ప్రశంసనీయులు. తిరువేంకటాచార్యులుగారు రచించినది గురుబాలప్రబోధికయే అనవచ్చును గాని శ్రీశేషాచార్యులుగారి రచనమాత్రం "గురుప్రబోధిక". ఇప్పుడు ప్రచురిస్తున్నది మొదటికాండం మాత్రమే. నిజానికి మిగిలినరెండుకాండలూ చాలా పెద్దవి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వాటినికూడా క్రమంగా వ్యాప్తిచేసి ప్రచురించే శక్తిని శ్రీశేషాచార్యులుగారికి అస్మదుపాస్యదైవమైన శ్రీరాముడు ప్రసాదించుగాక అని ప్రార్థిస్తున్నాను ఏదో విధంగా ఇలాంటి ఉత్తమగ్రంథాలు ప్రచారంలోనికి వచ్చి సంస్కృతభాషా వాఙ్మయాలను పునరుజ్జీవింపచేయాలనే తీవ్రవాంఛయే ఈ ప్రార్థనకు హేతువు.

ఎవరైనా సంస్కృతపండితులు కనబడినపుడు పంచషపదమాత్రనిష్ణాతులు కొందరు ఏదో పదం చెప్పి ''దీని కా అర్థం ఎలా వచ్చిందంటారు?'' అని అడగడమూ నాకు తెలియదని చెపితే తన సర్వజ్ఞత్వానికేమో లోపం వస్తుందని భావించి ఆ పండితుడు ఏదో ఒక తోచిన వ్యుత్పత్తి చెప్పడమూ చూస్తూ ఉంటాం. శ్రీ శేషాచార్యులుగారి ''గురుప్రబోధిక'' దగ్గర ఉంటే ఇలాంటి బాధలుండవని నా విశ్వాసం.

పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అవతరణిక

కోశవిశిష్టత :

[1]'సంతానోత్పాదనకై నరునికీ, ప్రజారక్షణకై రాజుకూ, కావ్యరచనకై కవికి కోశం తప్పనిసరి' అన్నాడొక కవి. [2]'కోశం భాషకు ప్రామాణ్యం పెంపొందిస్తుంది. అవ్యవస్థను తగ్గిస్తుంది. భాషాజ్ఞానం పెంపొందటానికి తోడ్పడుతుంది. కోశం అంటే పదాలకు అర్థాలను చెప్పే పట్టికలని స్థూలంగా సరిపెట్టుకోరాదు. అది ఆ భాష పదసంపత్తిని, సంస్కృతి వైభవాన్ని సమగ్రంగా కట్టెదుట సాక్షాత్కరించుకొనడానికి వినియోగపడే అఖండభాండాగారం. అందుచేతనే "కోశవాన్ ఆచార్యః" (కోశం చదివినవాడు పండితుడు) అనే సంస్కృత సూక్తి, "కోశమైనా చూడు అథవా దేశమైనా చూడు" అనే తెలుగు సూక్తి వాడుకలోకి వచ్చాయి. విజ్ఞానం సముపార్జించటానికీ, విషయాలు తెలిసికొనటానికి కోశాన్నయినా చూడాలి లేదా దేశాన్నయినా సందర్శించాలని దీని భావం'.

కోశస్వరూపం :

కోశశబ్దానికి కల అనేకార్థాలలో 'శబ్దసంగ్రహము' అనే అర్థాన్ని చాలా నిఘంటువులు పేర్కొనలేదు. లభిస్తున్న కోశాలలో ప్రాచీనమైన అమరకోశంలో కూడా ఈ అర్థం కనిపించదు. చాలా కోశాలు సముదాయం లేదా అర్థసముదాయమనే అర్థాన్ని పేర్కొన్నాయి. కాబట్టి మొదట సముదాయార్థంలో, అనంతరం అర్థసముదాయార్థంలో, క్రమంగా శబ్దసంగ్రహార్థంలోను కోశశబ్దం ప్రయుక్తమై ఉండవచ్చు.[3]

---

1. నరభూపౌ వినా కోశం ప్రజోత్పాదనరక్షయోః
   నైవ క్షమో యథా తద్వత్ కవిః కావ్యకృతావపి.
2. తెలుగు నిఘంటు వికాసం. పు. 1
3. కోశోఽస్త్రీ కుడ్మలే పాత్రే దివ్యే ఖడ్గపిధానకే,
   జాతికోశేఽథ సంఘాతే పేశ్యాం శబ్దాదిసంగ్రహే.
   (మేదినీ శాంత-8 శాంత-10)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నిఘంటువు :

కోశశబ్దానికి నిఘంటువు, అభిధానం, అనుశాసనం అనే పర్యాయపదాలు కన్పిస్తున్నాయి. వీనిలో అతిప్రాచీనకాలంనుంచి మొదట వైదికశబ్దసమూహానికి పరిమితమై, పాణినికి పిమ్మట లౌకికశబ్దకోశాలకు కూడా వాడబడుతూ వచ్చినది నిఘంటుపదం. ఈనాడు మనకు లభించే సకలకోశప్రపంచానికీ మూలభూత మైనది నిఘంటువు. ఇటువంటి వైదిక నిఘంటువులు మరి కొన్ని ఉండేవని పండితుల అభిప్రాయం. అయినా నేడు లభించేది యాస్కుడు నిరుక్తవ్యాఖ్యచేసిన పంచాధ్యాయి మాత్రమే.

నిఘంటు నిర్వచనం :

నితరాం నిశ్చయేన శబ్దార్థం ఘటయతి బోధయతీతి నిఘంటుః. 'ఘటీ భాషాయామ్'. - నిశ్చయముగాను లెస్సగాను శబ్దస్వరూపమును అర్థవిశేషమును తెలుపునది నిఘంటువు.

ఐదధ్యాయాలుగా విభక్తమైన వైదికశబ్దకోశంలోని పదాలను నిఘంటువు లని కొందరన్నారట. ఇవి ఎందువల్ల నిఘంటువులో యాస్కాచార్యుడిలా నిర్వచించాడు-

'సమామ్నాయః. సమామ్నాతః. స వ్యాఖ్యాతవ్యః. త మిమం సమామ్నాయం నిఘంటవ ఇత్యాచక్షతే. నిఘంటవః కస్మాత్ ? నిగమా ఇమే భవన్తి. ఛందోభ్యః సమాహృత్య సమామ్నాతా స్తే నిగంతవ ఏవ సంతో నిగమనా న్నిఘంటవ ఉచ్యంతే ఇత్యౌపమన్యవః. అపి వా హననాదేవ స్యుః. సమాహతా భవన్తి. యద్వా నమాహృతా భవన్తి' (నిరుక్తమ్ 1-1)

కోశః కోష ఇవాండకే,
కుడ్మలే చషకే దివ్యేఽర్థచయే యోనిశిమ్బయోః,
జాతికోశేఽసిపిధానే ... ... (హేమచంద్రః)
కోశోఽస్త్రీ కుడ్మలే ఖడ్గపిధానేఽభ్రఘదివ్యయోః (అమర 2-220)
ద్రవ్యేఽపి పరివారేఽపి కృపణేఽపి చ కోశవాక్. (అనేకార్థధ్వనిమంజరీ)
కోశః శిశ్నే జాతిఫలే తథా శబ్దార్థసంగ్రహే (త్రికాండశేషః)
కోశః ప్రత్యాకారః ఖడ్గపిధానం త్సరురృవే న్ముష్టిః. (హలాయుధ 2-473)
కోశోఽస్త్రీ కుడ్మలే దివ్యే ఖాస్తేఽర్థేఽభ్రే గృహే ఽనౌ. (వైజయన్తీ 3-5-15)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[1]దీనికి ఆంధ్రవివరణ మిది -

1. (ని-గమ-తు) నిగంతువులు - నిఘంటువులు.

విద్వాంసులకు దుర్గ్రహార్థములైన ఆ యా వైదికపదములకు నిశ్చయముగాను, విపులముగాను అర్థములను విప్పి చెప్పి నిష్కృష్టమైన మంత్రార్థమును తేల్చునవి కావున ఇవి నిగమములు - నిగంతువులు అనబడును. ఈ నిగంతువులే వర్ణాగమ వర్ణవిపర్యయ వర్ణవికార ధాత్వర్థాతిశయ రూపమైన పంచవిధలక్షణము గల నిరుక్తసరణిచే (నిగంతుపదము నందలి గకారస్థానమున ఘకారము, తకారస్థానమున టకారము రాగా) నిఘంటువు లైనవి.

2. (నమ్ . ఆ-హన్ - క్త) నమాహతములు - నిహతములు -నిఘంటువులు .

ఈ సమామ్నాయమునందు పదములు వైదికసమాచపరిపాటిలో పఠింపబడినవి కావున ఇవి సమాహతములు. విశేషార్థమున పఠితము లన్నమాట. ఇట హన ధాతువునకు పఠనార్థము వివక్షితము. (బ్రాహ్మణే ఆహతమ్ = పఠితమ్ ఇత్యాదులందు దీనికి పఠనార్థము ప్రసిద్ధమే). సమాహతపదమున ఉపసర్గ వర్ణవ్యత్యయాదులచే సమ్ అనుదానికి ని ఆనియు, హకారస్థానమున ఘ అనియు, తకారస్థానమున టకారమును రాగా నిఘంటువయినది. అనగా పదనిష్పత్తి ప్రక్రియలో అనేకక్రియలు ప్రసక్తములు కాగా ఏదియో యొక క్రియనే స్వీకరించి పదార్థనిర్ధారణము కావింపబడును - అని దీనిచే తాత్పర్య మేర్పడెను.

3. (నమ్ - ఆ-హృ- క్త) నమాహృతములు - నిహృతములు -నిఘంటువులు :

ఈ సమామ్నాయమునందలి పదములు వేదమునుండి సమాహరింపబడినవి. ఇవి సమాహృతములు. సమాహృతపదమే ఉపసర్గవ్యత్యయ వర్ణవ్యాపత్త్యాదులచే నిఘంటువైనది.

ఒక సందర్భములో ప్రసక్తమైన నిఘంటుపదమునకు నిష్పత్తి చెప్పుటకై మూడు ధాతువులతో భిన్నప్రక్రియలతో, మూడు త్రోవలు త్రొక్కునంతటి సంరంభమేల ? అనగా - ఇది నిఘంటు సాధారణలక్షణమును ధ్వనింపజేయుటకే అనుచున్నారు. ఎట్లన -

---

1. ఆంధ్రశబ్దరత్నాకర అవతారిక. పు 27-29

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వైదికలౌకికపదము లన్నియు క్రియలవలననే (ఆఖ్యాతజన్యములు) యేర్పడినవని సిద్ధాంతము. అందుచే వానిని నిర్వచింపవలసి వచ్చినపుడు ఆ యా క్రియలకు కొన్నిచోట్ల నిగమనము, కొన్నియెడల నిహననము. కొన్నిపట్టుల నిహరణము ఆను యీ మూడు పద్ధతులను ఆవలంబించుచు, అతిపరోక్ష - పరోక్ష - ప్రత్యక్షరూపములైన వృత్తులు గల శబ్దముల స్వభావములను పరిశీలించుచు, లోపాగమాది వికారములను గమనించుచు విశిష్టార్థప్రతిపాదనము చేయుట నిఘంటుకృత్యము. ఫలితార్థ మిది - పరినిష్ఠిత పదస్వరూప నిరూపణము, సామాన్య విశేషార్థ ప్రకాశనము, భిన్నాభిన్నార్థచ్ఛాయాప్రతిపాదనము, పర్యాయపద ప్రదర్శనము మొదలగు పెక్కులక్షణములతో సంపన్నములై యుండవలసినవి నిఘంటువులు.

తొలుత ఈ నిఘంటుపదము పైన వివరించినట్లు సమామ్నాతపదములకు పరిమితమైన దయ్యు, పిమ్మట సమామ్నాయమున కంతటికిని వర్తించునట్టిదైనది. అదియే క్రమముగా లౌకిక కోశసామాన్యమునకు పర్యాయమైనది'.

నిఘంటున్వరూపము :

నిఘంటువు వైదికశబ్దకోశ మైనప్పటికి ఇందులో వేదంలోని పదాలన్నీ సేకరింపబడలేదు. ఎన్నుకొన్న కొన్ని వైదికశబ్దాలకు మాత్రమే నిఘంటువు పరిమితమయింది. ఇది ఆయిదధ్యాయాలుగా విభజింపబడింది. ఇందలి నైఘంటుకకాండమనే మొదటి మూడధ్యాయాలలో పర్యాయ శబ్దాలు (Synonyms) పేర్కొనబడ్డాయి. ఉదా -

గౌః, గ్మా, జా, క్ష్మా, క్షా, క్షమా, క్షోణీ, క్షితిః, అవనిః, ఉర్వీ, పృథ్వీ, మహీ, రిపః, అదితిః, ఇలా, నిర్ఋతిః, భూః, భూమిః, పూషా, గాతుః, గోత్రేతి పృథివ్యాః". (1.1)

భ్రాజతే, భ్రాశతే, భ్రాశ్యతి, దీదయతి, శోచతి, మన్దతే, ఛన్దతే, రోచతే, జ్యోతతే, ద్యోతతే, ద్యుమదితి జ్వలతికర్మాణః (1.16)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ను, మఘు, ద్రవత్, ఓషమ్, జీరాః, జూర్ణిః, భూర్తాః, భూఘనాసః, శిభమ్, తృషు, తూయమ్, తూర్ణిః, అజిరమ్, భురణ్యుః, ఋ, అఘు, ప్రాతుః, తూతుజిః, తూతుజానః, తుజ్యమానాసః, ఆజ్రాః, సాచీవిత్, ద్యుగత్, తాజత్ తరణిః, వాతరంహా ఇతి శిప్రస్య. (2-15).

నైగమకాండం అనబడే నాల్గవఅధ్యాయంలో నానార్థకశబ్దాలు (Homonyms) పేర్కొనబడ్డాయి. ఉదా :

జహా, నిధా, శితామ, మేహనా, దమూనాః, మూషః, ఇషిరేణ, కురుతన, జరరే, తితఉ, శిప్రే, మధ్యా, మన్దూ .... ఇత్యాదులు (4-1).

దైవతకాండం అనబడే ఐదవ ఆధ్యాయంలో దేవతానామాలు సంగ్రహించ బడ్డాయి. ఉదా :—

ఆశ్వినౌ, ఉషాః, సూర్యా, వృషాకపాయీ, సరయూః, త్వష్టా, సవితా, భగః, సూర్యః, వూషా, విష్ణుః, విశ్వానరః, వరుణః, కేశీ, కేశినః, వృషాకపిః ... ఇత్యాదులు (5-6).

ఈ విధంగా ఐదధ్యాయాలలోనూ కలిపి మొత్తం 1841 పదాలున్నాయి. ఇందులో కొన్ని పదాలిప్పుడు వైదికసాహిత్యంలో కనుపించటంలేదు. వేదభాగా లెన్నో నష్టమైపోవటమే ఇందుకు కారణం.

వేదంలోని పదసముదాయాన్నంతనూ స్వీకరించకపోయినా. స్వీకృత పదజాలాన్ని ఇలా క్రమబద్ధంగా యిచ్చి నిఘంటువు అనంతర కాలానికి చెందిన కోశప్రపంచానికి మార్గదర్శక మయింది.

నిఘంటుక ర్తృత్వం :

ఈ నిఘంటువు కర్తృత్వం విషయంలో చెప్పతగ్గ ఆధారాలేవీ లేవు. కొందరు విమర్శకులు యాస్కుడే నిఘంటుకర్త అని అభిప్రాయపడితే మరి కొందరు ఈ క్రింది మహాభారతశ్లోకాలు ఆధారంగా కశ్యపప్రజాపతే నిఘంటు కర్త కావచ్చని భావిస్తున్నారు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వృషో హి భగవాన్ ధర్మ: ఖ్యాతో లోకేషు భారత,
నిఘంటుకపదాఖ్యానే విద్ధి మాం వృష ముత్తమమ్,
కపి ర్వరాహ: శ్రేష్ఠశ్చ ధర్మశ్చ వృష ఉచ్యతే,
తస్మాత్ వృషాకపిం ప్రాహ కశ్యపో మాం ప్రజాపతి:.

మోక్షపర్వము అ. 342 శ్లో. 86-87

నిఘంటు వ్యాఖ్యానాలు :

నిఘంటుపుకు లభించే వ్యాఖ్యల్లో మొదటిది యాస్క-విరచితమైన నిరుక్తం కాగా రెండవది దేవరాజయజ్వ రచించినది. యాస్కనిరుక్తాన్ని గూర్చి వివరించవలసినది చాలా ఉన్నది కనుక ముందు దేవరాజయజ్వ వ్యాఖ్యను గూర్చి తెలిసికొందాము.

నిఘంటువునకు దేవరాజయజ్వ చాలా విపులమైన భాష్యం రచించాడు. ఇది ఐదధ్యాయాల గ్రంథం. ఇందులో నైఘంటుకకాండకు ఇతని భాష్యం యాస్కనిరుక్తంలో కూడా నిర్వచింపబడని అనేక శబ్దాలకు అర్థాన్ని నిరూపించింది. ఋగ్యజుర్వేదాలలోని బహుక్లిష్టశబ్దాలకు ఈ భాష్యం సుస్పష్టమైన అర్థాన్ని పేర్కొని మంత్రార్థజ్ఞానానికి తోడ్పడుతున్నది. దుర్గాచార్యుల నైఘంటుకకాండ వృత్తికంటె యితని భాష్యం మిక్కిలి సంశయనివారకంగా ఉన్నది.

నిరుక్తం :

వైదికశబ్దాలను వ్యాఖ్యానించటానికి చేయబడ్డ తొలిప్రయత్నంగా నిరుక్తాన్ని పేర్కొనవచ్చు. వేదాంగాలలో ఒకటిగా ప్రసిద్ధమైన దీనిని యాస్కుడు రచించాడు. 'సమామ్నాయ: సమామ్నాత:' అని ప్రారంభించి, 'అథాగమో యాం యాం దేవతాం నిరాహ తస్యా స్తస్యా స్తద్భావ్య మనుభవ త్యనుభవతి' వరకు పన్నెండధ్యాయాలలో నిఘంటువునకు నిరుక్తరచన చేశాడు యాస్కుడు.

నిరుక్త మనే పేరు పంచాధ్యాయి యైన నిఘంటువుకు కూడా వర్తిస్తుం దంటాడు సాయణాచార్యుడు - 'ఏతస్మిన్ గ్రంథే పరనిరపేక్షతయా పదజాత స్యోక్తత్వాత్ తస్య గ్రంథస్య నిరుక్తత్వమ్'. (ఇతర శాస్త్రాల అవసరం లేకుండా స్వతంత్రంగా వైదికపదాలను పేర్కొన్న పంచాధ్యాయి (నిఘంటువు) నిరు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

క్తమే అవుతుంది). ఆలాగే యాస్క-ప్రణీతమైన వ్యాఖ్య కూడా నిరుక్తమే. 'ఏకస్య పదస్య సంభావితా అవయవార్థా స్తత్ర నిశ్శేషేణ ఉచ్యంతే ఇతి నిరుక్తమ్'. (ఒక్కొక్క పదానికి చెప్పడానికి పిల్లలన్ని అవయవార్థాలను నిశ్శేషంగా నిర్వచిస్తుంది కాబట్టి ఇది నిరుక్తము). ఇలా రెంటికీ నిరుక్తసంజ్ఞ సంబద్ధమే అంటా డాయన.[1]

నిరుక్తంలో మొత్తం 14 అధ్యాయా లున్నాయి. ఈ 14 అధ్యాయాల గ్రంథంనుంచి సాయణ, ఉవ్వటాదులు ఉద్ధరణ లిచ్చారు. అయినా యాస్క-కృతం మొదటి 12 అధ్యాయాలు మాత్రమే అనీ, తక్కిన రెండధ్యాయాలూ పరిశిష్టమనీ సాయణాదుల అభిప్రాయం. దుర్గాచార్యుని నిరుక్తవృత్తిమాత్రం ఈ 14 అధ్యాయాలకూ రచించబడింది.

నిరుక్తంలోని 12 అధ్యాయాలలో మొదటి ఆరింటికీ పూర్వషట్క-మనీ, తరువాత ఆరధ్యాయాలకూ ఉత్తరషట్క-మనీ పేరు. పూర్వషట్కంలో మొదటి మూడధ్యాయాలూ నామ- ఆఖ్యాత - ఉపసర్గ - నిపాతాదుల వివరణం కల నైఘంటుకకాండం. ఈ భాగంలో వేదంలోని క్లిష్టశబ్దాలకు పర్యాయపదా లన్నీ ఏకసూత్రంగా పొందుపరచబడి వాని అర్థాలు నిరూపించబడ్డాయి. ఉదా హరణకు పృథివి వాచకశబ్దాలన్నీ గౌ:=గ్మా ఇత్యాదిగా ఒకచోట ఇవ్వబడిన తర్వాత వీనికి నిర్వచనం చేయబడింది. గౌ: = దూరం గతా భవతి. దూర మును పొందినది కావున గౌ:. లేదా 'యచ్చాస్యాం భూతాని గచ్ఛంతి'. ఆధార భూతమైన దీనిపై ప్రాణులు నడుచును కనుక గౌ:=భూమి అని నాలుగైదారధ్యా యాలు నైగమకాండ. ఇందులో అనేకార్థకశబ్దాలున్నాయి. ఉదా :- వృక శ్చంద్రమా భవతి. వివృతజ్యోతిష్కో వా, వికృత జ్యోతిష్కో వా, విక్రాంత జ్యోతిష్కో వా. వృకశబ్దమునకు చంద్రుడు, వివృత జ్యోతిష్కుడు, వికృత జ్యోతిష్కుడు, విక్రాంతజ్యోతిష్కుడు ఇత్యాది నానార్థాలు చూపబడ్డాయి. పూర్వోక్త పర్యాయశబ్దాలకు, నానార్థశబ్దాలకూ కూడా వేదంనుంచి ఉదాహరణలు ఈయబడ్డాయి. ఉత్తరషట్కం దైవతకాండం అంటారు. ఇందులో ఇంద్రుడు- అగ్ని - పరుణుడు మున్నగు శబ్దాలకు వ్యుత్పత్తులు వివరించబడ్డాయి. ఈ మూడు కాండలలోనూ చాలవరకు ఋగ్వేదం నుంచే ఉదాహరణలు ఈయ

1. ఋగ్వేదభాష్యభూమికా పు. 115.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

బడ్డాయి. ఆయా సందర్భాల్లో ఇతిహాసాలు కూడా కొన్ని ఉదహరింపబడ్డాయి. వేదంలో అస్పష్టంగా ఉండే అనేకవిషయాలు నిరుక్తంవల్ల సుబోధం అవుతాయి.

నిరుక్తశాస్త్రప్రయోజనము :

నిర్వచనం ద్వారా పదాలకు అర్థం వ్యాకరణశాస్త్రం వల్లనే తెలిసికోవచ్చు కదా నిరుక్తమనే వేదాంగం ఎందుకు ? ఈ ప్రశ్నకు యాస్కుడే సమాధానం ఇచ్చాడు —

[8]'నిరుక్తమే లేకుంటే అర్థాలు సరిగా బోధపడవు. అర్థం తెలియనప్పుడు మంత్రాలకు స్వరం తెలియదు. ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగం (సంస్కారం) తెలియదు. స్వరసంస్కారాలు నిర్దుష్టంగా బోధపడాలంటే అర్థం తెలియాలి.

కాబట్టి నిరుక్తం స్వతంత్రమైన శాస్త్రం. వేదార్థజ్ఞానానికి అసాధారణమైన ఉపాయం. వ్యాకరణశాస్త్రం స్వరసంస్కారాలను గూర్చి చర్చిస్తుంది. నిరుక్తం అవగతం కాకుంటే వ్యాకరణజ్ఞానం అసంపూర్ణమే అవుతుంది. అర్థాన్ని తెలియజేయటం ద్వారా నిరుక్తం వ్యాకరణశాస్త్రానికి సమగ్రతను సాధిస్తుంది.

లోకంలో ఎలా మనుజుడు స్వార్థాన్ని (తన ప్రయోజనాన్ని) సాధించుకొంటూనే పరార్థాన్ని (పరకార్యాన్ని) కూడా నిర్వహిస్తాడో అలా నిరుక్తశాస్త్రం అర్థనిర్వచనం చేస్తూ వ్యాకరణానికి పరిపూర్తి నిస్తుంది.' ఈ విధంగా అర్థ నిర్వచనాత్మకమైన నిరుక్తం, లక్షణప్రధానమైన వ్యాకరణం విలక్షణమైనవిగా గమనించాలి.

శిక్షద్వారా వర్ణాలు ఎలో ఉచ్చరించాలో తెలిసికోవాలి. వ్యాకరణంద్వారా పదాలు సాధువులో కాదో గమనించాలి. నిరుక్తంద్వారా అర్థం తెలుసుకోవాలి.

నిరుక్తకారులు :

దుర్గాచార్యుని ప్రకారం 14 నిరుక్తగ్రంథాలుండేవి. అయితే యాస్కుడు పేర్కొన్న నిరుక్తకారులు పన్నిద్దరు—ఆగ్రాయణుడు, ఔపమన్యవుడు, ఔదుంబ

---

8. అథాపీదమన్తరేణ మన్త్రే ష్వర్థప్రత్యయో న విద్యతే. అర్థ మప్రతియతో నాత్యన్తం స్వరసంస్కారోద్దేశః. తదిదం విద్యాస్థానం వ్యాకరణస్య కార్త్స్న్యే. స్వార్థసాధకం చ. (ని. 1-ఏ-1ఏ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

రాయణుడు, జీర్ణనాభుడు, కాత్థక్యుడు, క్రౌష్టుకి, గార్గ్యుడు, గాలవుడు, తైటకి, వార్ష్యాయణి, శాకపూణి, స్థౌలాష్ఠీవి అనేవారు. యాస్కునితో కలుపుకొంటే పదమ్గురు. 14వ వారెవరో తెలియదు. వీరందరిలో యాస్కుడు శాకపూణిని పలుమార్లు తనగ్రంథంలో పేర్కొన్నాడు. ఈయన అభిప్రాయాలతో విరోధించాడు కొన్నిచోట్ల. నేడు యాస్కనిరుక్తంతప్ప మరే నిరుక్తగ్రంథం లభించదు. ఈ నిరుక్తమే సాయణాదులకు వేదభాష్యవిరచనానికి తోడ్పడింది.

యాస్కుని కాలం :

బృహదారణ్యకంలోనూ, శతపథబ్రాహ్మణంలోనూ గల వంశక్రమ ప్రస్తావంలోని 'ఆసురాయణాచ్చ యాస్కాత్' అని ఉండటాన్నిబట్టి యాస్కుడు ఆసురి మునికి కుమారుడని తెలుస్తున్నది. నిరుక్త గ్రంథాంత మందలి పరిశిష్టం చివర ఉన్న 'పారస్కరాయ నమో యాస్కాయ' అనే వాక్యాన్నిబట్టి ఈయన పారస్కరదేశీయుడని స్పష్టమౌతున్నది. దాదాపు పండితులంతా యాస్కుని పాణినికంటె పూర్వునిగానే అంగీకరిస్తున్నారు. బహుశా ఈయన క్రీ. పూ. 7వ శతాబ్దికి ముందువాడు కావచ్చు.

నిరుక్తం నిరాధారం కాదు :

నిరుక్త వ్యాఖ్యకు బ్రాహ్మణాలే మూలం అనవచ్చు. 'తదాహుతీనా మాహుతిత్వమ్ (ఐ. బ్రా. 1.1.2), యదప్రథయత్ తత్ పృథివ్యాః పృథివీత్వమ్ (తై. బ్రా. 1.1.3-6, 7) ఇత్యాది నిర్వచనాలు మనకు బ్రాహ్మణాలలో కనిపిస్తాయి. యాస్కుడే తన నిర్వచనాలకు బ్రాహ్మణ వాక్యాలను ప్రమాణంగా పేర్కొన్న సందర్భాలూ ఉన్నాయి —

"వరాహో మేఘో భవతి వరాహారః. 'వరమాహార మాహార్షీ' రితి చ బ్రాహ్మణమ్ (నిరు. 5-1.4). 'గాయతో ముఖా దుదపతత్' ఇతి చ బ్రాహ్మణమ్ (నిరు. 7-3-16). గాయత్రీమేవ త్రిపదాం సతీం చతుర్థేన పాదేనానుష్టోభతీ'తి చ బ్రాహ్మణమ్ (నిరు. 7-3-7)". ఇత్యాదులు.

నామపదాలన్నీ ఆఖ్యాత (ధాతు) జన్యాలు కావా ?

నామ - ఆఖ్యాత - ఉపసర్గ - నిపాతలని పదాలు నాలుగు విధాలు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
xxiv
पुस्तकालय

ఇందులో 'నామపదాలన్నీ ఆఖ్యాతజన్యాలనే శాకటాయనమత్రంతో యాస్కుడు ఏకీభవించగా, అన్ని నామపదాలూ కాదు కొన్ని మాత్రమే ఆఖ్యాతజన్యా లంటాడు గార్గ్యుడు. పాణిని మొదలైన కొందరు వైయాకరణులు గార్గ్యుని మార్గాన్నే అనుసరిస్తారు. వారి అభిప్రాయం ప్రకారం ధాతుజన్యాలు కాని నామపదాలు ఉణాదులు. ఏ నామపదాలకు ఉదాత్తాదిస్వరం, ప్రకృతిప్రత్యయాదిసంస్కారం సంగతమై ఉంటాయో అవే ధాతుజన్యాలని వారి భావం. నామపదాలు మూడు విధాలు 1) ప్రత్యక్షక్రియలు - వీనిలో క్రియ(ధాతువు) స్పష్టంగా కనిపిస్తుంది. ఉదా - కారకః (కృ), హారకః (హృ). 2) పరోక్షక్రియలు - వీనికి క్రియను కల్పించవలసిఉంటుంది. ఉదా - గౌః, అశ్వః, పురుషః, హస్తీ ఇత్యాదులు. 3) అవిద్యమానక్రియలు (క్రియాసంబంధంలేనివి) ఉదా - దిత్థః, దపిత్థః ఇత్యాదులు.

నామపదాలన్నీ ధాతుజన్యాలే అనే వాదంపై గార్గ్యుడు లేవనెత్తిన ఆక్షేపాలిలా ఉన్నాయి.

007382

అన్ని పేర్లూ క్రియలవల్లే వచ్చే పక్షంలో ఒక విశిష్టకార్యం చేసేవారందరికీ ఒకే పేరు రావాలి. మార్గంపైన పరుగెత్తేవాడు 'పరుగెత్తువాడు' (అశ్వః) అని పిలవబడాలి. ఏది కోయబడ్డా అది 'కోయబడేది' (తృణమ్) కావాలి. అంతేకాదు. నామపదాలన్నీ క్రియలనుంచే వ్యుత్పన్నం చేయవలసివస్తే ఒకేవస్తువు ఎన్ని క్రియలతో సంబంధించి ఉంటే అన్ని పేర్లు ఆ వస్తువుకు ఉండవలసివస్తుంది. ఈ విధంగా వెదురు ఎదగటానికి ఆధారంగా పాతే గుంజ(స్థూణ) వెదురును అంటిపెట్టుకొనిఉన్నది కాబట్టి 'సంజని' అనీ, గోతిలో పాతబడింది కాబట్టి 'దరశయా' అనికూడా పిలువబడాలి. ఆలాగే ప్రతిపేరూ వ్యాకరణనియమసంగతమైనదిగా స్పష్టంగా రూపుదిద్దుకోవాలి. 'పురుషః' అనేదానికి బదులు 'పురిశయః' (పట్టణవాసి) అనీ 'అశ్వః'కు బదులు 'అష్టా' (పరుగెత్తునది) అనీ, 'తృణమ్'కు బదులు 'తర్దనమ్' (కోయబడేది) అనీ అనాలి.

ప్రసిద్ధికల నామపదాలకు కూడా శాకటాయనులు ధాతువును వెదకుతారు. ఉదాహరణకు - 'పృథివీ'. ప్రసిద్ధమైన దీనికి 'ప్రథనాత్ పృథివీ' విస్తరింపజేయబడింది కాబట్టి పృథివి అంటారు. ఈ పేరు సహజమైనదని మేముంటాము. అలాకాక ధాతుజన్యమంటే దీన్ని ఎవరు వ్యాపింపజేశారు? అన్నప్రశ్న ఏర్పడుతుంది. వెనువెంటనే (అన్నిటికీ పృథివికదా ఆధారం, దాన్ని విస్తరింపజేసేవాడికి ఆధారం మరొకటి ఏది? అన్నప్రశ్న కూడా వస్తుంది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ శాకటాయనులే ఒకే శబ్దాన్ని రెండుముక్కలు చేసి, అర్థం సంగతం కాకపోయినా ఒకొక్కముక్క ఒకొక్కక్రియనుంచి పుట్టినదని నిర్వచించారు. 'సత్యమ్' అనే శబ్దాన్ని 'సత్-య' అని విడగొట్టారు. ఇణ్ ధాతువునకు జీజంత రూపంగా 'య'ను, 'అస్' ధాతు నిష్పన్నంగా 'సత్'నూ నిర్వచించారు.

ఇంకొక ప్రధానమైన దోషం ఉన్నది. వస్తువు పుట్టిన తర్వాతే క్రియ (భావం) ఉత్పన్నమౌతుంది. కాబట్టి వస్తువు భావంకంటె పూర్వవర్తి. మరి పరవర్తియైన భావంతో పూర్వవర్తియైన నామాన్ని నిర్వచించటం సమంజసమా ?

వీనికి యాస్కుడు చాలా హేతుబద్ధమైన సమాధానాలిచ్చాడు - ప్రతి నామపదం క్రియాజన్యమంటే దోషమేమున్నది ? ఆ సంజ్ఞను చెప్పే క్రియల్ని ఊహించి, స్వరసంస్కారాలు కుదిరేవిధంగా సమన్వయించుకోవాలి.(సమన్వయం చేసికోలేకపోతే ఆ తప్పు మాది కాదు. పదానిది అనలే కాదు).ఒకేపని చేసేవారికి ఒకేపేరు ఉండటంలో తప్పేముంది?ఎవరైతే నియతంగా ఒకేపని చేస్తూఉంటారో వారికే ఆపేరు వర్తిస్తుంది. (రూఢమౌతుంది) ఉదాహరణకు, తక్షా, పరివ్రాజకః, జీవనః, భూమిజః ఎప్పుడు కొయ్య చెక్కటం పనిగా కలవానిని వ్రడంగి (తక్షా) అనే అంటాము. ఏదో ఒకసారి ఆ పని చేస్తే అనం కదా. అలాగే సదా ఒక దేశంనుంచి మరోప్రదేశానికి నిత్యం తిరిగే ఆయనను పరివ్రాజకుడు (= సన్న్యాసి) అంటామే కాని ఏదో పనికోసం వెళ్ళి వచ్చేవారిని పిలవము. జీవింపజేసేది కాబట్టి 'జీవనః' అనేపేరుతో చెరుకురసాన్నో ఆకుకూరనో ప్రసిద్ధివల్ల చెబుతాము కాని (జీవనమ్ అని నపుంసకమైతేనే నీరు అర్థం) బ్రతికింపజేసే ప్రతిదీ జీవన మనము కదా. భూమిపైన అందరూ పుట్టినా భూమిజుడని ఒక్క కుజునే అంటున్నామే. కాబట్టి రూఢి లేదా లోకనియమాన్ని మేమెక్కడా ఉల్లంఘించలేదు. స్పష్టంగా క్రియాపదం సూచితమయ్యే నామపదాలూ ఉన్నాయే. ఉదాహరణకు 1) వ్రతతిః - వరణాత్ లేదా తననాత్ వరించటం లేదా వ్యాపించటంచేత. 2) దమూనాః - దమమని ఇంటిపేరు. తన్మనాః స్యాదితి దామ్యతీతి దమూనాః 'దము ఉపశమే'. ఆ దమంగూర్చి ఆలోచించేవాడు. 3) జాట్యః - జడదారి. 3) ఆట్టారః - అటనశీలుడు. (తిరుగుబోతు) 5) జాగరూకః-జాగరణశీలుడు (మేలుకొని ఉండేవాడు) దర్విహోమీ-దర్వి (కొయ్యగరిటె)తో హోమం చేసేవాడు.ఇలా క్రియలు స్పష్టంగా కల నామపదాలు చాలా ఉన్నాయి కదా. అలా ఉంటే తప్పేమి ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఇంక పృథివీశబ్దం విషయంలో అది స్వయంగానే వ్యాపించి కనిపిస్తోంది కాబట్టి 'పృథుదర్శనయోగాత్ పృథివీ - అంటాము. (ఎవరో వ్యాపింపచేయటానికి ఇక ప్రసక్తే లేదు). ఇంక రెండు క్రియలతో 'సత్యపదాన్ని నిర్వచించటం. ఎవరైనా అసంబద్ధంగా పదనిర్వచనం చేస్తే దోషం కాని చక్కగా సరిపడే రెండుధాతువులు ఆధారంగా పదనిర్వచనం చేస్తే దోషమెలాఅవుతుందిఃఇక్కడ శాకటాయనులు తమ విద్యాప్రకర్షతో సత్యపదాన్ని ద్విధాతుజం చేసినారే కాని మూడులై కాదుకదా. ముందుపుట్టిన సత్వాలకు, పరోత్పన్నభావాలతో పేరు పెట్టటం అసమంజస మంటారా. ఈ పేర్లు చూడండి - 'బిల్వాదఃఃలంబచూడఃఃఅనేవి. భరణాత్ బిల్వమ్. బీజాలను భరిస్తుంది. లేదా కరువు కాటకాలలో తినే వారిని భరిస్తుంది. లేదా భేదనాత్ బిల్వమ్ తినుటకు పగులగొట్టి బడేది కాబట్టి బిల్వము.దాన్ని తినేవాడు బిల్వాదుడు. భక్షణకాలంలో కదా బిల్వఫలాన్ని పగుల గొట్టేది. అంతకుముందే రాలోయే క్రియతో పేరు ఏర్పడలేదా ? 'లంబచూడఃఅంటే వ్రేలాడే బొడవైన జుట్టు కలవాడు. భవిష్యత్ కాలంలో జుట్టు పెరుగుట అనే క్రియతో సంబద్ధమైకదా ఈ పేరు పెట్టబడింది. కాబట్టి యిది ఎంతమాత్రం దోషంకాదు" ఇది యాస్కుని సమాధానం

నిరుక్తశైలి :

నిరుక్తశైలికి దిగ్దర్శనంగా మూడు కాండలనుంచీ మూడుదాహరణలు -

1) నైఘంటుకకాండం నుండి -

అథ ద్యౌఃఃఆవిష్టా జ్యోతిర్భిఃఃపుణ్యకృద్భిశ్చ. నభ ఆదిత్యో భవతి. నేతా రసానామ్. నేతా భాసామ్. జ్యోతిషాం ప్రణయఃఃఅపి వా భన ఏవ స్యాత్ విపరీతఃఃన న భాతీతి వా. ఏతేన ద్యౌ ర్వ్యాఖ్యాతా. (నిరు 2-4).

2) నైగమకాండంనుండి -

పవిత్రం పునాతే ర్మంత్రఃఃపవిత్రముచ్యతే. "యేన దేనాఃఃపవిత్రేణాత్మానం పునతే సదా" - ఇత్యపి నిగమో భవతి.

రశ్మయఃఃపవిత్ర ముచ్యంతే. 'గభస్తిపూతఃఃఇత్యపి నిగమో భవతి. ఆపఃఃపవిత్రముచ్యంతే. 'శతపవిత్రాఃఃస్వధయా మదన్తీ' ర్బహూదకాఃఃఅ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అగ్నిః పవిత్ర ముచ్యతే. వాయుః పవిత్రముచ్యతే. సోమః పవిత్రముచ్యతే. ఇంద్రః పవిత్రముచ్యతే. 'అగ్నిః పవిత్రం స మా పునాతు. వాయుః సోమః సూర్య ఇంద్రః. పవిత్రం తే మాం పునంతు' ఇత్యపి నిగమో భవతి. (నిరు.5-2)

3. దైవతకాండం నుండి -

అథాతోఽనుక్రమిష్యామః. అగ్నిః పృథివీస్థానః. తం ప్రథమం వ్యాఖ్యాస్యామః. అగ్నిః కస్మాత్ ? అగ్రణీర్భవతి. అగ్రం యజ్ఞేషు ప్రణీయతే. అంగం నయతి సన్నమమానః. అక్నోపనో భవతీతి స్థౌలాష్ఠీవిః. న క్నోపయతి న స్నేహయతి. త్రిభ్య ఆఖ్యాతేభ్యో జాయత ఇతి శాకపూణిః. ఇతాత్ - అక్తాద్ద గ్దాద్వా సితాత్. స ఖల్వేతే రకారమాదత్తే. గకార మనక్తేర్వా దహతేర్వా, నీః పరస్తస్యైషా భవతి. "అగ్నిమీళే పురోహితం యజ్ఞస్య దేవమృత్విజమ్, హోతారం రత్నధాతమమ్". అగ్నిమీళేఽగ్నిం యాచామి ఈళి రధ్యేషణాకర్మా వూజాకర్మా వా. పురోహితో వ్యాఖ్యాతః. యజ్ఞశ్చ. దేవో దానాద్వా- దీపనాద్వా- ద్యోతనాద్వా ద్యుస్థానో భవతీతివా .యో దేవః సా దేవతా. హోతారం హ్వాతారం, జుహోతే ర్హోతే ర్వౌర్ణవాభః, రత్నధాతమం రమణీయానాం ధనానాం దాతృ తమమ్. తస్యైషాఽపరా భవతి.

నిరుక్త వ్యాఖ్యలు :

నిఘంటువుకు నిరుక్తం వివరణాత్మకమైనా, తరువాతికాలంలో నిరుక్తం కూడా దుర్బోధం కాగా దాన్ని వివరించటానికి క్రీస్తుపూర్వంనుంచే భాష్యాలూ, వ్యాఖ్యలూ రచింపబడ్డాయి. అటువంటి వ్యాఖ్య నొకదాన్ని తన మహాభాష్యంలో పతంజలి సూచించాడు. నేడు దుర్గాచార్యవిరచితమైన వృత్తి ఒక్కటే మనకు లభిస్తున్నది. అయన చెప్పినదాననిబట్టి నిరుక్తానికి వార్తికాలు కూడా రచింప బడ్డట్లు తెలుస్తున్నది. ఈనాడు నిరుక్తం మనకు ఆర్థమవుతున్నది అంటే అది దుర్గాచార్యుని వ్యాఖ్య వల్లనే. దుర్గాచార్యుని గూర్చి నేడు మనకేమీ తెలియటం లేదు. ఈ భాష్యవృతి క్రీ. శ. 1522 ప్రాంతంలో దొరికింది కాబట్టి తత్పూర్వు డని మాత్రం చెప్పుకోవచ్చు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అమరకోశానికి పూర్వం నిఘంటువులు :

రుక్తానికి తర్వాతా అమరకోశరచనకు పూర్వమూ కొన్ని నిఘంటువులు ఉండేవని వానిలో నుండి ఆ యా వ్యాఖ్యలలో పేర్కొనబడిన ఉద్ధారణాలవల్ల తెలుస్తోందికాని ఆ గ్రంథాలు లభించటం లేదు. ఆ నిఘంటుకర్తలు 7గురు.

1. వ్యాడి - ఈయన 'ఉత్పలిని' అనే నిఘంటువును రచించాడు. హేమ చంద్రాచార్యుడు తన అభిధాన చింతామణి అనే కోశానికి తానే రచించిన టీకలో ఉత్పలినీ నిఘంటువునుంచి పలు ఉద్ధరణలు ఇచ్చాడు. టీకా సర్వస్వం, రామా శ్రమీ వ్యాఖ్యల్లో వ్యాడిగ్రంథంలోనుంచి ఉద్ధరణలు కనిపిస్తాయి.

2. కాత్యుడు - ఈయన 'నామమాల' అనే నిఘంటువును రచించాడు. ఈ కోశంలో పర్యాయశబ్దాలు, నానార్థకశబ్దాలు కూడా ఉన్నాయి. క్షీరస్వామి వ్యాఖ్యలో కాత్యగ్రంథోద్ధరణలు పలుచోట్ల అగపడతాయి.

3. భాగురి - ఈయన త్రికాండకోశకర్త. ఈయన కూడా మూడు కాండల్లోనే నిఘంటు రచన చేసినాడు. సాయణుడు తన మాధవీయ ధాతు వృత్తిలో భాగురి వర్షాభూశబ్దాన్ని హ్రస్వోకారాంతంగా కూడా సూచించినట్లు పేర్కొన్నాడు "నానార్థార్ణన సంక్షేప" మనే కోశాన్ని రచించిన కేశవస్వామి భాగురిని ప్రస్తావించాడు. ఈయన నిఘంటువు పర్యాయశబ్దకోశం.

4. రత్నకోశ నిఘంటువు - కర్త తెలియదు. 'ఇది లింగభేదాన్ని అనుసరించి పరిచ్ఛేదాలుగా విభజింపబడ్డ పర్యాయశబ్దకోశం' అని టీకాసర్వస్వ కర్త సర్వానందుని వచనం.

5. అమరదత్తుడు - ఇతని కృతి 'మాల' దీనికి పూర్తిపేరు అమరమాల కాగా ప్రసిద్ధి నామైకదేశమైన "మాల"గా వీర్పడిఉండవచ్చు సర్వానందుడు తన టీకాసర్వస్వంలో పలుచోట్ల దీనినుంచి ఉద్ధారాలుఇచ్చాడు. హలాయుధుడు రచించిన అభిరత్నమాలకు ఇదే ఆధారం .ఇది ఒక సమానార్థకకోశం.

6. వాచస్పతి - ఈయన రచించిన కోశం శబ్దార్ణవం, ఇందులో సమానార్థకశబ్దాలు సంకలనం చేయబడ్డాయి. పర్యాయశబ్దాలు విస్తృతంగా పేర్కొన్న నిఘంటువు ఇది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

7. ధన్వంతరి - ఈయన పేరుతోనే ప్రసిద్ధమైన ధన్వంతరి నిఘంటువు వైద్యశాస్త్రీయమైనది. ధన్వంతరి విక్రమాదిత్యుని ఆస్థానంలో ఉండిన నవ రత్నాలలో ఒకరుగా ప్రసిద్ధికలవాడు. ఇతడుకూడా అమరసింహునికంటె ప్రాచీనుడే అనటానికి రెండాధారాలు ఒకటి ఆతొమ్మిదిమందిని పేర్కొన్న ధన్వంతరి క్షపణకామరసింహ....' ఇత్యాదులలో ధన్వంతరి మొదట పేర్కొనబడటం. రెండవది అమరసింహుడు వనౌషధివర్గకారకు ధన్వంతరికోశంపైనే ఆధారపడినట్లు క్షీరస్వామి పేర్కొనటం.

లౌకిక శబ్దకోశాలు :

మొదట వైదికశబ్దసముదాయపరంగా ప్రయుక్తమైన నిఘంటుశబ్దం తరువాత లౌకికశబ్దకోశాలకు కూడా పర్యాయంగా వ్యవహారంలోకి వచ్చింది. నేడు శబ్దకోశాలు అనుశాసనము (నామలింగానుశాసనము మొ॥), అభిధానము(అభిధానచింతామణి మొ॥), కోశము (అవ్యయకోశము మొ॥), నిఘంటువు (ఏకాక్షర నిఘంటువు మొ॥) అనే పేర్లతో ప్రచారంలో ఉన్నవి. [1] సుప్రసిద్ధ ప్రాచీనాలంకారికుడు వామనుడుమాత్రం తన కావ్యాలంకార సూత్రగ్రంథంలో విద్యలను నిర్దేశిస్తూ అభిధాన - కోశశబ్దాలను కలిపి 'అభిధానకోశము' అని విద్యాస్థానాన్ని పేర్కొని దీనివల్ల (కవి) ఈ పదాని కిది అర్థమని నిశ్చయించుకోవాలి అంటాడు.

నిరుక్తానికి లౌకిక శబ్దకోశాలకూ భేదం :

నిరుక్తానికీ లౌకికకోశాలకూ రెండు ప్రధానభేదా లున్నాయి. నిరుక్తంలో క్రియలు కూడా నిర్వచించబడగా లౌకికసంస్కృత శబ్దకోశాలు నామ- అవ్యయాలకే పరిమితమయ్యాయి. నిరుక్తంలో నిర్వచింపబడ్డ పదాలన్నీ వేర్వేరుగా నిర్దేశింపబడగా, కోశాలలో అవి శ్లోకబద్దాలయ్యాయి.నిఘంటుకారులు వీనికి కంఠస్థం చేసే వీలుకలిగించారు. ఇలా నిఘంటువులకు పద్యరూపాన్నిచ్చి రచించే ప్రక్రియ సంస్కృతంలో తప్ప మరే ప్రపంచభాషలోనూ లేదంటారు విజ్ఞులు. వీనిమార్గంలోనే తరువాతి కాలంలో ప్రాంతీయ భాషాపద్యనిఘంటువులు (ఆంధ్రనామసంగ్రహము, సాంబనిఘంటువు మొ॥) వెలువడ్డాయి. ఈ సంస్కృతశబ్దకోశాల ప్రణాళికలో అకారాది శబ్దక్రమం పాటించబడలేదు. వర్గవిభాగానికే ఇందులో ప్రాధాన్యం

1. శబస్మృత్యభిధానకోశచ్ఛన్దోవిచితి కలాకామశాస్త్రప్రబంధనితి పూర్వావిద్యా। కా.సూ. 1-3-3.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈయబడినది. వాచస్పత్యం, శబ్దకల్పద్రుమంవంటి ఆధునిక శబ్దకోశాలుమాత్రం పాశ్చాత్యనిఘంటు పద్ధతిలో అకారాదిక్రమాన్ని పాటించినవి. ధాతువులకుకూడా స్థానాన్ని కల్పించినవి. ఇటీవల ఒకటి రెండు నిఘంటువులు అకారాదిగా శబ్దాలను కోశబద్ధం చేయటం కూడా కనిపిస్తున్నది.

అమరకోశం :

అమరసింహుడు రచించిన నామలింగానుశాసనంకవిపేరుతో అమర కోశంగానే ప్రసిద్ధమయింది. దీనికి 'అమరం' అనికూడా లఘునామం ఉన్నది. "అమరం నెమరువేస్తే కావ్యాలెందుకు కాలరాయనా" 'అష్టాధ్యాయీ జగన్మాతా అమరకోశో జగత్పితా' అనేవీ "అమరం చదవనివానికి నే నమరను"అని సరస్వతీ వచనంగా ఉన్న ప్రచారము అమరకోశపు జనాదరణకు అద్దం పడతాయి. దీని వైశిష్ట్యాన్ని పురస్కరించుకొనే వ్యాఖ్యాత్రచక్రవర్తి మల్లినాథుడు తన వ్యాఖ్యల్లో పలుసందర్భాల్లో అమరకోశంనుండి అనేక ఉద్ధరణ లిచ్చాడు. అమరకోశానం తరం వెలువడ్డ నిఘంటువులు దాదాపు అన్నింటికీ అమరకోశం మార్గదర్శక మయిం దనవచ్చు.

అమరసింహుని కాలము

అమరసింహుని కాలం విషయంలో విమర్శకుల అభిప్రాయాలు ఈప్రకారంగా ఉన్నవి.

1. సాంప్రదాయికుల అభిప్రాయం -

"ధన్వంతరి క్షపణకామరసింహశంకు వేతాలభట్టఘటకర్పర కాలిదాసాః,
ఖ్యాతో వరాహమిహిరో నృపతేః సభాయాం రత్నాని వై వరరుచిర్నవ విక్రమస్య"

ఈ శ్లోకం ప్రకారం అమరసింహుడు విక్రమార్కుని ఆ స్థానంలోని నవ రత్నాలలో ఒకరన్నమాట. చరిత్రలోని విక్రమార్కనామధేయులు పలువురిలో యీయన ఎవరైనదీ తెలియదు. శకకర్తయైన విక్రమార్కుడే యీయన కావలసి వస్తే క్రీ.పూ. ప్రథమశతాబ్దికి చెందినవాడవుతాడు అమరసింహుడు. ఈ శ్లోకం జ్యోతిర్విద్యాభరణంలో కనుపిస్తున్నది.

2. మాక్సుముల్లర్ అభిప్రాయం క్రీ.వె. ఆరవశతాబ్దికి చెందిన గుణరాతుడనే

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

బౌద్ధుడు చైనాభాషలోనికి అమరకోశాన్ని అనువదించటంవల్ల అమరసింహుడు ఆఱవశతాబ్దికి పూర్వవర్తి.

3. Dr. R.G. భండార్కర్ అభిప్రాయం- కాశికావృత్తికి వ్యాఖ్యానం కాశికావివరణపంచిక (న్యాసం)లో అమరకోశంలోని యీ శ్లోకభాగం ఉట్టంకించ బడినది -

"తంత్రం ప్రధానే సిద్ధాంతే (3-3-186)

న్యాసగ్రంథకర్త జినేంద్రబుద్ధి క్రీ.వె. 8వ శతాబ్దికి చెందినవాడు. కాబట్టి అమర కోశం దీనికంటె ప్రాచీనము.

4. Dr. V. రాఘవన్ అభిప్రాయం - అభినవశాకటాయనుడు రచించిన 'శబ్దానుశాసన' గ్రంథానికి వ్యాఖ్య 'అమోఘవృత్తి'లో అమరకోశప్రస్తి ఉన్నది. శబ్దానుశాసనం క్రీ.శ. 814-867 నడుమ రచింపబడింది. కాబట్టి అమరసింహుడు తత్పూర్వుడు.

5. Prof K.G. ఓకాగారి అభిప్రాయం — అమరసింహుడు బౌద్ధుడైనా పాణినీయవ్యాకరణాన్నే అనుసరించి 'సభా రాజామనుష్యపూర్వా' అనే పాణినిసూత్రానికి వివరణగా "శాలార్థాపి పరా రాజా మనుష్యార్థా దరాజకాత్' (అ-3-5-27) అనే శ్లోకార్ధాన్నిచ్చాడు, చంద్రగోమి విరచితమూ పాణినిసూత్రం కంటె సరళమూ, సుగమమూ అయిన 'ఈశ్వరా దరాజ్ఞః సభా" అనే చాంద్ర వ్యాకరణ సూత్రాన్ని ఎరిగి ఉంటే పాణినీయాన్ని అనుసరించేవాడుకాదు. దీన్ని బట్టి, ఇటువంటి మరికొన్ని ఉదాహరణలను బట్టి అమరసింహునికి తరువాతవాడే చంద్రగోమి అని స్పష్టమౌతుంది. కాబట్టి అమరసింహునికాలం 5వ శతాబ్దికి పూర్వమే.

6. కీత్ పండితుని అభిప్రాయం — గుణరాతుడు చైనాభాషలో అమరకోశాన్ని అనువదించటం ఆధారంగా క్రీ.శ. 6వ శతాబ్దికి తర్వాతివాడు అమరసింహుడు కాదనేది నిర్వివాదాంశం. కాబట్టి ఆయన 4వ శతాబ్దికి చెందినవాడంటే అది పొరబాటు కాకపోవచ్చు. అంతకంటె ప్రాచీనత సందేహాస్పదం.

అమరసింహుడు బౌద్ధుడా !

అమరసింహుడు బౌద్ధుడనటానికి ఆధారంగా అమరకోశంలోని 'యస్య

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

జ్ఞానదయాసింధోః' ఇత్యాది మంగళాచరణ శ్లోకాన్ని పేర్కొంటున్నారు కొందరు వ్యాఖ్యాతలు, విమర్శకులున్నూ,

1. అమరకోశ ప్రాచీన వ్యాఖ్యాతలలో ఒకరైన క్షీరస్వామి తన అమర శబ్దోద్ఘాటన వ్యాఖ్యలో పై శ్లోకాన్ని బుద్ధపరంగానూ. సముద్రపరంగానూ వ్యాఖ్యానించి చివరకు -

గ్రంథారంభేఽభీప్సిత సిద్ధిహేతుం జిన మనుస్మృత్య... ఇత్యాదివాక్యాన్ని పేర్కొన్నాడు. దీనిని బట్టి క్షీరస్వామి అమరసింహుని బౌద్ధునిగానే నిశ్చయించినట్లు తెలుస్తున్నది.

2 సర్వానంద విరచిత టీకాసర్వస్వ వ్యాఖ్యయిచ్చిన వివరణంలో .

'బౌద్ధదర్శన విద్వేషిణ ఇహ ప్రవృత్తి ర్న స్యా దతోఽత్ర బుద్ధపదోపాదానం న కృతం కవినా." అనియున్నది. దీనిని బట్టి యీవ్యాఖ్యాత కూడ అమరసింహుడు బౌద్ధుడనే విశ్వసించినట్లు స్పష్టమౌతుంది.బౌద్ధమతాన్ని ద్వేషించేవాడు యీ గ్రంథాన్ని గౌరవించరనే భయంతో బుద్ధుని పేరు లేకుండా కేవలం తత్పరములైన విశేషణాలతోనే మంగళాచరణం చేసినాడని యీ వ్యాఖ్యాత భావించారు.

3. ఈ అభిప్రాయాన్నే బలపరుస్తున్నారు షోలాపూర్‌దాస్ రావ్‌జీ సఖారామ్ దోసీ. వారు తాము ప్రకటించిన అమరకోశపు పీఠికలో పలుయుక్తులతో అమరసింహుడు జైనుడని సమర్థించారు. లేఖకప్రమాదాలవల్ల అమరకోశపు శ్లోకాలు కనీసం వంద దొరకటం లేదనీ, 'యస్య జ్ఞాన ... ' ఇత్యాది ప్రథమ శ్లోకానికి ముందీ రెండు శ్లోకాలు ఉండవలసి యున్నవనీ వారి అభిప్రాయం.

"జినస్య లోకత్రయ వందితస్య ప్రక్షాళయేత్ పాదసరోజయుగ్మం,
నఖప్రభాదివ్యసరిత్ప్రవాహైః సంసారపంకం మయి గాఢలగ్నమ్".
నమః శ్రీశక్తినాథాయ కర్మారాతివినాశినే,
పంచమశ్చక్రిణాం యస్తు కామస్తస్మై జినేశినే".

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ విధంగానే 'సురలోకో...ఇత్యాది శ్లోకానంతరం గ్రంథకర్త మహావీరాది తీర్థంకరులు, జైనసిద్ధాంత సమ్మత దేవీదేవతల పర్యాయాలు ఎనుబదిన్నర శ్లోకాలలో నిబంధించారనీ, ద్వితీయకాండలో కూడా ఇట్టివి 10, 11 శ్లోకాలు ఉండేవనీ, అవన్నీ లేఖకదోషంవల్ల లభించటం లేదనీ పీఠికలో పేర్కొన్నారు. అయితే యిందులో 'జినస్య లోక....ఇత్యాది ప్రథమశ్లోకం వామీభసింహుని 'గద్య చింతామణి' అనే జైనగ్రంథంలోనూ కనిపిస్తున్నది. రెండవశ్లోకం మాత్రం మఱెక్కడా కనిపించటంలేదు.

అమరపద వివృతి వ్యాఖ్యానకర్త లింగయసూరి, అమరపదపారిజాతకర్త మల్లినాథుడు మున్నగు వ్యాఖ్యాతలు 'యస్య జ్ఞాన'శ్లోకవ్యాఖ్యలో మధ్యమార్గాన్ని అవలంబించారు. లింగయసూరి దేవపరంగా విశేషణాలకు అర్థం చెపితే, మల్లినాథుడు-సశైవానాం శివః, వైష్ణవానాం విష్ణుః, జైనానాం జినః, బౌద్ధానాం బుద్ధః ఇతి తత్తదధిదేవతా పూర్వసిందుః" అని సర్వసాధారణంగా వ్యాఖ్యానించారు.

సుధావ్యాఖ్యాకర్త భానుజీదీక్షితుడుమాత్రం అమరసింహుడు జైనుడనే క్షీరస్వామి ఆభిప్రాయాన్ని ఖండిస్తూ -

స్వామీ తు 'జిన మనుస్మృత్య' ఇది స్మరణలక్షణం మంగళమా.హ తన్న. జినవాచకపదస్యాత్రాదర్శనాత్. సామాన్యశబ్దానాం జినలక్షణ విశేషపరత్వేన వ్యాఖ్యానస్య వైదికానా మనుచితత్వాత్, అసురకర్తృకైనత్వే ప్రమాణాభావాచ్చ' అని నిస్సంకోచంగా వెల్లడించాడు.

క్షీరస్వామి 'జిన మనుస్మృత్య' అని జినస్మరణరూపమైన మంగళమే యస్య జ్ఞాన ...."అనే శ్లోకంచేత చెప్పబడిందన్నారు' అది సరికాదు. ఆశ్లోకంలో ఎక్కడా జినుని తెలిపే పదం ప్రయోగించబడలేదు. వైదికుడైనవాడు సామాన్య వాచకశబ్దానికి జినపరమైన విశేషార్థం చెప్పుతూ వ్యాఖ్యానించటం ఉచితంకాదు. అమరసింహుడు జైనుడని నిర్ధారణ చేయటానికి ప్రమాణమేమీ లేదు కనుక'', అనిపై వ్యాఖ్య వావం;

ప్రొఫెసర్ A.A. రామానాధన్‌గారు తమ అమరకోశపీఠికలో పై విషయాన్ని ప్రసావిస్తూ అమరసింహుడు బౌద్ధుడు కావలసివస్తే వైదికవిషయాలకు సంబంధించిన సువిశదమైన జ్ఞానం ఆయనకు ఉండేదికాదని పేర్కొంటూ, అమరసింహుని వైదిక పరిభాషా పారీణతకు నిదర్శనంగా అమరకోశంలోని యీ క్రిందిభాగాలు పేర్కొన్నారు -

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. యూపాగ్రం తర్మ. ప్రణీతః సంస్కృతోఽనలః, సమూహ్యాః పరిచర్యా పచయావగ్నౌ ప్రయోగిణః (2-7-29)

2. పర్యేషణా పరిష్టిశ్చ .... నని స్వధ్యేషణా. (2-7-32)

3. పాశే బ్రహ్మాంజలిః .... (2- 7-39)

4. స్వాధ్యాయః స్యాజ్జపః సుత్యాభిషవః సవనం చ సా సర్వైనసా మపధ్వంసి జప్యం త్రిష్వఘమర్షణమ్. (2- 7-47)

5. అంగుల్యగ్రే తీర్థం దైవం స్వల్పాంగుల్యో ర్మూలే కాయమ్(2-7-50)

6. ద్రువోపభృ జ్జుహూ ర్నా తు స్రువో భేదాః స్రుచః స్త్రియః,
ఉపాకృతః పశురసౌ యోఽభిమంత్ర్య క్రతౌ హతః
పరంపరాకం శసనం ప్రోక్షణం చ వధార్థకమ్. (2. 7-25,26)

వైదికకర్మలకు సంబంధించిన సూక్ష్మ విషయం కూడ చక్కగా తెలిసిన అమరసింహుడు హిందువే అయి ఉండాలి. అయితే అమరకోశ రచనా కాలానికి ఆయన బౌద్ధుడుగా మారి యుండవచ్చు.

బౌద్ధుడైన గుణరాతుడు అమరకోశాన్ని చీనాభాషలోనికి అనువదించటం కూడా అమరసింహుడు బుద్ధమతానుయాయి అని విశ్వసించేందుకు అవకాశాన్ని కల్పించినది.

అమరకోశ విభాగ పద్ధతి

అమరకోశంలో సంకలితం చేయబడ్డ సంస్కృత శబ్దాలు మూడు కాండలుగా విభజింపబడ్డాయి. ఇందులో ప్రథమకాండంలో స్వర్గ, వ్యోమ' దిక్, కాల ధీ, వాక్, శబ్దాది, నాట్య, పాతాళ, భోగి, నరక, వారి వర్గలని మొత్తం 12 వర్గలున్నాయి. ద్వితీయ కాండంలో పృథ్వీ, పుర, శైల, వనౌషధి, సింహాది, మనుష్య, బ్రహ్మ, క్షత్రియ, వైశ్య శూద్ర వర్గలనే పది వర్గలున్నాయి, తృతీయ కాండంలో విశేష్యనిఘ్న, సంకీర్ణ. నానార్థ, అవ్యయ, లింగాదిసంగ్రహవర్గలనే 5 వర్గ లున్నాయి.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అమరకోశాన్ని కాండలుగా విభజించటానికి నిఘంటునే మార్గదర్శక మయింది. కాండ విభాగం నిఘంటువుల కంటె పూర్వమే ఉన్నట్టు కనిపిస్తుంది. తైత్తిరీయ సంహిత మున్నగు వైదికగ్రంథాలలో అధ్యాయాలు కాండలుగానే విభజింపబడి ఉన్నాయి.

ప్రతి కాండా వర్గలుగా విభజింపబడింది ఆ వర్గలు కూడా ఒక క్రమాన్ని అనుసరించి పొందుపరచబడ్డాయి. రెండు మూడు వర్గలకు సంబంధించిన శబ్దాల విషయంలో ప్రాధాన్యాన్ని బట్టి స్థానం నిర్ణయించబడింది.

అమరకోశ రచనా సంవిధానం :

అమరసింహుడు తన నిఘంటు నిర్మాణానికి ప్రాచీన నిఘంటువులూ, వ్యాకరణాది శాస్త్ర గ్రంథాలు క్షుణ్ణంగా పరిశీలించాడు. ప్రాచీన నిఘంటువులలో కొన్ని (ఉత్పలిన్యాదులు) అని విస్తృతా లవటం వల్లా,కొన్ని (నామమాలాదులు) లింగనిర్దేశం చేయబడక పోవటం వల్లా వానిప్రయోజనం సంకుచితమైనట్లు గమ నించాడాయన. తన గ్రంథం సంక్షిప్తంగా ఉంటూనే సమగ్రంగా, లింగబోధ కంగా కూడా ఉండే విధంగా వర్గవిభాగంతో మూడు కాండలుగా నిఘంటు వును రచించారు.

లింగ నిర్ణయం :

సామాన్యంగా రూపాన్ని బట్టి శబ్దముయొక్క లింగాన్ని నిశ్చయించ వచ్చు. అయితే కొన్ని శబ్దాలకు రూపాన్ని బట్టి లింగం నిశ్చయించే అవకాశం ఉండదు. వాని విషయంలో ఈ నిఘంటువులో లింగనిర్దేశం చేయబడినది. ఇందు లకై పుంలింగ శబ్దమైతే ''నా, పుమాన్, పుంసి" అనే శబ్దాలతోనూ, స్త్రీలింగ శబ్దమైతే "స్త్రీ,స్త్రియాం" అనే శబ్దాలతోనూ, నపుంసక శబ్దమైతే' నపుంసక,క్లీబ' శబ్దాలతోనూ, ఈ మూటికీ చెందని సుబంతశబ్ద మైతే 'అవ్యయ' శబ్దంతోనూ నిర్దే శింపబడినది. ఏదైనా శబ్దం పుంస్త్రీలింగాలు రెంటిలోనూ ఉంటే అది 'ద్వయో:' అనే శబ్దంలోనూ, పుంసపుంసక లింగాలలో ఉంటే 'అస్త్రియామ్' అనే శబ్దంతోనూ, మూడు లింగాలతోనూ ఉంటే 'త్రిషు' అనే శబ్దంతోనూ నిర్దేశం చేయబడింది. అనేక సందర్భాలలో సాహచర్యాన్ని బట్టి అనగా శబ్దం యొక్క లింగం స్పష్టంగా ఉన్నచో దానికి ప్రక్కనే పేర్కొనటాన్ని బట్టి సందిగ్ధలింగం

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కల శబ్దపులింగం తెలుసుకోవాలి. అలా తెలిసే వీలులేకుంటే లింగం స్పష్టంగా నిర్దేశించటం జరిగింది. ఏ శబ్దానికైనా ఒక లింగం నిషేధింపబడితే తక్కిన రెండు లింగాలూ దానికి ఉన్నాయని అర్థం.

ఇందులో ద్వంద్వసమాసం భిన్నలింగాల శబ్దాలకు చేయబడలేదు. అలా చేస్తే ఏ శబ్దం ఏ లింగానికి చెందిందీ తెలియదు కదా. కొన్ని శబ్దాలకు 'ఏకశేష' సమాసం చేయబడ్డా వానికి లింగబోధ కలిగేందుకు మార్గాంతరం కల్పించబడింది. ఈ విధమైన ప్రణాళిక ననుసరించటం వల్ల అమరకోశం సుగమమయింది.

అమరకోశం — జనప్రియత్వం

అమరకోశం తనకు పూర్వం, తరువాత రచింపబడ్డ నిఘంటువుల నడుమ మహోజ్జ్వలమై నాటికీ - నేటికీ ప్రకాశించే కోశరత్నం. దీనికి - సంస్కృత ప్రచారానికీ శాశ్వతంగా అవినాభావసంబంధం ఏర్పడింది. అమరం పలికినంత వరకూ తక్కిన నిఘంటువులు మూగపోయాయి. అమరంలో లేని శబ్దాలను మాత్రం పేర్కొని తక్కిన నిఘంటువులు తమ అస్తిత్వాన్ని నిలుపుకోవలసి వచ్చింది. దేశవిదేశాల్లో దీని అనువాదాలూ వ్యాఖ్యానాలూ వెల్లివిరిసాయి. ఈనాటికీ ప్రతివిద్యార్థీ 'యస్య జ్ఞానదయాసిందోః' అని మొదలుపెట్టి అమరంతోనే సంస్కృతాధ్యయానాన్ని ప్రారంభిస్తున్నాడు. ఈవిధంగా అమరసింహుడు సంస్కృత జగత్తులో అజరామరు డయ్యాడు.

ఉపయుక్త అమరకోశవ్యాఖ్యలు :

'అమరకోశ - సంస్కృతాంధ్ర వివరణం అనే ఈ గ్రంథ నిర్మాణంలో ఈ క్రింది వ్యాఖ్యలు స్వీకరించటం జరిగింది.

1. గురుబాలప్రబోధిక ప్రాచీన ప్రతులు రెండు లభించాయి. సర్వానంద విరచిత టీకా సర్వస్వం, లింగయసూరి విరచిత అమరపద వివృతి మరి కొన్ని వ్యాఖ్యలు మేళవింపచేసి కూర్చిన వ్యాఖ్యకు ఆంధ్రానువాదమే ఈ గురుబాల ప్రబోధిక. దీని కూర్పరి, అనువాదకుడు తాళ్లపాక అన్నమాచార్యుల మునిమనుమడు తిరువేంగళప్ప. (ఈయన కాలం 1515-1565) ఈ వ్యాఖ్యాన ప్రారంభంలోని ఐదు శ్లోకాలవల్ల (దీనిని ఈ గ్రంథాదిలో చూడవచ్చు) ఈ విషయం స్పష్టమౌతుంది. గ్రంథాంతంలోని యీ క్రింది గద్యకూడా ఇందుకు నిదర్శనం—

(శ్రీ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ఇతి శ్రీ భారద్వాజాన్వయపయఃపారావారకళానిధి తిరువేంకటార్య బుధవర్య విరచితాయాం లింగభట్టీయ టీకాసర్వస్వాది మిశ్రితాయాం గురుబాల ప్రబోధికాఖ్యాయాం అమరకోశవ్యాఖ్యాయాం తృతీయః కాండః.

శ్రీ భారద్వాజాన్వయ పయఃపారావారచంద్ర తిరువేంకటార్య బుధవర్య విరచితంబును, లింగాభట్టీయ టీకాసర్వస్వాది మిశ్రితంబును నగు గురుబాల ప్రబోధిక యను నమరకోశవ్యాఖ్యానమునందు తృతీయకాండము సంపూర్ణ మాయెను."

లభించిన రెండు ముద్రితప్రతులూ $8\frac{1}{2} \times$ "$10\frac{1}{2}$" సైజులో ఉన్నాయి. అందులో ఒకదానికి మాత్రమే లోపలి ముఖపత్రం (Inner Title) ఉన్నది. సరస్వతీ తిరువేంగడాచార్యు లనేవారు పండిత సాహాయ్యంతో దీన్ని పరిష్కరించి శాలివాహనశకం 1780 (క్రీ. శ. 1859)లో దీన్ని ప్రకటించారు. దీనిలో అమర కోశాదర్శమనే పేరుతో గ్రంథాదిలోనే అమరపదాల ఆకారాది పట్టికలు ప్రతికాండకూ వేర్వేరుగా ప్రథమ, ద్వితీయ, తృతీయ బింబాలనే పేర్లతో యివ్వ బడ్డాయి. రెండవ ప్రతిలో ఈ పదాలకు అర్థంకూడా ఇవ్వబడింది.

పరిష్కరణానికి ముందు తాళ్లపాక తిరువేంగళప్ప గ్రంథశైలికి ఒక మచ్చుతునక—

విష్ణుశబ్దం మొదలుకొని నలుబై యింటి దనకాను విష్ణుపు పేళ్లు. విశ్వం వేవేష్టి వ్యాప్నోతీతి విష్ణుః. విశ్వమును వ్యాపించియుండేవాడు గాంగాను విష్ణుపు విషు వ్యాప్తౌ. నరస్యేదం నారం వపుః. అవతారేషు నారం వపు రయతీతి నార యణః. నరసంబంధమైన శరీరము నారము. అవతారాలయందు నరశరీరమున బొందేవాడు గాంగాను నారాయణుడు. అయ గతౌ. నారం జల మయనం స్థానం యస్య నారాయణః. నార మనంగా ఉదకము. ఉదకమే స్థానముగా గలవాడు గాంగానైనా నారాయణుండు. నరసమూహో నారం తస్య ఆయనం స్థానమితి నారాయణః. నరసమూహం నారము. అందుకు స్థానము గాంగానైనా నారా యణుండు.'

(పుట 26, కాగితపు వ్రాత ప్రతి సంఖ్య M D 1712, Govt Oriental Manuscript Library, Madras)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సరస్వతి తిరువేంగడాచార్యులు ప్రచురించినప్రతీ, రెండవప్రతీ యించుమించు సమానంగానే ఉన్నాయి. మొదటిదానిలో మూలశ్లోకాలు వేరే పేరాలలో చూపబడినా, రెండవదానిలో ప్రతిపేజీలోను ఎడమప్రక్కన మార్జిను లోనే ఈయబడినవి.

తరువాత యిదే గ్రంథాన్ని వావిళ్ళవారు 1912, 1922, 1953, 1962 సంవత్సరాలల్లో ప్రకటించారు. అన్నీ డెమ్మీ 1/8లో ప్రచురించారు. తాళ్ళపాక వారికి సంబంధించిన ప్రారంభ శ్లోకాలు, గ్రంథాంత గద్యలూ మాత్రం తొలగించారు. ఇంతకంటే చెప్పుకోదగ్గ మార్పేమీ లేదు.

చిరకాలంగా తెలుగువారు ఉపయోగించిన వ్యాఖ్య కావటం చేత యీ గురుబాలప్రబోధికావ్యాఖ్యకే పట్టం కట్టి ప్రతిఅమరకోశ పదానికి సమగ్రంగా యీ వ్యాఖ్య వేరే పేరాలో చూపబడింది. తిరువేంకటాచార్య ప్రతికీ, వావిళ్ళ ప్రతీకీ ఏమైనా భేదం కనిపిస్తే దాన్ని 'గు. ప్రా. ప్ర.' (గురు బాల ప్రబోధిక ప్రాచీన ప్రతి) అనిన్నీ లేకుంటే 'గు' (వావిళ్ల గురుబాల ప్రబోధిక). అనిన్నీ, బ్రాకెట్టులో సూచించడం జరిగింది.

2. రెండవది 11వ శతాబ్దికి చెందిన క్షీరస్వామి విరచితమైన అమర పదోద్ఘాటన వాఖ్య. ఇది అమరకోశానికి వ్రాయబడ్డ అత్యంత ప్రాచీన, ప్రామాణిక వ్యాఖ్య. దేవరాజయజ్వ తన నిఘంటు వ్యాఖ్యలో దీనిలో నుంచి ఎన్నో సందర్భాలలో ఉద్ధరణ లిచ్చాడు. చాలామంది వ్యాఖ్యాతల కీయన మార్గ దర్శకుడు. కోలాచల మల్లినాథసూరి కూడ ఈయనను పలుమార్లు స్మరించాడు. దీని ముద్రిత ప్రతులు రెండు లభించాయి. 1) కృష్ణజీ గోవింద్ ఓకాగారు 1913లో సంస్కరించి పూనానుండి ప్రకటించిన ప్రతి. 2) ఓరియంటల్ బుక్ ఏజన్సీ వారిచే 1941లో పూనానుండి 48వ ప్రకాశనంగా వెలువడ్డ ప్రతి.దీని సంపాదకులిద్దరు 1) విద్యాసుధాకర Dr హరదత్తశర్మ M.A. PhD. మరియు Dr N. G. సర్దేశాయి.

3, 4. లింగయసూరి (11వ శతాబ్ది ఉత్తరార్ధం) అమరపదవివృతి, మల్లినాథ (14వ శతాబ్దివాడు. ఈయన కోలాచల మల్లినాథుడు కాడు) విరచితమైన అమరపద పారిజాతము కలిసి అడయారు లైబ్రరీ రిసెర్చి సెంటరు వారి 101వ ప్రచురణగా 1971లో ప్రచురించిన ప్రథమ సంపుటం. ఈ రెండు వ్యాఖ్యాలూ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పాఠభేదపురస్సరంగా అడయారుప్రతిగా ప్రొ. A. A. రామనాధన్‌గారి సంపాదకత్వంలో విపులమైన ఆంగ్ల పీఠికతో వెలువడ్డాయి.

5. సర్వానంద (ఈయన క్రీ.శ. 1158) విరచిత టీకాసర్వస్వం అడయారు గ్రంథాలయం కాగితపు ప్రాతప్రతి యిది. TR 464 నకలు తీసికొనబడింది. ఇది లేఖక దోష భూయిష్ఠమై యున్నా కొన్ని కొన్ని సందర్భాలలో పలు అమరవ్యాఖ్యలను సూచించటం ద్వారా చాలా విలువైనది.

చౌఖంబా సంస్థవారు 1970 లోప్రకటించిన రామాశ్రమీ (వ్యాఖ్యాసుధా) వాఖ్యతో కూడిన అమరకోశం. కర్త భానుజీదీక్షితుడు. భట్టోజీదీక్షితుని తనయుడు. ఈయన ప్రసిద్ధ వైయాకరణి. 17వ శతాబ్దికి చెందినవాడు. క్షీరస్వామి దోషాలను కూడా జంకు లేకుండా చూపిన వ్యాఖ్య ఇది. ఇక రాయముకుటాదుల వ్యాఖ్యానాలపై యిది ఖండన గ్రంథమే అనవచ్చు.

గురుబాల ప్రబోధికలో ఈయబడని వ్యుత్పత్తి విశేషములు యీ వ్యాఖ్యల నుంచి సేకరించి తెలుగుచేయబడ్డాయి. నిర్దేశం ప్రదర్శించబడింది. అయితే కొన్నిచోట్ల యీ వ్యాఖ్యానాలకు తెలుగు అనువాదం యీయలేదు. 1) వ్యుత్పత్తి భిన్నంగా యీయబడ్డా, భావం సమానమైన సందర్భంలో 2) కేవలం శాస్త్రీయ విషయమైనపుడూ అనువాదం విడిచివేయబడింది.

వ్యుత్పత్తి చెప్పుకొనటానికి వివిధ మార్గాలు నిరుక్తకారుడు సూచించాడు. వానిని ఆవతారికా ప్రారంభంలోనే సూచించటం జరిగింది. వివిధ వ్యాఖ్యాతల వ్యుత్పత్తులూ పరిశీలించి వ్యాకరణ శాస్త్ర విరుద్ధం కాని ఎన్ని విధాలైన వ్యుత్పత్తులైనా ఆంగీకరించవచ్చు.

ఇందలి వ్యుత్పత్తులు పరిశీలిస్తే కొన్నిచోట్ల పదానికి ఏ అర్థం ప్రసిద్ధమై యుందో సర్వధా తద్భిన్నమైన అర్థం వ్యుత్పత్తిలో కనుపిస్తుంది. ఇది తప్పేమీ కాదు. సాహిత్య దర్పణకారు డిలా చెప్పాడు- 'అన్యద్ధి శబ్దానాం వ్యుత్పత్తినిమిత్తమ్. అన్యచ్చ ప్రవృత్తినిమిత్తమ్' అని. పదవ్యుత్పత్త్యర్థం కంటె విభిన్నార్థంలో పదాలు రూఢం కావటం మనకు అనుభవంలో ఉన్న విషయమే.

బహుదుర్లభంగా ఉన్న అమరకోశవ్యాఖ్యను తెలుగువారికి తిరిగి అందించాలని గత ఐదారేండ్లుగా ఉన్న సంకల్పం నేటికి కార్యరూపాన్ని ధరించి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

యిప్పుడు ప్రథమకాండం వెలువడుతున్నది. క్రమంగా తక్కిన సంపుటాలు కూడా వెలువడుతాయి. ఈ గ్రంథం మరింత ఉపయుక్తం కావటానికి సహృదయుల సూచనలు కోరుతున్నాను. ఆవి ఆధారంగా తక్కిన సంపుటాలుగాని, దీని మరుసటి ముద్రణగాని మరింత చక్కగా తీర్చిదిద్దే అవకాశం లభిస్తుంది. దోషాన్ని సహృదయతతో సూచించి దోషఘ్నులు ఆయితే మంచిదే. దోషాలు పనికట్టుకొని వెదకే దోషైకదృక్కులు మాత్రం కావద్దని మనవి.

అతిరమణీయే కావ్యే పిశునోఽన్వేషయతి దూషణాన్యేవ,
అతిసుందరేఽపి వపుషి వ్రణమేవ హి మక్షికానికరః.

సంపాదకుడు
చలమచర్ల వేంకట శేషాచార్యులు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పరిశీలిత నిఘంటువులు

1. హలాయుధకోశ: (అభిధాన రత్నమాలా)- భట్టహలాయుధకృతము. సం. జయశంకర్ జోశి. హిందీ సమితి-సూచనావిభాగ్, ఉత్తరప్రదేశ్ వారిచే లక్నోలో 1967లో ద్వితీయముద్రణ పొందినది.

2. అభిధానచింతామణి: ఆచార్య హేమచంద్ర విరచిత:
సం శ్రీహరగోవింద శాస్త్రి. చౌఖంబా విద్యాభవన ప్రకాశనం. వారణాసి. 1964.

3. వైజయంతీకోశ:- యాదవప్రకాశ విరచితము
సం. శ్రీ హరగోవింద శాస్త్రి చౌఖంబా సంస్కృత సీరీస్ ఆఫీసు వారణాసి వారిచే 1971లో ప్రకాశితము.

4. విశ్వకోశ: - మహేశ్వర సూరి విరచిత:
వావిళ్ళ రామస్వామి శాస్త్రులు అండ్ సన్సువారిచే 1958లో మద్రాస్‌లో ప్రకాశితము.

5. నానార్థసంగ్రహ: సం. ఆనందరామ్ బారువా.
అస్సాం పబ్లికేషన్ బోర్డువారిచే గౌహతిలో 1969లో ప్రకాశితం (పునర్ముద్రణ).

6. The Nighantu and the Nirukta Ed Lakshmana Sarup Published in 1984 (Reprint) by M/s Motilal Banarsidass; Delhi.

7. నిరుక్తమ్. యాస్క-ముని ప్రణీతమ్ దుర్గాచార్యకృత ఋజ్వర్థ వ్యాఖ్యా సహితమ్ సం. పండిత ముకుందశర్మ 1982లో మెహర్‌చంద్ లక్ష్మణ దాస్ వారిచే ప్రకటితము.

8. ఆంధ్ర శబ్దరత్నాకరము. సం. చలమచర్ల రంగాచార్యులు. వేంకట్రామ అండ్ కో. వారిచే ప్రకటితము.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కృతజ్ఞతలు

ఈ గ్రంథ ప్రచురణకై పదివేల రూపాయల ఆర్థికసహాయం అందించిన మా యిలువేల్పు శ్రీశ్రీనివాసస్వామికీ ఆయన ప్రతినిధులు తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం అధికారులకూ-

ఈ గ్రంథ ప్రచురణను ప్రోత్సహిస్తూ వేయి రూపాయల ఆర్థిక సహాయం అందజేసిన తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం వారికీ, తదుపాధ్యక్షులు ఆచార్య డా. తూమాటి దొణప్ప గారికీ-

మొదటినుండి నా యీ వ్యాసంగాన్ని ప్రోత్సహిస్తున్న సహృదయులు, వదాన్యులు శ్రీ G. పుల్లారెడ్డిగారికీ, బెంగుళూరు వాస్తవ్యులు శ్రీ N.V. రామకృష్ణారెడ్డిగారికీ-

అవసరమైన వ్రాతపతులు అందజేసిన అడయారు లైబ్రరీ, గవర్నమెంటు ఓరియంటల్ మేన్యూస్క్రిప్ట్ లైబ్రరీ, మద్రాసు అధికారులకూ, శ్రమ అనుకొనక సర్వవిధాలా అందుకు తోడ్పడిన మిత్రచరణులు Dr M. నరసింహాచార్యులు (మద్రాసు) గారికీ-

ముద్రిత ప్రతులు అందజేసి నా కార్యక్రమానికి ఎంతో సహకారం అందించిన పెద్దలు శ్రీ P. H. జానకిరామశర్మ (నెల్లూరు) గారికీ, శ్రీ G. S. సుందరరాజన్ (తణుకు) శ్రీ K. రామకృష్ణ, శ్రీ N. V. రంగారావుగార్లకూ, అనుజుడు చె॥ గోపాలకృష్ణమాచార్యులకూ, శ్రీమతి పాతూరు రమాదేవి గారికీ, సంస్కృత భాషా ప్రచారసమితివారికీ-

విశేషించి ఈ గ్రంథాన్ని అవలోకించి తమ అమూల్యాభిప్రాయాన్ని అందజేసిన విద్వద్వరేణ్యులు రాష్ట్రపతి పురస్కార సమ్మానితులు ఆచార్య డా. పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు గారికీ.

సుందరంగా గ్రంథాన్ని ముద్రించిన శివాజీ ప్రెస్సు ప్రొప్రయిటర్ శ్రీ నాగేందరుగారికీ, ప్రైటిలును ఆకర్షకంగా అందించిన ప్లానోగ్రాఫర్సు వారికీ.

చ॥ వేం॥ శేషాచార్యులు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అమరకోశ-ప్రథమకాండ-పదానుక్రమణిక

అ

అంశు 155
అంశుమాలిన్ 151
అంహస్ 192
అకూపార 352
అక్షాన్తి 304
అఖాత 395
అగస్త్య 135
అగాధ 374
అగ్ని 81
అగ్నికణ 87
అగ్నిభూ 63
అగ్న్యుత్పాత 171
అఘ 192
అఙ్క 131
అఙ్క్య 275
అజ్ఞ 237
అజ్ఞా 116
అజ్ఞావిక్షేప 291
అజ్ఞాహోర 291
అఙ్గారక 143
అఙ్గీకార 212
అచ్యుత 34
అచ్యుతాగ్రజ 39
అచ్ఛ 373
అజగర 335
అజగవ 56
అజస్ర 100
అజ్ఞాన 215
అజ్ఞన 115
అజ్ఞనావతీ 116
అణిమన్ 58
అణ్డజ 378
అతలస్పర్శ 374
అతిను 372
అతిమాత్ర 101
అతివాద 254
అతివేల 100
అతిశయ 100
అత్తికా 290
అత్యర్థ 101
అదితినందన 19
అదృష్టి 326
అద్భుత 296
అద్వయవాదిన్ 27
అధోక్షజ 37
అధోభువన 328
అధ్యాహార 209
అనక్షర 261
అనఙ్గ 42
అనచ్ఛ 373
అనన్త 110, 334
అనన్యజ 43
అనర్థక 261
అనల 84
అనవధానతా 314
అనవరత 100
అనాదర 301
అనారత 99
అనిరుద్ధ 44
అనిల 21, 94
అనిశ 100
అనుకమ్పా 295
అనుక్రోశ 295
అనుతాప 305
అనుపమా 116
అనుభావ 299
అనుమతి 168
అనుయోగ 249
అనులాప 255
అనూరు 153
అనృత 263
అనేహస్ 159
అన్తక 90
అన్తరాల 117
అన్తరిక్ష 110
అన్తరీప 364
అన్తర్ధా 125
అన్తర్ధి 125
అన్తస్కరిపు 54
అన్తస్కార 331
అన్తతమస 332
అన్తు 393
అప్ 354
అపత్రపా 303
అపదిశ 116
అపదేశ 319
అపభ్రంశ 234
అపరాహ్ణ 163
అపర్ణా 60
అపలాప 256
అపవర్గ 215
అపవాద 252
అపవారణ 126
అపశబ్ద 234
అపాన 96
అపామ్పతి 353
అపిధాన 126
అప్పతి 93
అప్సిత్త 85
అప్సరస్ 22, 79
అబద్ధ 260
అబ్జ 127
అబ్జమోని 30
అబ్ద 185
అబ్ధి 352
అబ్రహ్మణ్య 288
అభిధాన 246
అభిధ్యా 303
అభినయ 291
అభిమాన 300
అభిలాష 309
అభిశాప 250
అభ్యన్తర 117
అభ్యాఖ్యాన 250
అభ్యుపగమ 212
అభ్ర 109, 117
అభ్రమాతఙ్గ 72
అభ్రము 115
అభ్రమువల్లభ 72
అభ్రి 371
అభ్రియ 120
అమర 17
అమరావతీ 71
అమర్త్య 19
అమర్ష 306
అమావస్యా 169
అమావాస్యా 169
అమృత 76,214,355
అమృతాన్ధస్ 19
అమ్బర 110
అమ్బా 288
అమ్బికా 61
అమ్బు 358
అమ్బుభృత్ 118
అమ్బ్వాకృత 260
అమ్బస్ 357
అమ్బోరుహ 412
అమ్మయ 358
అమ్ల 219
అయ 199
అయన 175
అర 98
అరవిన్ద 410
అరిత్ర 370
అరుణ 148,149
153,228
అర్క 148
అర్కబన్ధు 28
అర్చిస్(ష్) 86
అర్జు(జ్జు)కా 285
అర్జున 224
అర్ణవ 353
అర్ణస్ 357
అర్థ 129,132
అర్థనావ 372
అర్ధరాత్ర 167
అర్యమన్ 147
అలకా 106
అలక్ష్మీ 347
అలగర్ద 335
అల్పసరస్ 396
అవగ్రహ 124
అవజ్ఞా 301
అవట 331
అవతమస 333
అవదాత 224
అవమాననా 301
అవర్ణ 252
అవశ్యాయ 132
అవస్థా 202
అవహార 385
అవహిత్థా 320
అవహేలన 301
అవాచీ 112
అవాచ్య 261
అవార 363
అవిద్యా 215
అవిరత 99
అవిలమ్బిత 99
అవిస్పష్ట 262

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అవీచి 346
అశని 74
అశ్రాన్త 99
అశ్లీల 259
అశ్వయుజ్ 138
అశ్విన్ 79
అశ్వినీ 138
అశ్వినీసుత 78
అష్టమూర్తి 48
అసిత 226
అసుర 23
అసూయా 304
అసూర్క్షణ 301
అస్రప 91
అస్వప్న 19
అహఙ్కార 300
అహన్ 160
అహంమతి 215
అహర్పతి 150
అహర్ముఖ 161
అహస్కర 147
అహి 338
అహితుణ్టిక 344
అహిర్బుధ్న్య 48
అహోరాత్ర 173

ఆ

ఆకారణా 247
ఆకాశ 111
ఆక్రారణా 254
ఆక్షేప 252
ఆఖణ్డల 69
ఆఖ్యా 246
ఆఖ్యాయికా 240
ఆగూ 212
ఆగ్రహాయణిక 177
ఆగ్రహాయణీ 140
ఆజీక 291
ఆజీరస 142
ఆచ్ఛాదన 126
ఆచ్ఛరితక 321
ఆజూ 348
ఆతప 157
ఆతర 367
ఆతోద్య 275
ఆత్మన్ 201
ఆత్మభూ 29,43
ఆదికారణ 201
ఆదితేయ 19
ఆదిత్య 19,20,147
ఆధార 397
ఆధి 310
ఆధ్యాన 311
ఆనక 277
ఆనకదుందుభి 38
ఆనద్ధ 274
ఆనన్ద 195
ఆనన్దథు 195
ఆనాయ 375
ఆన్వీక్షకీ 239
ఆపగా 399
ఆప్య 358
ఆభాషణ 255
ఆభాస్వర 21
ఆభీల 350
ఆమగన్ధిన్ 222
ఆమనస్య 350
ఆమోద 194
220
ఆమోదిన్ 221
ఆమ్నాయ 235
ఆమ్రేడిత 251
ఆరవ 265
ఆరావ 265
ఆర్య 289
ఆర్యా 61
ఆలవాల 397
ఆలాప 255
ఆలిఙ్గ్య 276
ఆవర్త 360
ఆవాప 397
ఆవాల 397
ఆవిల 373
ఆవుక 286
ఆవృత్త 285
ఆశర 91
ఆశా 112
ఆశీవిష 338
ఆశు 99
ఆశుగ 94
ఆశుశుక్షణి 84
ఆశ్చర్య 296
ఆశ్రయాశ 83
ఆశ్రవ 212
ఆశ్వయుజ 181
ఆశ్విన 181
ఆశ్వినేయ 79
ఆషాఢ 180
ఆసార 124
ఆహత 261
ఆహ్వ 392
ఆహేయ 341
ఆహ్వాయ 246
ఆహ్వా 246
ఆహ్వాన 247

ఇ

ఇచ్ఛా 308
ఇతిహాస 238
ఇన 151
ఇన్దిరా 45
ఇన్ద్రీవర 408
ఇన్ద్రు 127
ఇన్ద్రాణీ 58,70
ఇన్ద్రాయుధ 123
ఇన్ద్రారి 24
ఇన్ద్రావరజ 35
ఇన్ద్రియ 217
ఇరమ్మద 123
ఇల్వల 140
ఇష 181
ఇష్టగన్ధ 221

ఈ

ఈర్మ్యా 304
ఈశ 49
ఈశాన 50
ఈశత్వ 59
ఈశ్వర 49
ఈశ్వరీ 60
ఈహా 309

ఉ

ఉక్తి 233
ఉగ్ర 51
ఉచ్చైఃశ్రవస్ 71
ఉచ్చైర్ఘుష్ట 252
ఉజ్జ్వల 293
ఉడు 137
ఉడుప 367
ఉత్కణ్ఠా 311
ఉత్కలికా 311
ఉత్తర 249
ఉత్తరా 114
ఉత్తాన 374
ఉత్పత్తి 203
ఉత్పల 407
ఉత్సవ 327
ఉత్సాహ 312
ఉత్సాహవర్ధనః 293
ఉదక 356
ఉదధి 352
ఉదన్త 245
ఉదన్వత్ 352
ఉదపాన 393
ఉదాన 96
ఉదాహార 248
ఉదీచీ 113
ఉద్గాఢ 101
ఉద్వ 198
ఉద్వర్వ 327
ఉద్ధవ 327
ఉద్భవ 203
ఉద్ర 384
ఉన్మాద 307
ఉపక్రోశ 253
ఉపధి 313
ఉపనాహ 279
ఉపన్యాస 248
ఉపరక్త 171
ఉపరాగ 171
ఉపలబ్ధార్హ 240
ఉపలబ్ధి 206
ఉపసూర్యక 154
ఉపాధి 310
ఉపాహిత 171
ఉపాలమ్భ 254
ఉపేన్ద్రి 35
ఉపోద్ఘాత 248
ఉమా 59
ఉమాపతి 56
ఉరగ 340
ఉర్వశీ 80
ఉలూపిన్ 380
ఉల్కా 88
ఉల్లోల 359
ఉశనస్ 143
ఉషర్బుధ 83
ఉషాపతి 44
ఉష్ణరశ్మి 148
ఉష్ణోపగమ 184
ఉస్ర 154

ఊ

ఊర్జ 182
ఊర్ధ్వక 276
ఊర్మి 359
ఊష్మక 183

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఊష్మాగమ 184
ఉష్ణ 184
ఊహ 209
ఋ
ఋక్ష 137
ఋచ్ 236
ఋత 263
ఋతు 174
ఋభు 19
ఋభుక్షిన్ 70
ఋషభ 269
ఏ
ఏకతాల 272
ఏకదన్త 62
ఏకపిఙ్గ 104
ఏకాన్త 101
ఏత 231
ఏనస్ 192
ఐ
ఐలబిల 104
ఐరావణ 72
ఐరావత 72,114
ఐరావతీ 121
ఐశ్వర్య 58
ఓ
ఓఘ 282
ఓఙ్కార 238
ఓషధీశ 127
ఔ
ఔత్తానపాది 135
ఔర్వ 86
క
కంసారాతి 37
ककుభ్ 111
ककుభ 278
కచ్ఛప 108,385
కఞ్చుక 341
కటు 219
కడార 229
కథా 241
కదుష్ణ 157
కద్రు 230
కన్న 414
కన్దర్ప 41
కపట 312
కపర్ద 56
కపర్దిన్ 51
కపాలభృత్ 51
కపిల 229
కపిలా 116
కపిశ 229
కబన్ధ 356
కమఠ 385
కమఠీ 391
కమల 355,411
కమలా 45
కమలాసన 30
కమ్ప 327
కమ్బ 388
కర 156
కరతయా 401
కరహాట 414
కరుణా 294
కర్కటక 384
కర్ణధార 369
కర్దమ 365
కర్బుర 91,231
కర్మసాక్షిన్ 150
కర్మేన్ద్రియ 217
కల 271
కలకల 267
కలఙ్క 131
కలా 128,173
కలానిధి 128
కలుష 192,373
కల్ప 188,190
కల్పవృక్ష 78
కల్పాన్త 191
కల్మష 192
కల్మాష 231
కల్య 161
కల్యా 257
కల్యాణ
కల్లోల 360
కవి 143
కషోష్మ 157
కషాయ 218
కష్ట 350
కష్టోర 406
కాకలీ 271
కాకు 252
కాకోదర 339
కాకోల 342
కాఙ్క్షా 308
కాత్యాయనీ 59
కాదమ్బినీ 119
కాద్రవేయ 334
కాన్తి 132
కామ 42,309
కామపాల 40
కారణ 200
కారణా 348
కారుణ్య 294
కార్తిక 182
కార్తికేక 182
కార్తికేయ 63
కాల 89,159,226
కాలకూట 342
కాలసూత్ర 346
కాలిన్దీ 400
కాలిన్దీభేదన 40
కాలీ 60
కావేరీ 404
కాష్ఠ 142
కాశ్యపి 153
కాష్ఠకుద్దాల 371
కాష్ఠా 112,172
కాష్ఠాముచ్వారినీ 368
కాసార 395
కింవదన్తీ 245
కిఞ్చుల్క 386
కిఞ్జల్క 415
కిన్నర 22,106
కిన్నరేశ 103
కింపురుష 106
కిరణ 154
కిర్మీర 231
కిల్బిష 191
కీర్తి 251
కీల 86
కీలాల 355
కుజ 143
కుణ్డలిన్ 339
కుతుక 314
కుతూహల 314
కుత్సా 253
కున్ద 108
కుబేర 103
కుమార 64,286
కుముద 115,408
కుముదబాన్ధవ 127
కుముదినీ 409
కుముద్వతీ 409
కుమ్భసమ్భవ 136
కుమ్భికా 409
కుమ్భీర 386
కుర్దన 319
కులిశ 73
కులీర 384
కుల్యా 403
కువలయ 407
కువేణీ 377
కుశల 196
కుశేశయ 411
కుసుమేషు 43
కుసృతి 313
కుహర 329
కుహూ 170
కూప 393
కూపక 366,369
కూర్మ 385
కూల 362
కృచ్ఛ్రి 350
కృత్తివాసస్ 51
కృపా 294
కృపీటయోని 82
కృశాను 83
కృశానురేతస్ 52
కృష్ణ 32,174,226
కృష్ణలోహిత 229
కృష్ణవర్త్మన్ 83
కేనిపాతక 370
కేలి 318
కేశవ 33
కేసర 415
కైటభజిత్ 37
కైతవ 313
కైరవ 408
కైలాస 105
కైవర్త 375
కైవల్య 214
కోకనదీ 413
కోకనదచ్ఛవి 228
కోణ 278
కోప 306
కోల 367
కోలమ్బక 279
కోలాహల 267
కోష్ణ 157
కౌణప 90
కౌతుక 314
కౌతుహల 314
కౌమారీ 58
కౌముదీ 130
కౌమోదకీ 46

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కౌస్తుభ 47
క్రతుధ్వంసిన్ 54
క్రతుభుజ్ 20
క్రన్దిత 323
క్రవ్యాద్ 90
క్రవ్యాత 90
క్రీడా 318,319
క్రుధ్ 306
క్రుష్ట 323
క్రోధ 306
క్రౌఞ్చదారణ 64
క్లిష్ట 259
క్వణ 266
క్వణన 266
క్వాణ 266
క్షీణ 173,327
క్షణదా 164
క్షణప్రభా 121
క్షపా 164
క్షపాకర 128
క్షయ 190
క్షాన్తి 303
క్షిప్ర 98
క్షీర 358
క్షీరసాగరకన్యకా 465
క్షీరాబ్ధితనయా 46
క్షీరోద 353
క్షుద్రశఙ్ఖ 388
క్షుద్రాణ్డ మత్స్య సంఘాత 381
క్షేత్రజ్ఞ 201
క్షేపణి 370
క్షేమ 197
క్ష్వేల 342

ఖ

ఖ 110
ఖగేశ్వర 48
ఖణ్డ 129
ఖద్యోత 151
ఖర 158
ఖాత 394
ఖేయ 396
ఖేలా 319

గ

గగన 110
గఙ్గాధర 54
గజానన 62
గడక 379
గణరాత్ర 166
గణాధిప 62
గణ్డూపద 386
గణ్డూపదీ 390
గన్ద 216
గన్ధర్వ 22, 81
గన్ధవహ 93
గన్ధవాహ 94
గభస్తి 155
గభీర 374
గమ్భీర 374
గరల 342
గరిమా 58
గరుడ 47
గరుడధ్వజ 34
గరుత్మత్ 47
గర్జిత 120
గర్త 331
గర్వ 300
గర్హణ 253
గాఢ 101
గాన 268
గాన్దార 269
గిర్ 233
గిరిజా 61
గిరిశ 50
గిరీశ 50
గీత 268
గీష్పతి 141
గీర్వాణ 20
గుణవృక్షక 370
గురు 141
గుహ 63
గుహ్యక 23
గుహ్యకేశ్వర 103
గూఢపాద్ 339
గోచర 216
గోత్రభిద్ 67
గోధికా 387
గోనస 334
గోవిన్ద 34
గౌతమ 28
గౌర 224, 227
గౌరీ 60
గ్రస్త 260
గ్రహ 171
గ్రహపతి 150
గ్రామ్య 259
గ్రాహ 385
గ్రీష్మ 183
గ్లౌ 128

ఘ

ఘన 118, 275, 282
ఘనరస 358
ఘర్మ 320
ఘస్ర 160
ఘృణా 294
ఘృణి 155
ఘృతాచీ 79
ఘృష్టి 155
ఘోర 297
ఘోషణా 252
ఘ్రాణతర్పణ 221

చ

చక్ర 361
చక్రపాణి 35
చక్రవాల 117
చక్రిన్ 338
చక్షుశ్రవస్ 339
చఞ్చలా 122
చణ్డికా 61
చతురానన 30
చతుర్భుజ 35
చన్ద్ర 127
చన్ద్రభాగా 404
చన్ద్రమస్ 126
చన్ద్రశేఖర 50
చన్ద్రికా 130
చపల 98
చపలా 122
చర్చా 208
చిత్ 207
చిత్త 204
చిత్తవిభ్రమ 307
చిత్తసమున్నతి 300
చిత్తాభోగ 208
చిత్ర 230,296
చిత్రభాను 85,149
చిత్రశిఖణ్డిజ 142
చిత్రశిఖణ్డిన్ 145
చిన్తా 311
చిలిచిమ 381
చిహ్న 131
చేతన 203
చేతనా 207
చేతస్ 204
చైత్ర 178
చైత్రరథ 105
చైత్రిక 178

ఛ

ఛద్మన్ 313
ఛవి 132,156
ఛిద్ర 329

జ

జగచ్చక్షుస్ 150
జగత్ప్రాణ 94
జడ 135
జనన 203
జనశ్రుతి 245
జనార్దన 35
జని 203
జనుస్ 203
జన్తు 203
జన్మన్ 203
జన్మిన్ 203
జన్య 203
జమ్బాల 365
జమ్బభేదిన్ 68
జయన్త 72
జల 355
జలజన్తు 383
జలధర 118
జలనిధి 353
జలనిర్గమ 361
జలనీలీ 409
జలముచ్ 119
జలవ్యాల 336
జలాధార 392
జలాశయ 392
జలాకా 387
జలోచ్ఛ్వాస 365
జలౌకస్ 387
జవ 97
జహ్నుతనయా 399
జౌఙ్గలిక 344
జాత 204
జాతవేదస్ 82
జాతి 204
జాల 376
జిన 26
జిష్ణు 66
జిహ్మగ 340

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

జీమూత 119
జీవ 142
జీవన 355
జీగుప్సా 253
జృమ్భ 323
జృమ్భణ 323
జైవాతృక 127
జ్ఞప్తి 207
జ్ఞాన 213
జ్యేష్ఠ 179
జ్యోత్స్నా 130
జ్యోత్స్నీ 166
జ్వలన 82
జ్వాల 86
ఝ
ఝర్ఝర 280
ఝష 377
డ
డమరు 280
డిణ్డిమ 280
డుణ్డుభ 336
ఢ
ఢక్కా 276
ఢులి 391
త
తట 362
తటాక 395
తటినీ 398
తటిత్వత్ 118
తడిత్ 121
తత 274
తత్త్వ 281
తథాగత 25
తథ్య 263
తనూనపాత్ 82
తన్త్రీ 325
తప 184
తపన 150,345
తపన్ 177
తపస్య 178
తమన్ 203,332
తమస్వినీ 165
తమిస్ర 332
తమిస్రా 165
తరఙ్గ 359
తరఙ్గిణీ 398
తరణి 149
366
తరపణ్య 368
తరన్ 97
తరి 366
తర్క 209
తర్ష 309
తల్లజ 198
తాణ్ణవ 283
తామరస 411
తామసీ 165
తామ్రప(క)ర్ణీ 116
తార 272
తారకజత్ 64
తారకా 137
తారా 137
తార్క్ష్య 47
తాల 282
తాలాఙ్క 40
తిక్త 219
తిగ్మ 158
తితిక్షా 303
తిథి 160
తిమి 383
తిమిఙ్గిల 383
తిమిర 332
తిరస్క్రియా 301
తిరోధాన 126
తిలిత్స 335
తిష్య 139
తీక్ష్ణ 158
తీర 362
తీవ్ర 101
తీవ్రవేదనా 349
తురఙ్గవదన 106
తురాసాహ్ 69
తువర 218
తుషార 133,135
తుషిత 21
తుహిన 133
తూర్ణ 99
తృష్ 309
తైష 177
తోయ 357
తౌర్యత్రిక 284
త్రపా 302
త్రయీ 235,237
త్రయీతను 151
త్రాస 298
త్రికా 394
త్రిదశ 17
త్రిదశాలయ 16
త్రిదివ 16
త్రిదివేశ 18
త్రిపథగా 399
త్రిపురాన్తక 54
త్రియామా 164
త్రిలోచన 52
త్రివిక్రమ 36
త్రివిష్టప 17
త్రిసన్ధ్య 163
త్రిస్రోతస్ 400
త్ర్యమ్బక 53
త్ర్యమ్బకసఖ 103
త్వరిత 98
త్వరితోదిత 260
త్విష్ 156
త్విషామ్పతి 150
ద
దక్షిణా 113
దణ్డ 152
దణ్డధర 89
దణ్డనీతి 240
దనుజ 24
దన్దశూక 340
దమునన్ 85
దమ్భ 313
దమ్భోలి 74
దయా 294
దర 298
దర్దుర 390
దర్పక 42
దర్వీకర 340
దర్శ 169
దశబల 26
దస్ర 79
దహన 84
దాక్షాయణీ 61,138
దానవ 24
దానవారి 20
దామోదర 32
దారద 343
దారుణ 297
దావిక 406
దాశ 375
దిగ్గజ 115
దితిసుత 24
దిన 160
దినమణి 151
దినాన్త 162
దివ్ 16,109
దివస 160
దివస్పతి 67
దివాకర 147
దివిషద్ 19
దివౌకస్ 18
దిశ్ 111
దిశ్య 114
దిష్ట 159
దీధితి 156
దీప్తి 156
దీర్ఘకోశికా 391
దీర్ఘపృష్ఠ 340
దీర్ఘికా 396
దుఃఖ 349
దున్దుభి 277
దురిత 193
దుర్గతి 345
దుర్గన్ధ 222
దుర్గా 61
దుర్దిన 125
దుర్నామన్ 391
దుశ్చ్యవన 69
దుష్కృత 193
దృఢ 101
దేవ 17,287
దేవకీనన్దన 36
దేవఖాతక 395
దేవతరు 77
దేవతా 17
దేవయోని 21
దేవసభా 76
దేవీ 287
దైతేయ 24
దైత్య 23
దైత్యగురు 142
దైత్యారి 33
దైవ 199
దైవత 20,187
దోహద 308
ద్యుతి 132,156
ద్యుమణి 149
ద్యో 16,109
ద్యోత 157
ద్రవ 318
ద్రుత 98,281
ద్రుహిణ 30

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ద్రోణీ 368
ద్రోహచిన్తన 211
ద్వాదశాత్మన్ 147
ద్వాపర 210
ద్విజరాజ 129
ద్వీప 364
ద్వీపవతీ 398
ద్వైమాతుర 61

ధ

ధనఞ్జయ 82
ధనద 103
ధనాధిప 103
ధనిష్ఠా 139
ధర్మ 193,236
ధర్మచిన్తా 310
ధర్మరాజ 25,88
ధర్మసంహితా 244
ధవల 224
ధాతృ 30
ధామనిధి 151
ధారాధర 118
ధారాసమ్పాత 124
ధిషణ 141
ధిషణా 206
ధీన్ద్రియ 217
ధీవర 375
ధునీ 398
ధూమయోని 119
ధూమల 229
ధూమ్ర 229
ధూర్జటి 53
ధూసర 225
ధైవత 270
ధ్రువ 135
ధ్వని 264
ధ్వాన 264
ధ్వాన్త 332

న

నక్ర 386
నక్షత్ర 136
నక్షత్రేశ 128
నటన 283
నడమీన 380
నదీ 398
నన్దక 47
నన్దన 71
నభస్ 110,180
నభస్య 180
నభస్వత్ 94
నముచిసూదన 68
నరక 345
నరవాహన 104
నర్తకీ 281
నర్తన 283
నర్మదా 400
నర్మన్ 318
నలకూబర 105
నలిన 410
నలినీ 410
నవదల 415
నష్టచేష్టతా 33
నాక 16
నాగ 333
నాగలోక 328
నాగాన్తక 48
నాట్య 283,284
నాద 265
నామధేయ 246
నామన్ 246
నారక 345,347
నారద 75
నారాయణ 31
నాల 413
నావిక 369
నావ్య 366
నాసత్య 211
నిఃశ్రేయస 214
నికషాత్మజ 91
నికృతి 313
నిక్వణ 266
నిక్వాణ 266
నితాన్త 101
నిత్య 100
నిదాఘ 183
320
నిదాన 200
నిద్రా 324
నిధి 107
నినద 264
నినాద 264
నిన్దా 253
నిపాన 392
నిబన్ధన 279
నిమేష 172
నిమ్న 374
నిమ్నగా 398
నియతి 199
నియమ 212
నియామక 369
నిరయ 345
నిరస్త 260
నిరృతి 348
నిర్ఘోష 254
నిర్జర 17
నిర్ణయ 210
నిర్భర 101
నిర్ముక్త 337
నిర్మోక 341
నిర్వహణ 290
నిర్వాణ 214
నిర్వాద 252
నిర్వ్యథన 330
నిర్హారిన్ 221
నిర్హ్రాద 265
నిశా 164
నిశాపతి 127
నిశీథ 167
నిశీథినీ 164
నిశ్చయ 210
నిషద్వర 364
నిషాద 269
నిష్ఠా 290
నిష్ఠుర 258
నిసర్గ 326
నిస్వన 265
నిస్వాన 265
నిహాకా 347
నిహ్నవ 356
నీర 357
నీల 108,226
నీలలోహిత 53
నీలామ్బుర 40
నీలాముబ్జన్మన్ 408
నీహార 133
నుతి 251
నృత్య 283
నేమి 394
నైరృత 92
నౌ 366
నౌకాదణ్డ 370

ప

షక్ష 173
షక్షతి 159
షక్షాన్త 168
షక్షిణీ 166
పఙ్క 191,365
పఙ్కేరహ 411
పఞ్చదశీ 168
పఞ్చశర 42
పటహ 277
పణవ 280
పద్మ 107,410
పద్మనాభ 35
పద్మా 45
పద్మాకరః 395
పద్మాలయా 45
పద్మినీ 410
పద్మినీవల్లభ 151
పన్నగ 340
పన్నగాశన 48
పయస్ 355
పరమేష్ఠిన్ 29
పరిఖా 396
పరిదేవన 255
పరిధి 255
పరిభవ 301
పరిభాషణ 254
పరిమల 220
పరివాదినీ 273
పరివేష 153
పరీభావ 301
పరీవాద 252
పరీవాహ 365
పరీహాస 318
పరుష 358
పరేతరాజ్ 88
పర్వన్ 167
పల్వల 396
పవన 95
పవనాశన 340
పవమాన 95
పవి 73
పవిత్రక 376
పశుపతి 49
పశ్చాత్తాప 305
పశ్చిమా 113
పాకశాసన 65
పాకశాసని 72
పాఞ్చజన్య 46
పాటల 228
పాఠీన 379
పాణ్డర 224
పాణ్డు 225
పాతాల 328
పాత్ర 363
పాథస్ 356

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పానీయ 357
పాప 191
పాప్మన్ 191
పార 363
పారావార 352
పారిజాతక 77
పారిషద 57
పారుష్య 253
పార్వతీ 60
పార్వతీనన్దన 63
పాలాశ 227
పావక 84
పాశిన్ 92
పిఙ్గ 229
పిఙ్గల 152,230
పిఙ్గలా 116
పితామహ 29
పితృపతి 88
పితృప్రసూ 162
పిధాన 126
పినాక 56
పినాకిన్ 51
పిశఙ్గ 229
పిశాచ 23
పీడా 349
పీత 226
పీతామ్బర 34
పీనాహ 394
పీయూష 76
పుటభేద 361
పుణ్డరీక 114,412
పుణ్డరీకాక్ష 33
పుణ్య 193
పుణ్యజన 92
పుణ్యజనేశ్వర 104
పురన్దర 66
పురాణ 240
పురావృత్త 238
పురుష 201
పురషోత్తమ 36
పురుహూత 66
పులిన 364
పులోమజా 70
పుష్కర 109,356
412
పుష్కరిణీ 394
పుష్పక 106
పుష్పదన్త 115
పుష్పధన్వన్ 43
పుష్పవత్ 172
పుష్పసమయ 183
పూతిగన్ధి 222
పూర్ణిమా 168
పూర్వా 113
పూర్వదేవ 24
పుషన్ 149
పృచ్ఛా 249
పృథగాత్మతా 204
పృథురోమన్ 377
పృదాకు 338
పృషత్ 338
పృషత 360
పృషదశ్వ 93
పైత్ర 186
పోత 372
పోతవణిజ్ 369
పోతవాహ 369
పోతాధాన 381
పౌర్ణమాసీ 168
పౌలస్త్య 104
పౌష 177
పౌషీ 176
ప్రకాణ్డ 198
ప్రకాశ 157
ప్రకృతి 202
ప్రక్వణ 26
ప్రాహుదా 402
ప్రక్వాణ 266
ప్రచేతస్ 92
ప్రజాపతి 30
ప్రజ్ఞా 206
ప్రణవ 238
ప్రణాద 250
ప్రణాళీ 405
ప్రతిఘ 306
ప్రతిజ్ఞాన 212
ప్రతిధ్వాన 268
ప్రతిపద్ 160
ప్రతిభయ 297
ప్రతివాక్య 249
ప్రతిశ్రవ 212
ప్రతిశ్రుత్ 268
ప్రతీచీ 113
ప్రతీర 362
ప్రత్యుషస్ 161
ప్రత్యూష 161
ప్రదీపన 343
ప్రదోష 167
ప్రద్యుమ్న 41
ప్రద్యోతన 151
ప్రధాన 201
ప్రభఞ్జన 95
ప్రభా 156
ప్రభాకర 147
ప్రభాత 161
ప్రమథ 57
ప్రమథాధిప 51
ప్రమద 194
ప్రమాద 314
ప్రమీలా 325
ప్రమోద 194
ప్రలమ్భన 39
ప్రలయ 190,320
ప్రలాప 255
ప్రవహ్లికా 242
ప్రవాల 278
ప్రవృత్తి 245
ప్రశ్న 249
ప్రసన్న 373
ప్రసన్నతా 130
ప్రసాద 130
ప్రసూతిజ 350
ప్రసేవక 279
ప్రహర 167
ప్రహి 393
ప్రహేలికా 242
ప్రాకామ్య 59
ప్రాచీ 112
ప్రాణ 94,95
ప్రాణిన్ 203
ప్రాప్తి 59
ప్రాలేయ 133
ప్రావృష్ 184
ప్రాహ్ణ 163
ప్రియతా 307
ప్రీతి 194
ప్రేత 347
ప్రేమన్ 307
ప్లోష్ 381
ప్రోష్ఠపద 181
ప్లవ 367,390
ఫ
ఫణా 341
ఫణిన్ 339
ఫాల్గున 178
ఫాల్గునిక 178
బ
బడబానల 86
బడిశ 377
బర్హిర్ముఖ 19
బర్హిస్ 82
బర్హిశ్శుష్మా 83
బల 40
బలదేవ 39
బలభద్ర 39
బలారాతి 68
బలిధ్వంసిన్ 37
బలిసద్మన్ 328
బాడబ 86
బాఢ 101
బాధా 349
బాహుదా 402
బాహుల 182
బాహులేయ 64
బిడౌజస్ 65
బిన్దు 360
బిభ్యోక 316
బిమ్బ 129
బిల 329
బిలేశయ 340
బిస 413
బిసప్రసూన 412
బిసినీ 410
బీజ 200
బీజకోశ 415
బీభత్స 295
బుధ 144
బుద్ధ 25
బుద్ధి 205
బృన్దారక 20
బృహద్భాను 83
బృహస్పతి 141
బ్రధ్న 147
బ్రహ్మన్ 29
బ్రహ్మపుత్ర 343
బ్రహ్మసూ 43
బ్రాహ్మ 188
బ్రాహ్మీ 57,232

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

భ

భ 137
భగ 151
భగవతం 25
భజ్ 359
భట్టారక 286
భట్టినీ 287
భద్ర 196
భయ 298
భయఙ్కర 297
భయానక 297
భర 100
భర్గ 53
భర్తృదారక 286
భర్తృదారికా 287
భర్త్సన 254
భవ 55
భవానీ 60
భవిక్ 196
భవ్య 196
భసిత 88
భస్మ 88
భా 156
భాగధేయ,భాగ్య 199
భాగీరథీ 399
భాద్ర 181
భాద్రపద 181
భాద్రపదా 140
భాను 150,155
భారతీ 232
భార్గవ 143
భార్గవీ 46
భావ 285,315
భావుక 196
భాష 233
భాషిత 233
భాస్ 156
భాస్కర 147
భాస్వత్ 147
భాస్వర 21
భిత్త 129
భిదుర 73
భీ 298
భీతి 298
భీమ 55,297
భీషణ 297
భీష్మ 297
భీష్మసూ 400
భుజగ 338
భుజఙ్గ 338
భుజఙ్గమ 338
భువన 355
భూత 23
భూతి 58
భూతేశ 50
భృశ 101
భేక 389
భేకీ 391
భేరీ 277
భైరవ 296
భోగిన్ 340
భౌమ 143

భ్రకుంస 284
భ్రకుటి 325
భ్రమ 212,361
భ్రాన్తి 211
భ్రుకుంస 284
భ్రూకుంస 284
భ్రుకుటి 325
భ్రూకుటి 325

మ

మకర 108,384
మకరధ్వజ 43
మఘవత్ 65
మఙ్గల 196
మఙ్గలదేవతా 46
మచర్చికా 198
మడ్డు 280
మణిత 262
మణ్డల 117,129,154
మణ్డూక 389
మతల్లికా 198
మతి 206
మత్స్య 378
మత్స్యబన్ధన 377
మత్స్యాధానీ 376
మదన 41
మద్గుర 382
మధు 178
మధుర 218
మధురిపు 35
మధ్య 281
మధ్యమ 270
మధ్యాహ్న 162
మనస్ 205
మనసిజ 42
మనస్కార 208
మనీషా 205
మనుష్యధర్మన్ 103
మనోరథ 309
మన్దాకినీ 76
మన్దాక్ష 302
మన్దార 77
మన్దోష్ణ 157
మన్త్రి 272
మన్మథ 41
మన్యు 305
మన్వన్తర 189
మయు 107
మయూఖ 154
మరీచి 156
మరీచికా 158
మరుత్ 94
మరుత్వత్ 65
మర్దల 280
మర్మర 265
మహా 327
మహాదేవ 52
మహాపద్మ 108
మహారాజిక 21
మహారౌరవ 346
మహాసేవ 63
మహిమన్ 58
మహీలతా 386
మహీసుత 143
మహేశ్వర 49
మహోత్పల 411
మా 46
మాఘ 178
మాఠర 152
మాతరిశ్వన్ 93
మాతలి 71
మాతులాహి 337
మాతృ 57
మాధవ 33,179
మాన 300
మానస 205
మాయాదేవీసుత 28
మార 41
మారజిత్ 26
మారిష 289
మారుత 94
మార్గ 177
మార్గశీర్ష 176
మార్తణ్డ 149
మాలుధాన 336
మాస 174
మాహేశ్వరీ 58
మిత్ర 149
మిథ్యాదృష్టి 210
మిథ్యాభియోగ 249
మిథ్యాభిశంసన 249
మిథ్యామతి 211
మిహికా 133
మిహిర 149
మీన 378
మీనకేతన 41
ముకున్ద 108
ముక్తకఞ్చుక 337
ముక్తాస్ఫోట 388
ముక్తి 213
ముఖవానస 222
ముద్ 194
ముదిర 119
ముని 27
మునీన్ద్రి 27
మురజ 275
మునలిన్ 40
ముహూర్చా 255
ముహూర్త 173
మృగతృష్ణా 158
మృగశిరస్ 140
మృగశీర్ష 140
మృగాఙ్క 128
మృడ 50
మృడాని 61
మృణాల 413
మృత్యుఞ్జయ 51
మృదఙ్గ 275
మేఖలకన్యకా 401
మేఘ 118
మేఘజ్యోతిస్ 122
మేఘనిర్ఘోష 120
మేఘపుష్ప 358
మేఘమాలా 120
మేఘవాహన 69
మేచక 226
మేధా 207
మేనకాత్మజా 61
మేరు 77
మైత్రావరుణి 136
మోక్ష 214
మ్లిష్ట 262

య

యక్ష 22,104

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

యక్షరాజ్ 103
యజుస్ 236
యమ 89
యమరాజ్ 89
యమునా 400
యమునాభ్రాతృ 89
యశఃపటహ 276
యశస్ 251
యాతనా 349
యాతు 92
యాతుధాన 91
యాదఃపతి 353
యాదస్ 383
యాదసాంపతి 92
యానపాత్రం 371
యామ 167
యామినీ 165

ర

రంహస్ 97
రక్త 227
రక్తపా 387
రక్తసన్నద్ధ 407
రక్తసరోరుహ 413
రక్తోత్పల 413
రక్షస్ 22,92
రక్షా 88
రజనీ 165
రజనీముఖ 167
రజస్ 202
రతికూజిత 262
రతిపతి 43
రత్నసాను 77
రత్నాకర 353
రన్ధ్రి 330
రమా 46
రయు 97
రవ 264
రవి 150
రస 216,292
రసాతల 328
రసిత 120
రాకా 169
రాక్షస 90
రాజరాజ 103
రాజిల 336
రాజీవ 382,412
రాత్రి 164
రాత్రిచర 91
రాత్రించర 91
రాద్ధాన్త 211
రాధ 179
రాధా 138
రామ 39
రాష్ట్రియ 288
రాహు 144
రిఙ్ఖణ 324
రీఢా 301
రుచ్ 156
రుచి 156
రుత 267
రుదిత 323
రుద్ర 21,55
రుద్రాణీ 60
రుశతి 257
రుష్ 306
రూప 215
రైవతీరమణ 39
రేవా 400
రోక 330
రోచిస్ 156
రోధస్ 362
రోమహర్షణ 322
రోమాఞ్చ 322
రోష 306
రోహిత 124,227
రౌద్ర 297
రౌరవ 346
రౌహిణేయ 40,143
రోహిత 382

ల

లక్ష్మణ 131
లక్ష్మన్ 131
లక్ష్మీ 45
లక్ష్య 319
లగ్న 145
లఘిమాన్ 58
లఘు 98
లజ్జా 302
లపిత 233
లమ్బోదర 62
లయ 282
లలిత 316
లవణ 218
లవణోద 354
లాఞ్ఛన 131
లాలస 310
లాసికా 281
లాస్య 283
లిప్సా 309
లీలా 316,318
లేఖ 19
లేఖర్షభ 66
లోకజనని 46
లోకజిత్ 26
లోకబాన్ధవ 151
లోకమాతృ 45
లోకేశ 30
లోపాముద్రా 136
లోహిత 227
లోహితాఙ్గ 143
లోహితాశ్వ 84

వ

వగ్రహ 124
వచన 233
వచస్ 233
వజ్ర 73
వజ్రనిర్ఘోష 122
వజ్రిన్ 67
వత్సనాభ 344
వత్సర 175,185
వన 356
వనమాలిన్ 36
వపా 330
వర 108
వరాటక 415
వరుణ 92
వర్ష 124
వర్షా 184
వర్షాభూ 390
వర్షాభ్వీ 391
వర్షోపల 125
వలక్ష 224
వలాహక 118
వల్లకీ 273
వశిత్వ 59
వసన్త 183
వసు 21
వసుదేవ 38
వహ్ని 81
వాక్య 234
వాఙ్ముఖ 248
వాచ్ 233
వాచస్పతి 142
వాచిక 257
వాఞ్ఛా 309
వాణీ 233
వాత 95
వాదిత్ర 275
వాద్య 275
వాపీ 396
వామదేవ 51
వామన 115
వయు 93
వాయుసఖ 84
వార్ 354
వారాహీ 58
వారి 354
వారిద 118
వారిపర్ణీ 409
వారివాహ 118
వార్తా 245
వాశిత 267
వాసర 161
వాసవ 67
వాసుకి 334
వాసుదేన 35
వాస్తూ 289
వాస్తోష్పతి 67
వాహన 335
వికర్తన 148
వికార 299
వికృత 295
విఘ్నరాజ 61
విచారణా 208
విచికిత్సా 208
విచ్ఛిత్తిః 57
విజ్ఞాన 213
వితథ 263
విదారక 366
విదిశ్ 116
విద్యాధర 22
విద్యుత్ 122
విద్వేష 305
విధాతృ 31
విధి 31,199
విధు 37,127
విధున్తుద 145
వినాయక 27,61
విపశ్చి 273
విపాశ్ 403
విపాశా 403
విప్రతీసార 306
విప్రలమ్భ 323
విప్రలాప 256
విప్రుష్ 360
విబుధ 18
విభాకర 147
విభావరీ 164

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

విభావసు 85,150
విభూతి 58
విభ్రమ 316
విమాన 75
వియత్ 110
వియద్గంగా 76
విరావ 265
విరిఞ్చి 30
విరూపాక్ష 52
విరోచన 149
విరోధ 305
విరోధోక్తి 256
విలమ్బిత 281
విలాప 255
విలాస 315
వివర 329
వివస్వత్ 148
వివాద 247
విశద 223
విశాఖ 64
విశాఖా 138
విశ్వ 20
విశ్వకేతు 44
విశ్వంభర 37
విశ్వసృజ్ 31
విష 342
విషధర 338
విషయ 216
విషయిన్ 217
విషవైద్య 344
విష్ణువ 176
విష్ణువత్ 176
విష్టరశ్రవస్ 32
విష్టి 348
విష్ణు 31
విష్ణుపద 111
విష్ణుపదీ 399
విష్ణురథ 48
విష్వక్సేన 34
విసంవాద 323
విసార 378
విస్మయ 296
విస్ర 222
విహసిత 322
విహాయస్ 111
వీచి 359
వీణా 273
వీణాదణ్డ 278
వీతిహోత్ర 81
వీర 293
వృజిన 192
వృత్తాన్త 245
వృత్రహన్ 67
వృద్ధశ్రవస్ 66
వృష 194
వృషధ్వజ 54
వృషన్ 67
వృష్టి 124
వేత్రవతీ 404
వేద 235
వేధస్ 31
వేపథు 327
వేశన్త 396
వైకుణ్ఠ 32
వైజయన్త 71
వైతరణీ 347
వైధాత్ర 78
వైనతేయ 48
వైర 305
వైవస్వత 90
వైశాఖ 179
వైశ్రవణ 103
వైశ్వానర 81
వైష్ణవీ 58
వైసారిణ 378
వ్యక్తి 204
వ్యజ్ఞేశ 291
వ్యధా 349
వ్యవధా 125
వ్యవసాయ 312
వ్యవహార 247
వ్యాజ 312,319
వ్యాన 96
వ్యాపాద 211
వ్యాల 339
వ్యాలగ్రాహిన్ 344
వ్యాహార 233
వ్యోమకేశ 55
వ్యోమన్ 109
వ్యోమయాన 74
వ్రీడా 302
శ
శకల 129
శకలిన్ 378
శకుల 383
శకులార్చక 379
శక్తిధర 64
శక్ర 66
శక్రధనస్ 123
శఙ్కర 50
శఙ్కు 384
శణ 108,388
శణనఖ 388
శచీ 70
శచీపతి 68
శణసూత్ర 376
శతకోటి 73
శతద్రు 402
శతపత్ర 411
శతమన్యు 66
శతహ్రదా 121
శనైశ్చర 144
శపథ 248
శపన 248
శఫరీ 381
శబల 231
శబ్ద 216,254,264
శమన 89
శమనస్వసృ 400
శమ్బా 120
శమ్బ 74
శమ్బర 358
శమ్బరారి 42
శమ్బూక 389
శమ్భు 48
శయన 324
శయు 335
శరజన్మన్ 63
శరద్ 184,186
శరావతీ 404
శరీరిన్ 204
శర్మన్ 195
శర్వ 50
శర్వరీ 163
శర్వాణీ 60
శశధర 128
శస్త్ర 197
శాక్యముని 27
శాక్యసింహ 28
శార్ఙ్గ 313
శాత 195
శాద 365
శార్ఙ్గీ 47
శార్ఙ్గిన్ 34
శాల 382
శాలూక 408
శాలూర 390
శాస్తృ 27
శిక్షా 237
శిఖా 87
శిఖావత్ 84
శిఖివాహన 64
శిజ్జిత 265
శితద్రు 402
శితికణ్ఠ 51
శిఫా 414
శిలీ 390
శివ 49,195
శివా 60
శిశిర 134,182
శిశుక 380
శిశుమార 383
శీకర 125
శీఘ్ర 97
శీత 134,135
శీతల 135
శీల 307
శుక్ర 85,142,179
శుక్రశిష్య 24
శుక్ల 223
శుక్లషష్ఠి 174
శుచ్ 305
శుచి 85,179
223,293
శుతుద్రి 402
శుభ 196
శుభ్ర 223
శుభ్రదన్తీ 116
శుభ్రాంశు 127
శుషి 331
శుషిర 331
శుష్మన్ 83
శూలిన్ 49
శృఙ్గార 292
శృఙ్గిన్ 391
శేముషీ 206
శేవధి 107
శేష 334
శైవల 409
శైవలినీ 398
శైవాల 409
శోక 305
శోచిష్కేశ 83
శోచిస్ 157

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శోణ 228,403
శోభా 132
శౌక్లికేయ 343
శౌద్ధోదని 28
శౌరి 36
శ్యామ 226
శ్యామల 226
శ్యావ 228
శ్వాత 223
శ్రవిష్ఠా 139
శ్రాద్ధదేవ 89
శ్రావణ 180
శ్రావణిక 180
శ్రీ 45
శ్రీకణ్ఠ 51
శ్రీఘన 27
శ్రీద 104
శ్రీపతి 36
శ్రీవత్స 47
శ్రీవత్సలాఞ్ఛన 38
శ్రుతి 235
శ్రేయస్ 193,214
శ్వఃశ్రేయస 195
శ్వభ్ర 330
శ్వసన 93
శ్వేత 223
ష
షడభిజ్ఞ 26
షడానన 63
షడ్జ 270
షణ్ణ 414
షాణ్మాతుర 64
స
సంరావ 265
సంలాప 256
సంవత్సర 185
సంవర్త 190
సంవర్తికా 415
సంవిద్ 207,212
సంవేగ 321
సంవేశ 324
సంశయ 209
సంశ్రవ 212
సంసిద్ధి 326
సంహాతి 247
సఙ్కర్షణ 40
సఙ్కల్ప 207
సఙ్కల 259
సఙ్క్రన్దన 68
సఙ్ఘ్య 208
సఙ్గత 258
సఙ్గ్రహ 244
సఙ్ఘాత 346
సఙ్ఘ్వర 88
సతత 99
సత్త్వ 202
సత్య 263
సత్వర 98
సదాగతి 93
సదానీరా 401
సనత్కుమార 78
సన్తత 99
సన్తమస 333
సన్తాన 77
సన్తాప 87
సన్దేశవాచ్ 257
సన్దేహ 210
సన్ధి 167
సన్ధ్యా 162
సప్తర్షి 145
సప్తార్చిన్ 85
సప్తాశ్వ 148
సమజ్ఞా 251
సమన్తభద్ర 25
సమయ 159
సమవర్తిన్ 88
సమస్యా 244
సమా 186
సమాకర్షిన్ 221
సమాధి 212
సమాన 96
సమాసార్థా 244
సమాహృతి 244
సమీర 94
సమీరణ 94
సముద్ర 351
సముద్రియ 372
సమ్భేద 405
సమ్భ్రమ 321
సమ్మద 194
సమ్యచ్ 263
సరస్ 395
సరసీ 395
సరసీరుహ 412
సరస్వత్ 352
సరస్వతీ 233,404
సరిత్ 398
సరిత్పతి 352
సరీసృప 339
సర్ప 337
సర్పరాజ 334
సర్వజ్ఞ 24,54
సర్వతోముఖ 356
సర్వమఙ్గలా 60
సర్వార్థసిద్ధ 28
సలిల 354,410
సవితృ 150
సహస్ 176
సహస్య 177
సహస్రదంష్ట్ర 379
సహస్రపత్ర 411
సహస్రాంశు 150
సహస్రాక్ష 69
సాంయాత్రిక 368
సాగర 353
సాత్త్విక 291
సాధ్య 21
సాధ్వస 298
సాన్త్య 258
సామ 236
సామాన్య 204
సాయ 162
సారవ 406
సారస 412
సార్వభౌమ 115
సికతామయ 364
సిత 224
సితద్రుః 402
సితామ్భోజ 412
సిద్ధ 23
సిద్ధాన్త 211
సిధ్య 139
సినీవాలీ 170
సిన్ధు 352
సీరపాణి 40
సుకృత 194
సుఖ 195
సుగత 24
సుగన్ధి 221
సుగ్రీవ 47
సుత్రామన్ 67
సుదర్శన 46
సుధర్మన్ 75
సుధా 76
సుధాంశు 127
సునాసీర 66
సువర్ణ 48
సుపర్వన్ 18
సుప్రతీక 115
సుప్రలాప 256
సుమనస్ 18
సుమేరు 77
సుర 18
సురజ్యేష్ఠ 29
సురదీర్ఘకా 76
సురద్విష్ 24
సురనిమ్నగా 399
సురపతి 67
సురభి 183,221
సురలోక 16
సురవర్త్మన్ 110
సురాచార్య 141
సురాలయ 77
సురోత్తమ 151
సువచన 256
సుషమా 131
సుషిర 273,329
సుషీమ 134
సూనృత 259
సూర 146
సూర్య 147
సూర్యతనయా 400
సూర్యసూత 153
సూర్యేన్దుసఙ్గమ 170
సేకపాత్ర 371
సేచన 371
సేనానీ 63
సైంహికేయ 145
సైకత 364
సైతవాహినీ 402
సోత్ప్రాస 262
సోపప్లవ 171
సోమ 128
సోమోద్భవా 401
సోల్లుణ్ఠన 262
సౌగన్ధిక 406
సౌదామనీ 121
సౌమ్య 144
సౌరాష్ట్రిక 343
సౌరి 144

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

స్కన్ద 63
స్ఖలన 324
స్తనయిత్ను 118
స్తనిత 120
స్తవ 251
స్తుతి 251
స్తోత్ర 251
స్థాణు 55
స్నేహ 308
స్పర్శ 216
స్పర్శన 93
స్పృహా 308
స్ఫటా 341
స్ఫులిఙ్గ 87
స్ఫూర్జథు 122
స్మర 42
స్మరహర 53
స్మిత 322
స్మృతి 243,311
స్యద 97
స్రవన్తీ 398
స్రష్టృ 30
స్రోతస్ 367
స్రోతస్వినీ 398
స్వన 264
స్వప్న 324
స్వభావ 326
స్వభూ 33
స్వయమ్భూ 30
స్వర్ 15
స్వర 239
స్వరు 73
స్వరూప 326
స్వర్గ 16
స్వర్ణదీ 76
స్వర్భాను 145
స్వర్వేశ్యా 80
స్వర్వైద్య 78
స్వాన 264
స్వాన్త 205
స్వాప 324
స్వారాజ్ 68
స్వేద 320

హ

హంస 150
హఙ్ఖే 291
హణ్డే 291
హర 53
హరి 151
హరిచన్దన 78
హరిణ 225
హరిత్ 112,227
హరిత 227
హరిదశ్వ 148
హరిద్రాభ 227
హరిప్రియా 45
హరిహయ 68
హర్ష 194
హలా 291
హలాయుధ 40
హలాహల 343
హలిన్ 40
హల్లక 406
హవ్యవాహన 85
హస 295
హాయన 185
హార్ద 307
హాస 295
హాస్య 295
హాహా 80
హిమ 133,135
హిమసంహతి 134
హిమాంశు 126
హిమానీ 134
హిరణ్యగర్భ 30
హిరణ్యవాహ 403
హిరణ్యరేతస్ 84
హుతభుజ్ 84
హూతి 247
హూహూ 8[illegible]
హృద్ 2[illegible]
హృదయ 204
హృదయఙ్గమ 258
హృషీక 217
హృషీకేశ 33
హేతి 87
హేతు 200
హేమన్త 182
హేమాద్రి 77
హేరమ్బ 62
హేలా 316
హైమవతీ 60
హ్రద 392
హ్రాదినీ 73,121,398
హ్రీ 302

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Forwarded free of cost, and with the compliments of the Department of Education, Government of India, New Delhi.

అమరకోశము

సంస్కృతాంధ్ర వివరణ సమేతము

ప్రథమ కాండము

[1]గురుబాలప్రబోధికాకారప్రణీతాః పీఠికాశ్లోకాః

శ్రీవేంకటేశేన సరోజజాతా సేయం సరోజాలయలాలనీయా,
ఇతీవ సత్యం హృదయారవిందే నివేశితా మాం కమలాలయాఽవ్యాత్.
అసితాసితనీహారగిరివిఖ్యాతనామవాన్,
తాళ్లపాకాన్వయాచార్యో వేంకటేశపదాంచితః.
తతోఽథ తిరుమలగురు ర్గురుబుద్ధిసమానధీః,
భారద్వాజాన్వయపయఃపారావారకళానిధిః.
తదాత్మజ శ్శ్రీతిరువేంకటాఖ్యో విబుధాగ్రణీః,
ఋగ్వేదసరసీహంసో మిత్రహంససరోరుహః.
ఆలోక్య దీక్షితీయాది నానాబాలప్రబోధికాం,
టీకా మమరసింహస్య రచయ త్యాంధ్రభాషయా.

[2]లింగయసూరివిరచితశ్లోకాః

శివం హరిం విధాతారం తత్పత్నీ స్తత్సుతాన్ గురూన్,
నత్వా సమస్తప్రత్యూహశాంతయే మంగళాయ చ.
పదవాక్య ప్రమాణజ్ఞైః క్షీరస్వామ్యాదిసూరిభిః,
కృతాన్ గ్రంథాన్ సమాలోచ్య బాలానాం సుఖబుద్ధయే,
యత్కృతం సురసింహేన నామలింగానుశాసనమ్
తత్రస్థాయాః పదావళ్యా వివృతి ర్వక్ష్యతే మయా.

---

1. ఈ భాగము వావిళ్ళప్రతిలో లేదు. 2. వావిళ్ళప్రతి ప్రారంభము.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అవతరణికా-అథ సకలశాస్త్రాభిజ్ఞోఽమరసింహాఖ్యో మహాప్రాజ్ఞః లోకోపకారాయ నామలింగానుశాసనాఖ్యం గ్రంథం చికీర్షుః ప్రారిప్సితస్య గ్రంథస్యావిఘ్నపరిసమాప్తయే ఇష్టదేవతానమస్కారరూపం మంగళమాదా వాచరతి.

అర్థము- సకలశాస్త్రాభిజ్ఞుడగు అమరసింహుడను మహాపండితుడు లోకోపకారము కొఱకు నామలింగానుశాసన మను గ్రంథమును చేయ నారంభించువాడై ప్రారంభించు గ్రంథము నిర్విఘ్నముగా పరిసమాప్తి నొందుట కొఱకు ఇష్టదేవతానమస్కారరూపమైన మంగళమును చేయుచున్నాడు.

యస్య జ్ఞానదయాసింధో రగాధ స్యానఘా గుణాః,
సేవ్యతా మక్షయో ధీరా స్స శ్రియై చామృతాయ చ. 1

యస్యేతి. హే ధీరాః హే పండితాః, జ్ఞానదయాసింధోః జ్ఞానకృపాసముద్రస్య, అగాధస్య గంభీరస్య, యస్య దేవస్య, గుణాః అనఘాః పాపరహితాః, అక్షయః నాశరహితః, స దేవః, శ్రియై సంపదే, అమృతాయ మోక్షాయ చ, సేవ్యతామ్. సముద్రపక్షే గుణాః రత్నాకరత్వాదయః అక్షయః అస్య విష్ణోః, క్షయః నివాస ఇత్యర్థః.శ్రియై లక్ష్మ్యై, అమృతాయ సుధాయై, సేవ్యతా మిత్యన్వయః.

అర్థము- హే ధీరాః=ఓ విద్వాంసులారా! జ్ఞానదయాసింధోః=జ్ఞానమునకును దయకును ఆశ్రయభూతుడైన,అగాధస్య=గంభీరుడైన, యస్య=ఏ దేవునియొక్క, గుణాః=గుణములు, అనఘాః=రాగాదిదోషములు లేనివో, అక్షయః=నాశరహితుడైన, సః=ఆ దేవుడు, శ్రియై చ=సంపద కొఱకును, అమృతాయ చ=మోక్షము కొఱకును, సేవ్యతాం=సేవింపబడుగాక. ఇది పరమాత్మపరమైన అర్థము. సముద్రపక్షమందు-యస్య=ఏ, అగాధస్య=లోతైన, సింధోః=సముద్రునియొక్క, గుణాః=రత్నాకరత్వాది గుణములు, అనఘాః=నిర్దోషములైనవో, అక్షయః=అ-విష్ణువునకు, క్షయః=నివాసమైన, సః=ఆ సముద్రుడు,శ్రియై చ=లక్ష్మీదేవి కొరకును, అమృతాయ చ=అమృతము కొరకును, సేవ్యతాం=సేవింపబడుగాక. అనగా పూర్వకాలమునందు దేవతలు సముద్రమును సేవించి లక్ష్మీదేవిని, అమృతమును పడసినట్లు భగవంతుని సేవించువారలు ధర్మార్థకామములనెడి త్రివర్గసంపదను మోక్షమును పొందుదురని తాత్పర్యము.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

టీకాసర్వస్వమ్

ప్రత్యూహపర్వతతటీవప్రక్రీడాధురంధరం,
వందేఽంతరాయకదళీభంజనం కుంజరాననమ్.
బర్హిణబర్హాపీడః సుషిరపరో బాలవల్లవో గోష్ఠే,
మేదురముదిరశ్యామలరుచి రవ్యా దేష గోవిందః.
అథ టీకాసర్వస్వం దశటీకావిత్ కరో త్యమరకోశే,
యద్యపి సంత్యతిగుణినః శ్రమ స్తథాప్యత్ర మమ హి మౌఖర్యాత్.
లలితం రౌతి పికశ్చే ద్వాగ్యామం యాతు కిం కాకః.

తత్రాదౌ భగవతః సేవాయాః పరోపదేశేన ప్రారిప్సితప్రత్యూహశమ నాయ ధర్మ మార్జయన్నాహ-యస్యేత్యాది. హే ధీరాః సేవ్యతా మిత్యనేన ధైర్య శాలిన ఏవ సేవితుం శక్నువంతీతి తాన్ సంబోధయతి. యస్య గుణాః అనమూ రాగాదిపాపరహితాః. తథా చాజయకోశే- 'అఘశబ్దో భవేత్ పాపే దుఃఖవ్యసన యో రపి' ఇతి. గుణాః మైత్రీశమాదయః. జ్ఞానదయాసింధో రితి. జ్ఞానం సమస్త విధపరిజ్ఞానం, దయా పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛా. తాభ్యాం సింధుః. ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన మితి తృతీయా. తృతీయేతి యోగవిభాగాత్ సమానః. సింధుశబ్దో విపులాధారత్వే ఉపచరితః. సింధుసామ్య మేవాహ అగాధస్యేతి. అగాధస్య అన్యై రనధిగతదయాపారత్వాత్ అపరిచ్ఛేద్యగాంభీర్యస్య. అక్షయః పరహితాపాద నేషు నాస్తి క్షయో నాశో యస్యే త్యక్షయః. సింధుపక్షే వ్యక్త ఏవ. ప్రయోజనా- ననుప్రదర్శనేన ప్రేక్షావదప్రవృత్తేః ప్రయోజనం దర్శయతి- శ్రియై చామృతాయ చేతి. శ్రియై త్రివర్గసంపదే. తదుక్తం వ్యాడినా- 'లక్ష్మీసరస్వతీధాత్రీత్రివర్గసంప ద్విభూతిశోభాసు, ఉపకరణ వేషరచనావిశేషేషు చ శ్రీరితి ప్రథితా' ఇతి. అమృ తాయ మోక్షాయ. చకార ఉభయప్రాధాన్యద్యోతనార్థః.సింధురపి సురాసురైః శ్రియై లక్ష్మ్యై, అమృతాయ పీయూషాయ, సేవితః. అత్ర చానుక్తోఽపి శబ్దార్థో జ్ఞాన దయాదిభిః స్పష్టం ప్రతీయత ఇతి ప్రసాదనామాఽయ మర్థగుణః. తదుక్తం సరస్వతీకంఠాభరణే- 'యత్తు ప్రాకట్య మర్థస్య ప్రసాదః సోఽభిధీయతే' ఇతి. 'అయ ముదయతి ముద్రాభంజనః పద్మినీనా, ముదయగిరివనాళీబాలమందార పుష్పం, విరహవిధురకోకద్వంద్వబంధు ర్విభిందన్, కుపిత కపికపోల క్రోడ తామ్రస్త మాంసి.' అత్రానుక్తోఽపి సూర్య ఉదయతీతి పద్మముద్రాభంజకత్వాదినా

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ప్రతీయతే. బౌద్ధదర్శనవిద్వేషిణ ఇహాప్రవృత్తి ర్న స్యా దిత్యతోఽత్ర బుద్ధ పదోపాదానం న కృతం కవినా. రూపకం చ కావ్యాలంకారః. తదుక్తం దండినా— 'ఉపమైవ తిరోభూతభేదా రూపక ముచ్యతే, యథా బాహులతా పాణిపద్మం చరణపల్లవః' ఇతి.

అవ- ఇష్టదేవతాయై నమస్కృత్య ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తయే చికీర్షితస్య గ్రంథస్య నామ్నా సహ ప్రయోజన మాహ-

అర్థము. ఇష్టదేవతకు నమస్కరించి చదివెడివారికి రుచి కలుగుటకై తాను చెప్పెడి గ్రంథము పేరుతో కూడ ప్రయోజనమును చెప్పుచున్నాడు-

సమాహృత్యాన్యతంత్రాణి సంక్షిప్తైః ప్రతిసంస్కృతైః,
సంపూర్ణ ముచ్యతే వర్గై ర్నామలింగానుశాసనమ్. 2

సమాహృత్యేతి— అన్యతంత్రాణి వరరుచి వాగురి వామనాది కృతాన్ త్రికాండ్యుత్పలినీప్రభృతీన్ గ్రంథాన్, సమాహృత్య, సంక్షిప్తైః పరిహృతా నావశ్యకైః, ప్రతిసంస్కృతైః ఏకార్థవాచిపర్యాయపదైః, వర్గైః పరస్పర సంబంధిపర్యాయపద సమూహైశ్చ, సంపూర్ణం, నామలింగానుశాసనం నామలింగానుశాసనాఖ్యో గ్రంథః ఉచ్యతే. ఉత్పలిన్యాదీనా మసంక్షిప్తత్వాత్, నామమాలాదీనా మలింగత్వాత్, అమరమాలాదీనా మసంపూర్ణత్వాత్ అన్యేషాం కేషాంచిత్ వర్గహైన్యాచ్చ సర్వగుణసంపత్త్యా సర్వోత్కృష్టత్వా దస్మిన్నేవ గ్రంథే ప్రేక్షావతాం ప్రవృత్తిరితి ప్రయోజనం సూచితమ్.

అర్థము- వరరుచి వాగురి వామనాదులు చేసిన త్రికాండి, ఉత్పలిని మొదలైన గ్రంథములను, సమాహృత్య=సంగ్రహించి, సంక్షిప్తైః=సంక్షేపింపబడిన, ప్రతిసంస్కృతైః=పర్యాయపదములచేతను, లింగనిర్ణయాదులచేతను శోధింపబడిన, వర్గైః=తమలో సంబంధముగల పర్యాయపదములయొక్క సమూహముల చేత,సంపూర్ణం=నిండియున్న,(అనగా వర్గలతో కూడుకొనియున్న),నామలింగానుశాసనం=నామలింగానుశాసన మనెడు గ్రంథము, ఉచ్యతే=చెప్పబడుచున్నది. 'అసారవర్జనాత్ వర్గాః' వృజీ వర్జనే.అసారములను వర్జించుటవలన వర్గలనబడును. నమ్యతే అభిధీయతేఽర్థోఽనేనేతి నామ. ణము ప్రహ్వత్వే శబ్దే. అర్థము దీనిచేత

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

చెప్పబడును కనుక నామము. లింగ్యంతే వ్యజ్యంతే జీప్‌టాబాదిభిః స్త్రీదయో యేన తత్ లింగమ్. లిగి గతౌ. దీనిచే స్త్రీత్వాదులు జీప్‌టాబాది ప్రత్యయము వలన ఎరిగింపబడును కనుక లింగము. అనుశాస్యతే అనేనేతి అనుశాసనమ్. శాసు అనుశిష్టౌ. ఏతయో రనుశాసనం నామలింగానుశాసనమ్. ఈ నామలింగా దులు దీనిచేత శిక్షింపబడును కనుక నామలింగానుశాసనము. ఉత్పలిన్యాదులు సంక్షిప్తములుకావు కనుకను, నామమాలాదులు లింగాదివిహీనములు కనుకను, అమరమాలాదులు అసంపూర్ణములు కనుకను, గోలోమ్యాదులు వర్గలు లేనివి గను కను, ఈ గ్రంథము సంక్షేపింపబడి ప్రతిసంస్కృతములైన వర్గలు కలిగి, సంపూర్ణమై సర్వగుణసంపద్యుక్తమై యున్నది గనుకను నిది యన్నిటికంటె నుత్కృష్టమైనది గాన దీనియందు బుద్ధిమంతులకు ప్రవృత్తి కలుగునని ప్రయోజ నము చెప్పబడెను.

టీకాసర్వస్వమ్- ఇదానీ మభిధిత్సిత ముపన్యస్యతి సమాహృత్యేత్యాది. నామలింగానుశాసన ముచ్యతే. 'ణము ప్రహ్వత్వే శబ్దే' ఇత్యస్మాత్ నమ్యతే అభి ధీయతేఽనేనేతి నామ. లింగ్యతే టాబాదిభి ర్వ్యజ్యత ఇతి లింగం స్త్రీ పున్నపుంస కమ్. తయో రనుశాసనం శాస్త్రమ్. అనుశిష్యతేఽనేనేతి కరణవ్యుత్పత్త్యా స్వక పోలరచితత్వవ్యుదాసాయ సమాహృత్యాన్యతంత్రాణీ త్యుక్తమ్. అన్యశాస్త్రాణి వ్యాడి వరరుచి ప్రభృతీనాం సమాహృత్య ఏకీకృత్య.అత ఏవ సంపూర్ణ మిదమ్. యత స్త్రీకాండ్యుత్పలిన్యాదీని నామతంత్రాణి. వ్యాడి వరరుచి ప్రణీతాని తు లింగ మాత్ర తంత్రాణి. వర్గైరితి. ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా. వర్గైర్లక్షిత మిత్యర్థః.ప్రక రణం వర్గః. ప్రకరణబద్ధం చ సుఖగ్రాహ్యం భవతి. వర్గానేవ విశినష్టి- సంక్షిప్తైః ప్రతిసంస్కృతైరితి. స్తోకేన భూయోఽభిధానం సంక్షేపః. సూక్తిరచనా ప్రతి సంస్కారః. అథవా హరిప్రియావత్ ప్రతిసంస్కారః. అయ మర్థః. హరిరితి విష్ణో ర్నామాత్ర నోక్తమ్. తదను శ్రీపర్యాయే హరిప్రియే త్యుక్తమ్. తేన హరిర వ్యస్య నామేత్యుక్తం భవతి.

అవతరణికా- నను ప్రతిపదం లింగభేదోక్తౌ న సంక్షేపః, అనుక్తౌ న సంపూర్ణః ఇత్యాశంకాయాం తత్పరిహారార్థం త్రిభిః శ్లోకైర్యథైత దుపపద్యతే తథో చ్యతే సంజ్ఞయేత్యాహ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అ. టీ॥ నామములకు లింగనిర్ణయము చెప్పనపుడు ప్రతిపదమునకు లింగనిర్ణయము చేసిన సంక్షేపము కాదు. చేయకుండిన గ్రంథము సంపూర్ణము కాదు. అని శంక రాగా తత్పరిహారార్థమై మూడు శ్లోకములచేత నీ గ్రంథమందు చెప్పెడి గురుతులను సంజ్ఞారూపమున తెలుపుచున్నాడు—

ప్రాయశో రూపభేదేన సాహచర్యాచ్చ కుత్రచిత్,
స్త్రీపున్నపుంసకం జ్ఞేయం తద్విశేషవిధేః క్వచిత్. 3

ప్రాయశ ఇతి. ప్రాయశః ప్రాయేణ, రూపభేదేన పదానాం విసర్గ స్త్రీ ప్రత్యయ తదభావరూప రూపభేదేన స్త్రీ పున్నపుంసకం జ్ఞేయ మిత్యన్వయః. కుత్రచిత్ రూపభేదేన అజ్ఞేయలింగస్థలే సాహచర్యాత్ జ్ఞాతలింగపదసాహచర్యాత్ పూర్వవత్ జ్ఞేయ మిత్యర్థః. క్వచిత్ రూపభేదసాహచర్యాభ్యా మజ్ఞేయలింగస్థలే తద్విశేషవిధేః తత్తల్లింగత్రయవిశేషవిధేః- స్త్రియాం, పుంసి, నపుంసకే ఇతి విధేరిత్యర్థః. పూర్వవత్ జ్ఞేయ మిత్యనే నాన్వయః. రూపభేదశ్చ త్రేధా. నామ్నాం నామవిశేషణానాం నామపరామర్శిసర్వనామశబ్దానాం చేతి. 'క్తామోదకీ గదా ఖడ్గో నందక' ఇత్యత్ర తత్తన్నామ్నాం రూపభేదేనైవ తత్తల్లింగనిర్ణయః. 'గండకపోలా తత్పరా హను' రిత్యత్ర హనుపదవిశేషణీభూత తత్పరాపద స్త్రీ లింగరూపభేదేన హనుశబ్దస్య స్త్రీలింగతానిర్ణయః. 'కుతూ: కృత్తిః స్నేహపాత్రం సైవాల్పా కుతుపః పుమాన్' ఇత్యత్ర సేతి నామపరామర్శి సర్వనామశబ్దరూప భేదేన కుతూశబ్దస్య స్త్రీలింగతానిర్ణయః. 'అశ్వయు గశ్వినీ' 'భానుః కరః' 'వియద్ విష్ణుపద' మిత్యత్ర అశ్వయుగ్భానుం వియచ్ఛబ్దాదీనాం సందిగ్ధలింగత్వాత్ రూపభేదజ్ఞాపిత లింగాశ్వినీకరవిష్ణుపద సాహచర్యాత్ తత్తల్లింగనిర్ణయః. విశేషవిధి శ్చతుర్షు స్థలేషు—రూపభేదేన లింగాజ్ఞానస్థలే, సాహచర్యేణ లింగాజ్ఞానే, తేన భిన్నలింగతాజ్ఞానే, బహులింగతాజ్ఞానే చ 'వల్లరీ మంజరీ స్త్రియా' విత్యత్ర ఇన్నంతత్వేన సంశయే రూపభేదేన స్త్రీత్వానిర్ణయాత్ స్త్రియా మితి విశేషవిధిః. ద్వితీయే 'స్త్రియ స్సుమనసః పుష్ప' మిత్యత్ర పుష్పపదసాహచర్యాత్ సుమనస ఇత్యత్ర న స్త్రీలింగతానిర్ణయః. తదర్థం స్త్రియ ఇతి విశేషవిధిః. తృతీయే 'ఖనిః స్త్రియా మాకరః స్యా' దిత్యత్ర ఆకరశబ్దసాహచర్యేణ ఖనిశబ్దస్య పుంలింగతాజ్ఞానే తదపవాదత్వేన స్త్రియామితి విశేషవిధిః. చతుర్థే 'వీటంకం పున్నపుంసకమ్' 'తటం త్రిషు' 'అశనిర్వ్యోమ్నః' ఇత్యాదిషు అనేకలింగతా

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

జ్ఞాపనార్థం విశేషవిధిః. యద్యపి రేఫురిత్యత్ర రూపభేదేన నిర్ణయ ఏవ తథాపి ద్వయో రిత్యేకలింగతాజ్ఞాననివృత్త్యర్థం విశేషవిధిః.

అర్థము– ప్రాయశః=తరచుగా, రూపభేదేన=శబ్దములయొక్క స్త్రీప్రత్యయాదులు మొదలైన రూపభేదములచేత, స్త్రీపున్నపుంసకం=స్త్రీలింగ పుంలింగ నపుంసక లింగములు, జ్ఞేయం=తెలియదగినది. కుత్రచిత్=ఒకానొక దిక్కు (=సందర్భము) న, సాహచర్యాత్=ఎరుగబడిన లింగము గల పదముయొక్క సాన్నిధ్యమువలన, లింగము తెలియదగినది. క్వచిత్=ఎక్కడ రూపభేదసాహచర్యములవల్ల లింగము తెలియబడదో అక్కడ, తద్విశేషవిధేః–తత్=ఆ మూడు లింగములయొక్క, విశేషవిధేః=ఇది యీ లింగమని చెప్పుటవలన తెలియదగినది. రూపభేదము త్రివిధము-నామరూపభేదము,నామవిశేషణరూపభేదము,నామపరామర్శి సర్వనామరూపభేదము అని.నామరూపభేద మెట్లనిన'కౌమోదకీ గదా ఖడ్గో నందకః' అనుచోట ఆ యా నామముల కా యా రూపభేదములచేత లింగ మెరుగబడుచున్నది. నామవిశేషణరూపభేద మెట్లనిన– 'గండకపోలా తత్పరా హనుః' అనుచోట హనుశబ్దమునకు విశేషణమైన తత్పరా అనెడు శబ్దముయొక్క స్త్రీలింగరూపముచేత హనుశబ్దము స్త్రీలింగ మని తెలియబడుచున్నది. నామపరామర్శి సర్వనామశబ్దముచేత నెట్లనిన– 'కుతూః కృత్తిః స్నేహపాత్రం సైవాల్పా కుతుపః పుమాన్' అనుచోట 'సైవ' అనెడి నామపరామర్శి సర్వనామశబ్దముచేత 'కుతూః' అనెడు శబ్దము స్త్రీలింగమని యెరుగబడుచున్నది. సాహచర్యమువలన లింగము తెలియుట యెట్లనిన 'అశ్వయు గశ్వినీ' 'భానుః కరః' 'వియ ద్విష్ణుపదం' ఇచ్చట అశ్వయుగ్భాను వియచ్ఛబ్దములు మూడు లింగములలో నొక విధముగా నుండును కనుక రూపభేదముచేత లింగ మెరుగరాదు. అశ్వినీ, కర, విష్ణుపద శబ్దముల సాహచర్యమున నా యా లింగములని తెలియదగినది. విశేషవిధి నాలుగు విధములు కలది. రూపము చేత లింగ మెరుగరాని దిక్కున చెప్పనదియు, సాహచర్యమున తెలియరాని దిక్కున తెలుపునదియు, సాహచర్య లింగాపవాదకమును, అనేకలింగవిధాయకమును అని. రూప మెరుగరాని దిక్కున చెప్పనది యెట్లనిన 'వల్లరీ మంజరీ స్త్రియా'అనుచోట వల్లరీమంజరీశబ్దములు నకారాంతము లని సంశయము తోచుచున్నది కనుక 'స్త్రియా' అనెడి విశేషవిధిచేత తెలియచెప్పబడెను. సాహచర్యము వలన తెలియరాని దిక్కున చెప్పెడి విశేషవిధి యెట్లనిన 'స్త్రియః సుమనసః పుష్పమ్' ఇక్కడ సుమనశ్శబ్దమునకు పుష్ప

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పదసాహచర్యమువలన లింగ మెరుగరాదు కనుక 'స్త్రియః' అనెడు విశేష విధిచేత చెప్పబడెను. సాహచర్య లింగాపవాదకమైన విశేషవిధి ఎట్లనిన 'ఖనిః స్త్రియా మాకరః స్యాత్' ఇక్కడ ఆకరశబ్దసాహచర్యమువలన ఖనిశబ్దము పుంలింగము కాగా, దాని నపవాదించి 'స్త్రియాం' అని విశేషవిధి చెప్పబడెను. అనేకలింగవిధి యెట్లనిన 'విటంకం పున్నపుంసకం' ఇక్కడ విటంకశబ్దము పున్నపుంసక లింగములయందు విధించుటవలన అనేకలింగవిధి.

అవ. నను రూపభేదేన లింగనిర్ణయ ఇత్యుక్తమ్. తదయుక్తమ్. సమాహారద్వంద్వే నానాలింగానామపి పదానాం సమాసాంతేన నపుంస కలింగతావశ్యంభావాత్. సమాసాంతర్గతానాం పదానాం లింగానిర్ణయాత్.ఇతరేతర ద్వంద్వే చ 'పరవల్లింగం ద్వంద్వతత్పురుషయో' రితి పరలింగేన సమాసాంతర్గత పూర్వపదలింగానా మశ్రవణాత్. భిన్నలింగానామపి ఇతరేతరద్వంద్వసద్భావాత్. 'పూర్వవ దశ్వబడబా'వితి విశేషవిధినా పరలింగప్రతిషేధే నోత్తరపదలింగా నిర్ణయాత్ 'మాతా చ పితా చ పితరా' ఎతి ద్వంద్వైకశేషలుప్త మాతృశబ్దాదీనాం లింగానిర్ణయాచ్చే త్యాశంకాయాం తత్పరిహారార్థ మాహ-

ఆర్థము- ఏదైన నొక లింగనిర్ణయము రూపభేదము చేత తెలియవలయు ననిన నది సమాసావయవములకు కూడదు. అది యెట్లన్నను సమాహారద్వంద్వ మందు ఏ లింగమైనను కడపట నపుంసకము కావలయును కనుకను, ఇతరేతర ద్వంద్వ సమాసమందును 'పరవల్లింగం ద్వంద్వతత్పురుషయోః' అని పరశబ్ద లింగమువలె సమాసాంతర్గత పదములకెల్ల లింగ మెరుగవచ్చు నన్నను, భిన్న లింగములకు సమాసము కలదు కనుక 'పూర్వవ దశ్వబడబౌ' అను నివి మొద లైన విశేషవిధులచేత పరలింగమునకు ప్రతిషేధ మున్నది కనుకను 'మాతా పితరౌ పితరౌ' అనునివి మొదలైన ద్వంద్వైకశేషములలో లుప్తమైన మాతృ శబ్దము మొదలైన శబ్దములకు లింగము తెలియరాదు కనుకను ఇట్టి శంకలు రాగా వానిని పరిహరింపుచున్నాడు-

భేదాఖ్యానాయ న ద్వంద్వో నైకశేషో న సంకరః,
కృతోఽత్ర భిన్నలింగానా మనుక్తానాం క్రమాదృతే. 4

భేదాఖ్యానాయేతి. అత్ర భేదాఖ్యానాయ అనుక్తానాం భిన్నలింగానాం ద్వంద్వ ఏకశేషశ్చ న కృతః క్రమాదృతే సంకరశ్చ న కృతః ఇత్యన్వయః. అత్ర శాస్త్రే భిన్నలింగానాం శబ్దానాం సమాహారేతరేతరయోగద్వంద్వో

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వా ఏకశేషశ్చ వా న క్రియతే, కిం త్వభిన్నలింగానామేవ. భిన్నలింగానాం తేన భేదజ్ఞాపనాసంభవాత్ భేదాఖ్యానాయ న తేషాం తత్సమాస ఇతి భావః. యథా 'ద్యోదివౌ ద్వే' 'స్వర్గనాకత్రిదివత్రిదశాలయాః' 'జనుర్జననజన్మాని' ఇత్యాది ష్వభిన్నలింగానామేవ ద్వంద్వః. 'నాసత్యా వశ్వినౌ దస్రౌ' 'జీమూతౌ మేఘపర్వతౌ' ఇత్యత్ర అభిన్నలింగానామేవ ఏకశేషః. నను భిన్నలింగానా మపి 'అప్సరోయుష రక్షో గంధర్వకిన్నరాః' ఇత్యాదిషు ద్వంద్వో దృష్ట ఇత్యత్రాహ- 'భిన్నలింగానా మనుక్తానా' మితి. అన్యత్రోక్త్యా ప్రసిద్ధ లింగానాం తు ద్వంద్వః క్రియత ఏవ. కృతేఽపి న దోష ఇతి భావః. 'స్త్రియాం బహు ష్వప్సరసః' 'యష్టైకపిం గైలబిల' 'యాతురక్షసీ' ఇత్యాదిషు తేషా ముక్త లింగత్వా న్న బాధకమితి భావః. 'మాతాపితరౌ పితరౌ' 'శ్వశ్రూశ్వశురౌ శ్వశురౌ' ఇత్యేకశేషేఽపి జనయిత్రీ ప్రసూ గ్మాతే త్యాదిభి రుక్తలింగత్వా న్నో క్తదోషః. నను భిన్నలింగానాం సమాసే వా కాండే వా వర్గే వా సాంకర్య మయుక్తమ్. తథా సతి తదర్థం విశేషవిధిభిః గ్రంథగౌరవం స్యాత్. నేష్టాపత్తిః; సంక్షేప ప్రతిజ్ఞావిరోధాత్. రత్నకోశాదిష్వివ ఏకైకలింగతయా కాండత్రయోక్తౌ లాఘవ మస్తి. ఏకహేళికయా లింగజ్ఞానసౌకర్యా దిత్యత్రాహ- క్రమాదృతే సంకరో న కృత ఇతి. స్వర్వ్యోమదిక్కాలాదీనాం తత్తన్నామకవర్గైః ప్రతిపాద్యతయా క్రమేణ తత్తద్వస్తువాచకపర్యాయపదానాం తత్తద్వస్తు సంబంధ ప్రతిపాదక పర్యాయపదానాం చ ప్రతిపాద్యతావశ్యంభావే చ స్వర్గాదిపర్యాయే ద్యోదివాది పదానాం, హరిహరనామనిరూపణావసరే తత్సంబంధిశ్రీగౌర్యాదీనాం పర్యాయ నామభిః ప్రతిపాదన స్యావశ్యకతయా లింగసాంకర్యస్యాపరిహార్యత్వాత్. అన్యథా తత్తన్నామ్నాం పరిజ్ఞానం న స్యాత్. అతః క్రమేణ తత్తద్వర్గే తత్తద్వస్తూనాం తత్తత్సంబంధినాం ప్రతిపాదనం సాంకర్యేణ వినా నోపపద్యత ఇతి క్రమాదృతే సంకరో న కృత ఇత్యుక్తమ్. గ్రంథాంతరేషు భిన్నలింగానా మేకార్థవాచక పర్యాయపదానాం స్థలాంతరే నిర్మాపణేన ఏకత్రైవ సర్వపర్యాయపదై రనా యాసేన తత్తద్వస్తుజ్ఞానం న స్యాత్. తతః సాంకర్యా న్నహి దోషః. సాంకర్యే క్రమస్య హేతుత్వాత్, తస్య చాభిమతత్వాత్. కించ సాంకర్యేఽపి క్రమేణైవ సాంకర్యం సుఖపరిజ్ఞానాయ. 'ముత్ప్రీతిః ప్రమదో హర్ష' ఇత్యాదిషు ఏకార్థవాచ కత్వేఽపి ముత్ప్రీతిశబ్దయోః స్త్రీలింగయో రేకత్ర క్రమేణ నిరూపణానంతరం పుంలింగయోః ప్రమదహర్షపదయో రనంతరం క్రమేణ నిరూపణమ్. అన్యథా

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'హర్షో ముత్ప్రమదః ప్రీతి' రిత్యపి వక్తుం శక్యత్వాత్. అతః క్రమాదృతే క్రమేణ వినా సాంకర్యం నోచ్యత ఇతి నిష్కృష్టార్థః.

అర్థము. అత్ర=ఈ గ్రంథమందు, భిన్నలింగానాం=తమలో తాము భిన్న లింగములైన శబ్దములయొక్క, భేదాఖ్యానాయ=లింగభేదము చెప్పుటకొరకు, ద్వంద్వః=ద్వంద్వసమాసమును, ఏకశేషశ్చ=ఏకశేషసమాసమును, న కృతః= చేయబడలేదు. అభిన్నలింగములకైనచో ద్వంద్వైకశేషములు చేయబడును. అది యెట్లనిన 'ద్యోదివౌ ద్వే స్త్రియామ్' 'స్వర్గనాకత్రిదివత్రిదశాలయాః' 'జనుర్జనన జన్మాని' ఇవి మొదలైన స్థలములయందు ద్వంద్వసమాసము. 'నాసత్యా వశ్వినౌ' 'జీమూతా మేఘపర్వతౌ' ఇవి మొదలైన దిక్కులనేకశేషసమాసమును. ఓయీ! భిన్నలింగములకును ద్వంద్వైకశేషములు చేయబడెనే. అది యెట్లనిన 'విద్యా ధరోఽప్సరోయక్షరక్షోగంధర్వకిన్నరాః' ఇవి మొదలైన దిక్కులయందు ద్వంద్వంబును, 'శ్వశ్రూశ్వశురౌ శ్వశురౌ' ఇవి మొదలైన దిక్కులయందు ఏకశేషమును చెప్పబడియున్నవని శంక కలుగగా తత్పరిహారార్థమై అనుక్తానాం అను విశేషణమును చెప్పెను. అనుక్తానాం స్థలాంతరమందు లింగము చెప్పబడని శబ్దములకే ద్వంద్వైక శేషములు చేయబడవు. 'స్త్రియాం బహుష్వప్సరసః' 'యజ్ఞైకపింగైలబిల శ్రీదపుణ్యజనేశ్వరాః' ఇది మొదలైన స్థలములయందు లింగము చెప్పబడిన అప్సరోయక్షాది శబ్దములకును, 'శ్వశ్రూశ్వశురౌ' ఈ మొదలగు శబ్దములకును ద్వంద్వైకశేషము చేయవచ్చును. ఓయీ! భిన్నలింగములైన శబ్దములకు శంక చేయనేల? శంక చేసినను విశేషవిధులు మొదలైన సంజ్ఞలచేత గ్రంథగౌరవము కలుగును. అర్థము తెలిసికొనుటకు కష్టము కనుక; రత్నకోశాదులవలె స్త్రీలింగ పుంలింగ నపుంసకలింగ కాండములు ప్రత్యేకములుగా నొనర్చిన నీ ప్రయాసము లేదని శంక కలుగగా తత్పరిహారార్థమై చెప్పుచున్నాడు- 'క్రమాదృతే సంకరో న కృతః' అని. క్రమాదృతే=ప్రస్తావము లేక, సంకరః =సంకరసమాసము, న కృతః=చేయబడదు. ప్రస్తావము కలిగినయెడల సంకరము చేయబడును. ఈ గ్రంథమునందు స్వర్వ్యోమదిక్కాలాదులైన వర్గలయందు ఆయా సంబంధివస్తువులును, ఆయా వస్తువులకు కల పర్యాయపదము లన్నియు ఆ ప్రస్తావములందే చెప్పవలయును. ఆది యేమి యనిన ఆయాప్రస్తావమున నొక్కొక్కదిక్కుననే యన్ని పేళ్లు తెలియుటకై స్వర్గాది పర్యాయములయందు ద్యోది వాదిశబ్దములును, హరిహరప్రస్తావమునందు లక్ష్మీగౌర్యాదినామములును చెప్ప

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వలయును కనుకలింగసాంకర్యము గలిగెను. క్రమము లేని పట్టున సంకరము చేయబడదు. క్రమము గల పట్టునను యథాసంభవముగా నా యా స్థలముల యందు సంకరము లేక త్రిలింగములు చెప్పబడును. అది యెట్లనిన 'ముత్ప్రీతిః ప్రమదో హర్షః ప్రమోదామోదసమ్ముదాః, స్యా దానందథు రానందః శర్మశాత సుఖాని చ' ఈ మొదలైన తావులయందు వీయే లింగము లా యా ప్రస్తావము లయందే చెప్పబడెను కాని గణపాఠమువలె నిట నట చెప్పబడలేదు. రత్నకోశా దులయందును పుంలింగాదిక్రమమున కాండము చెప్పెద నని ప్రతిజ్ఞ చేసినను 'స్వర్గ స్త్రిదివ స్త్రివిష్టపం క్లీబే' అని రత్నకోశమందును, 'క్లీబే త్రివిష్టపం స్వర్గ స్త్రిదివశ్చ సురాలయః' అని అమరమాలయందును ఆ యా స్థలములయందే తరుచుగా సంకరము కానబడుచున్నది. కావున ప్రసంగమున వచ్చిన సంకర మును పరిహరింపరాదు కనుక స్వర్వ్యోమదిక్కాలాది వర్గ క్రమముననే స్త్రీలింగా దులను చెప్పనది సుకరము. రత్నకోశాదులవలె ప్రతికాండము పర్యాయపాఠ మైన తెలియునది కష్టము.

అవతరణికా. ననుసాంకర్యే తత్తల్లింగజ్ఞానాయ తత్తద్విశేషవిధ్యవశ్యం భావే గ్రంథగౌరవ మపరిహార్యం స్యాదిత్యాశంక్య లఘుభిః సంజ్ఞావిశేషైః విశేష విధా గ్రంథగౌరవం నాస్తీ త్యభిప్రేత్యాహ-

అర్థము. విశేషవిధులయందును స్త్రీపున్నపుంసకమని చెప్పిన నధిక మగును కనుక వ్యవహారలాఘవార్థమైన కొన్ని సంజ్ఞలు చేయుచున్నాడు.-

త్రిలింగ్యాం త్రిష్వితి పదం మిథునే తు ద్వయోరితి,
నిషిద్ధలింగం శేషార్థం త్వంతాథాది న పూర్వభాక్. 5

త్రిలింగ్యామితి. త్రయాణాం లింగానాం సమాహారః త్రిలింగీ. తస్యాం జ్ఞాప్యాయాం త్రిష్వితి పదం ప్రయుజ్యతే-యథా 'తటం త్రిషు' ఇతి. మిథునశబ్దః స్త్రీపుంలింగపరః. తజ్జ్ఞాపనే ద్వయో రితి పదం ప్రయుజ్యతే. యథా 'అశని ర్ద్వయో' రితి. యద్యపి ద్విత్రిశబ్దయోః సామాన్యతః సంఖ్యేయవాచకత్వం తథా ప్యస్మిన్ శాస్త్రే లింగవిశేషవాచకత్వేన సంజ్ఞావిధానాత్ తాభ్యాం లింగ భేదనిర్ణయో యుక్తః. సంఖ్యేయవస్తు సంఖ్యా వాచకతా వివక్షాయాం సంఖ్యా పరత్వమేవ న లింగపరత్వమ్. యథా 'అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వా'విති. నిషిద్ధం లింగం

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

యస్య తత్పదం నిషిద్ధలింగమ్. శేషార్థం శేషయోః నిషిద్ధేతరయోః లింగయో రర్థః ప్రయోజనం ప్రయోగరూపం యస్య తదిత్యర్థః. యద్వా నిషిద్ధం చ తల్లింగం చేతి కర్మధారయః. శేషార్థం ఇతరలింగార్థం, తథా చ ఏకస్మిన్ శబ్దే ఏకలింగ నిషేధ స్తదితరలింగసద్భావార్థ ఇతి భావః. త్వంతాథాదీతి- తుశబ్దోఽంతే యస్య తత్ త్వంతం, ఆథశబ్ద ఆదిర్యస్య తదథాది, త్వంతం చ అథాది చ త్వంతాథాది, పదమితి శేషః. న పూర్వభాక్ న పూర్వేణ గ్రంథేన సంబధ్యత ఇత్యర్థః. త్వంతం లింగవాచకపదం చేత్ ఉత్తరపదలింగజ్ఞాపకమ్. యథా 'అంతర్ధా వ్యవధా పుంసి త్వంతర్ధి' రిత్యత్ర పుంసి త్వితి త్వంతం అంతర్ధిపద లింగవిధాయకమ్. 'శోభా కాంతి ర్ద్యుతి శ్ఛవిః' 'అవశ్యాయస్తు నీహార' ఇత్యత్ర అవశ్యాయశబ్దస్య నీహారపదసంబంధిత్వేన తత్పర్యాయతా. న పూర్వపదపర్యా యత్వమ్. 'ఏతస్య కలికా గంధఫలీ స్యా ద్దథ కేసరే' ఇత్యత్ర అథాదిః కేసరశబ్దః స్వార్థమేవ వకుళవంజులశబ్దయో రతిదిశతి; న గంధఫల్యాదేః. త్వంతనామపదస్య కశ్చి దన్యోఽస్తి విశేషః. 'దారాః స్యాత్తు కుటుంబినీ' త్యత్ర త్వంతం స్యాదితి క్రియాపదం న తు దారా ఇతి పదమ్. తథాపి త్వంతం సత్ దారా ఇతి పదం కుటుంబినీ స్యా దిత్యుత్తరేణ సంబద్ధం సత్ పత్న్యావాచక మజని. 'దినాహనీ వాతు క్లీబే దివసవాసరా' విత్యత్ర వా త్వితి త్వంతం క్లీబ విశిష్టం సత్ దివసవాసరయో రేవ లింగవికల్పబోధకం న దినాహ్నోః. 'అను క్రోశోఽప్యథో హసః' 'పోతాధాన మథో ఋషా' ఇత్యాది ష్వథశబ్దపర్యాయాథో శబ్దాదే రపిశబ్దస్య న పూర్వేణాన్వయః. 'పుంస్యే వాందుః ప్రహిః కూప ఉద పానం తు పుంసి వే' త్యత్ర తుశబ్దః పూర్వపదపర్యాయతా ముదపానశబ్దస్య నిషేధతి, తదర్థకత్వాత్. కింతు పుంసి వే త్యుత్తరే ణాన్వితం సత్ పుంలింగతా భావవైషమ్యమేవ బోధయతి. తచ్చ రూపభేదేనైవ సిధ్యతి. పుంస్యేవేతి నియమ ఏవ వ్యావర్తతే. యథాకథంచి దుత్త రేణైవాన్వయ ఇతి న ప్రతిజ్ఞా విరోధః. ఏవం లఘుసంజ్ఞయైన లింగజ్ఞానాత్ సాంకర్యేఽపి న గ్రంథగౌరవ మితి భావః.

త్రిలింగ్యాం = మూడు లింగములయందు నని చెప్పదగిన దిక్కున, "త్రిషు" అని చెప్పబడును. అది యెట్లనిన "తటం త్రిషు" స్త్రీపుంలింగములను "మిథున" మని చెప్పుదురు. ఆ మిథున మని చెప్పవలసిన దిక్కున "ద్వయోః" అని చెప్పబడును. అది యెట్లన్నను "అశని ర్ద్వయోః" ద్విత్రిశబ్దములు సామాన్య ముగా సంఖ్యేయవాచకములుగాని, స్త్రీలింగపుంలింగాది విశేషవాచకములు కావు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అయినను, ఈ గ్రంథమందు లింగవాచకములుగానే సంజ్ఞలు చేసినాడు కనుక ద్విత్రిశబ్దములు లింగవాచకము లని తెలియునది. ఈ ప్రకారమే యీ గ్రంథమం దెల్ల సంజ్ఞలు అక్కడక్కడ చెప్పదగిన వస్తువులను చెప్పిన దిక్కున ద్విత్రిశబ్ద ములు లింగపరములు కావు. ఆది యెట్లనిన "అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వ్వా" అనెడు దిక్కున ద్విశబ్దము అర్ధరాత్రనిశీథశబ్దములకు విశేషణమై యున్నది గనుక లింగవాచకము కాదు. "నిషిద్ధలింగం' నిషేధింపబడిన లింగపదము, శేషార్థం= నిషేధింపబడని కడమలింగములయందు కలదని చెప్పబడును. ఆది యెట్లనిన "ద్వీపోఽస్త్రియా మంతరీపం" ఇక్కడ "అస్త్రియా" మని స్త్రీలింగమును మాత్రము నిషేధించినందున, పున్నపుంసకలింగము లౌనని చెప్పబడుచున్నది కనుక గ్రంథలాఘవము.

ఇకను సులభముగా నర్థము దెలియుటకొరకు సంజ్ఞలను చేయుచున్నాడు- 'త్వంతాథాది న పూర్వభాక్' త్వంతాథాది=తుశబ్దము అంతమందు కల శబ్దమును, అథశబ్దము ఆదియందు కల శబ్దమును, న పూర్వభాక్=పూర్వపదముతో సంబం ధింపదు. ఆ పూర్వపదముతో సంబంధింపని పదములు మూడు విధములు- నామపదమును లింగపదమును అర్థపదమును. అందు నామపద మెట్లనిన "శోభా కాంతిర్ద్యుతి శ్ఛవిః" "అవశ్యాయస్తు నీహారః" ఇక్కడ తుశబ్దము అంతమందుగల అవశ్యాయపదము తన నామమునే చెప్పును గాని శోభాదిపదములను చెప్పదు. లింగపద మెట్లనిన "అంతర్ధా వ్యవధా పుంసి త్వంతర్ధిః" ఇక్కడ "పుంసి తు" అనెడు త్వంతమైన లింగపదము అంతర్ధిశబ్దమునే చెప్పును గాని అంతర్ధా వ్యవధా శబ్దములను చెప్పదు. అర్థపద మెట్లన్నను, "శాపే త్వభిషంగః" ఇక్కడ త్వంత మైన శాపశబ్దము అభిషంగశబ్దమునకు అర్థముగాని, ప్లవశబ్దమునకు అర్థముకాదు. అథాదియైన నామపదమెట్లనిన- ప్రాలేయం మిహికా చాథ హిమానీ హిమసంహతిః. ఇక్కడ అథాదియైన హిమానీశబ్దము హిమసంహతినే చెప్పునుగాని ప్రాలేయ మిహికాశబ్దములను చెప్పదు. అథాదియైన లింగపద మెట్లనిన "భార్యా జాయాఽథ పుంభూమ్ని దారాః" ఇక్కడ అథాదియైన "పుంభూమ్ని" అనెడు లింగపదము దారశబ్దమునే చెప్పునుగాని భార్యా జాయాశబ్దములను చెప్పదు. అథాదియైన అర్థపద మెట్లన "వీతస్య కలికా గంధఫలీ స్యాదథ కేసరే వకుళో వంజులశ్చ" ఇక్కడ అథాదియైన కేసరశబ్దము తన యర్థమును వకుళ వంజుళ శబ్దములకు చెప్పును గాని గంధఫలీశబ్దమునకు చెప్పదు. త్వంతమైన నామశబ్దమునకు మరియొక విశే

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

షము కలదు. అది యెట్లన్న "దారాః స్యాత్తు కుటుంబినీ" అనెడు చోటున "స్యాత్తు" అని క్రియాంతమం దుండెడు శబ్దము ఆ క్రియాన్వితమైన దారశబ్దము నాకర్షింపు చున్నదై ఆ దారశబ్దమునకు పూర్వపదముతోడి సంబంధమును చెప్పక ఉత్తర మైన "కుటుంబినీ" పదముతో సంబంధమును చెప్పుచున్నది కనుక దారకుటుం బినీ శబ్దములు పత్నీవాచకము లాయెను. త్వంతమైన లింగపదమున కింకొక విశే షము కలదు. అది యెట్లన "ఘ్రసో దినాహనీ వా తు క్లిబే దివసవాసరౌ". ఇక్కడ త్వంతమైన వాశబ్దము క్లీబవిశిష్ట మౌచున్నదై దినాహశ్శబ్దములను చెప్పక దివస వాసరములకే విధాయక మాయెను. అథశబ్దపర్యాయమైన అథోశబ్ద మాదియందు గల పదమును పూర్వపదముతో సంబంధించదు. ఆది యెట్లన "అనుక్రోశో ప్యథో హసః" "హోతాధాన మథో ఋషాః" అను చోట అథోశబ్దాదియైన శబ్దము పూర్వ పదముతో సంబంధించదు. "పుంస్యే వాంధుః ప్రహిః కూప ఉదపానం తు పుంసి వా" అనుచోట తుశబ్దము ఉదపాన శబ్దమునకు పుంలింగత్వమును నిషేధించు చున్నది. ఆక్కడ ఉదపానశబ్దమునకు రూపభేదముచేతనే పుంలింగనిషేధత్వము కలుగుచుండగా తు శబ్దము వ్యర్థమగుచున్నదై "సిద్ధే సత్యారంభో నియమార్థః" అనెడు న్యాయముచే నియమార్థ మగుచున్నది. ఆ నియమ మేమనగా ఉదపాన శబ్దము పూర్వపదముతో సంబంధించదు. 'పుంసి వా' అనెడు పదముతోడనే సం బంధించును. కూపశబ్దమైతే "పుంస్యేవ" అనెడు పూర్వనియమముతోడ సంబం ధించును గాని"పుంసి వా"అనుదానితో సంబంధించదు. అని యీ ప్రకారముగా నీ గ్రంథ వ్యవహార మెరుగుట కొరకు సంజ్ఞలు చేయబడెను.

ఈ గ్రంథమునందు మూడు లోకములను చెప్పవలయును కనుక అందు సర్వశ్రేష్ఠము స్వర్గ మగుటవలన మొదట స్వర్గము చెప్పబడెను. ఆ తర్వాత తదా శ్రితులయిన దేవసామాన్యులను, గణదేవతలను దేవతా విశేషములలో యథా శ్రేష్ఠముగా బ్రహ్మవిష్ణురుద్రేంద్రులను నపరివారముగా చెప్పబడిరి. ఇంద్రుడు పూర్వదిక్పతి కనుక ఆ పర్యాయముననే ఇంద్రాగ్నియమనిర్ఋతి వరుణ వాయు కుబేరులు చెప్పబడిరి. వారి పరివారపరికరములును చెప్పబడెను. ఆ వెనుక ద్రిక్ప స్తావమున ఆకాశమును, ఆకాశాధిపతియైన చంద్రుడును, నక్షత్రగ్రహములును, గ్రహాధిపతియైన సూర్యుడును చెప్పబడిరి. సూర్యుడు కాలకర్త కనుక ఆ ప్రసంగ మున ప్రత్యూషాదికాలములును ప్రళయకాలమును చెప్పబడెను. ఆ పిమ్మట మను ఋషి ప్రముఖులు సృష్టికి ధర్మాదులు కారణ మనిరి కనుక అవియు చెప్పబడెను.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఆ వెనుక తద్జ్ఞానహేతువులైన బుద్ధ్యాదులును, బుద్ధి ప్రస్తావమున విషయాదులును, విషయప్రస్తావమున వచ్చిన శబ్దాదులును గీతవాద్యనాట్యాదులును, దిక్ప్ర సంగమున అధోదిక్కైన పాతాళమును, తన్నివాసులైన నాగాదులును, పాతాళ సంబంధమైన సముద్రమును, జలమును,జలచరములైన మత్స్యాదులును పద్మము లును చెప్పబడెను. ఈ రీతిగా స్వర్గ పాతాళలోకములను ప్రథమకాండమునందు చెప్పి, ద్వితీయకాండమునందు సర్వాధారమైన భూమియును, తదాశ్రితములైన పురగ్రామగృహ శబరాలయాదులును, శబరాలయము గిరివనసంశ్రయము కనుక పర్వతవనాదులును, తత్సంబంధములైన ఓషధ్యాదులును, తదాశ్రయములైన సింహవ్యాఘ్రమృగపక్ష్యాదులును సర్వప్రాణిముఖ్యులైన మనుష్యసామాన్యులును, అందు వర్ణక్రమముగా బ్రహ్మ క్షత్రియ వైశ్య శూద్రసంకరులును సపరికరముగా చెప్పబడిరి. అ తర్వాత నీ రెండుకాండములయందు చెప్పబడిన పదార్థములే ప్రకారాంతరమున సుకృత్యాదులైన విశేష్యనిఘ్నశబ్దములును, పదార్థసంబంధ ములైన కర్మాదులును, నానార్థములైన నాకాదిశబ్దములును, ఆవ్యయములైన ఆజ్ఞాదులును, లింగప్రతిపాదకమైన లింగాది సంగ్రహవర్గమును చెప్పబడెను. ఇది యీ గ్రంథముయొక్క విషయ సంక్షేపము.

గ్రంథారంభము

స్వరవ్యయం స్వర్గనాకత్రిదివ త్రిదశాలయాః,
సురలోకో ద్యౌదివౌ ద్వే స్త్రియాం క్లీబే త్రివిష్టపమ్.

1. స్వర్– అవ్యయమ్. స్వర్ శబ్దము అవ్యయము. స్వర్యతే స్తూయత ఇతి స్వఃఁ. పొగడబడునది గనుక స్వర్ అనబడును. స్వృ శబ్దోపతాపయోఃఁ. స్వర్గాది శబ్ద సాహచర్యమువలన కలిగెడి పుంలింగ సందేహ నివృత్తి కొరకు "అవ్యయమ్" అని విశేషవిధి చెప్పబడెను. శ్లో. నదృశం త్రిషు లింగేషు సర్వాసు చ విభక్తిషు, వచనేషు చ సర్వేషు యన్న వ్యేతి తదవ్యయమ్. లింగసంఖ్యాకారకేషు న వ్యేతి వివిధరూపం న గచ్ఛతీ త్యవ్యయమ్. లింగ విభక్తి వచనాదులయందు అనేక రూపముల నొందక ఏకరూపముగానుండును కనుక అవ్యయము. అవ్యయత్వేఽపి స్వర్గనామత్వా దత్ర నిరూపితమ్. స్వర్శబ్దము అవ్యయమైనను స్వర్గనామ మగుట వలన నిచ్చట చెప్పబడెను. అవ్యయవర్గయందు చెప్పతగిన ఈ శబ్దము నిచట చెప్పుట మంగళార్థమని కొందరు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

స్వరతి అప్రాప్త్యా ఉపతాపయతి. లభించక పోవుటచే బాధించునది (రా).

2. స్వర్గః అ. పుం. సుష్ఠు అర్జ్యతేఽస్మిన్నితి స్వర్గః. ఇచ్చట లెస్సగా సుఖ మనుభవింపబడును. కనుక స్వర్గము. అర్జ అర్జనే (గు).

స్వః సుఖం గమ్యతే.గమ్ల్ గతౌ.ఇచ్చట సుఖ మనుభవించబడును.(వి). ఋజ్యతే అస్మిన్. ఋజ గతిస్థానార్జనోపార్జనేషు. ఇచ్చట (సుఖముగా) ఉండ బడును (రా).

3. నాకః అ.పుం. కం సుఖం, తస్మిన్భవతి త్యకం, తన్నాస్త్యత్రేతి. కం అనగా సుఖము. అది కానిది అకము. అనగా దుఃఖము. ఆ దుఃఖ మిట లేదు కనుక నాకము. (గు)

నావిద్యమానవిరించః (ఖీ). కో బ్రహ్మా. తదభావో నాత్ర (రా). బ్రహ్మ లేకుండుట లేనిది.

4. త్రిదివః అ. పుం. తృతీయో దివో లోకః. మూడవ లోకము కనుక త్రిదివము. హరిహరబ్రహ్మాఖ్యా స్త్రయో దీవ్యంతి క్రీడం త్యత్రేతి వా. విష్ణు శివబ్రహ్మలు ఇచ్చట క్రీడింతురు కనుక నైనను త్రిదివము (గు).

తిసృష్వ వ్యవస్థాసు దీవ్యంత్యత్ర (రా). మూడు వయోవస్థలయందును ఇచట క్రీడింతురు. బ్రాహ్మ వైష్ణవ రౌద్రభేదేన సాత్త్విక రాజస తామస భేదేన వా త్రివిధో దీవ్యతి వ్యవహరతి ప్రకాశతే వా (రా). బ్రాహ్మము, వైష్ణవము, రౌద్ర మను భేదముచే లేదా సాత్త్వికము, రాజసము, తామస మను భేదముచే గాని త్రివి ధమై వ్యవహరించుచున్నది లేక ప్రకాశించుచున్నది.

5. త్రిదశాలయః అ. పుం. త్రిదశానా మాలయః. దేవతలకు నివాసస్థానము కనుక త్రిదశాలయము(గు).

6. సురలోకః అ. పుం. సురాణాం లోకః. సురల లోకము కనుక సురలోకము. (గు).

7. ద్యౌః ఓ. స్త్రీ. దీవ్యం త్యస్యామితి ద్యౌః దివ్ చ. ఇందు క్రీడింతురు కనుక ద్యౌః దివ్ అనబడును. (గు).

ద్యోతన్తే అస్యాం ద్యౌః గౌవత్. ఇందు ప్రకాశింతురు. ద్యుత దీప్తౌ. ద్యూయతే అభిగమ్యతే. ఇచటకు రాబడును. ద్యు ఆభిగమనే.(రా)

8. దివ్ వ్. స్త్రీ. పైవలె.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

9. త్రివిష్టపమ్ అ. న. తృతీయం విష్టపం భువనమ్. మూడవ లోకము కనుక త్రివిష్టపము (గు).

ఈ 9 స్వర్గము పేర్లు.

అమరా నిర్జరా దేవా స్త్రిదశా విబుధాః సురాః,
సుపర్వాణః సుమనస స్త్రిదివేశా దివౌకసః. 7
ఆదితేయా దివిషదో లేఖా అదితినందనాః,
ఆదిత్యా ఋభవోఽస్వప్నా అమర్త్యా అమృతాంధసః. 8
బర్హిర్ముఖాః క్రతుభుజో గీర్వాణా దానవారయః,
బృందారకా దైవతాని పుంసి వా దేవతాః స్త్రియామ్. 9

1. అమరాః అ. పుం. న మ్రియంత ఇతి. చావనివారు కనుక అమరులు. మృఙ్ ప్రాణత్యాగే. నాస్తి మరో యేషా మితి వా. మరణము ఎవరికి లేదో వారు (గు).

2. నిర్జరాః అ. పుం. న విద్యతే జరా యేషాం తే. ముదిమి లేనివారు కనుక నిర్జరులు. జ్యాష్ వయోహానౌ. నిరస్తా జరా యైస్తే. ఎవరిచేత ముదిమి తిరస్కరింపబడెనో వారు. జరాయా నిష్క్రాంతాః. ముదిమివలన విడువబడినవారు (గు).

3. దేవాః అ. పుం. దీవ్యంతీతి. క్రీడించువారు కనుక దేవులు. దివు క్రీడాదౌ (గు).

4. త్రిదశాః అ.పుం. ఉత్పత్తిస్థితివినాశాత్మికా స్తిస్రో దశా వయోవస్థా యేషాం తే. తదతిరిక్తవయోవస్థా నాస్తీత్యర్థః. అమరా స్సదా పంచవింశతివార్షికా ఇత్యస్తి ప్రమాణమ్, ఉత్పత్తి స్థితి నాశము లనెడు మూడవస్థలు కలిగినవారు కనుక త్రిదశులు. అనగా ఉత్పత్తిస్థితి నాశకాలములం దెల్లప్పుడు నిరువదేండ్ల వయస్సు గలవారివలె నుందురు గనుక నీ యుత్పత్త్యాద్యవస్థలు తప్ప తక్కిన వయోవస్థలు లేనివారని తాత్పర్యము. త్రిదశపరిమాణం వయో యేషాం తే. ముప్పది యేండ్లకు లోబడిన వయస్సు కలవారు కనుక త్రిదశులు. (గు)

తృతీయా యౌవనాఖ్యా దశా సదా యేషామ్. ఎల్లపుడు యౌవనదశయే కలవారు. త్రీన్ తాపాన్ దశ న్తి. దంశ దశనే. (రా) తాపత్రయమును పోగొట్టువారు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

5. విబుధాఃఅ. పుం. విబుధ్యంత ఇతి. విశేషముగా ఎరిగినవారు కనుక విబుధులు. బుధ అవగమనే (గు).

విశిష్టో బుధో యేషాం, త్రికాలజ్ఞజీవశిష్యత్వాత్ (రా). త్రికాలవేదియగు బృహస్పతికి శిష్యు డగుటచే విశిష్టుడైన బుధుడు కలవారు.

6. సురాఃఅ. పుం. సురంతీతి సురాఃఐశ్వర్యశాలినః. ఐశ్వర్యయుక్తులు కనుక సురలు. సుర ఐశ్వర్యే. సుష్ఠు రాజంత ఇతి వా సురాఃలెస్సగా ప్రకాశించువారు. రాజృ దీప్తౌ. భక్త్యా దత్తం హవిరాదికం సుష్ఠు రాంతి గృహ్ణంతీతి వా. భక్తిచే నిచ్చిన హవిరాదులను లెస్సగా గ్రహించువారు. రా ఆదానే. శుభం రాంతి బ్రువంతీతి వా సురాఃశుభమును చెప్పెడువారు. రై శబ్దే. సముద్రమథనోద్భవా సురా యేషా మస్తీతి వా. సముద్రమందు పుట్టిన అమృతము కలవారు. తదుక్తమ్ "సురాపరిగ్రహా ద్దేవా స్సురా ఇత్యభివిశ్రుతాఃఇతి. సుష్ఠు వాంఛితం ఫలం రాంతి దదతీతి వా సురాఃలెస్సగా వాంఛితఫలము నిచ్చువారు. రా దానే (గు).

7. సుపర్వాణఃన్. పుం. సుష్ఠు పూరయంతి కామాన్ పాలయంతీతి వా. లెస్సగా ఆభీష్టముల నిండించువారు లేక పాలించువారు కనుక సుపర్వులు. పృ పాలనపూరణయోఃశోభనం పర్వ చరితం యేషాం తే. మంచి చరిత్రము కలవారు. శోభనాని పర్వాణి అంగుళ్యాదిగ్రంథ యో యేషాం తే. మంచి అంగుళ్యాది గ్రంథులు కలవారు. శోభనాని పర్వాణి ఉత్సవా యేషా మితి వా. శుభకరములైన యుత్సవములు కలవారు (గు).

8. సుమనసఃస్. పుం. సుష్ఠు మన్వత ఇతి. లెస్సగా నెరిగినవారు కనుక సుమనస్సులు. మన జ్ఞానే. శోభనం మనో యేషాం తే. మంచి మనస్సు కలవారు(గు).

9. త్రిదివేశాఃఅ. పుం. త్రిదివస్య ఈశాఃస్వర్గమునకు ప్రభువులు (గు).

10. దివౌకసఃస్. పుం. దివ్ దివం వా ఓకఃస్థానం యేషాం తే. స్వర్గము స్థానముగా కలవారు. దివ శబ్దము ఆకారాంతమును కలదు. శ్లో. "న శోభతే తేన హి నో వినా పురం మరుత్వతా వృత్రవధే యథా దివమ్' అని అనిరుద్ధచరిత్రమునందు దివశబ్దము ఆకారాంతముగ ప్రయోగింపబడియున్నది (గు).

ద్యోఃఓకో యేషామ్ (వి. రా.) స్వర్గము నివాసముగా కలవారు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

11. ఆదితేయాఃఅ. పుం. ఆదితే రపత్యాని. అదితి కొడుకులు (గు).

12. దివిషదఃద్. పుం. దివి సీదంతి వర్తంత ఇతి. స్వర్గమునం దుండువారు. షద్ఌ విశరణగత్యవసాదనేషు (గు).

13. లేఖాఃఅ. పుం. గ్రీవాహస్తపాదే ప్రశస్తా రేఖా యేషాం తే. కంఠహస్త పాదములయందు మంచి రేఖలు కలవారు. లిఖ్యంతే ధ్యానార్థం పటాదౌ వా. ధ్యానముకొఱకు పటాదులయందు వ్రాయబడువారు. లిఖ విలేఖనే. ప్రాణినాం శుభాశుభఫలం లిఖంతీతి వా. ప్రాణుల శుభాశుభఫలమును వ్రాసెడువారు. లిఖ అక్షరవిన్యాసే (గు).

14. అదితినందనాఃఅ.పుం. అదితేః నందనాఃఅ. అదితిదేవి పుత్రులు (గు).

15. ఆదిత్యాఃఅ. పుం. ఆదితే రపత్యాని. అదితి కొడుకులు (గు).

16. ఋభవఃఉ. పుం. ఋతేన సత్యేన భవంతీతి. సత్యముతో పుట్టినవారు. ఋఃఅదితిఃఅ, తస్యాం భవంతీతి వా. ఋ అనగా అదితిదేవి. ఆమెవలన జనించిన వారు (గు).

ఋఃస్వర్గఃఅ. తత్ర భవంతి (రా) ఋ అనగా స్వర్గము. అందుండువారు.

17. అస్వప్నాఃఅ. పుం. నాస్తి స్వప్నో నిద్రా యేషాం తే. నిద్ర లేనివారు(గు).

18. అమర్త్యాఃఅ. పుం. న మ్రియంత ఇతి. చావనివారు.మృఙ్ ప్రాణత్యాగే (గు).

మర్త్యా దన్యే (వి). మనుష్యులకంటె భిన్నులు. మ్రియంతే అస్మిన్నితి మర్తో భూలోకఃఅ, తత్ర భవా ఉపచారా న్మర్త్యాఃఅ, స్వార్థేయత్, మర్త్యాఃఅ, తద్భిన్నాఃఅ (రా). ఇచట మరణింతురు కాన్మర్తము అనగా భూలోకము. అందు పుట్టిన వారును ఉపచారముచే మర్తులు. మర్తులే మర్త్యులు. తద్భిన్నులు అమర్త్యులు.

19. అమృతాన్ధనఃస్. పుం. అమృత మంధోఽన్న మేషాం తే. అమృతము అన్నముగా కలవారు (గు).

20. బర్హిర్ముఖాఃఅ. పుం. బర్హి రగ్ని ర్ముఖం యేషాం తే. అగ్నియే ముఖముగా కలవారు (అనగా అగ్నియందు హోమము చేయబడిన హవిరాజ్యాదులవలన తృప్తి చెందువారు) (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

21. క్రతుభుజఃజ్.పుం. క్రతౌ భుంజత ఇతి. యజ్ఞమందు భుజించువారు. భుజ పాలనాభ్యవహారయోఃగు).

22. గీర్వాణాఃఅ. పుం. గిరేవ శాపలక్షణా వాణో బాణో యేషాం తే. వబయో రభేదః. శాపరూపమైన వాక్కు బాణముగా కలవారు. గిరం వేదశాస్త్రాదిరూపాం వణంతి వ్యాకుర్వంతీతి. వేదశాస్త్రరూపమైన వాక్కును వివేచించి చెప్పువారు. వణ క్వణ శబ్దే (గు).

గిరం వనంతి (వి) వన సంభక్తౌ శబ్దేచ. (ప్రశస్తమైన)వాక్కును పలుకు వారు. గిరం వన్వతే స్తుతిప్రియత్వాత్. వను యాచనే. (రా). స్తుతిప్రియులు కావున స్తోత్రరూపమగు వాక్కును కోరువారు.

23. దానవారయఃఇ. పుం. దానవానా మరయఃదానవులకు శత్రువులు (గు).

24. బృన్దారకాఃఅ. పుం. శోభనం బృందం యేషాం తే. మంచి సమూహము కలవారు (గు).

25. దైవతానిఅ.న. దేవతాఃపుం. దేవా ఏవ దేవతాఃదేవతా ఏవ దైవతాని. దేవులే దేవతలు. దేవతలే దైవతములు. "పుంసి వా" అనెడి విశేషవిధిచేత దైవత శబ్దము పుంలింగమును కలదు (గు).

ఈ 25 దేవతల పేర్లు.

ఆదిత్యవిశ్వవసవ స్తుషితాభాస్వరానిలాఃమహారాజికసాధ్యాశ్చ రుద్రాశ్చ గణదేవతాః

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3. వసవః ఉ. పుం. ఆహత్య వసంతీతి. కూడుకొని యుండువారు. వస నివాసే. వార లెనమండ్రు. ఆపుడు, ధ్రువుడు, సోముడు, అధ్వరుడు, అనిలుడు, ప్రత్యూషుడు, అనలుడు, ప్రభాసుడు అనువారలు (గు).

4. తుషితాః అ. పుం. తుష్యంతీతి. సంతోషించువారలు. తుష తుష్టౌ. వారు ముప్పది యార్వురు (గు). 007382

5. (ఆ) భాస్వరాః అ.పుం. (ఆసమంతాత్) భాసంత ఇతి. అంతట ప్రకాశించువారు. భాస్ దీప్తౌ. వారు అరువది నలువురు (గు).

6. అనిలాః అ. పుం. అన్యంతే ప్రాణ్యంతే లోకా ఏభి రితి. వీరిచే లోకములు ప్రాణయుక్తములుగా చేయబడును కనుక అనిలులు. అన ప్రాణనే. ఇలాయాం న చరంతీతి వా. భూమిపై సంచరించనివారు. వారు 49 ద్రు. (గు)

7. మహారాజికాః అ. పుం. మహతీ రాజిః పంక్తిః యేషాం తే. అధికమైన పంక్తికలవారు. వారు 220. మహారాజశబ్దో యేషాం తే. మహారాజు లనెడి శబ్దముకలవారు (గు).

8. సాధ్యాః అ. పుం. సాధ్యంతే ఆరాధ్యంత ఇతి సాధ్యాః. ఆరాధింపబడువారు. సాధ్యం సిద్ధిః యేషా మస్తీతి వా. సిద్ధి గలవారు. రాధ సాధ సంసిద్ధౌ. వారు 12 రు; మనుడు, హనుమంతుడు, విష్ణువు, ధర్ముడు, నారాయణుడు మొదలగువారు (గు).

9. రుద్రాః అ.పుం. రోదయం త్యసురా నితి. దుష్టుల దుఃఖింప చేయువారు. రుదిర్ ఆశ్రువిమోచనే. రుజం దుఃఖం ద్రావయన్తీతి వా. దుఃఖమును పోగొట్టువారు. ద్రా కుత్సాయాం గతౌ. రుతం వేదాత్మకం శబ్దం కల్పాదౌ రువంతీతి వా. కల్పాదియందు వేదస్వరూపమైన శబ్దమును పలుకువారు. రు శబ్దే. వీరు పదునొకండ్రు (11) అజుడు, ఏకపాదుడు, అహిర్బుధ్న్యుడు, త్వష్ట, రుద్రుడు, హరుడు, శంభుడు, త్ర్యంబకుడు, అపరాజితుడు, ఈశానుడు, త్రిభువనుడు అనువారలు (గు).

రోదయంతి దుష్టానితి (వి) దుష్టులను దుఃఖింపజేయువారు.

విద్యాధరోఽప్సరోయక్షరక్షో గంధర్వ కిన్నరాః,
పిశాచో గుహ్యక స్సిద్ధో భూతోఽమీ దేవయోనయః. 11

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. విద్యాధరః అ.పుం. విద్యాయాః గుటికాంజనాదివిషయిణ్యాః ధరాః ధారకాః. గుటికాంజనాదివిద్యలను ధరించిన జీమూతవాహనుడు మొదలైనవారు. ఈ శబ్దము స్థలాంతరమందు చెప్పబడనిది కనుక లింగభేదము తెలియుటకై సమాసముగా చెప్పక జాతివివక్షచే "విద్యాధరః" అని యేకవచనముగా చెప్పబడెను. అప్సరఃప్రభృతిశబ్దములు స్థలాంతరమందు లింగభేదము తెలియునట్లు చెప్పబడియున్నవి కనుక ఇచ్చట ద్వంద్వసమాసముగా చెప్పబడినవి (గు).

2. అప్సరసః స్.స్త్రీ. అద్భ్యః సరంతీతి. నీటివలన పుట్టినవారు అప్సరసలు. ఊర్వశీప్రభృతులు (గు).

ఆప్యంతే పుణ్యకృద్భిః. ఆప్ఌ వ్యాప్తౌ. (వి). పుణ్యవంతులచే పొందబడువారు.

3. యక్షాః అ. పుం. యక్ష్యంతే పూజ్యంతే. పూజింపబడువారు యక్షులు కుబేరాదులు. యక్ష పూజాయామ్ (గు).

ఇః కామః, తస్యేవాక్షిణీ అస్యేతి, ఇః అక్షిషు యస్యేతి వా యక్షః (రా). ఇః అనగా మన్మథుడు. ఆ మన్మథుని కన్నులవంటికన్నులుకలవాడు లేదా మన్మథుడు కనులందు కలవాడు యక్షుడు.

4. రక్షాంసి స్.న. రక్షం త్యేభ్యో రక్షాంసి. 'రక్ష పాలనే' వీరినుండి జంతువులు కాపాడబడును కాన రక్షస్సులు విభీషణాదులు (గు).

యజ్ఞేభ్యో రక్ష్యంత ఇతి. తాని చ రావణాదీని (వి). యజ్ఞములనుండి కాపాడబడుదురు. రావణాదులు.

5. గంధర్వాః అ. పుం. సౌరభం గంధ మర్వంతీతి. సువాసనను పొందువారు. ఆర్వ గతౌ. గంధర్వులు హాహా హూహూ ప్రభృతులు (గు).

గానం ధారయంతి (వి). గానమును ధరించువారు.

6. కిన్నరాః అ. పుం. అశ్వముఖత్వాత్ కుత్సితాః నరాః. గుర్రపు మోము కలవారు కాన ఏవగింపదగినవారు (గు).

కిన్నరాః అశ్వాదిముఖాః శృంగారిణః (క్షీ). కిన్నరులు గుర్రము మున్నగువాని ముఖము కలవారు. శృంగారులు. కించిన్నరాః అశ్వముఖాదయః (వి). కొంచెము నరులు అశ్వముఖాదులు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

7. పిశాచః అ. పుం. పిశాచాది శబ్దములు ఇతరస్థలనుందు చెప్పబడినవి కనుక విద్యాధరశబ్దమువలె లింగభేదము తెలియుటకై జాతివివక్షచేత ఏకవచనముగా చెప్పబడినవి. పిశిత మశ్నంతీతి పిశాచాః. అశ భోజనే మాంసమును భుజించు వారు కుబేరానుచరులు (గు).

పిశితాశా స్తామసాః స్వయం నిర్మాంసాః (క్షీ). మాంసమును తినువారు. తామస స్వభావులు- మాంసములేక బక్కచిక్కిన శరీరముకలవారు.

8. గుహ్యకః అ. పుం. నిధీన్ గూహంతీతి గుహ్యకాః. నిధులను కాచువారు. గుహూ సంవరణే. ప్రాయేణ గుహ్యం కుత్సితం కాయంతి వదంతీతి వా. తరచుగా కుత్సితము పలికెడువారు. మాణిభద్రుడు మొదలైన నిధిపాలకులు. కై శబ్దే (గు).

గుహ్యం గోపనీయం కం సుఖం యస్య (రా). గోపనీయమగు సుఖము కలవాడు.

9. సిద్ధః అ. పుం. అణిమాదిసిద్ధి ర్యేషా మస్తీతి సిద్ధాః. అణిమాదిసిద్ధి కలవారు. విశ్వావసు ప్రభృతులు (గు).

10. భూతః అ. పుం. భవన్తి ఇష్టం ప్రాప్నువంతీతి భూతాః, బాలగ్రహాదయః ఇష్టము నొందెడి బాలగ్రహాదులు. భూ ప్రాప్తౌ (గు).

భూతిః అస్యాస్తీతి భూతః (రా). భూతి 'సంపద లేక ఉనికి' కలవాడు.

అమీ దేవయోనయః = దేవా ఏవ యోని రుత్పత్తిస్థానం యేషాంతే. అమీ వీరు, దేవయోనయః = దేవతలే ఉత్పత్తి స్థానముగా కలవారు. అనగా దేవతల వలన పుట్టినవారు. ఈ 10 దేవతాభేదముల పేర్లు (గు).

అసురా దైత్య దైతేయ దను జేంద్రారి దానవాః,
శుక్రశిష్యా దితిసుతాః పూర్వదేవాః సురద్విషః. 12

1. అసురాః అ. పుం. న విద్యతే సురా యేషాం తే. అమృతము లేనివారు. సురేభ్యోఽన్యే వా. దేవతలు కానివారు. యజ్ఞభాగా న్నిరస్యంత ఇతి వా. యజ్ఞ భాగమువలన త్రోయబడినవారు. అసు క్షేపణే. అసూన్ ప్రాణాన్ రాంతి గృహ్ణంతీతి వా. ప్రాణములను కొనువారు. రా ఆదానే (గు).

2. దైత్యాః అ. పుం. దితే రపత్యాని. దితి కొడుకులు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3. దైతేయాః అ. పుం. 'దైత్యాః' వలె.

4. దనుజాః అ. పుం. దనోర్జాతాః. దను వనెడి స్త్రీవలన పుట్టినవారు. దైత్య దానవులకు భేదము కలిగియున్నను అసురత్వ సామాన్యముచేత నభేదకథనము (గు).

5. ఇంద్రారయః ఇ. పుం. ఇంద్రస్య అరయః. ఇంద్రునికి శత్రువులు. (గు).

6. దానవాః అ. పుం. 'దనుజాః' వలె.

7. శుక్రశిష్యాః అ. పుం. శుక్రస్య శిష్యాః. శుక్రునికి శిష్యులు. (గు).

8. దితిసుతాః అ. పుం. దితేః సుతాః. దితి కొడుకులు (గు).

9. పూర్వదేవాః అ. పుం. పూర్వం దేవపదే స్థితాః. పూర్వమందు దేవపదము నందున్నవారు (గు).

పూర్వాన్ ఇంద్రాదీన్ దీవ్యంతి విజిగీషంతే ఇతి. పూర్వులగు ఇంద్రాదులను జయింపగోరువారు (వి). పూర్వే దేవాః యేభ్యః (రా) దేవతలు ఎవరికంటె పూర్వులో వారు.

10. సురద్విషః ష్. పుం. సురాన్ ద్విషంతి ఇతి. దేవతలను ద్వేషించువారు. ద్విష అప్రీతౌ (గు).

ఈ 10 రాక్షసుల పేర్లు.

సర్వజ్ఞః సుగతో బుద్ధో ధర్మరాజ స్తథాగతః,
సమంతభద్రో భగవాన్ మారజి ల్లోకజి జ్జినః, 13
షడభిజ్ఞో దశబలోఽద్వయవాదీ వినాయకః,
మునీంద్రః శ్రీఘనః శాస్తా మునిః

1. సర్వజ్ఞః అ. పుం. సర్వం జానాతి ఇతి. సమస్తము నెరిగినవాడు. జ్ఞా అవ బోధనే (గు).

సర్వే జ్ఞాః యస్య. ఎవనికి ఎల్లరును తెలిసినవారో అతడు. సర్వే జ్ఞాః యస్మాత్. ఎవనివలన ఎల్లరును తెలిసినవారో అతడు. సర్వే జ్ఞాః యేన. ఎవ్వ నిచే ఎల్లరును తెలిసినవారో అతడు. (రా).

2. సుగతః అ. పుం. శోభనం గతం జ్ఞాన మస్య. మంచి జ్ఞానము కలవాడు. సుష్ఠు అపునరావృత్త్యా మోక్షం గతః. లెస్సగా పునరావృత్తి లేక మోక్షమును పొందినవాడు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సర్వే గతార్థా జ్ఞానార్థా ఇతి సుగతః. (క్షీ). జ్ఞాన విషయము లన్నియు ఈయనకు గతార్థములు (విదితములు).

3. బుద్ధః అ. పుం. సర్వం క్షణికం బుధ్యతే. సమస్తమును క్షణికముగా తలంచు వాడు. బుధ అవగమనే. ప్రశస్తా బుద్ధి ర్యస్య సః. మంచి బుద్ధి కలవాడు (గు).

4. ధర్మరాజః అ. పుం. ధర్మస్య సత్యాహింసాదేః రాజా. సత్యము, అహింస మొదలుగా గల ధర్మములకు రాజు (గు).

ధర్మః సత్త్వోద్ధరణాదిః, తేన రాజతే, ధర్మస్య రాజా వా (క్షీ). ప్రాణుల నుద్ధరించుట మున్నగు ధర్మముచే ప్రకాశించువాడు. లేదా ధర్మమునకు రాజు. ధర్మస్య సంసారోద్ధరణాదేః రాజా (వి). లోకము నుద్ధరించుట యను ధర్మము నకు రాజు.

5. తథాగతః అ. పుం. యథా పునరావృత్తి ర్న భవతి తథా మోక్షం గతః. ఎట్లు పునరావృత్తి కలుగదో అట్లు మోక్షమును పొందినవాడు. తథా సమ్యగ్గతం జ్ఞాన మస్యేతి వా. మంచి జ్ఞానము కలవాడు. యథా మునయో మోక్షం గతా స్తథా మోక్షం గత ఇతి వా. మును లెట్లు మోక్షమును పొందిరో అట్లు మోక్షమును పొందినవాడు (గు).

తథాగతః సత్యజ్ఞానః. తథేతి సత్యార్థే, వితథవత్ (క్షీ). తథా అనగా సత్యము. సత్యమైన జ్ఞానము కలవాడు.

6. సమన్తభద్రః అ. పుం. సమంతతః పుణ్యసంభారాత్ జ్ఞానసంభారాచ్చ భద్రః శ్రేష్ఠః. పుణ్యసంభారము వలనను, జ్ఞానసంభారమువలనను శ్రేష్ఠుడు. మంతం సంపూర్ణం భద్రం మంగళ మస్యేతి వా. సంపూర్ణమైన శుభము కలవాడు. (గు).

7. భగవాన్ త్. పుం. శ్లో 'మాహాత్మ్యస్య సమగ్రస్య ధైర్యస్య యశసః శ్రియః, జ్ఞానవైరాగ్యయో శ్చైవ షణ్ణాం భగ ఇతి స్మృతః, ఇత్యుక్తభగోఽ స్యాస్తీతి భగవాన్. సంపూర్ణమైన మాహాత్మ్యము, ధైర్యము, కీర్తి, సంపద, జ్ఞానము, వైరాగ్యము అనునివి ఆరు భగమని చెప్పబడును. అది కలవాడు (గు).

'ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య ధర్మస్య యశసః శ్రియః, వైరాగ్యస్యాథ మోక్షస్య షణ్ణాం భగ ఇతి స్మృతః' తద్వాన్. (క్షీ) సంపూర్ణమైన ఐశ్వర్యము, ధర్మము, యశస్సు, సంపద, వైరాగ్యము, మోక్షమను ఆరును భగ మనబడును. అది కలవాడు. 'ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసః శ్రియః, జ్ఞాన-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వైరాగ్యయోశ్చైవ షణ్ణాం భగ ఇతీరణా' ఇతి. సోఽస్యాస్తీతి. సమగ్రమగు ఐశ్వర్యము, వీర్యము, యశము, సంపద, జ్ఞానము, వైరాగ్యము ఈ ఱును భగము. అది కలవాడు (వి).

8. మారజిత్ త్. పుం. మారం మన్మథం జయతీతి. మన్మథుని జయించినవాడు. మారాన్ కామక్రోధాదీన్ జయతీతి వా. కామక్రోధాదులను జయించినవాడు. బౌద్ధాస్తు స్కంధమారాః క్లేశమారో మృత్యుమారో దేవపుత్రమార శ్చేతి చతురో మారా నాహుః, తాన్ జయతీతి వా. బౌద్ధులచే చెప్పబడెడు స్కంధమారాదులను జయించినవాడు. (గు).

9. లోకజిత్ త్. పుం. లోకం తపసా జయతీతి. లోకమును తపస్సుచే జయించినవాడు. (గు).

10. జినః అ. పుం. జయతి భవమ్. సంసారమును జయించినవాడు. జి జయే. (గు).

11. షడభిజ్ఞః అ. పుం. షట్ అభిజ్ఞాః యస్య సః. దివ్యదృష్టి, దివ్యశ్రోత్రము, పూర్వనివాసానుస్మృతి, పరచిత్తజ్ఞానము, అప్రత్యక్షవిషయజ్ఞానము, వియద్గమనాగమన వ్యూహాదిలక్షణమైన బుద్ధి అను నీ యారు అభిజ్ఞలు కలవాడు (గు).

దివ్యం చక్షు ర్దివ్యం శ్రోత్రం పూర్వనివాసానుస్మృతిః పరచిత్త జ్ఞానమాశ్రవక్షయ బుద్ధి శ్చేతి షడభిజ్ఞా అస్య సంతీతి (క్షీ. వి.) దివ్యం చక్షుః, శ్రోత్రం, పరచిత్తజ్ఞానం, పూర్వనివాసానుస్మృతిః, ఆత్మజ్ఞానమ్, వియద్గమనమ్, కాయవ్యూహసిద్ధిశ్చేతి షట్ అభితో జ్ఞాయమానాని యస్య సః (రా).

12. దశబలః అ. పుం. దశ బలాని బుద్ధ్యాదీని యస్య సః. బుద్ధి, క్షాంతి, వీర్యము, ధ్యానము, జ్ఞానము, కృప, శీలము, బలము, దానము, ఉపేక్ష అనెడు పది బలములు కలవాడు (గు).

దాన క్షాంతి శీల వీర్య ధ్యాన శాంతి బలోపాయ ప్రణిధాన జ్ఞానాని దశ బలాన్యస్యేతి (క్షీ). దాంతిక్షాంతి శీలవీర్యధ్యాన కాంతిబలోపాయ ప్రణిధి విజ్ఞానాని దశ బలాని యస్య సః. (వి.) దశ బలా న్యస్య. యదాహుః- 'దానం శీలం క్షమా వీర్యం ధ్యానప్రజ్ఞాబలాని చ, ఉపాయః ప్రణిధి ర్జ్ఞానం దశ బుద్ధి బలాని వై' ఇతి (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

13. అద్వయవాదీ న్. పుం. అద్వయం జీవాత్మపరమాత్మనో రభేదం వద తీతి. జీవాత్మపరమాత్మల కభేదము చెప్పెడువాడు. వద వ్యక్తాయాం వాచి (గు).

అద్వయం విజ్ఞానా ద్వైతం వదత్యవశ్యమ్. విజ్ఞానాద్వైతమును చెప్పెడు వాడు. (క్షీ, వి, రా).

14. వినాయకః అ. పుం. సర్వాన్ వినయతి హిత మనుశా స్తీతి. ప్రాణులకు హితమును బోధించువాడు. ణీఞ్ ప్రాపణే (గు).

15. మునీంద్రః అ. పుం. మునీనా మింద్రః శ్రేష్ఠః. మునులలో శ్రేష్ఠుడు (గు).

మన్యతే మునిః; తేషా మింద్రః. (క్షీ). ముని యనగా తెలిసినవాడు. మునులలో శ్రేష్ఠుడు.

16. శ్రీఘనః అ. పుం. శ్రియా యోగవిభూత్యా ఘనః పూర్ణః. యోగసంపదచేత నధికుడు (గు).

శ్రియా ఘన ఇవ వర్షితా వా. (క్షీ). యోగసంపదచే మేఘమువలె ఉపదేశ వర్షము కురిపించువాడు.

17. శాస్తా ఋు. పుం. దుష్టాన్ శా స్తి శిక్షయతీతి. దుష్టులను శిక్షించువాడు (గు).

18. మునిః ఇ. పుం. సర్వధర్మాణాం మననా న్మునిః. సర్వధర్మముల నెరుగుట వలన ముని. మను అవబోధనే (గు).

మునిస్తు భీమవత్, నంతి పదేషు పద్రైకదేశా ఇతి (క్షీ). భీమసేనుడు భీము డైనట్లు, మునీంద్రుడు ముని యనబడెను. పదమునకు బదులు పద్రైకదేశ ముచే వ్యవహారము. మనుతే ఇతి మునిః. మను అవబోధనే. మన్యతే మునిః (రా) సర్వము నెరిగినవాడు.

ఈ 18 బుద్ధదేవుని పేర్లు.

శాక్య మునిస్తు యః. 14

స శాక్యసింహ స్సర్వార్థసిద్ధ శ్శౌద్ధోదనిశ్చ సః,
గౌతమ శ్చార్క-బంధుశ్చ మాయాదేవీసుతశ్చ సః. 15

1. శాక్యమునిః ఇ. పుం. శాకవనవాసిత్వా చ్ఛాక్యః. శాక్యశ్చాసౌ మునిశ్చ. శాకవనమం దుండువాడు. 'శాకవృక్ష ప్రతిచ్ఛన్నం వాసో యస్మాచ్చ చక్రిరే,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

తస్మా దిక్ష్వాకువంశ్యాస్తే శాక్యా ఇతి భువి స్మృతాః. శకదేశేషు జాతో మునిః. శకదేశమందు పుట్టినవాడు (గు).

యస్తు శకేషు జాతః శాక్యమునిః బుద్ధావతారః, శకోఽ భిజనోఽ స్యేతి (క్షీ). శకదేశమున పుట్టిన ముని. బుద్ధావతారుడు.

2. శాక్యసింహః అ. పుం. శాక్యేషు సింహః శ్రేష్ఠః. శాక్యులలో శ్రేష్ఠుడు (గు).

శాక్యః సింహ ఇవ. ఉపమితసమాసః. శాక్యోఽపి భీమవత్ (క్షీ. రా). శాక్యుడనియు పేరు. భీమసేనుడు భీముడైనట్లు.

3. సర్వార్థసిద్ధః అ. పుం. సర్వార్థేషు సిద్ధః నిష్పన్నః. అన్ని పనులయందు కృతార్థుడైనవాడు (గు).

సర్వోఽర్థః సిద్ధోఽస్యేతి (రా). ఇతని పనులన్నియు నెరవేరినవి.

4. శౌద్ధోదనిః ఇ. పుం. శుద్ధం న్యాయపరిశుద్ధం ఓదనం భుంక్తే శుద్ధోదనః. తస్యాపత్యమ్. పరిశుద్ధమైన అన్నమును భుజించువాని కొడుకు (గు).

శుద్ధః ఓదనోఽస్యేతి శుద్ధోదనః. తస్యాపత్యమ్ (రా).

5. గౌతమః అ. పుం. గౌతమశిష్యాః శాక్యాః గౌతమా ఇత్యుచ్యంతే. తద్వంశావతీర్ణత్వాత్ బుద్ధోఽపి గౌతమః. గౌతమమునిశిష్యులు కనుక శాక్యులు గౌతములు. ఆ వంశమందు పుట్టినవాడు. (గు).

గౌతమో గోతమగోత్రావతారాత్ (క్షీ). గోతమగోత్రమున పుట్టినవాడు.

6. అర్కబంధుః ఉ. పుం. అర్కవంశజత్వాత్ అర్కబంధుః. సూర్యవంశమున జనించుటవలన అర్కబంధువు (గు).

7. మాయాదేవీసుతః అ. పుం. మాయాదేవ్యాః సుతః. మాయాదేవి కొడుకు(గు).

మాయాదేవీ శుద్ధోదనస్య రాజ్ఞో భార్యా. తస్యాః సుతః. శుద్ధోదన మహారాజు భార్య మాయాదేవి. ఆమె కొడుకు. ఇత్యాగమోక్తావతారభేదాత్ పృథఙ్నామని. ఆగమోక్తమగు అవతారభేదముచే వేరుగ నామములు చెప్పబడినవి. సర్వజ్ఞో వీతరాగోఽర్హన్ కేవలీ తీర్థకృజ్జినః, త్రికాలవిద్యః ఆద్యా ఊహ్యాఃʼ (క్షీ). యద్యపి వేదవిరుద్ధార్థానుష్ఠాతృత్వా జ్జినశాక్యో నరకవర్గే వక్తు ముచితౌ. తథాపి దేవవిరోధిత్వేన బుద్ధ్యుపాకోహా దత్రైవోక్తౌ. వేదవిరుద్ధవిషయముల ననుష్ఠించుటచే

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

జినశాక్యులు నరకవర్గమున పేర్కొనదగినవా రైనను, దేవవిరోధులుగా స్మరింపబడుటచే నిచటనే చెప్పబడిరి (రా).

ఈ 7 శాక్యముని పేర్లు.

బ్రహ్మాత్మభూ స్సురజ్యేష్ఠః పరమేష్ఠీ పితామహః,
హిరణ్యగర్భో లోకేశ స్స్వయంభూ శ్చతురాననః.
ధాతాఽ బ్జయోని ర్దుహిణో విరిఞ్చః కమలాసనః,
స్రష్టా ప్రజాపతి ర్వేధా విధాతా విశ్వసృ ద్విధిః. 17
(శతానన్దః శతధృతి ర్వరించోఽజో విరిఞ్చనః,
నాభిజన్మాణ్డజః పూర్వో నిధనః కమలోద్భవః,
సదానన్దో రజోమూర్తి స్సత్యకో హంసవాహనః.)

1. బ్రహ్మా న్. పుం. బృంహతి వర్ధయతి ప్రజా ఇతి. ప్రజలను వృద్ధి పొందించుచాడు. బృహి వృద్ధౌ (గు).

బృంహతి వర్ధత ఇతి వా. (రా). వృద్ధినొందువాడు.

2. ఆత్మభూ ఃఊ. పుం. ఆత్మనా భవతీతి. తనంతట పుట్టినవాడు. (గు).

ఆత్మనో విష్ణోః సకాశాత్ భవతీతి వా (రా). ఆత్మయగు విష్ణువు కడ నుండి పుట్టినవాడు.

3. సురజ్యేష్ఠః అ. పుం. సురాణాం జ్యేష్ఠః. దేవతలలో పెద్దవాడు (గు).

4. పరమేష్ఠీ న్. పుం. పరమే ఉత్కృష్టే పదే బ్రహ్మలోకాఖ్యే తిష్ఠతీతి. ఉత్కృష్టస్థానమం దుండెడువాడు. ష్ఠా గతినివృత్తౌ (గు).

పరమే వ్యోమని చిదాకాశే బ్రహ్మపదే వా తిష్ఠతి (రా). చిదాకాశము లేదా బ్రహ్మపదమం దుండువాడు.

5. పితామహః అ. పుం. పితౄణా మపి జనయితే త్యర్థః. తండ్రులను కూడ పుట్టించినవాడు (గు).

లోకపితౄణాం మరీచ్యాదీనామ్ అర్యమాదీనాం వా పితా (రా). లోక పితలగు మరీచ్యాదులు లేక అర్యమాదులకు తండ్రి.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

6. హిరణ్యగర్భః అ. పుం. హిరణ్యమయో గర్భో యస్య సః. హిరణ్యమయమైన గర్భము కలవాడు. హిరణ్యం గర్భే యస్యేతి వా. గర్భమందు హిరణ్యము కలవాడు (గు).

హిరణ్యం హిరణ్మయ మండం, తస్య గర్భ ఇవ 'తదండ మభవ ద్దైమం సహస్రాంశు సమప్రభమ్' ఇతి మనూక్తేః. తద్వా గర్భేఽ స్య. హిరణ్మయ మగు బ్రహ్మాండము గర్భమందు కలవాడు (రా).

7. లోకేశః అ. పుం. లోకానాం చతుర్దశలోకానా మీశః. పదునాలుగు లోకములకు ప్రభువైనవాడు (గు).

8. స్వయమ్భూః ఉ. పుం. స్వయం భవతీతి. తనంతటనే పుట్టినవాడు. భూ సత్తాయామ్ (గు).

9. చతురాననః అ. పుం. చత్వారి ఆననాని యస్య సః. నాలుగుముఖములు కలవాడు (గు).

10. ధాతా ఋు. పుం. సర్వం దధాతీతి. సమస్తమును ధరించినవాడు. డుధాఞ్ ధారణపోషణయోః (గు).

11. అబ్జయోనిః ఇ. పుం. అబ్జం విష్ణునాభికమలం యోనిః ఉత్పత్తిస్థానం యస్య సః. విష్ణునాభికమలమే ఉత్పత్తి స్థానముగా కలవాడు.

12. ద్రుహిణః అ. పుం. ద్రుహ్యతి హింస త్యసురేభ్యః. అసురులకు హింస చేయువాడు. ద్రుహ జిఘాంసాయామ్ (గు).

13. విరిఞ్చి ఇ. పుం. విరచయతి భూతాని. భూతములను సృజించువాడు. విభిః హంసైః రిచ్యతే ఉహ్యత ఇతి వా. విశబ్దము పక్షివాచకము కనుక హంసల చేత వహింపబడువాడు (గు).

విరించే సూతే విరించః. సృజించువాడు (క్షి). విరిణక్తీతి విరించిః. రిచిర్ విరేచనే, విచిర్ పృథగ్భావే ఇతి వా. (వి).

14. కమలాననః అ. పుం. కమలం ఆసనం యస్య సః. కమలము ఆసనముగా కలవాడు (గు).

15. స్రష్టా ఋు. పుం. సృజతీతి. సృజించువాడు. సృజ విసర్గే (గు).

16. ప్రజాపతిః ఇ. పుం. ప్రజానాం పతిః. ప్రజలకు ప్రభువు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17. వేధాః స్. పుం. సృజతీతి. సృజించువాడు. విధ విధానే. (గు). విదధాతి కరోతీతి (వి). సృష్టి చేయువాడు.

18. విధాతా ఋు. పుం. విదధాతి సర్వమ్. సర్వము చేయువాడు. డు ధాఞ్ ధారణపోషణయోః (గు).

19. విశ్వసృట్ జ్. పుం. సర్వం సృజతీతి. విశ్వమును సృజించువాడు. సృజ విసర్గే (గు).

20. విధిః ఇ. పుం. విదధాతీతి. విశ్వమును సృజించువాడు (గు).

ఈ 20 బ్రహ్మ పేర్లు.

విష్ణు ర్నారాయణః కృష్ణో వైకుంఠో విష్టరశ్రవాః,
దామోదరో హృషీకేశః కేశవో మాధవ స్స్వభూః. 18
దైత్యారిః పుండరీకాక్షో గోవిన్దో గరుడధ్వజః,
పీతాంబరోఽ చ్యుతః శార్ఙ్గీ విష్వక్సేనో జనార్దనః. 19
ఉపేన్ద్ర ఇన్ద్రావరజ శ్చక్రపాణి శ్చతుర్భుజః,
పద్మనాభో మధురిపు ర్వాసుదేవ స్త్రివిక్రమః, 20
దేవకీనన్దన శ్శౌరిః శ్రీపతిః పురుషోత్తమః,
వనమాలీ బలిధ్వంసీ కంసారాతి రధోక్షజః. 21
విశ్వమ్భరః కైటభజి ద్విధుః శ్రీవత్సలాఞ్ఛనః.
'గదాగ్రజో ముఞ్జకేశో దాశార్హో దశరూపభృత్. 22

1. విష్ణుః ఉ. పుం. విశ్వం వేవేష్టి వ్యాప్నోతీతి. విశ్వమును వ్యాపించియుండు వాడు. విష్ వ్యాప్తౌ (గు).

2. నారాయణః అ. పుం. నరస్యేదం నారమ్. అవతారేషు నారం వపు రయత ఇతి. నరసంబంధమైన శరీరము నారము.అవతారములయందు నరశరీరమును పొందువాడు. అయ గతౌ. నారా ఆపః, అయనం స్థానం యస్య సః. నార మనగా జలము. అది స్థానముగా కలవాడు. నరసమూహో నారం, తస్య అయన మితి వా, తదయన మస్యేతి వా. నరసమూహమునకు స్థానమైనవాడు, లేక నరసమూహము నివాసముగా కలవాడు. రాఃశబ్దాఃఅయంతే నిర్గచ్ఛంతే యస్మాత్స రాయణఃరాయణా దన్యఃఅరాయణఃఅరాయణో నభవతీతి నారాయణఃశబ్దగమ్య

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఇత్యర్థః. ఎవని వలన శబ్దములు బయలువెడలుచున్నవో అతడు రాయణుడు రాయణుడు కానివాడు అరాయణుడు. అరాయణుడు కానివాడు నారాయణుడు, అనగా శబ్దగమ్యుడనుట, రై శబ్దే (గు).

నరస్య ధర్మాఖ్యస్య ఋషే రపత్యం, నరుడనగా ధర్ముడను ఋషి. యనకు కుమారుడు (వి). నారం అయతే జానాతి వా, ఆయయతి ప్రవర్తయతి వా. సమూహము నెరిగినవాడు, లేదా నరులను ప్రవర్తింప జేయువాడు (రా).

3. కృష్ణః అ. పుం. సర్వం కరోతీతి. అన్నింటిని చేయువాడు. డు కృఞ్ కరణే. దైత్యాన్ కర్షతీతి వా. దైత్యులను నలిపివేయువాడు. కృష విలేఖనే. కృష్ణవర్ణ త్వాద్వా. కృష్ణవర్ణుడు (గు).

4. వైకుణ్ఠః అ.పుం. కస్మింశ్చి న్మన్వంతరే వికుంఠాయాం మాతరి జాతత్వాత్ వైకుంఠః. ఒకానొక మన్వంతరమున వికుంఠయను తల్లియందు అవతరించె కావున వైకుంఠుడు (గు).

వికుంఠితసైంహాదివక్త్రః. తాల్చబడిన సింహాది వదనము కలవాడు (వా). విగతా కుంఠా నాశోఽ స్య. నాశము లేనివాడు వికుంఠం జ్ఞానం స్థానం వాస్తి స్వరూపత్వే నాశ్రయత్వేన వాస్య. వికుంఠమనగా జ్ఞానము, అది స్వరూపముగా కలవాడు, లేదా వికుంఠమను స్థానము ఆశ్రయముగ కలవాడు. వికుంఠానాం జీవానా మయం నియంతా జ్ఞానదో వా. వికుంఠులనగా జీవులు. వారికి నియామకుడు లేదా జ్ఞానదాత (రా).

5. విష్టరశ్రవాః స్. పుం. విష్టరే ఇవ శ్రవసీ కర్ణౌ యస్య సః. దర్భముడివంటి చెవులు కలవాడు. విష్టరే అశ్వత్థతరౌ శ్రూయత ఇతి వా. అశ్వత్థవృక్షమునందు వినబడువాడు. విష్టరాకారో రోమావర్తః శ్రవసి యస్య సః. విష్టరాకారమైన రోమావర్తము చెవియందు కలవాడు (గు).

విష్టరే అశ్వత్థతరౌ శ్రూయతే వా. విష్టర మనగా రావిచెట్టు. దానియం దుండునని వినబడువాడు (క్షీ).

6. దామోదరః అ. పుం. ఉదరే దామ యస్యేతి. ఉదరమందు తులసి మాలిక కలవాడు. దామ్నా ఉదరే మాత్రా బద్ధః. బాల్యమందు యశోదచేత పలుపున ఉదరమందు కట్టబడినవాడు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

7. **హృషీకేశః అ. పుం.** హృషీకాణా మింద్రియాణా మీశః. ఇంద్రియముల కీశ్వరుడు. (గు).

8. **కేశవః అ. పుం.** శోభనాః కేశాః యస్య సః. మంచి వెండ్రుకలు కలవాడు. కేశిన మసురం హతవానితి. కేశి యను నసురుని చంపినవాడు. కశ్చ ఈశశ్చ కేశౌ, తావస్మిన్ స్త ఇతి వా. తదుక్తమ్- 'క ఇతి బ్రహ్మణో నామ ఈశోఽహం సర్వదేహినామ్, ఆవాం తవాంగే సంభూతౌ తస్మాత్ కేశవనామవాన్' ఇతి హరి వంశే. బ్రహ్మరుద్రులు ఈయనయందు జనించిరి కనుక కేశవుడు. కశ్చ అశ్చ ఈశశ్చ కేశాః. తే సం త్యస్మిన్నితి కేచిత్. బ్రహ్మవిష్ణురుద్రు లీతనియం దుండుట వలన కేశవుడని కొందరు (గు).

కశ్చ ఈశశ్చ కేశౌ పుత్రపౌత్రౌ స్తోఽస్య. 'కేశా ద్వః' ఇతి వః. కేశౌ వాతి వా. 'వా గతౌ'. 'శంభోః పితామహో బ్రహ్మపితా శక్రాద్యధీశ్వరః' ఇతి పాద్మోక్తేః. బ్రహ్మశివులు క్రమముగా పుత్రపౌత్రులుగా కలవాడు. (రా).

9. **మాధవః అ. పుం.** మాయాః లక్ష్మ్యాః ధవః. లక్ష్మీదేవికి భర్త. యదోర్జ్యా యాన్ పుత్రో మధుః. తద్వంశజత్వా న్మాధవః. యదు వనెడువాని పెద్దకొడుకు మధువు. అతని వంశమున పుట్టినవాడు. మధూయతే శత్రూనితి వా. శత్రువులను కంపింపజేయువాడు. 'ధూఞ్ కంపనే.' (గు).

మా ధూయతే శత్రుభిః (అంహోభిః) ఇతి. శత్రువులచే (పాపములచే గాని) కంపింపజేయబడనివాడు. మధో రయం హంతా వా. మధు వను రాక్షసుని చంపినవాడు (వి). మా నాస్తి ధవోఽస్య. కంపింపజేయువాడే లేనట్టివాడు (రా).

10. **స్వభూః ఊ. పుం.** స్వే నాత్మనా జాయత ఇతి స్వభూః. తనంత తానే పుట్టినవాడు (గు).

స్వేన హిరణ్యేన భవతీతి. హిరణ్యముచే పుట్టువాడు (వి).

11. **దైత్యారిః ఇ. పుం.** దైత్యానా మరిః. దైత్యులకు శత్రువు. (గు).

12. **పుండరీకాక్షః అ. పుం.** పుండరీకే ఇవ అక్షిణీ యస్య సః. తెల్లతామర వంటి కన్నులు కలవాడు. పుండరీకం హృత్కమలం అక్ష్ణోతి వ్యాప్నోతీతి వా. హృదయకమలమును వ్యాపించియుండువాడు. 'అక్ష్ణూ వ్యాప్తౌ' (గు).

(శి)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పుండరీకేషు అక్షి యస్య. ఏతచ్చ 'హరిస్తే సాహస్రం కమలబలి మాదాయ పదయో ర్యదేకోనం తస్మి న్నిజ ముదహర న్నేత్రకమలమ్' (శివ మహిమ్నస్తోత్రమ్ 19) ఇత్యత్ర వ్యక్తమ్. తెల్లతామరలయందు తన కన్ను కల వాడు. పుండరీకం లోకాత్మక మక్షతి. లోకరూపమగు పుండరీకమును వ్యాపించి యుండువాడు. తత్ క్షాయతి వా. 'క్షై క్షయే' ఆ లోకాత్మక మగు పుండరీకమును క్షయింపజేయువాడు (రా).

13. గోవిన్దః అ. పుం. గాం భూమిం ధేనుం స్వర్గం వేదం వా విందతీతి. భూమినిగాని, గోవునుగాని, స్వర్గమునుగాని, వేదమునుగాని పొందెడువాడు. (గు)

గాం భువం విన్దతీతి. వరాహరూపేణ గోః పృథివ్యాః ఉద్ధర్తా. తదత్ గోవర్ధనాచలోద్ధారాత్ గవాం త్రాతా. యజ్ఞవరాహరూపముచే భూమి నుద్ధరించిన వాడు. గోవర్ధనగిరి నెత్తి గోవులను కాపాడినవాడు (క్షీ). వరాహరూపే ణోద్ధరణాత్, కామధేనో రైశ్వర్యప్రాప్తేః, ఇంద్రేణ స్వర్గస్య నివేదనాత్, మత్స్యాది రూపేణ వేదాహరణాద్వా (రా).

14. గరుడధ్వజః అ. పుం. గరుడః ధ్వజః యస్య సః. గరుత్మంతుడే ధ్వజ ముగా కలవాడు. (గు)

15. పీతామ్బరః అ. పుం. పీత మంబరం యస్య సః. పచ్చని వలువ కల వాడు (గు).

16. అచ్యుతః అ. పుం. న చ్యవతీ త్యచ్యుతః. నాశము లేనివాడు. (గు)

నాస్తి చ్యుతం స్థలనం స్వపదా ద్యస్య. తన స్థానమునుండి జారనివాడు (రా).

17. శార్ఙ్గీ న్. పుం. శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గమ్. తదస్యాస్తీతి. శార్ఙ్గ మనెడు విల్లు కలవాడు (గు).

18. విష్వక్సేనః అ. పుం. విష్వక్ సమంతతః వ్యాప్తా సేనా యస్య సః. అంతట వ్యాపించిన సేన కలవాడు (గు).

విషు నానా అంచతి విషూచీ. తాదృశీ సేనా యస్య. అంతటను విస్తరించిన సేన కలవాడు (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

19. జనార్దనః అ. పుం. సముద్రమధ్యవర్తినో జననామ్నోఽసురా నర్దిత వానితి. సముద్రమధ్యమం దుండెడు జను లనెడు నసురులను పీడించినవాడు. ప్రళయకాలే జనాన్ సర్వానపి అర్దయతీతి వా. ప్రళయకాలమం దెల్లజనులను పీడించువాడు. 'అర్ద పీడనే' (గు).

జనాన్ అర్దయతి సుఖయతీతి. 'అర్ద గతౌ యాచనే పీడనే చ'. జనులను సుఖింపజేయువాడు (వి). జననం జనః, జనో జన్మ. త మర్దయతి. 'అర్ద హింసా యామ్' జన్మను పోగొట్టువాడు. జనైః అర్ద్యతే. జనులచే యాచింపబడువాడు (రా).

20. ఉపేన్ద్రిః అ. పుం. ఇంద్ర ముపగతః అనుజత్వాత్. ఇంద్రునికి తమ్ముడు కనుక ఉపేంద్రుడు. ఇంద్రరక్షణాయ తత్సమీపే స్థితో వా. ఇంద్రుని రక్షించు టకై అతనియొద్ద నున్నవాడు. ఇంద్రలోకా దుపరి తిష్ఠతీతి వా. ఇంద్రలోక మున కంటె పైలోకమం దుండువాడు (గు)

21. ఇన్ద్రావరజః అ. పుం. ఇంద్రస్య అవరజః. ఇంద్రునికి తమ్ముడు. (గు)

ఇంద్రస్య అవరం జాతః (షీ).

22. చక్రపాణిః ఇ. పుం. చక్రం పాణౌ యస్య సః. చక్రము హస్తమునందు కలవాడు (గు).

23. చతుర్భుజః అ. పుం. చత్వారో భుజాః యస్య సః. నాలుగు భుజములు కలవాడు. (గు).

భుంక్తే భునక్తి వా ఇతి భుజః. చతుర్ణాం ధర్మార్థకామమోక్షాణాం భుజః. ధర్మార్థకామమోక్షము లను నాల్గింటిని కాపాడువాడు (రా).

24. పద్మనాభః అ. పుం. పద్మం నాభౌ యస్య సః. పద్మము నాభియందు కలవాడు (గు).

25. మధురిపుః ఉ. పుం. మధో రసురస్య రిపుః. మధు వనెడి రాక్షసునికి శత్రువు (గు).

26. వాసుదేవః అ. పుం. వసుదేవస్య అపత్యం పుమాన్. వసుదేవుని కుమా రుడు. వసం త్యస్మిన్ జగన్తీతి వాసుః. వాసుశ్చాసౌ దేవశ్చ-వాసుదేవః. అన్ని

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

జగములు తనయందు గల దేవుడు. 'వస నివాసే'. జగతి వస త్యయ మితి వా. జగమున నంతట నుండు దేవుడు. తదుక్తమ్-'వస త్యాత్మా జగ త్యత్ర తస్మిన్ వసతి వా జగత్. స వాసుదేవః' ఇత్యాది (గు).

జగత్యాం సర్వహృదయే వసతీతి వాసుః. కల్పాంతే దీవ్యతీతి దేవః. వాసు శ్చాసౌ దేవశ్చ వాసుదేవః. లోకమం దెల్లరి మనసులలో నెలకొన్నవాడు వాసువు. ప్రళయాంతమున వెలుగువాడు దేవుడు. వాసువైన దేవుడు (క్షీ,). 'సర్వత్రాసౌ సమస్తం చ వసత్యత్రేతి వై యతః, తతోఽసౌ వాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరిగీయతే' ఇతి విష్ణుపురాణాత్. వసుదేవే శుద్ధాంతఃకరణే ప్రకాశతే ఇతి వా. వసుదేవు డనగా శుద్ధమైన మనస్సు. అందు ప్రకాశించువాడు. వాసు రపి. వాసు పనియు పేరు. 'వాసు ర్నారాయణ పునర్వసు విశ్వరూపాః' ఇతి త్రికాండశేషాత్ (రా).

27. త్రివిక్రమః అ. పుం. బలిబంధనకాలే త్రిషు లోకేషు త్రయో విక్రమాః పాదన్యాసాః యస్య సః. బలిబంధనకాలమందు మూడు లోకములను మూ డడు గులుగా కొలిచినవాడు. 'క్రము పాదవిక్షేపే' (గు).

త్రయో లోకాః విక్రమేషు పదేషు యస్య సః. త్రీన్ లోకాన్ విక్రమత ఇతి వా. 'క్రము పాదవిక్షేపే'. ముల్లోకములు అడుగులలో కలవాడు. ముల్లోకము లందును సంచరించువాడు. త్రిషు లోకేషు వినా = గరుడేన క్రమతే ఇతి వా. వి అనగా గరుత్మంతుడు. అతనిపై నెక్కి ముల్లోకములందు సంచరించు వాడు. (వి).

28. దేవకీనన్దనః అ. పుం. దేవక్యాః నందనః. దేవకీదేవి కుమారుడు (గు).

29. శౌరిః ఇ.పుం. శూర ఇతి వసుదేవస్య పితా. తస్య గోత్రాపత్యమ్ శౌరిః. శూరు డనగా వసుదేవుని తండ్రి. అతని మనుమడు (గు).

30. శ్రీపతిః ఇ. పుం. శ్రియః లక్ష్మ్యాః పతిః. లక్ష్మీదేవికి భర్త (గు).

31. పురుషోత్తమః అ. పుం. పురుషే ష్వుత్తమః పురుషులయం దుత్తముడు. (గు).

పురుషేషు పురుషాణాం (క్షీ) పురుషేభ్యో (రా). వా ఉత్తమః.

32. వనమాలీ న్. పుం. వనం వనపుష్పం తన్మాలాఽస్యాస్తీతి. వన మనగా పుష్పము. పుష్పమాలిక కలవాడు. వనజ ఫుల్ల ఫల పల్లవ శోభితా మాలా ఽ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

స్యేతి వా. వనజపుష్పఫలాది శోభితమైన మాలిక కలవాడు (గు.ప్రా.ప్ర.) శ్లో— 'ఆపాదపద్మం యా మాలా వనమాలేతి సా మతా' ఇతి కళింగః. సా ఽస్యాస్తీతి వనమాలీ. పాదములదాక వ్రేలెడు పుష్పమాలిక కలవాడు (గు).

వనం మలితుం శీల మస్యేతి వా. 'మల ధారణే'. పూలను ధరించు స్వభావము కలవాడు (రా).

33. బలిధ్వంసీ న్. పుం. బలినం ధ్వంసితుం శీల మస్యేతి. బలి నణచిన వాడు. 'ధ్వంసు అవస్రంసనే' (గు).

బలినా పూజాదినాఽవిద్యాం ధ్వంసితుం శీల మస్యేతి వా. పూజాదులచే అవిద్యను నాశ మొందించువాడు. (రా).

34. కంసారాతిః ఇ. పుం. కంసస్య అరాతిః. కంసుని శత్రువు (గు).

35. అధోక్షజః అ. పుం. అధఃకృతాని అక్షాణీంద్రియాణి యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా జాతః. తదుక్తమ్—'యస్యేంద్రియం ప్రమథితుం ప్రమదా న శక్తా' ఇతి. ఇంద్రియములను అధఃకరించి జనించినవాడు. అధోక్షాణాం జితేంద్రియాణాం జాయతే ప్రత్యక్షీభవతీతి వా. జితేంద్రియులకు ప్రత్యక్ష మగువాడు. అధఃకృతం అక్షజం ఇంద్రియజన్యజ్ఞానం యేనేతి వా. ఇంద్రియజన్యజ్ఞానమును అధఃకరించిన వాడు (గు).

36. విశ్వమ్భరః అ. పుం. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరః. విశ్వమును భరించిన వాడు (గు).

37. కైటభజిత్ త్. పుం. కైటభ మసురం జితవాన్. కైటభు డనెడి యసురుని జయించినవాడు. 'జి జయే' (గు).

38. విధుః ఉ. పుం. విధ్యతి ప్రత్యర్థిన ఇతి విధుః. శత్రువులను వ్యథపెట్టు వాడు (గు).

విధత్తే విదధాతి ఇతి విధుః. విధించువాడు 'డు ధాఞ్ ధారణ పోషణయోః. (క్షీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

39. శ్రీవత్సలాఞ్ఛనః అ. పుం. శ్రీవత్సో నామ వక్షఃస్థలే మహాపురుషలక్షణో రోమావర్తవిశేషః. స ఏవ లాంఛనం యస్య సః. వక్షఃస్థలమందు మహాపురుష లక్షణమైన శ్రీవత్సమనెడు మచ్చ గురుతుగా కలవాడు (గు).

ఈ 39 విష్ణుదేవుని పేర్లు.

వసుదేవోఽస్య జనకః స ఏ వానకదుందుభిః. 22

అస్య = ఈ కృష్ణదేవునియొక్క, జనకః = తండ్రి, వసుదేవః = వసుదేవుడు. స ఏవ = ఆ వసుదేవుడే, ఆనకదుందుభి = ఆనకదుందుభి యనబడును. (గు)

1. వసుదేవః అ. పుం. వసుభిః ధనైః దీవ్యత ఇతి. ధనములచే ప్రకాశించువాడు. (గు)

వసుషు అష్టసు దీవ్యతీతి వా. 'దివు క్రీడాదౌ.' అష్టవసువులందు ప్రకాశించువాడు (పె).

2. ఆనకదున్దుభిః ఇ. పుం. అస్య జన్మకాలే దేవతాభి రానకాశ్చ దుందుభయశ్చ వాదితా ఇత్యానకదుందుభిః. ఇతని జన్మకాలమున దేవతలచేత ఆనకములును, దుందుభులును వాయింపబడినవి. (గు)

ఆనకై ర్దుందుభిభి శ్చోపలక్షితః. వసుదేవుని జననకాలమున దేవతలు ఢక్కా, భేరులను మ్రోగించుటచే ఆనకములు, దుందుభులచే గుర్తింపబడినవాడు. వసుదేవజన్మని దేవై రానకదుందుభివాదనాత్. 'హరౌ జాతే', "కృష్ణే జాతే" ఇతి స్వామిముకుటోక్తిస్తు భాగవతాద్యశ్రవణమూలికా. ఆనకదుందుభో వసుదేవ పితా ఇత్యపి నిర్మూలమ్. విష్ణునామసు కృష్ణనామోపగమాత్ కృష్ణస్యైవ విభుత్వ మభిప్రైతి గ్రంథకృత్. అవతారాంతరాణాం తు తదంశత్వా త్తన్నామానోక్తాని- 'అన్యే త్వంశకలాః పుంసః కృష్ణస్తు భగవాన్ స్వయమ్' - భాగవతే (1-3-28) ఇతి వదతో వ్యాసస్యా ప్యయ మాశయో లభ్యతే. అత ఏవ కృష్ణ జనకస్యాత్ర నామోక్తమ్ న తు జమదగ్నిదశరథాదేః. హరి లేక కృష్ణుడు పుట్టగా వసుదేవునింట ఆనకదుందుభులు మ్రోగినవని క్షీరస్వామి, రాయముకుటుల వ్యాఖ్య భాగవతాదులను శ్రవణము చేయని హేతువుచే. వసుదేవుని తండ్రి ఆనకదుందుభి యనుటకును ఆధారములేదు. విష్ణు నామములలో కృష్ణనామ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ముండుటచే కృష్ణుడే విభువుగా గ్రంథకర్త భావించుచున్నాడు. తక్కిన అవతారములన్నియు భగవదంశము లగుటచే ఆ నామము లిచట చెప్పబడలేదు. "అన్యే తు..." మున్నగు వ్యాసవచనమునకు పరమార్థమిదే. కావుననే కృష్ణుని తండ్రి పేరేయిట చెప్పబడినది కాని జమదగ్నిదశరథుల నామములు కాదు. (రా)

బలభద్రః ప్రలమ్బఘ్నో బలదేవోఽచ్యుతాగ్రజః,
రేవతీరమణో రామః కామపాలో హలాయుధః. 23
నీలామ్బరో రౌహిణేయ స్తాలాఙ్కో ముసలీ హలీ,
సఙ్కర్షణ స్సీరపాణిః కాళిన్దీభేదనో బలః. 24

1. **బలభద్రః అ. పుం.** బలేన భద్రః శ్రేష్ఠః. బలముచేత శ్రేష్ఠుడు (గు).
బలం భద్రం శ్రేష్ఠ మస్య. ఉత్తమమగు బలము కలవాడు (రా).

2. **ప్రలమ్బఘ్నుః అ. పుం.** ప్రలంబ మసురం హతవాన్. ప్రలంబు డను రాక్షసుని చంపినవాడు (గు).

3. **బలదేవః అ. పుం.** బలేన దీవ్యతీతి. బలముచేత ప్రకాశించువాడు (గు).

4. **అచ్యుతాగ్రజుః అ. పుం.** అచ్యుత స్యాగ్రజో జ్యేష్ఠః. అచ్యుతునికి అన్న (గు).

5. **రేవతీరమణుః అ. పుం.** రేవత్యాః రమణః పతిః. రేవతీదేవికి భర్త (గు).

6. **రామః అ. పుం.** రమయతి మోదయతి రూపసంపదేతి రామః. రూప సంపదచేత సంతోషింపజేయువాడు. 'రము క్రీడాయామ్' (గు).

రమతే. రమన్తే యోగినోఽస్మిన్నితి వా. సంతోషించువాడు. యోగులితనియందు రమింతురు కాన రాముడు. యత్తు "రమయతి మోదయతి ప్రజాః రూప మస్య" ఇతి ముకుటేనోక్తం తన్న. ణిజంతస్య జ్వలాదిత్వాభావాత్. ప్రత్యయాన్తానాం ధాత్వంతరత్వాత్. ణిజంతము జ్వలాది కాదు కనుకను, ప్రత్యయాంతము వేరొకధాతువే యగుటవలనను 'రమయతి... ఇత్యాది రాయ ముకుటుని వివరణమును సరికాదు. (రా). (దీని ప్రకారము గు. వివరణమును సరికాదు (నం.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

7. కామపాలః అ. పుం. భక్తకామాన్ పాలయతి. భక్తుల కోరికలను తీర్చువాడు. కామం స్మరం పాలయతి ఆత్మజత్వాత్ కామపాలః. కుమారు డగుట వలన మన్మథుని పాలించువాడు (గు).

8. హలాయుధః అ. పుం. హలం లాంగలం ఆయుధం యస్య సః. నాగేలు ఆయుధముగా కలవాడు (గు).

9. నీలాంబరః అ. పుం. నీల మంబరం వాసో యస్య సః. నల్లని వలువ కలవాడు (గు).

10. రౌహిణేయః అ. పుం. రోహిణ్యాః అపత్యమ్. రోహిణీదేవి కొడుకు (గు).

11. తాలాఙ్కః అ. పుం. తాలవృక్షాకృతి రంకో ధ్వజో యస్య సః. తాల వృక్షాకారమైన ధ్వజము కలవాడు (గు).

12. ముసలీ న్. పుం. ముసల మాయుధ మస్యాస్తీతి. రోకలి ఆయుధముగా కలవాడు (గు).

13. హలీ న్. పుం. హల మస్యాస్తీతి. నాగలి ఆయుధముగా కలవాడు (గు).

14. సఙ్కర్షణః అ. పుం. శత్రూన్, ప్రలయే జనాన్ వా సంకర్షతీతి. శత్రువులను లేక ప్రళయమందు సర్వజనులనుగాని సంహరించువాడు (గు).

సమ్యక్ కృష్యతే వా. చక్కగా భక్తులచే ఆకర్షింపబడువాడు. (రా)

15. సీరపాణిః ఇ. పుం. సీరం లాంగలం పాణౌ యస్య సః. నాగలి హస్తమందు కలవాడు (గు).

సీరః పాణౌ యస్య సః (వి).

16. కాలిన్దీభేదనః అ. పుం. కాలిన్దీం యమునాం హలేన భినత్తీతి. హలము చేత కాళిందీనదిని భేదించినవాడు (గు).

కాలిన్ద్యాః భేదనః (రా).

17. బలః అ. పుం. బల మస్యాస్తీతి. బలము కలవాడు (గు).

బల స్త్వనునిష్పాదిన్యాయేన భీమవత్. అనునిష్పాది న్యాయముచే బల రాముడు బలు డనబడును. భీమసేనుడు భీము డనబడినట్లు. (క్షీ.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 17 బలదేవుని పేర్లు.

మదనో మన్మథో మారః ప్రద్యుమ్నో మీనకేతనః,
కందర్పో దర్పకోఽనఙ్గః కామః పఞ్చశరః స్మరః. 25
శంబరారి ర్మనసిజః కుసుమేషు రనన్యజః,
పుష్పధన్వా రతిపతి ర్మకరధ్వజ ఆత్మభూః. 26
(శృఙ్గారయోనిః శ్రీపుత్రః భూర్పకారాతి రిత్యపి)
బ్రహ్మసూ ర్విశ్వకేతుః స్యాత్-

1. మదనః అ. పుం. మదయతీతి. మదింపచేయువాడు. 'మదీ హర్షగ్లేపనయోః' (గు).

2. మన్మథః అ. పుం. మనసం మత్-చేతనా. తాం మథతి. బుద్ధిని కలియబెట్టువాడు. 'మంథ విలోడనే' (గు).

మనసం మత్ = చేతనా. మథ్నాతీతి(క్షీ)/మథతీతి(రా) మథః. మతో మథః.

3. మారః అ. పుం. మారయతి విరహిజనం మారః. విరహిజనులను చంపువాడు. 'మృఙ్ ప్రాణత్యాగే' (గు).

మ్రియన్తేఽనేన (క్షీ.) ఇతనిచే విరహిజనులు చంపబడుదురు.

4. ప్రద్యుమ్నః అ. పుం. ప్రకృష్టం ద్యుమ్నం బల మస్య. ప్రకృష్టమైన బలము కలవాడు (గు).

5. మీనకేతనః అ. పుం. మీనః కేతనం ధ్వజో యస్య సః. మత్స్యము చెక్కెముగా కలవాడు (గు).

6. కన్దర్పః అ. పుం. కం కుత్సితేఽవ్యయమ్. కుత్సితో దర్పో యస్య సః. కుత్సితమైన దర్పము కలవాడు. కం సుఖం, తద్వత్సు దర్పో యస్య సః. సుఖవంతులయందు దర్పించువాడు. కే బ్రహ్మణ్యపి దృప్తవాన్. బ్రహ్మపై గూడ దర్పించినవాడు. (గు)

కం దర్పయతి వా కుత్సితముగ గర్వింపచేయువాడు. (క్షీ). కం సుఖం, తత్ర తేన వా దృప్యతి. 'దృప హర్షమోహనయోః.' కం అనగా సుఖము, దానియందు లేదా దానిచే గర్వించువాడు. (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

7. దర్పకః అ. పుం. దర్పయతీతి. గర్వంపజేయువాడు (గు).

దర్పం బలం కరోతి (వి) బలము కలిగించువాడు.

8. అనఙ్గః అ. పుం. న విద్యతే అంగం యస్య సః. శరీరము లేనివాడు (గు).

న అఙ్గం జ్ఞాన మస్మాదితి. ఇతని వలన జ్ఞానము కలుగదు. (రా)

9. కామః అ.పుం. కామయతి సురతేచ్ఛా ముత్పాదయతీతి. కామింప జేయువాడు. (గు. ప్రా. ప్ర.) కామ్యతేఽనేన. వీనిచేత కోరబడును (గు).

కామయతేఽనేన. ఇతనిచే (లోకము) కామింపజేయబడును. 'కము కాంతౌ'. (షీ.)

10. పఞ్చశరః అ. పుం. ఉన్మాదన రోదన సమ్మోహన శోషణ మారణాఖ్యాః పంచ శరాః యస్య సః. ఉన్మాదనము రోదనము సమ్మోహనము శోషణము మారణము అను నైదు బాణములు కలవాడు (గు. ప్రా. ప్ర). ఉన్మాదన తాపన శోషణ స్తంభన సమ్మోహనాఖ్యాః పంచ శరాః యస్య సః. ఉన్మాదనము, తాపనము, శోషణము, స్తంభనము, సమ్మోహనమను నైదు బాణములు కలవాడు (గు).

పంచ శరాః అస్య. ఐదు బాణములు కలవాడు. అవి- శ్లో. ఉన్మాదనం శోచనం చ తథా సమ్మోహనం విదుః, శోషణం మరణం చైవ పంచ బాణా మనోభువః (షీ).

11. స్మరః అ. పుం. స్మరం త్యనేన కామినః కామినీ రితి. ఇతనిచేత కాముకులు కామినులను స్మరింతురు కనుక స్మరుడు (గు. ప్రా. ప్ర.). స్మరయతి ఉత్కంఠయతీతి. కాముకులను కామినులను తొందరచేయువాడు (గు).

స్మర్యతేఽనేన ఇతనిచే ప్రియజనము తలంపబడును. 'స్మృ ఆధ్యానే.' (రా).

12. శమ్బరారిః ఇ. పుం. శంబర స్యాసుర స్యారిః. శంబరు డనెడి రాక్షసునకు శత్రువు (గు).

13. మనసిజః అ. పుం. మనసి జాయత ఇతి. మనస్సునందు పుట్టెడువాడు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శృంగారరూపేణ మనసి జాయతే స్మ. మనస్సునందు శృంగార రూప మున పుట్టువాడు. (రా)

14. కుసుమేషుః ఉ. పుం. కుసుమా న్యేవ ఇషవో యస్య సః. పుష్పములే బాణములుగా కలవాడు (గు).

15. అనన్యజః అ. పుం. మనసోఽన్యస్మా న్న జాయత ఇత్యనన్యజః. మనస్సునకంటె అన్యస్థలమున పుట్టనివాడు (గు).

నాస్త్యన్య ద్యస్మా దనన్యో విష్ణుః, తతో జాతః. ఎవనికంటె వేరైనది లేదో అతడు అనన్యుడు = విష్ణువు. అతనికి పుట్టినవాడు. (రా)

16. పుష్పధన్వా న్. పుం. పుష్పం ధను రస్య. పుష్పము ధనుస్సుగా కలవాడు (గు).

17. రతిపతిః ఇ పుం. రతేః పతిః. రతీదేవికి భర్త (గు).

18. మకరధ్వజః అ. పుం. మకరో ధ్వజో యస్య సః. మకరము ధ్వజముగ కలవాడు (గు).

19. ఆత్మభూః ఊ. పుం. ఆత్మని మనసి భవతీతి. మనస్సున పుట్టువాడు. ఆత్మనా స్వయమేవ భవతీతి వా. తనంతటనే పుట్టువాడు. (గు).

20. బ్రహ్మసూః ఊ. పుం. బ్రహ్మ తపః, బ్రహ్మాణం వా సువతి చాలయతీతి. తపస్సునుగాని బ్రహ్మనుగాని కలత పెట్టువాడు (గు). 'షూ ప్రేరణే.'

21. విశ్వకేతుః ఉ. పుం. విశ్వవ్యాపీ కేతు ర్ధ్వతి ర్యస్య సః. విశ్వవ్యాపకమైన తేజస్సు కలవాడు. పాఠభేదము—ఋశ్యకేతుః. ఋశ్యో మృగవిశేషః కేతు ర్యస్య సః. ఋశ్య మను మృగము కేతువుగ కలవాడు (గు).

రామాశ్రమీవ్యాఖ్యాతయు 21, 22 నామములను మన్మథపర్యాయములు గనే భావించినాడు. (సం.)

20. బ్రహ్మసూః ఊ. పుం. **(అనిరుద్ధపర్యాయము).** కల్పాదా వనిరుద్ధ మూర్తిః పురాణపురుషో విష్ణుః బ్రహ్మాణం సూతవా నితి. కల్పాదియందు నారాయణు డనిరుద్ధమూర్తియై బ్రహ్మను పుట్టించినవాడు కనుక బ్రహ్మసువు. (గు. ప్రా. ప్ర.).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

యద్భాగురిః— బ్రహ్మసూ ర్ధృష్యకేతుశ్చ విష్వక్సేనాత్మజాత్మజః. సంహితాసు త్వేకం బ్రహ్మ వాసుదేవ సంకర్షణ ప్రద్యుమ్నానిరుద్ధాఖ్యా చతుర్వ్యూహాత్మక మాహుః. భాగురి-'బ్రహ్మసువు, ఋశ్యకేతువు' విష్ణువు మనుమడగు అనిరుద్ధుని పేర్లనెను. కాని సంహితలలో వాసుదేవ సంకర్షణ ప్రద్యుమ్న అనిరుద్ధులు అను పేర్లతో నాల్గు వ్యూహములుగా నున్నది ఒకే బ్రహ్మ. (క్షీ). 'ఆత్మభూర్బ్రహ్మభూః కామ' ఇత్యమరమాలాదర్శనాత్ ఇదం ద్వయం కామస్య. 'అనిరుద్ధో విశ్వకేతుః బ్రహ్మసూరప్యుషాపతిః' ఇతి, 'బ్రహ్మసూ స్త్వనిరుద్ధః స్యాత్' ఇతి చ బృహదమరశబ్దార్ణవాభ్యామ్, 'బ్రహ్మసూ ర్విశ్వకేతుశ్చ విష్వక్సేనాత్మజాత్మజ' ఇతి భాగురేశ్చ. బ్రహ్మస్వాదిచతుష్టయ మనిరుద్ధస్యే త్యన్యే. అమరమాలను బట్టి బ్రహ్మసూ విశ్వకేతు శబ్దములు కామునిపేర్లు. బృహదమర-శబ్దార్ణవ-భాగురి వచనములను బట్టి యవి రెండును అనిరుద్ధ పర్యాయములు. (రా).

21. విశ్వకేతుః ఉ. పుం. (అనిరుద్ధపర్యాయము) విశ్వవ్యాపీ కేతు ర్ధ్వజో ర్యస్య సః. విశ్వవ్యాపకమైన తేజస్సు కలవాడు. పా. ఋశ్యకేతుః. ఋశ్యో మృగః కేతు ర్యస్య సః. ఋశ్య మను మృగము చెక్కెఱుగా కలవాడు. (గు.ప్రా.ప్ర.)

ఈ 21 మన్మథుని పేర్లు.

అనిరుద్ధ ఉషాపతిః

1. అనిరుద్ధః అ. పుం. న నిరుధ్యతే పరై రితి. పరులచేత నడ్డగింపబడని వాడు. రుధిర్ ఆవరణే (గు).

2. ఉషాపతిః ఇ. పుం. ఉషా బాణసుతా, తస్యాః పతిః. బాణాసురుని కూతురైన ఉషకు మగడు (గు).

ఈ 2 ను అనిరుద్ధుని పేర్లు.

[అరవింద మశోకం చ చూతం చ నవమల్లికా, (5)
నీలోత్పలం చ పంచైతే పంచబాణస్య సాయకాః (6)
ఉన్మాదన స్తాపనశ్చ శోషణః స్తంభన స్తథా, (7)
సమ్మోహనశ్చ కామస్య పంచ బాణాః ప్రకీర్తితాః]. (8)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శ్రీ ర్హరిప్రియా,
[ఇన్దిరా లోకమాతా మా రమా మంగళదేవతా (9)
భార్గవీ లోకజననీ క్షీరసాగరకన్యకా] (10)

1. **లక్ష్మీ ఈ.** స్త్రీ. లక్ష్యతే సర్వో ఽ నయేతి లక్ష్మీ:. ఈమెచేత సర్వము చూడబడును కాన లక్ష్మి. 'లక్ష దర్శనాంకనయోః (గు)'.

లక్షయతి పశ్యతి నీతిజ్ఞమ్. నీతిజ్ఞుని చూచునది (రా).

2. **పద్మాలయా** ఆ. స్త్రీ. పద్మ మాలయో యస్యా స్సా. పద్మమే ఇల్లుగా కలది (గు).

3. **పద్మా** ఆ. స్త్రీ. పద్మ మస్యాః కరేఽస్తీతి. పద్మము హస్తమందు కలది (గు).

పద్యత ఇతి పద్మా 'పద్ఌ సేవాయామ్' (హరిని) సేవించునది లేదా (జనులచే) సేవింపబడునది. (వి).

4. **కమలా** ఆ. స్త్రీ. కమ్యత ఇతి. ప్రకాశించునట్టిది (గు. ప్రా. ప్ర.) కమల మస్యా అస్తీతి. కమలము చేతియందు కలది (గు).

కామ్యత ఇతి కమలా. కోరబడునది. (వి).

5. **శ్రీః ఈ.** స్త్రీ. శ్రియతే సర్వై రితి శ్రీ:. అందరిచేత నాశ్రయింపబడునట్టిది. శ్రిఞ్ సేవాయామ్ (గు. ప్రా. ప్ర). శ్రయతి హరి మితి. విష్ణువు నాశ్రయించునది (గు).

6 **హరిప్రియా** ఆ. స్త్రీ. హరేః ప్రియా. హరికి ప్రియురాలు (గు).

ఈ 6ను లక్ష్మీదేవి పేర్లు.

అధిక పాఠమందలివి—

1. **ఇన్దిరా** ఆ. స్త్రీ. ఇందతీతి ఇందిరా. పరమైశ్వర్యయుక్తురాలు. 'ఇది పరమై శ్వర్యే' (గు).

2. **లోకమాతా** ఆ. స్త్రీ. లోకానాం మాతా. ఎల్లలోకములకు తల్లి. (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3. మా ఆ. స్త్రీ. 'లోకమాతా' ఇత్యన్వ్యేవ నామ్ని వీకదేశగ్రహణం మేతి. లోకమాత యను నామమునుండియే మా యని యేకదేశగ్రహణము (గు).

4. రమా ఆ. స్త్రీ. రమతే ఇతి. క్రీడించునది. 'రము క్రీడాయామ్' (గు).

5. మఙ్గళదేవతా ఆ. స్త్రీ. మంగళప్రదా దేవతా. శుభము లొసగునది (సం).

6. క్షీరాబ్ధితనయా ఆ. స్త్రీ. క్షీరాబ్ధే స్తనయా. పాలకడలి కూతురు (గు). ('రమా మంగళదేవతా'కు బదులు 'క్షీరాబ్ధితనయా రమా' అని పాఠాంతరము).

7. భార్గవీ ఈ. స్త్రీ. భృగోః అపత్యం స్త్రీ. భృగుమహర్షి కూతురు (సం).

8. లోకజననీ ఈ. స్త్రీ. లోకానాం జననీ. లోకములకు తల్లి (సం).

9. క్షీరసాగరకన్యకా ఆ. స్త్రీ. క్షీరసాగరస్య కన్యకా. పాల్కడలి పట్టి (సం.)

శఙ్ఖో లక్ష్మీపతేః పాఞ్చజన్యః

1. పాఞ్చజన్యః అ. పుం. సముద్రే తిమిరరూపచారిణః పంచజనాఖ్య స్యాసు రస్య అస్థిజత్వాత్ పాంచజన్యః. సముద్రమందు తిమిరరూపుడై సంచరించు చున్న పంచజను డనెడు రాక్షసునియొక్క అస్థివలన పుట్టినది (గు).

పంచజనే పాఠాశే భవః. పంచజన మనగా పాఠాశము. అందు పుట్టినది. (క్షీ).

ఈ 1 విష్ణుని శంఖము పేరు.

చక్రం సుదర్శనః

1. సుదర్శనః అ. ప్ల. భక్తైః సుఖేన దృశ్యత ఇతి సుదర్శనః. భక్తులచే సుఖముగా చూడబడునది. శోభనం దర్శన మస్యేతి నా. మంచి దర్శనము కలది. (గు).

ఈ 1 విష్ణుని చక్రము పేరు.

కౌమోదకీ గదా

1. కౌమోదకీ ఈ. స్త్రీ. కుం భూమిం, మోదయతి హర్షయతీతి కుమోదకో విష్ణుః. తస్యేయం కౌమోదకీ. భూమిని సంతోషింపజేయు విష్ణుని సంబంధ మయినది. (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కాపోదకి ఇతి పాఠే- 'సంహితాసు మేంఠాదౌ కాపోదకీతి పాఠః. కూపో దకా జ్జాతే ఠ్యామ్నాయాత్. బావి నీటినుండి పుట్టినది కాపోదకి (క్షీ).

ఈ 1 విష్ణుగద పేరు.

ఖడ్గో నన్దకః

1. **నన్దకః** అ. పుం. నందయతి దేవా నితి. దేవతలను సంతోషపెట్టునది (గు).

ఈ 1 విష్ణుని ఖడ్గము పేరు.

కౌస్తుభో మణిః. 28

[చాపశ్శార్ఙ్గం మురారేస్తు శ్రీవత్సో లాఞ్ఛనం మతమ్, (11)
అశ్వాశ్చ శైబ్యసుగ్రీవ మేఘపుష్ప బలాహకాః (12)
సారథి ర్దారుకో మంత్రీ హ్యుద్ధవ శ్చానుజో గదః] (13)

1. **కౌస్తుభః** అ. పుం. కుం స్తోభత ఇతి కుస్తుభో హరిః. తస్యాయం కౌస్తుభః. భూమిని నిలిపిన విష్ణుని సంబంధమైనది. 'ష్టుభ స్తంభే.' కుం స్తుభ్నాతీతి కుస్తుభ స్సముద్రః. తత్ర భవతీతి వా. సముద్రమందు పుట్టినది (గు).

ఈ 1 విష్ణువుయొక్క మణి పేరు.

1. **శార్ఙ్గమ్** అ. న. శృంగస్య వికారః. కొమ్ముతో చేయబడినది కనుక శార్ఙ్గము (వి). (అధికపాఠమందలిది)

గరుత్మాన్ గరుడ స్తార్క్ష్యో వైనతేయః ఖగేశ్వరః,
నాగాన్తకో విష్ణురథ స్సుపర్ణః పన్నగాశనః. 29

1. **గరుత్మాన్** త్. పుం. గరుతః పక్షాః అస్య సంతీతి. రెక్కలు కలవాడు (గు).

2. **గరుడః** అ. పుం. గరుద్భిః డయత ఇతి. రెక్కలచే నెగనెడువాడు. 'డీఙ్ విహాయసా గతౌ. గిరతి సర్పా నితి వా. సర్పములను భక్షించువాడు (గు). గరుద్భిః డీయతే ఇతి. రెక్కలచే ఎగురజేయబడువాడు (గు. ప్రా. వ్ర.)

3. **తార్క్ష్యః** అ. పుం. తృక్షస్య ఋషే రపత్యమ్ పుమాన్. తృక్షముని కొడుకు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

4. వైనతేయః అ. పుం. వినతాయా అపత్యం పుమాన్. వినత కొడుకు (గు).

5. ఖగేశ్వరః అ. పుం. ఖగానా మీశ్వరః. పక్షుల కీశ్వరుడు. (గు)

6. నాగాన్తకః అ. పుం. నాగానా మంతకః. సర్పములకు నాశకుడు (గు).

7. విష్ణురథః అ. పుం. విష్ణోః రథః. విష్ణువునకు వాహనమైనవాడు (గు).
విష్ణోః రథః ఇవ. విష్ణువునకు రథమువంటివాడు (రా).

8. సుపర్ణః అ. పుం. శోభనాని పర్ణాని పక్షాః యస్య సః. మంచి రెక్కలు కలవాడు (గు).

కనకమయత్వాత్ కనకపర్ణత్వా ద్వా శోభనే పర్ణే పక్షా వస్య. కనకమయ మగుటవలన లేదా కనకవర్ణమగుటవలన సుందరములగు రెండు రెక్కలు కలవాడు (రా).

9. పన్నగాశనః అ. పుం. పన్నగా అశనా యస్య సః. సర్పము లన్నముగా కలవాడు (గు).

ఈ 9 గరుత్మంతుని పేర్లు

శమ్భు రీశః పశుపతి శ్శివ శ్శూలీ మహేశ్వరః,
ఈశ్వర శ్శర్వ ఈశానః శఙ్కర శ్చన్ద్రశేఖరః. 30
భూతేశః ఖణ్డపరశు ర్గిరీశో గిరిశో మృడః,
మృత్యుఞ్జయః కృత్తివాసాః పినాకీ ప్రమథాధిపః. 31
ఉగ్రః కపర్దీ త్రిశిఖ శ్శితికణ్ఠః కపాలభృత్,
వామదేవో మహాదేవో విరూపాక్ష స్త్రిలోచనః. 32
కృశానురేతాః సర్వజ్ఞో ధూర్జటి ర్నీలలోహితః,
హరః స్మరహరో భర్గ స్త్ర్యమ్బక స్త్రిపురాన్తకః. 33
గఙ్గాధరోఽన్ధకరిపుః క్రతుధ్వంసీ వృషధ్వజః.
వ్యోమకేశో భవో భీమః స్థాణూ రుద్ర ఉమాపతిః. 34
[అష్టమూర్తి రహిర్బుధ్న్యో మహాకాలో మహానటః.] (14)

1. శమ్భుః ఉ. పుం. శం సుఖం భవ త్యస్మాత్ శంభుః. శమ్ అనగా సుఖము అది యీయనవలన కలుగును కాన శంభువు. 'భూ సత్తాయామ్'. శం ప్రాప్తవా

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నితి వా. పరమానందరూపో నిత్యం విద్యత ఇత్యర్థః. సుఖరూపియై యుండువాడు. థూ ప్రాప్తౌ 'వాత్మనేపదీ' (గు).

శం సుఖం భవతి. అస్తర్భావితణ్యర్థాత్ మిత్రద్వాదిత్వాత్ (రా). సుఖము కలిగించువాడు.

2. ఈశః అ. పుం. ఈష్టే ఈశః. ఐశ్వర్యయుక్తుడు. 'ఈశ ఐశ్వర్యే' (గు)

3. పశుపతిః ఇ. పుం. పశూనాం జీవానాం ప్రమథానాం వా పతిః. పశువు లనగా జీవులు లేక ప్రమథులు. వారికి ప్రభువు. పశవః క్షేత్రజ్ఞాః తేషాం పతిః త్రాతా సంసారబంధనాత్. పశువు లనగా జీవులు. వారిని సంసారబంధమువలన రక్షించువాడు (గు).

పశూనాం సురనరతిరశ్చాం పతిః. (క్షీ) సురలు, నరులు, పశుపక్ష్యాదులకు ప్రభువు.

4. శివః అ. పుం. శామ్యతి పరమానందరూపత్వా న్నిర్వికారో భవతీతి. బ్రహ్మానంద స్వరూపుడును, నిర్వికారుడును కనుక శమించియుండువాడు. శేరతే సజ్జనమనాం స్యస్మి న్నితి వా. ఇతనియందు సజ్జనుల మనస్సు లుండును. శేతే సజ్జనమన స్స్వితి వా. సాధువుల మనస్సులయందు శయనించియుండువాడు. 'శీఙ్ స్వప్నే'. శివం కల్యాణం తద్యోగా ద్వా. శివ మనగా శుభము. దానితో కూడిన వాడు. శివప్రదత్వా ద్వా. శుభముల నిచ్చువాడు. (గు)

శివ మస్యా స్తి. శివయతీతి వా (రా) శుభము కలవాడు లేదా శుభము కలిగించువాడు.

5. శూలీన్. పుం. శూల మస్యా స్తీతి శూలీ. శూల మనెడు ఆయుధము కల వాడు (గు)

6. మహేశ్వరః అ. పుం. మహాంశ్చాసా వీశ్వరశ్చ. శ్రేష్ఠుడైన ఈశ్వరుడు. 'ఈశ ఐశ్వర్యే'. (గు)

మహేశ్వరో మహోదధివ ద్రూఢః (క్షీ).

7. ఈశ్వరః. అ. పుం. ఈష్టే ఇతీశ్వరః. ఐశ్వర్యయుక్తుడు. (గు).

ఈశితుం శీల మస్య. ఆధిపత్యము వహించు శీలము కలవాడు (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

8. శర్వఃఅ. పుం. ప్రలయే భూతాని శృణాతి హినస్తీతి. ప్రళయమందు భూతములను హింసించువాడు. 'శృ హింసాయామ్' (గు)

9. ఈశానఃఅ. పుం. ఈష్టే ఈశానఃఐశ్వర్యము కలవాడు. (గు)

10. శఙ్కరఃఅ. పుం. శం సుఖం కరోతీతి. సుఖమును కలుగజేయువాడు. 'డు కృఞ్ కరణే' (గు).

11. చన్ద్రశేఖరఃఅ. పుం. చంద్రఃశేఖరఃశిరోభూషణం యస్య. చంద్రుడు శిరోభూషణముగా కలవాడు (గు).

12. భూతేశఃఅ. పుం. భూతానాం ప్రమథానా మీశఃప్రమథగణముల కీశ్వరుడు (గు).

భూతాఃప్రాప్తాఃశివభక్తాఃతేషామ్ ఈమ్ మాయాం శ్యతీతి వా. 'శో తనూకరణే.' భూతము లనగా వచ్చిన శివభక్తులు. వారి మాయను పోగొట్టువాడు (వి).

13. ఖణ్డపరశుఃఉ. పుం. ఖణ్డయతీతి ఖణ్డఃఖణ్డఃపరశుఃయస్య సఃఖండించెడు గండ్రగొడ్డలి కలవాడు. ఖందపర్శుఃఅని రూపాంతరము. 'ఖండ భేదనే'. ఖండఃఖండితఃపరశు రిత్యసురోఽనేనేతి వా. పరశు వనెడి రాక్షసుడు ఇతనిచే ఖండింపబడెను. కదాచిత్ ఖండితోఽన్య పరశు రితి వా. ఒకానొకప్పుడీయన పరశువు ఖండిత మాయెను. (గు).

14. గిరీశఃఅ. పుం. గిరేఃకైలాసస్యేశఃకైలాసమున కీశ్వరుడు. (గు)

15. గిరిశఃఅ. పుం. గిరౌ శేతే గిరిశఃకైలాసమందు శయనించువాడు. శీఙ్ స్వప్నే (గు).

గిరిం శ్యతి ఉపభోగేన తనూకరోతి. కైలాసగిరిని తన యునికిచే చిన్న దిగ చేయువాడు. గిరి ర్వా అస్యాస్తి. కైలాసము కలవాడు. (షీ). గిరి రాశ్రయత్వే నాస్యాస్తి. గిరి యితని కాశ్రయము. (రా).

16. మృడఃఅ. పుం. మృడతి సుఖయతి భక్తాన్ ఇతి మృడఃభక్తులను సుఖింపజేయువాడు. స్వయం సుఖీ వా. స్వయముగ సుఖము కలవాడు. (గు).

మృడ్నాతి. మృడ చ. చాత్ ఙోదే. దుష్టులను నశింపజేయువాడు (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17. మృత్యుఞ్జయః అ. పుం. మృత్యుం జయతీతి. మృత్యువును గెలిచిన వాడు. 'జి జయే'. (గు).

18. కృత్తివాసాః స్. పుం. కృత్తి శ్చర్మ వాసోఽస్య. చర్మము పవ్రముగా కలవాడు (గు).

19. పినాకీ న్. పుం. పినాక ఇతి ధను రస్యాస్తీతి. పినాక మనెడు విల్లు కలవాడు (గు).

20. ప్రమథాధిపః అ. పుం. ప్రమథగణముల కధిపుడు. (గు)

21. ఉగ్రః అ. పుం. ఉగ్రత్వా దుగ్రః. భయంకరుడు (గు).

ఉత్ గృహ్ణాతీతి ఉగ్రః. ఉన్నతస్థానమును పొందించువాడు (వి). ఉచ్యతి క్రుధా సంబధ్యతే. కోపముతో కట్టబడినవాడు. (క్షి). 'ఊచ సమవాయే'. (రా)

22. కపర్దీ న్. పుం. కపర్దో ఽ స్యాస్తీతి. కపర్ద మనెడి జటాజూటము కల వాడు (గు).

23. శ్రీకణ్ఠః అ. పుం. కాలకూటభరణజా శ్రీః శోభా కంఠే యస్య సః. కాలకూటమును భరించుటవలన కలిగిన శ్యామశోభ కంఠమందు కలవాడు (గు).

24. శితికణ్ఠః అ. పుం. శితిః కృష్ణవర్ణః కంఠో యస్య సః. నల్లని కంఠము కలవాడు (గు).

శితిః మేచకః కంఠే యస్య సః. కంఠమందు నలుపు కలవాడు (వి).

25. కపాలభృత్ త్. పుం. కపాలం బిభర్తీతి. కపాలమును భరించినవాడు. 'భృఞ్ భరణే'. (గు)

26. వామదేవః అ. పుం. వామః శ్రేష్ఠ స్స చాసౌ దేవశ్చ. శ్రేష్ఠుడైన దేవుడు. వామపార్శ్వే ధృతా దేవీ యస్య సః. ఎడమప్రక్కను ధరింపబడిన భార్య కలవాడు. వామయా దీవ్యతీతి వా. స్త్రీచే ప్రకాశించువాడు. 'దివ్ క్రీడాదౌ.' వక్ర త్వాత్ వామః. స చాసౌ దేవశ్చేతి వా. వక్రత్వము కల దేవుడు. (గు)

సంసారే వామత్వాత్ వామః. (స చాసౌ దేవశ్చ). లోక విపరీతమగు చేష్ట కలవాడు (క్షి.). వామయతి దుష్టానాం మదమితి వామః. వామశ్చాసౌ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దేవశ్చ. దుష్టుల మదము క్రక్కించువాడు. 'టు వమ్ ఉద్గిరణే'. వామేషు శ్రేష్ఠేషు దేవో ద్యోతో యస్యేతి వా. శ్రేష్ఠులలో ప్రకాశమానుడు (రా).

27. మహాదేవః అ. పుం. మహాంశ్చాసౌ దేవశ్చ. శ్రేష్ఠుడైన దేవుడు (గు).

మహాన్ దేవో నృత్యాదిరూపా క్రీడా యస్యేతి వా. గొప్పదగు నృత్యాది క్రీడ కలవాడు (రా).

28. విరూపాక్షః అ. పుం. విరూపాణి రవిచంద్రాగ్నిరూపత్వాత్ త్రివిధాని అక్షీణి యస్య సః. సూర్యచంద్రాగ్నిరూపము లగుటవలన మూడు విధములైన కన్నులు కలవాడు (గు).

విరూపేష్వపి అక్షి కృపాదృష్టిః యస్యేతి వా. అసుందరులపై కూడ అనురాగదృష్టి కలవాడు. వివిధరూపాణి, వివిధరూపేషు వా అక్షాణీంద్రియాణి అస్యేతి వా. వివిధరూపములైన లేదా వివిధరూపములందు ఇంద్రియములు కలవాడు (రా).

29. త్రిలోచనః అ. పుం. త్రీణి లోచనాని యస్య సః. మూడు కన్నులు కలవాడు (గు).

త్రిషు కాలేషు లోకేషు గుణేషు వేదేషు లోచనం జ్ఞానం యస్యేతి వా. త్రికాలములందు, ముల్లోకములందు, త్రిగుణములందు, వేదత్రయమందు జ్ఞానము కలవాడు. త్రయో వేదా, వర్ణా అకారోకారమకారా వా లోచనాని యస్మిన్ వా. మూడు వేదములు, అకారోకారమకారము లను త్రివర్ణములు కన్నులుగా కలవాడు (రా).

30. కృశానురేతాః స్. పుం. కృశాను రగ్నిః రేతో యస్య సః. అగ్నిరూపమైన రేతస్సు కలవాడు. (గు).

కృశానౌ రేతోఽస్య. దేవ్యా సోఢు మశక్తత్వా దగ్నౌ హి క్షిప్తం రేతః, అత ఏవ పావకిః కుమారః. అగ్నియం దీతని రేతస్సు కలదు కాన కృశానురేత. పార్వతి రేతస్సును సహింపలేకుండుటచే నది యగ్నిలో వేయబడినది. కావుననే కుమారస్వామి పావకి యైనాడు (క్షీ). కృశానుః సూతరూపః రేతోఽస్య వా. పాదరసరూపమగు రేతస్సు కలవాడు (రా).

31. సర్వజ్ఞః అ. పుం. సర్వం జానాతి. సర్వము నెరిగినవాడు. 'జ్ఞా అవబోధనే' (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

32. ధూర్జటిః ఇ. పుం. ధూః భారభూతా జటిః జటా యస్య సః. భారమైన జడలు కలవాడు (గు).

ధూః గంగా జటాసు అస్య ధూర్జటి రితి నిరుక్తమ్. భార రూప మగు గంగ జడలందు కలవాడు ధూర్జటి యని నిరుక్తము(క్షీ.)ధూః భారభూతా జటి ర్యస్య (రా) బరువైన జడ కలవాడు.

33. నీలలోహితః అ. పుం. జుహ్వతో బ్రహ్మణో లలాటస్వేదజం తేజో-ఽగ్నౌ నిపత్య నీలం సలో (ల్లో) హిత మభూత్. తతోఽయం జాత ఇతి నీల లోహితః. బ్రహ్మ హోమము చేయునపుడు లలాటస్వేదము వలన కలిగిన తేజము అగ్నియందు పడి నీలవర్ణమై పిమ్మట రక్తవర్ణ మాయెను. దానినుండి పుట్టినవాడు కనుక నీలలోహితుడు (గు).

నీలః కంఠే, లోహితశ్చ కేశేఽతో నీలలోహిత ఇతి పురాణమ్ (క్షీ). కంఠ మందు నలుపు, కేశములందు ఎరుపు, కలవాడని పురాణ నిర్వచనము. నీల శ్చాసౌ లోహితశ్చ కంఠే జటాసు చ (రా). కంఠము జడలందు క్రమముగా నలుపు, ఎరుపు కలవాడు.

34. హరః అ. పుం. హరతి ప్రలయే సర్వమితి. ప్రళయకాలమున సర్వమును హరించువాడు. భక్తానా మార్తిం హరతీతి వా. భక్తుల పీడను హరించువాడు. 'హృఞ్ హరణే' (గు).

హర త్యఘం హరః (క్షీ). పాపమును హరించువాడు.

35. స్మరహరః అ. పుం. స్మరం మన్మథం హరతి. మన్మథుని సంహరించిన వాడు (గు).

36. భర్గః అ. పుం. భృజ్యంతే కామకాలాదయోఽనేనేతి. ఇతనిచేత కామకాలా-దులు కాలపాకము పొందింపబడిరి కనుక భర్గుడు. భ్రస్జ పాకే (గు. ప్రా. ప్ర.). భర్జతే కామకాలాదీన్ కామకాలాదులను కాలపాకమును పొందించినవాడు. 'భృజీ భర్జనే' (గు).

బిభర్తి భర్గః (క్షీ.) భరించువాడు.

37. త్ర్యమ్బకః అ. పుం. త్రీణి అంబకాని లోచనాని యస్య సః. మూడు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కన్నులు కలవాడు. త్రయాణాం లోకానా మంబకః పితా. ముల్లోకములకు తండ్రి (గు).

ద్యౌ ర్భూమి రాప స్త్రిస్రోఽంబా అస్యేతి వా. (క్షీ.) ఆకాశము, భూమి, జలమను ముగ్గురు తల్లులు కలవాడు. త్రయాణాం బ్రహ్మ విష్ణు రుద్రాణా మంబకః (వి). బ్రహ్మవిష్ణురుద్రులు మువ్వురికి తండ్రి. త్రిషు అంబక మస్యేతి వా. మూటిపై దృష్టి కలవాడు. త్రీన్ వేదాన్ అంబతే శబ్దాయతే వా. మూడు వేదములను పఠించువాడు. 'అబి శబ్దే'. త్రిషు లోకేషు కాలేషు వా అంబః శబ్దో వేదలక్షణో యస్యేతి వా. ముల్లోకములందు లేదా త్రికాలములందు వేదరూపమగు శబ్దము కలవాడు. త్రయః అకారోకారమకారాః అంబాః శబ్దాః వాచకాః యస్యేతి వా. అకారోకారమకార రూపములగు శబ్దములు వాచకములుగా కలవాడు (రా).

38. త్రిపురాన్తకః అ. పుం. త్రిపురాణా మంతకః. త్రిపురములకు నాశకుడు (గు).

త్రయాణాం ధాతూనాం పురాణి, తేషా మంతకః. మూడు ధాతువుల పురములకు నాశకుడు. త్ర్యవయవం పురం త్రిపురమ్. తస్యాంతక ఇతి వా. (రా). మూడవయవములుగల పురము త్రిపురము, దానికి నాశకుడు.

39. గఙ్గాధరః అ. పుం. గంగాయాః ధరః, గంగను ధరించినవాడు (గు).

ధరతీతి ధరః, గంగాయాః ధరః (రా).

40. అన్ధకరిపుః ఉ. పుం. అంధక స్యాసురస్య రిపుః. అంధకాసురునికి శత్రువు (గు).

41. క్రతుధ్వంసీ న్. పుం. క్రతుం దక్షయజ్ఞం ధ్వంసితుం శీల మస్యేతి. దక్షయజ్ఞమును చెరచినవాడు (గు).

క్రతుం ధ్వంసయతి. 'ధ్వంసు అవస్రంసనే'. (వి). క్రతుం ధ్వంసతేఽవశ్యమ్ (క్షీ.)

42. వృషధ్వజః అ. పుం. వృషో ధ్వజో యస్య సః. వృషము ధ్వజముగా కలవాడు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వృషః ధ్వజే యస్య సః. వృషభము ధ్వజమందు కలవాడు. (వి). వృషో ధ్వజ శ్చిహ్నమస్య. వృషము చిహ్నముగా కలవాడు. (రా)

43. వ్యోమకేశః అ. పుం. వ్యోమ ఆకాశం కే మూర్ధ్ని శేతేఽస్య. ఈయన శిరస్సునం దాకాశ మున్నది కనుక వ్యోమకేశుడు. వ్యోమవత్ వికీర్ణాః కేశాః అస్యేతి వా. ఆకాశమువలె విస్తృతములైన వెండ్రుకలు కలవాడు (గు.ప్రా.ప్ర.)వ్యోమ్ని కేశాః యస్య సః. ఆకాశమున నిండియున్న తలవెండ్రుకలు కలవాడు (గు).

వ్యోమ ద్యౌః కే మూర్ధ్ని శేతేఽస్య వ్యోమకేశః, శీర్ష్ణో ద్యౌః సమవర్తతేతి శ్రుతేః. గంగాం ధారయితుం వ్యోమవ్యాపినోఽస్య కేశా వా వ్యోమకేశః (షీ). ఆకాశ మీయన శిరముపై నున్నది కాన వ్యోమకేశుడు. శిరస్సునుండి ఆకాశమేర్పడెనని శ్రుతి. గంగను ధరించుటకై ఆకాశమందు వ్యాపించిన కేశములు కలవాడు. వ్యోమ ఆకాశః కో వాయుః తదాధీనా మీశో వా (వి). వ్యోమ అనగా ఆకాశము; కః అనగా వాయువు. ఈ మొదలైన పంచభూతములకు ప్రభువు.

44. భవః అ పుం. సర్వ మస్మా ద్భవతీతి. సమస్తము ఈయనవలన కలుగు-చున్నది కావున భవుడు (గు ప్రా.ప్ర.) భవతి భవతే వా సర్వమితి భవః.అంతయు తానే యగువాడు (గు).

భవ త్యస్మా ద్విశ్వమ్ (షీ.) ఈతనివలన సర్వము కలుగుచున్నది.

45 భీమః అ. పుం. బిభే త్యస్మాత్ త్రైలోక్యం భీమః. ముల్లోకము లితనివలన భయపడును కాన భీముడు. 'భీ భయే' (గు).

46. స్థాణుః ఉ. పుం. ప్రళయేఽపి తిష్ఠతీతి. ప్రళయమందు నుండువాడు. 'ష్థా గతినివృత్తౌ' (గు).

47. రుద్రః అ. పుం. రోదయతి శత్రూన్. శత్రువులను దుఃఖపెట్టువాడు. స్వయం రురోదేతి వా. 'రుదిర్ అశ్రువిమోచనే' ఏకదా బ్రహ్మనురోధేన ప్రా ప్రజన్మ పరిగ్రహోఽసౌ రురోదేతి పురాణప్రసిద్ధిః. ఒకానొకప్పుడు బ్రహ్మవలన జన్మమును పొందినవాడై దుఃఖించెను కనుక రుద్రుడు. ఈతం రోదనం ద్రావ యతీతి వా. దుఃఖమును పోగొట్టువాడు. 'ద్రు గతౌ' (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఋతం సత్యం రాతీతి వా. 'రా ఆదానే' ఋత మనగా సత్యము, దానిని స్వీకరించువాడు. రుతం శబ్దం రాయతీతి వా. 'రై శబ్దే' (వి). శబ్దమును కలిగించు వాడు.

48. ఉమాపతిః ఇ. పుం. ఉమాయాః పతిః. పార్వతీదేవికి భర్త.

ఈ 48 శివుని పేర్లు.

కపర్దోఽస్య జటాజూటః

అస్య = ఈ శివునియొక్క, జటాజూటః = జటాసమూహము, కపర్దః = కపర్దమని (ఉచ్యతే = చెప్పబడుచున్నది).

1. కపర్దః అ. పుం. కం శిరః పిపర్తి పూరయతీతి. క మనగా శిరస్సు. అందు నిండి యుండును కనుక కపర్దము. 'పృ పాలనపూరణయోః'. కస్య (గంగా) జలస్య పూరేణ దాయతే భద్ధ్వత ఇతి వా. గంగాజలప్రవాహముచేత కడుగబడినది. 'దైప్ శోధనే'. (గు. ప్రా. ప్ర.) కేన సుఖేన జలేన వా పూర్తిం దదాతి. సుఖముచే నిండించునది. 'పర్వ పూరణే' (గు).

పినాకోఽజగవం ధనుః

1. పినాకః అ. పుం. త్రిపురదాహకాలే శరజ్వాలాజాలై ర్నాకం పిహితవాన్, తదా మేరుధనుస్త్వాత్. త్రిపురదాహకాలమందు శరజ్వాలలచేత స్వర్గమును కప్పినది కనుక పినాకము (గు).

పినహ్యతే పినాకః, శూలార్థోఽప్యనేకార్థేషు వక్ష్యతే. (షీ) కప్పివేయునది. శూల మనియు అర్థము. అకతి అపినాకతి న నమతి ఇత్యకః. శివా దితరైః జ్యాసంధానాయ న నమ్యత ఇత్యర్థః. 'అక అగ కుటిలాయాం గతౌ'. (వి) శివేతరులకు వంచరానిది. పాతీతి పినాకః (రా). కాపాడునది.

2. అజగవమ్ అ. న. అజగవాస్థివికారత్వాత్ అజగవమ్. అజగవము యొక్క అస్థివికారమైనది.

అజస్య కమ్ అస్థి తద్వికారః అజకవమ్. అజగవమితి వా పాఠః. అజ గవోఽస్థివికారః (వి). అజేన బ్రహ్మణా గమ్యతే అజగవమ్. బ్రహ్మచే అందజేయబడినది. అజం భాగం గచ్ఛతి యజ్ఞత్వేన ప్రవిశతీతి వా. (రా) యజ్ఞ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

రూపమున మేకను ప్రవేశించునది. అజగో విష్ణు రస్తి శరత్వే నాస్మిన్నితి. అజగు డనగా విష్ణువు. ఆయన దీనియందు శరరూపమున నున్నాడు కనుక అజగవము. ప్రజ్ఞాదిత్వాత్ అణి అజగవమ్ అపి. అజో విష్ణుః, కో బ్రహ్మా, తా వవతీతి అజకావమ్ అపి. అజు డనగా విష్ణువు, కః అనగా బ్రహ్మ. వీరిని కాపాడునది అజకావము. అజకౌ విష్ణుబ్రహ్మాణౌ, తౌ వాతి (రా). విష్ణుబ్రహ్మలను పొందునది.

ఈ 2ను శివుని విల్లు పేర్లు.

ప్రమథాః స్యుః పారిషదాః

1. ప్రమథాః అ. పుం. ప్రమథ్నంతి శత్రూన్ ప్రమథాః. శత్రువులను మథించు వారు. 'మంథ విలోడనే' (గు).

ప్రమథ్యంతే మంత్రాదినా (రా).

2. పారిషదాః అ. పుం. పరిషది సాధవః. తే చండీశ్వర నంది మహాకాళ భృంగ్యాదయః. సభయందు సాధువులు. వారు చండీశ్వర ప్రభృతులు (గు).

ఈ 2 ను ప్రమథగణముల పేర్లు.

బ్రాహ్మీత్యాద్యాస్తు మాతరః. 35

(బ్రాహ్మీ మాహేశ్వరీ చైవ కౌమారీ వైష్ణవీ తథా, (15)
వారాహీ చైవ చేంద్రాణీ చాముండా సప్తమాతరః) (16)

బ్రాహ్మ్యాద్యా మాతరః రుద్రపరిచర్యాశీలాః.

1. మాతరః ఋు. సీ. మాంతి పరిచర్యామ్. శివునికి పరిచర్య చేయువారు. 'మాఙ్ మానే వర్తనే చ'. తాః సప్త (గు).

మాన్యంతే పూజ్యంతే లోకమాతృత్వాత్ ఇతి మాతరః. లోకమాతలుగా పూజింపబడుదురు కనుక మాతలు. 'మాన పూజాయామ్'. మాంతి శివపరివార త్వేన సమావిశంతీతి వా. శివపరివారముగ కలియువారు (వా).

1. బ్రాహ్మీ ఈ. స్త్రీ. బ్రహ్మసంబంధినీ (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. మాహేశ్వరీ ఈ. స్త్రీ. మహేశ్వరసంబంధినీ (గు).

3. కౌమారీ ఈ. స్త్రీ. కుమారసంబంధినీ (గు).

4. వైష్ణవీ ఈ. స్త్రీ. విష్ణుసంబంధినీ (గు).

5. వారాహీ ఈ. స్త్రీ. వరాహసంబంధినీ (గు).

6. ఇన్ద్రాణీ ఈ. స్త్రీ. ఇంద్రసంబంధినీ (గు).

7. చాముణ్డా ఆ. స్త్రీ. చాముండనామాసురసంహారిణీ (గు).

ఈ 7 క్రమముగా బ్రాహ్మీ మొదలగు శక్తుల పేర్లు.

విభూతి ర్భూతి రైశ్వర్య మణిమాదిక మష్టధా.

[అణిమా మహిమా చైవ గరిమా లఘిమా తథా (17)
ప్రాప్తిః ప్రాకామ్య మీశత్వం వశిత్వం చాష్టసిద్ధయః] (18)

1. విభూతిః ఇ స్త్రీ. విశేషేణ భవతీతి విభూతిః, విశేషముగా కలుగునది. (గు)

2. భూతిః ఇ. స్త్రీ. "విభూతిః" వలె.

3. ఐశ్వర్యమ్ అ. న. ఈశ్వరస్య భావః. ఈశ్వరభావము (గు).

సా భూతి రణిమాదిభేదే నాష్టధా. ఆ యైశ్వర్యము అణిమాదిభేదముచేత నెనిమిది విధములు.

1 అణిమా న్. పుం. అణుత్వం, సూక్ష్మతయా యో లభ్యతే సః (గు).
అణోర్భావః (రా). మిక్కిలి చిన్నదగుట

2. మహిమా న్. పుం. మహత్త్వేన మహిమా (గు).

మహతో భావః యేన బ్రహ్మాండేఒపి న మాతి. (రా). మిక్కిలి పెద్ద దగుట. దీనిచే బ్రహ్మాండమున కూడ ఇముడదు.

3. గరిమా న్. పుం. గురుత్వేన గరిమా (గు). మిక్కిలి బరువుగా అగుట.

4. లఘిమా న్. పుం. లఘుత్వేన లఘిమా (గు).
లఘోర్భావః (రా) మిక్కిలి తేలిక యగుట.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

5. ప్రాప్తిः ఇ. స్త్రీ. యయా ఇష్టప్రాప్తి స్సా. (గు).

ప్రాప్తిः అంగుళ్యగ్రేణ చంద్రాదేः (రా). వ్రేలికొనతో చంద్రాదులను పొందగలుగుట.

6. ప్రాకామ్యమ్. అ. న. ఇచ్ఛయా నిర్విఘ్ననంచారశక్తి ర్యేన తత్ (గు).
ప్రకామస్య భావః ఇచ్ఛానభిఘాతః (రా.) ఆడ్డులేని ఇచ్ఛ.

7. ఈశత్వమ్ అ. న. సర్వాతిశాయిత్వమ్ (గు).
పా. ఈశిత్వమ్. ఈశోఽస్యాస్తి ఈశిః. ఈశినో భావః (రా). అందరిని మించి యుండుట.

8. వశిత్వమ్. అ. న. స్వాధీనేంద్రియత్వమ్ (గు).

వశోఽస్యాస్తీతి వశీ. వశినో భావః వశితా; యయా భూమావ ప్యున్మజ్జన నిమజ్జనే. (రా) ఇంద్రియములు తన యధీనమం దుండుట.

ఇవి (8) అష్టైశ్వర్యములు.

ఉమా కాత్యాయనీ గౌరీ కాళీ హైమవతీశ్వరీ, 36
శివా భవానీ రుద్రాణీ శర్వాణీ సర్వమంగళా,
అపర్ణా పార్వతీ దుర్గా మృడానీ చణ్ణికాంబికా. 47
[ఆర్యా దాక్షాయణీ చైవ గిరిజా మేనకాత్మజా.] (19)

1. ఉమా ఆ. స్త్రీ. ఉ ఇత్యనేన తపసో మాత్రా నిషిద్ధత్వా దుమా. ఉ=ఓ బిడ్డా. మా=వలదు అని యిట్లు తల్లిచే తపస్సువలన నిషేధింపబడెను కనుక ఉమ. అవతీ త్యుమా. రక్షించునట్టిది. 'అవ రక్షణే' (గు).

ఓ మ్మహేశస్య మా లక్ష్మీः (రా). ఉः అనగా శివుడు; ఆయనయొక్క సంపద ఉమ.

2. కాత్యాయనీ ఈ. స్త్రీ. కతి అయనాని మోక్షమార్గాः సంతీతి విచారయతీతి కత్యయనः. తస్య గోత్రాపత్యం కాత్యాయనీ. మోక్షమార్గము లెన్ని యని విచారించువాడు కత్యయనుడు. ఆ ఋషిగోత్రమందే పుట్టినది. (గు).
కతస్యాపత్యమ్. (రా) కతుని కూతురు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3. గౌరీ ఈ. స్త్రీ. గౌరవర్ణత్వాత్ గౌరీ. గౌరవర్ణము కలది (గు).

గౌరో వర్ణోఽస్త్యస్యాః (రా).

4. కాళీ ఈ. స్త్రీ. కాళవర్ణత్వాత్ కాళీ. నీలవర్ణము కలది (గు).

5. హైమవతీ ఈ. స్త్రీ. హిమవతః అపత్యం స్త్రీ. హిమవంతుని కూతురు (గు).

6. ఈశ్వరీ ఈ. స్త్రీ. ఈశ్వరస్య పత్నీ. ఈశ్వరుని భార్య (గు).

7. శివా ఆ . స్త్రీ. శివం మంగళం అస్యా అస్తీతి శివా. శుభము కలది. శివస్య పత్నీతి వా. శివుని భార్య. (గు).

శివయతి. శుభము కలిగించునది. శివమస్తి అస్యాః. ఈమెకడ శుభమున్నది. శివః అస్తి భర్తృత్వేన అస్యాః. ఈమె భర్తగా శివు డున్నాడు (రా).

8. భవానీ ఈ. స్త్రీ. భవస్య పత్నీ. భవుని భార్య (గు).

9. రుద్రాణీ ఈ. స్త్రీ. రుద్రస్య పత్నీ. రుద్రుని భార్య (గు).

10. శర్వాణీ ఈ. స్త్రీ. శర్వస్య పత్నీ. శర్వుని భార్య (గు).

11. సర్వమఙ్గలా ఈ. స్త్రీ. సర్వాణి మంగళాని యస్యాః సా. సమస్తమైన శుభములు కలది (గు).

సర్వేభ్యః సర్వేషాం వా మంగళా. (రా). అందరకు శుభము నిచ్చునది.

12. అపర్ణా ఈ. స్త్రీ. తపసి పర్ణానా మప్యనశనా దపర్ణా. పర్ణములైన భక్షింపక తపం బొనర్చినది. అపగత మృణం యయేతి వా. పోగొట్టబడిన ఋణము కలది (గు).

అపగతం పితుః ఋణం యస్యాః సా (వి). తండ్రి ఋణము తీర్చినది. న పర్ణా న్యస్యాః. తపస్యన్త్యా పర్ణానా మపి త్యాగాత్. ఆకులును (ఆహారముగా) లేనిది. తపము చేయుచు ఆకులనుగూడ ఆహారముగ తీసికొననిది కనుక (రా).

13. పార్వతీ ఈ. స్త్రీ. పర్వత స్యాపత్యం స్త్రీ. పర్వతమునకు కూతురు (గు) పర్వత స్యేయమ్ (రా) పర్వతమునకు సంబంధించినది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

14. దుర్గా ఆ. స్త్రీ. దుఃఖేన గన్తుం శక్యతే. కష్టముచే నెరుగ దగినది. దుర్గం వనగిరిరూప మావాసో యస్యాస్సా. వనాదిదుర్గము స్థానముగా కలది (గు).

దుఃఖేన గమ్యతే (వి). చాల శ్రమచే తెలియబడునది. లేదా చేరబడునది. దుఃఖేన దుష్టై ర్వా గీయతే స్తూయతే. 'గై శబ్దే' (రా) శ్రమచే లేదా దుష్టులచే పొగడబడునది. (రా).

15. మృడానీ ఈ. స్త్రీ. మృడస్య పత్నీ. మృడుని భార్య (గు).

16. చణ్డికా ఆ. స్త్రీ. చండతి కుప్యతీతి. కోపము కలది చడి కోపనే. చండాసుర మథనాద్వా. చండాసురుని చంపినది (గు).

చండతే. 'చడి కోపే' (రా).

17. అమ్బికా ఆ. స్త్రీ. జగన్మాతృత్వా దంబికా. లోకములకు తల్లి. అంబతే జనయతి సర్వమ్. సమస్తమును జనింపజేయునది. 'అంబ జననే'.

ఈ 17 పార్వతీదేవి పేర్లు. అధికపాఠనామములు—

1. ఆర్యా ఆ. స్త్రీ. శ్రేష్ఠత్వా దార్యా. శ్రేష్ఠురాలు (గు).

2. దాక్షాయణీ ఈ. స్త్రీ. దక్షస్యాపత్యం స్త్రీ. దక్షుని కూతురు (గు).

3. గిరిజా ఆ. స్త్రీ. గిరే ర్జాతా. పర్వతముపలన పుట్టినది (గు).

4. మేనకాత్మజా ఆ. స్త్రీ. మేనకాయాః ఆత్మజా. మేనకకూతురు (గు).

వినాయకో విఘ్నరాజ ద్వైమాతుర గణాధిపాః,
ఆప్యేకదన్త హేరమ్బ లమ్బోదర గజాననాః. 38

1. వినాయకః అ. పుం. వినయతి శిక్షయతి దుష్టాన్ విఘ్నాంశ్చేతి. దుష్టులను విఘ్నములను శిక్షించువాడు. 'నీఞ్ ప్రాపణే' విగతో నాయకః ప్రభు ర్యస్య స్వతంత్రత్వాత్. స్వతంత్రు డౌటవలన తనకు నితర ప్రభువు లేనివాడు (గు).

విశిష్టో నాయకః (రా) గొప్పనాయకుడు.

2. విఘ్నరాజః అ. పుం. విఘ్నానాం రాజా. విఘ్నములకు రాజు (గు).

3. ద్వైమాతురః అ. పుం. ద్వయో ర్మాత్రో రుమాగంగయో రపత్యమ్. గంగా

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పార్వతుల కిద్దరికిని కుమారుడు (గు).

ద్వయోః మాత్రో రపత్యమ్. దుర్గాచాముండాభ్యాం పాలితత్వాత్. గజముఖ. తయా హస్తిన్యా అపత్యత్వాద్వా (రా). దుర్గాచాముండలనువా రిరువురిచే పెంచబడుటచే లేదా పార్వతికే గాక ఆడేనుగునకుకూడ (గజముఖు డగుటచే) సంతానము కనుక ద్వైమాతురుడు.

4. గణాధిపః అ. పుం. గణానాం ప్రమథాదీనా మధిపః. ప్రమథాది గణములకు నాయకుడు (గు).

5. ఏకదన్తః అ. పుం. కార్తికేయోత్పాటి తైకదంతత్వా దేకో దంతో యస్య సః కుమారస్వామిచే నొక దంతము పెరికివేయబడెను కనుక నేకదంతుడు (గు).

6. హేరమ్బః అ. పుం. హే రుద్రసమీపే రంబతే తిష్ఠతీతి. రుద్రునియొద్ద నుండువాడు. 'ఋు గతౌ'. హేరతే వర్ధయతి భక్తానితి వా. భక్తులను వృద్ధి పొందించువాడు. 'హే వృద్ధౌ' (గు).

హే ప్రత్యూషే రంబతే శబ్దాయతే హేరంబ ఇతి నైరుక్తాః. దేశీపదప్రాయం తు మన్మహే ప్రాతఃకాలమందు శబ్దము చేయువాడని నైరుక్తులు. ఇది దేశీపదమని మా తలంపు. (క్షీ). హిరతే వర్ధయతి నేత్యాన్. 'హిర వృద్ధౌ'. నాయకులను వృద్ధి నొందించువాడు. హేరంబశబ్దం కరోతీతి వా. 'హేరంబ' యని శబ్దము చేయువాడు (వి).

7. లమ్బోదరః అ. పుం. లంబ ముదరం యస్య సః. వ్రేలెడి బొజ్జ కలవాడు (గు).

8. గజాననః అ. పుం. గజస్యే వాననం యస్య సః. ఏనుగుమొగమువంటి మొగము కలవాడు (గు).

గజః ఆనన మస్య. 'సముదాయశబ్దా అవయవేఽపి వర్తంతే' ఇతి గజముఖ పరో గజశబ్దః. ఏనుగు (తల) ముఖముగా కలవాడు. "సముదాయశబ్దములు అవయవమందును వర్తించును" అను న్యాయముచే గజశబ్దము గజముఖమును తెలుపును. (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 8 వినాయకుని పేర్లు.

కార్తికేయో మహాసేన శ్శరజన్మా షడాననః,
పార్వతీనన్దనః స్కన్ద స్సేనానీ రగ్నిభూ ర్గుహః. 39
బాహులేయ స్తారకజి ద్విశాఖ శ్శిఖివాహనః,
షాణ్మాతుర శ్శక్తిధరః కుమారః క్రౌఞ్చదారణః. 40
[భృఁగీ భృంగిరిట స్తుండినందినౌ నందికేశ్వరే, (20)
కర్మమోటీ తు చాముండా చర్మముండా తు చర్చికా] (21).

1. కార్తికేయః అ. పుం. కృత్తికానా మపత్యమ్. షట్కృత్తికల కొడుకు (గు).

2. మహాసేనః అ. పుం మహతీ సేనా యస్య సః. గొప్పదండు కలవాడు (గు).

3. శరజన్మా న్. పుం. శరాఖ్యే తృణే జన్మ యస్య సః. రెల్లునందు జన్మించినవాడు. శరే జలే వా జన్మ యస్య సః. ఉదకమందు జన్మించినవాడు (గు).

4. షడాననః అ పుం. అగ్నిపత్నీనాం షణ్ణాం స్తన్యపానార్థం షట్ ఆననాని యస్య సః. అగ్నిభార్యలైన షట్కృత్తికల స్తన్యపానము చేయుటకై యారు ముఖములు ధరించినవాడు (గు).

5. పార్వతీనన్దనః అ. పుం. పార్వత్యాః నందనః. పార్వతీదేవి కొడుకు (గు).

6. స్కన్దః అ. పుం. స్కందయతి శత్రూన్ శోషయతీతి. శత్రువులను శోషింప జేయువాడు. దేవస్త్రీదర్శనా దీశ్వరరేతసః స్కందతీతి స్కందః. దేవస్త్రీదర్శనము వలన వదలిన యీశ్వరరేతస్సువలన పుట్టినవాడు. స్కదిర్ గతిశోషణయోఃగు)

శత్రూన్ స్కందతి శోషయతి. శత్రువులను శోషింపజేయువాడు (వి).

7. సేనానీః ఇ. పుం. దేవసేనాం నయతి ప్రాపయతి. దేవసేనను నడిపించువాడు 'ణీఞ్ ప్రాపణే' (గు).

8. అగ్నిభూః ఊ. పుం. అగ్నేర్భవతీతి. అగ్నివలన పుట్టినవాడు (గు).

9. గుహః అ. పుం. గూహతి పరాయుధేభ్య ఆత్మసైన్యం గోపాయతీతి. తన సైన్యమును రక్షించువాడు. 'గుహూ సంవరణే' (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

10. బాహులేయః అ. పుం. బహులానాం కృత్తికానా మపత్యమ్. కృత్తికల కొడుకు (గు).

11. తారకజిత్ త్. పుం. తారకం జితవాన్. తారకాసురుని జయించినవాడు 'జి జయే' (గు).

తారకం జయతి (రా).

12. విశాఖః అ. పుం. విశాఖానక్షత్రే జాతః విశాఖానక్షత్రమందు పుట్టినవాడు. వినా పక్షిణా మయూరేణ శాఖతి వ్యాప్నోతీతి, పక్షియైన నెమిలిచేత తిరుగువాడు. 'శాఖృ వ్యాప్తౌ' (గు).

13. శిఖివాహనః అ. పుం. శిఖీ మయూరో వాహనం యస్య సః. నెమలి వాహనముగా కలవాడు (గు).

14. షాణ్మాతురః అ. పుం. షణ్ణాం మాతౄణా మపత్యం పుమాన్. ఆర్వురు తల్లుల కొడుకు (గు).

15. శక్తిధరః అ. పుం. శక్తే ర్ధరః. శక్తియను ఆయుధమును ధరించినవాడు (గు).

16. కుమారః అ. పుం. సదా బాలత్వాత్. ఎల్లప్పుడు బాలుడుగా నుండువాడు. కుత్సితాన్ మారయతీతి వా. కుత్సితులను సంహరించువాడు. 'మృఙ్ ప్రాణత్యాగే' కౌ పృథివ్యాం మారయతి మన్మథవ దాచరతీతి వా. భూమియందు మన్మథునివలె సుందరుడైనవాడు. కౌ పృథివ్యాం మాం లక్ష్మీం రాతి దదాతీతి వా. భూమియందు సంపద నిచ్చువాడు. 'రా దానే'. సదా బ్రహ్మచారిత్వా ద్వా. ఎల్లపుడు బ్రహ్మచారి కనుక కుమారుడు (గు).

కుత్సితో మారోఽస్య. కుటిలుడగు మన్మథుడు కలవాడు (షీ.) కుమారయతి శిఖినా. నెమలిచే క్రీడించువాడు. 'కుమార క్రీడాయామ్' (వి).

17. క్రౌఞ్చదారణః అ. పుం. క్రౌంచాఖ్యం పర్వతం దారితవాన్. క్రౌంచపర్వతమును చీల్చినవాడు. 'దృ విదారణే' (గు).

ఈ 17 కుమారస్వామి పేర్లు, (భృంగీత్యాదయో నందీశ్వరనామాని. కర్మమోటీత్యాదయః పరిచారికానామాని. భృంగి మొదలైనవి నందీశ్వరునికి పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కర్మ మోటి మొదలైనవి శివపరిచారికల పేర్లు) (గు).

ఇన్ద్రో మరుత్వాన్ మఘవా బిడౌజాః పాకశాసనః,
వృద్ధశ్రవాః సు (శు) నాసీరః పురుహూతః పురన్దరః. 41
జిష్ణు ర్లేఖర్షభ శ్శక్ర శ్శతమన్యు ర్దివస్పతిః,
సుత్రామా గోత్రభి ద్వజ్రీ వాసవో వృత్రహా వృషా, 42
వాస్తోష్పతి స్సురపతి ర్బలారాతి శ్శచీపతిః,
జమ్భభేదీ హరిహయ స్స్వారా ణ్ముచినూదనః, 43
సంక్రన్దనో దుశ్చ్యవన స్తురాషా ణ్మేఘవాహనః.

1. **ఇన్ద్రః అ. పుం.** ఇందతి ఇతి ఇంద్రః. పరమైశ్వర్యయుక్తుడు. 'ఇది పరమైశ్వర్యే' (గు).

2. **మరుత్వాన్ త్. పుం.** మరుతో దేవా అస్య సంతీతి. దేవతలు కలవాడు (గు).

3. **మఘవా న్. పుం.** మఘ్యతే పూజ్యతే. పూజింపబడువాడు. 'మఘ పూజాయామ్'. పా—మఖవాన్ త్. పుం. మఖః యాగోఽస్యాస్తీతి యాగము కలవాడు (గు).

మఘుః సౌఖ్య మస్యాస్తీతి మఘవా. పక్షే మఘవాన్(ఫీ).

4. **బిడౌజాః స్. పుం.** వబయో రభేదా ద్బిడం వ్యాపనశీలం ఓజో యస్య సః. వ్యాపనశీలమైన తేజము కలవాడు. బిడతీతి బిడం, శత్రుభేదక మాక్రోశనం వా ఓజో యస్య సః. శత్రువులను భేదించునట్టి లేక ఆక్రోశింపజేయునట్టి తేజస్సు కలవాడు. 'బిడ ఆక్రోశభేదనయోః' (గు).

వేవేష్టి విట్, వ్యాపక మోజోఽస్య. విట్సు వా ఓజోఽస్య. బిడం భేదక మోజోఽస్య వా. (ఫీ.) వ్యాపకమగు ఓజస్సు కలవాడు. ప్రజలందు లేక మనుజులందు తన తేజము కలవాడు. (శత్రు) భేదకమగు తేజము కలవాడు.

5. **పాకశాసనః అ. పుం.** పాకం వృత్రాసురభ్రాతరం శాసితవాన్. వృత్రాసురుని సోదరుడైన పాకాసురుని చంపినవాడు. పాకం (దితి) గర్భం శిక్షితవాన్. (దితి) గర్భమును శిక్షించినవాడు. 'శాసు అనుశిష్టౌ' (గు).

(5)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

6. వృద్ధశ్రవాఃస్. పుం. వృద్ధం శ్రవః కీర్తి ర్యస్య సః. ప్రవృద్ధమైన కీర్తి కలవాడు. వృద్ధైః శ్రూయత ఇతి వా. వృద్ధులచే వినబడువాడు. వృద్ధేభ్యః శ్రవః హితశ్రవణం యస్య సః. వృద్ధులైన బృహస్పత్యాదులవలన హితమును వినువాడు. 'శ్రు శ్రవణే'. (గు).

వృద్ధే శ్రవసీ యస్య సః. పెద్దవైన చెవులు కలవాడు (క్షీ). వృద్ధ ఇతి శ్రూయతే. వృద్ధుడని వినబడువాడు. (వి). వృద్ధేషు శ్రవో యశో యస్య సః. పండితులందు కీర్తి కలవాడు (రా).

7. సునాసీరఃఅ. పుం. శోభనం నాసీరం యస్య సః. శ్రేష్ఠమైన సేనాగ్ర భాగము కలవాడు. శవర్ణాదిపాఠమున (శునాసీరః) శునంతీతి శునాః. 'శున గతౌ'. శునా స్సీరా లాంగలాని యేన సః. వరప్రదుడైన యెవనిచేత నాగళ్ళు కదలు చున్నవో అతడు. శునాః సమృద్ధాః సీరా యేనేతి వా. ఎవనిచేత నాగళ్ళు సమృద్ధము లగుచున్నవో అతడు. శునాసీరౌ వాయుసూర్యౌ వస్య స్త ఇతి వా. వాయు సూర్యులు కలవాడు (గు).

శోభనాః నాసీరాః అగ్రేసరా అస్య. శ్రేష్ఠమైన అగ్రేసరులు కలవాడు (క్షీ).

8. పురుహూతఃఅ. పుం. పురు ప్రభూతం హూతం యజ్ఞే ష్వాహ్వానం యస్య సః. యజ్ఞములయందు ప్రచురమైన పిలుపు కలవాడు. పురు భూయిష్ఠం హూయతే యజ్ఞేషు. యజ్ఞములయందు మిక్కిలి పిలువబడువాడు. 'హు దానాదనయోః' పురు నామాన మసురం హతవా నితి వా. పురు వనెడి రాక్షసుని చంపినవాడు (గు).

పురూణి హూతాని నామాన్యస్య. పలునామములు కలవాడు (రా).

9. పురన్దరఃఅ. పుం. పురాణి అరీణాం దారయతి. శత్రుపురములను చీల్చిన వాడు. 'దృ విదారణే'.

10. జిష్ణుఃఉ. పుం. జయశీలః. జయించు శీలము కలవాడు. 'జి జయే' (గు).

11. లేఖర్షభఃఅ. పుం. లేఖానాం దేవానా మృషభః. దేవతలలో శ్రేష్ఠుడు (గు).

12. శక్రఃఅ. పుం. శక్నోతి దుష్టజయే ఇతి. దుష్టజయమందు శక్తుడు. 'శక్ఌ శక్తౌ' (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

13. శతమన్యుఃఉ. పుం. శతం మన్యవో యస్య. నూరు క్రతువులు కలవాడు (గు).

శతే దైత్యేషు మన్యుః క్రోధోఽస్య. దైత్యులందు కోపము కలవాడు. శతం మన్యవో దైన్యా న్యస్య. దైత్యైః పరాజితత్వాత్. దేవతలచే నోడింపబడుటచే పలుదైన్యములు కలవాడు (రా).

14. దివస్పతిఃఇ. పుం. దివఃపతిః. స్వర్గమునకు ప్రభువు (గు).

15. సుత్రామాన్. పుం. సుష్ఠు త్రాయత ఇతి. లోకములను లెస్సగా రక్షించువాడు. 'త్రైఙ్ పాలనే' (గు).

శోభనం త్రామ బల మస్య. ఉత్తమమగు బలము కలవాడు (క్షీ).

16. గోత్రభిత్ ద్. పుం. గోత్రాన్ పర్వతాన్ భినత్తీతి. పర్వతములను భేదించినవాడు. 'భిదిర్ విదారణే'. (గు).

గోత్రాన్ గిరీన్ పక్షచ్ఛేదాత్ భిన్నవాన్. రెక్కలు నరకుటద్వారా కొండలను భేదించినవాడు (క్షీ).

17. వజ్రీన్. పుం. వజ్రోఽస్యాస్తీతి. వజ్రాయుధము కలవాడు (గు).

18. వాసవఃఅ. పుం. వసూని రత్నాన్యస్య సంతీతి. రత్నములు కలవాడు (గు).

వస్వపత్యమ్. వసువు కుమారుడు (క్షీ). వసూనాం అయం స్వామీ. దేవతలకు ప్రభువు. (వి) వసవఃఅస్య సంతి. దేవతలు కలవాడు (రా).

19. వృత్రహాన్. పుం. వృత్రం హతవాన్. వృత్రాసురుని చంపినవాడు. (గు). 'హన హింసాగత్యోః'.

20. వృషాన్. పుం. వర్షతీతి. వర్షించువాడు. 'వృషు సేచనే' (గు)

21. వాస్తోష్పతిఃఇ. పుం. వాస్తోః గృహక్షేత్రాదేః పతిఃఅధిదేవతా. గృహక్షేత్రాదుల కధిదేవత (గు).

22. సురపతిఃఇ. పుం. సురాణాం పతిః. దేవతలకు ప్రభువు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

23. బలారాతిః ఇ. పుం. బలాసురస్య అరాతిః. బలాసురునికి శత్రువు (గు).

24. శచీపతిః ఇ. పుం. శచ్యాః పతిః. శచీదేవికి భర్త (గు).

25. జంభభేదీ న్. పుం. జంభాఖ్య మసురం భినత్తీతి. జంభాసురుని భేదించినవాడు. 'భిదిర్ విదారణే' (గు).

జంభ మసురం భేత్తుం శీల మస్య (రా) జంభాసురుని భేదించు స్వభావము కలవాడు.

26. హరిహయః అ. పుం. హరయో హరితవర్ణాః హయాః యస్య సః. పచ్చని గుర్రములు కలవాడు (గు).

హరయః పింగాః అస్య. గోరోచనపు వన్నె కల గుర్రములు కలవాడు. (క్షీ) హరి ర్హయో యస్య — 'త్వక్కేశవాలరోమాణి సువర్ణాభాని యస్య తు, హరిస్స వర్ణతోఽశ్వస్తు పీత కౌశేయ సప్రభః' ఇతి శాలిహోత్రమ్. బంగారు వన్నె గుర్రము కలవాడు. చర్మము, వెండ్రుకలు, తోకకుచ్చు ఏ గుర్రమునకు సువర్ణపు వన్నె కలిగియుండునో ఆ గుర్రము హరిహయము. ఆది పచ్చని పట్టు వస్త్రమువలె ప్రకాశించుచుండును. అని శాలిహోత్ర మను అశ్వశాస్త్ర గ్రంథమున చెప్పబడెను. రా).

27. స్వారాట్ ఙ్. పుం. స్వఃస్వర్గే రాజత ఇతి స్వారాట్. స్వర్గమందు ప్రకాశించువాడు. 'రాజృ దీప్తౌ' (గు).

స్వేషు దేవేషు, స్వేన ధనేన వా రాజతే. దేవతలయందు లేదా ధనముచే ప్రకాశించువాడు (రా).

28. నముచిసూదనః అ. పుం. నముచిం సూదితవాన్. నముచి యను రాక్షసుని హింసించినవాడు. 'షూద హింసాయామ్' (గు).

న ముంచతీతి నముచిః. నముచేః దైత్యస్య సూదనః. విడువనివాడు నముచి. నముచి యను దైత్యుని హింసించినవాడు. (రా).

29. సంక్రందనః అ. పుం. సంక్రందయతి రిపూన్. శత్రువులను మొరపెట్టించువాడు. 'క్రదీ ఆహ్వానే రోదనే చ'. (గు)

సంక్రందయతి రిపుస్త్రీః. శత్రుస్త్రీలను మొరపెట్టించువాడు (క్షీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

30. దుశ్చ్యవనః అ. పుం. దుస్సహః చ్యవనో నామ ముని ర్యస్య సః. చ్యవనో హి అశ్విభ్యాం స్వవృద్ధతా మపోహ్య తాభ్యాం యజ్ఞభాగం కల్పితవాన్. త మింద్రః కోపా ద్ధంతుం వజ్రాయుధం కరేణ గృహీత్వా తస్య తేజసా స్తబ్ధబాహు రభూదితి పౌరాణికీ కథా. తతో దుశ్చ్యవన ఇతి భావః. తన వజ్రాయుధమునకు సాధ్యుడు కాని చ్యవనముని కలవాడు. చ్యవనముని స్వైద్యులవలన తన వృద్ధత్వమును బాపికొని వారలకు యజ్ఞభాగము కల్పించెను. అంతట ఇంద్రుడు కోపముతో చ్యవనమునిని చంపుటకై వజ్రాయుధమెత్తి ఆఋషి ప్రభావముచే స్తబ్ధబాహు డయ్యెనని పురాణకథ కలదు కావున దుశ్చ్యవనుడు (గు).

దుష్టం చ్యవతే పరదారేషు రేతస్సుతేః. పరభార్యయందు రేతస్సును స్రవింపజేయుటచే దుష్టముగ సంచరించువాడు. దుఃఖేన చ్యవతే రణాద్వా. యుద్ధమునుండి దుఃఖముతో తొలగిపోవువాడు (షీ). దుఃఖేన చ్యోతితుం శక్యః. చలింపజేయుటకు శక్యము కానివాడు. 'చ్యుతిర్ క్షరణే' (వి). దుఃఖేన దుష్టం దుష్టేషు వా చ్యవన మస్య. దుఃఖముతో లేదా దుష్టమైన లేదా దుష్టులపై దండెత్తు వాడు. (రా).

31. తురాషాట్ హ. పుం. తురం శత్రువేగం సహతే. శత్రువుల వేగమును సహించువాడు. 'షహ మర్షణే' (గు).

తురం త్వరితం సాహయతి అభిభవ త్యరిన్. త్వరితముగా శత్రువులను పరాభవించువాడు (షీ). తుతో ర్తి ఇతి తురః 'తుర త్వరణే' తురం వేగవంతం సాహయతి అభిభవతి. పరిభవించువాడు. (రా)

32. మేఘవాహనః అ. పుం. మేఘా గజరూపధారిణః ఐరావతాదయో వాహనం యస్య సః. గజరూపధారులైన మేఘములు వాహనముగా కలవాడు. మేఘా నావిశ్య వర్షతీతి వా. మేఘములను ప్రవేశించి వర్షించువాడు (గు).

మేఘాన్ వాహయతి. మేఘములను జలములను వహించునట్లు చేయువాడు లేదా మేఘములు వాహనముగా కలవాడు (రా).

33. ఆఖణ్డలః అ. పుం. ఆఖండయతి శత్రూన్ భినత్తీతి. శత్రువులను ఖండించువాడు. 'ఖడి ఖండనే' (గు).

34. సహస్రాక్షః అ. పుం. సహస్ర మక్షీణి యస్య సః. వేయి కన్నులు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కలవాడు (గు).

35. ఋభుక్షాఃన్. పుం. ఋభూన్ దేవాన్ క్షిపతి కర్మసు ప్రేరయతి దేవతలను పనులయందు ప్రేరేపించువాడు. 'క్షిప ప్రేరణే' (గు).

ఋభూన్ దేవాన్ క్షియతి అధివసతి. దేవతలయం దధికుడై యుండువాడు (క్షి) ఇయర్తి = వ్యాప్నోతి భవతి క్షమతే ఇతి చ ధాతుత్రయేణ నిష్పన్నఃఋభుక్షాఃః. 'ఋ గతౌ', 'భూ సత్తాయామ్', 'క్షమ సహనే' వ్యాపించువాడు, ఉండువాడు, సహించువాడును. అథవా ఋభు అమోఘం. క్షిప్యతే ఇతి క్షఃః. తత్ కిమ్ఃధనురిత్యర్థఃః. అమోఘం ధనుర్యస్యేతి. అమోఘమైన విల్లు కలవాడు (వి). ఋభవఃక్షియంతి అత్ర. 'క్షి నివాసగత్యోఃః'. దేవత లితనియం దుందురు. 'ఋభుక్షఃక్ స్వర్గవజ్రయోఃః' ఇతి విశ్వఃక్షఃః. సోఽస్యాస్తీతి. ఋభుక్ష మనగా స్వర్గము లేక వజ్రాయుధము. అది కలవాడు. (రా).

ఈ 35 ఇంద్రుని పేర్లు.

తస్య తు ప్రియా. 44

పులోమజా శచీన్ద్రాణీ

1. పులోమజా ఆ. స్త్రీ. పులోమ్నో మునే ర్జాతా. పులోముడను మునివలన పుట్టినది. పురూణి లోమాని యస్య పులోమా; తస్మా జ్జాతేతి వా. విస్తారమైన రోమములు కలవాడు పులోముడు. అతని కూతురు. 'జనీ ప్రాదుర్భావే' (గు).

2. శచీ ఈ. స్త్రీ. శచతి హంసవత్ గచ్ఛతీతి. హంసవలె నడచునది. 'శచి శ్యచి గతౌ' (గు).

శచతే ఇతి శచీ (క్షీ). శంచతే హంసవత్ గచ్ఛతీతి. 'శఞ్చ గతౌ'. హంస వలె నడచునది. శం సుఖం చినోతీతి. సుఖము కూర్చునది (వి). శచతే. 'శచ వ్యక్తాయాం వాచి'. చక్కగా పలుకునది. (రా).

3. ఇన్ద్రాణీ ఈ. స్త్రీ. ఇంద్రస్య పత్నీ. ఇంద్రుని భార్య. (గు).

ఈ 3 శచీదేవి పేర్లు.

నగరీ త్వమరావతీ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. అమరావతీ ఈ. స్త్రీ. అమరాః అస్యాం వసంతీతి. దేవత లిందు నివ సింతురు (గు).

ఇంద్రనగరి అమరావతి యనబడును.

హయ ఉచ్చైఃశ్రవాః

1. ఉచ్చైఃశ్రవాః స్. పుం. ఉచ్చైఃశ్రవసీ యస్య. ఉన్నతములైన చెవులు కలది. ఉచ్చైఃశ్రవః కీర్తి ర్యస్య. ఉన్నతమైన కీర్తి కలది (గు).

ఉచ్చైఃశృణోతి (రా).

ఇంద్రాశ్వము ఉచ్చైఃశ్రవ మనబడును.

సూతో మాతలిః

1. మాతలిః ఇ. పుం. మతాని సూతకర్మాణి లాతి గృహ్ణాతీతి మతలః. తస్యాపత్యం మాతలిః. సారథికర్మలయందు గల మతములు గ్రహించినవాడు మతలుడు. వాని కొడుకు మాతలి. 'లా ఆదానే' (గు).

ఇంద్రుని సారథి మాతలి యనబడును.

నన్దనమ్ వనమ్. 46

1. నన్దనమ్ అ. న. నందయతీతి నందనమ్. సంతోషింపజేయునది. 'టు నది సమృద్ధౌ'

ఇంద్రుని వనము నందన మనబడును.

స్యాత్ ప్రాసాదో వైజయన్తః

1. వైజయన్తః అ. పుం. ప్రశస్తా వైజయంత్యః పతాకాః అస్మిన్ సంతీతి. ప్రశస్తములైన టెక్కెములు కలది (గు).

విజయతే విజయతః జిష్ణుః. తస్యాయమ్. వైజయన్తీ ఆస్యాస్తీత్యేకే. విజయము నొందువాడు విజయంతుడు అనగా ఇంద్రుడు. ఆయనకు సంబంధించినది కాన వైజయంతము. వైజయంతి అనగా పతాకము. అది కలది కాన వైజయంతమని కొందరు (క్షీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఇంద్రుని మేడ వైజయంత మనబడును.

జయన్తః పాకశాసనిః

1. జయన్తః అ. పుం. జయతి శత్రూనితి. శత్రువులను జయించువాడు. 'జి జయే'. సౌందర్యేణ సర్వా నభిభవతి వా. సౌందర్యముచే నందరిని పరిభవించువాడు (గు).

2. పాకశాసనిః ఇ. పుం. పాకశాసనస్య అపత్యమ్. ఇంద్రుని కొడుకు (గు).

ఇంద్రుని కుమారుడు జయంతు డనబడును.

ఐరావతోఽభ్రమాతఙ్గైరావణాభ్రమువల్లభాః. 46

1. ఐరావతః అ. పుం. ఇరాః ఆపః సంతి యత్ర సః ఇరావాన్ సముద్రః. తత్ర జాతః. ఇరము లనగా జలములు. అవి కలవాడు సముద్రుడు. అందు పుట్టినది (గు).

2. అభ్రమాతఙ్గః అ. పుం. అభ్రే మాతంగః. ఆకాశమం దుండెడి ఏనుగు. అభ్రాత్మకో వా మాతంగః. అభ్రరూప ఇత్యేకే. యత్ కాత్యః- 'ఐరావతం విజానీయా న్నాగ మంబుదగోచరమ్' (క్షీ).

3. ఐరావణః అ. పుం. ఇరా హాలా. తత్ప్రధానం వన మిరావణమ్. తత్ర జాతః. కల్లుగల వనము ఇరావణము. అందు పుట్టినది (గు).

4. అభ్రమువల్లభః అ. పుం. అభ్రమునామ్న్యాః హస్తిన్యాః వల్లభః. అభ్రము వనెడి ఆడేనుగునకు పతి. (గు).

అభ్రే ఖే మాతి న భ్రామ్యతి వా మంథరగామినీత్వా దభ్రమువు. తద్భార్యా. (తస్యాః వల్లభః) మెల్లగా నడచున దగుటచే ఆకాశమున తిరుగాడనిది అభ్రమువు. దాని పతి (క్షీ).

ఈ 4 ఇంద్రుని యేనుగు పేర్లు.

హ్రాదినీ ప్రవజ మన్త్రీ స్యాత్ కులిశం భిదురం పవిః,
శతకోటి స్స్వరు శ్శమ్బో దంమ్భోళి రశని ర్ద్వయోః. 47

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. హ్రాదినీ ఈ. స్త్రీ. హ్రాదతే శబ్దాయతే ఇతి. పా. హ్రాదనీ. హ్రాదోఽస్యా అస్తీతి వా. మ్రోయుచుండునట్టిది. 'హ్రాద అవ్యక్తే శబ్దే' (గు).

2. వజ్రమ్ అ. ప్న. వ్రజతి యాతి న ప్రతిహన్యత ఇతి. అడ్డములేక పోవునది. 'వ్రజ గతౌ'. అస్త్రీతి కాకాక్షిన్యాయేన ఉభాభ్యాం సంబధ్యతే. తేన వజ్ర కులిశశబ్దయోః పుంలింగ మప్యస్తి. 'కులిశో మమ వక్షసీ'తి భట్టిః. (అస్త్రీ అనునది కాకాక్షిన్యాయముచే వజ్ర కులిశ శబ్దములు రెంటికిని వర్తించును. ఈ రెండు శబ్దములు పుంనపుంసకలింగములు రెంటియందును ఉండును). (గు)

వజతి యాత్యేవ న ప్రతిహన్యతే. 'వజ వ్రజ గతౌ' (క్షీ).

3. కులిశమ్ అ. ప్న. కుల్యతే సంతన్యతే కీర్తి రనేన. కీర్తిని వృద్ధి పొందించునది. 'కుల సంతానే.' కుం పృథివీం లేశయతీతి వా. భూమిని స్వల్పముగా చేయునది. 'లిశ అల్పీభావే' కులా హస్తే శేతే తిష్ఠతీతి వా. హస్తమం దుండునది. కులీన్ పర్వతాన్ శ్యతి పక్షచ్ఛేదేన తనూకరోతీతి వా. పర్వతముల రెక్కలు చేదించి స్వల్పముగా చేయునది. 'శో తనూకరణే'. (గు).

కుత్సితం లిశతి తక్ష్ణో త్యరీన్ వా (క్షీ.)

4. భిదురమ్ అ. న. భినత్తి శత్రుబలమితి. శత్రుసైన్యమును భేదించునది. 'భిదిర్ విదారణే' (గు).

భినత్తి తాచ్ఛీల్యే నేతి భిదురమ్. స్వభావముచే చీల్చునది. (క్షీ).

5. పవిః ఇ. పుం. పునాతి వైర మితి. వైరశుద్ధిని చేయునది. వైరశుద్ధియనగా పగ తీర్చుకొనుట. 'పూఙ్ పవనే' (గు).

పునాతి. హీరకస్య పవిసంజ్ఞయా ప్రసిద్ధత్వాత్. పవిత్రము చేయునది (క్షీ).

6. శతకోటిః ఇ. పుం. శతం కోటయో ధారా యస్య సః. నూరంచులు కలది (గు).

శతం బహ్వ్యాః కోటయోఽస్య. చాల అంచులు కలది (క్షీ).

7. స్వరుః ఉ. పుం. స్వరతి శబ్దాయతే ఉపతాపయతి పరానితి వా. మ్రోయునట్టిది. లేక శత్రువులను తపింపజేయునట్టిది. 'స్వృ శబ్దోపతాపయోః.' శోభనాని అరూంషి ధారాః అస్య. మంచి అంచులు కలది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

8. శమ్బుః అ. పుం. శం శుభ మస్యాస్తీతి. శుభము కలిగినది. శత్రూన్ శమయతీతి వా. శత్రువుల నణచునది. 'శమూ ఉపశమే'. (గు).

శామ్య త్యరీన్. అంతర్భావితణ్యర్థాత్ శమేర్వన్. దంతోష్ఠ్యః (శంవః) 'శమ్బయతి సంబధ్నాతి శత్రూన్' ఇతి విగ్రహే తు పవర్గతృతీయాన్తః (రా).

9. దమ్భోలిః ఇ. పుం. దంభా దాటోపా ల్లీయత ఇతి. ఆటోపమువల్లనే జయింపజేయునట్టిది. దభ్నాతి భేదయ త్యరీనితి వా. శత్రువులను దుఃఖ పెట్టునది. 'దంభు హింసాయామ్' (గు).

దభ్నోతి భేదయతి. దుఃఖ పెట్టునది (క్షీ). దంభసి రోధనే అలిః సమర్థః. అల భూషణ పర్యాప్తి వారణేషు. అడ్డగించగలది (రా).

అత్ర రూపభేదేన జ్ఞాతలింగస్య శమ్బశబ్దస్య సాహచర్యాత్ స్వరుదంభోళి శబ్దయోః పుంలింగయోః జ్ఞాతలింగస్వరుశబ్దసాహచర్యాత్ పవిశతకోటిశబ్దయోః పుంలింగతా జ్ఞేయా. ఏవ మన్యత్రాపి పరంపరయా సాహచర్యా ల్లింగభేదో జ్ఞేయః. రూపభేదముచే తెలియబడిన లింగముకల శంబశబ్దముతో కూడియుండుటవలన పుంలింగములైన స్వరు దంభోళి శబ్దములయొక్కయు, లింగము తెలియబడిన స్వరుశబ్దముతో సాహచర్యముచే పవిశతకోటిశబ్దములయు పుంలింగత్వము తెలియ వలెను. ఇట్లే తక్కిన చోటులందును పరంపరచే సాహచర్యముచలన లింగభేదము తెలియవలెను (గు).

10. అశనిః ఇ. స్త్ర. అశ్యతే భుజ్యతే త్త్రైలోక్య మనేన. ముల్లోకము దీనిచే భుజింపబడుచున్నది. 'అశ భోజనే' (గు).

అశ్నాతి శైలాన్. కొండలను తినునది. న శనై ర్యాతి వా. మెల్లగా పోకుండునది. (క్షీ). అశ్నాతి శత్రుజీవితమ్. అశ్నుతే వా. 'అశ భోజనే' 'అశూ వ్యాప్తౌ'. శత్రుజీవితమును భక్షించునది. లేదా వ్యాపించునది (వి).

ఈ 10 వజ్రాయుధము పేర్లు.

వ్యోమయానం విమానోఽస్త్రీ

1. వ్యోమయానమ్ అ. న. వ్యోమ్ని యానం గమనం దేవానాం యేన తత్ దేవతల కాకాశమందు గమనము దేనిచే కలుగునో అది. 'యా ప్రాపణే'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వ్యోమ్ని యాన్త్యనేన. దీనిచే ఆకాశమున పోవుదురు (క్షీ).

2. విమానః అ. ప్ల. విశేషేణ మాన్తి వర్తన్తే దేవా అస్మిన్. దీనియందు దేవతలు విశేషముగా నుందురు. 'మాఙ్ మానే వర్తనే చ'. వినా పక్షిణా మాన ముపమానం గమనే యస్య. గమనమందు పక్షితో సాదృశ్యము కలది. (గు)

విశిష్టం మానయ న్త్యనేన. దీనిచే విశిష్టునిగా గౌరవింతురు (రా).

ఈ 2 దేవరథము పేర్లు.

నారదాద్యా స్సురర్షయః.

1. నారదః అ. పుం. నారం నరసమూహం ద్యతి భినత్తి కలహప్రియత్వా న్నారదః. కలహప్రియు డౌటవలన నరసమూహమును భేదించువాడు. 'దో అవ ఖండనే' నరాణాం ధర్మం దదాతి ఉపదిశతీతి వా. మనుష్యధర్మము నుపదే శించువాడు. 'డు దాఞ్ దానే' (గు).

నరస్య ధర్మ్యం నారమ్. నారం దదాతి. యద్వా— 'నారం పానీయ మిత్యుక్తం తత్ పితృభ్యః సదా భవాన్, దదాతి తేన తే నామ నారదేతి భవిష్యతి' ఇత్యాగమః. నారమనగా జలము. దానిని సదా పితరుల కిచ్చువా డగు టచే నారదుడు. ను రిదం నార మజ్ఞానమ్. తత్ ద్యతి జ్ఞానోపదేశేన. నార మనగా అజ్ఞానము. జ్ఞానోపదేశముచే ఆ యజ్ఞానమును ఛేదించువాడు (రా).

తదాద్యా స్తుంబురు భరత దేవలాదయః. ఈ మొదలైనవారు దేవ ఋషులు. సురాశ్చ తే ఋషయశ్చ సురర్షయః. సురాణాం ఋషయ ఇతి వా. దేవతలయొక్క ఋషులు (గు).

సురాశ్చ తే బ్రహ్మాదిపుత్రత్వా దృషయశ్చ. బ్రహ్మాదుల పుత్రులు కనుక నారదాదులు దేవతలును ఋషులును (రా).

నారదాదులు దేవర్షులు.

స్యా త్సుధర్మా దేవసభా

1. సుధర్మా న్/ఆ. స్త్రీ. శోభనో ధర్మోఽస్యామితి. ఆకారాంతశబ్దేన సాహ చర్యా ద్వా. ఆకారాంతత్వేన రూపభేదాద్వా స్త్రీలింగః. మంచి ధర్మము కలది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సకారాంతోఽవ్యస్తి. సుధర్మా అనునది నకారాంతమును కలదు (వి).

2. దేవసభా ఆ. స్త్రీ. సహితా భాంతి సర్వేఽస్యామితి సభా. దేవానాం సభా దేవసభా. ఇందు కూడుకొని ప్రకాశింతురు కనుక సభ. దేవతలయొక్క సభ దేవసభ. 'భా దీప్తౌ' (గు).

ఈ 2 దేవసభ పేర్లు.

పీయూష మమృతం సుధా. 48

1. పీయూషమ్ అ. న. పీయతే ఇతి. పానము చేయబడును. 'పీఙ్ పానే.'(గు).

పీయతే. 'పీయ' ఇతి సౌత్రో ధాతుః (రా).

2. అమృతమ్ అ. న. న మృతా భవం త్యనేనే త్యమృతమ్. దీనిచేత మృతులు కారు (గు).

3. సుధా ఆ. స్త్రీ. సుఖేన ధీయతే పీయతే ఇతి సుధా. సుఖముగా పానము చేయబడునది. 'ధేట్ పానే' (గు).

సముద్రనవనీతం దేశ్యామ్. దేశభాషలలో దీనికి సముద్రనవనీతమని పేరు (క్షీ).

ఈ 3 అమృతము పేర్లు.

మన్దాకినీ వియద్గంగా స్వర్ణదీ సురదీర్ఘికా.

1. మన్దాకినీ ఈ. స్త్రీ. మంద మకతి కుటిలం గచ్ఛతీతి. మెల్లగా కుటిల గమనముచే పోవునది. 'అక అగ కుటిలాయాం గతౌ'. (గు).

మన్ద మకితుం శీల మస్యాఃి. మెల్లగా పోవు స్వభావము కలది (రా).

2. వియద్గఙ్గా ఆ. స్త్రీ. వియతి గంగా. ఆకాశమం దుండెడి గంగ (గు).

3. స్వర్ణదీ ఈ. స్త్రీ. స్వఃి స్వర్గే నదీ. స్వర్గమం దుండెడి నది (గు).

4. సురదీర్ఘికా ఆ. స్త్రీ. సురాణాం దీర్ఘికా. సురలయొక్క నడబావి (గు).

ఈ 4 ఆకాశగంగ పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మేరు స్సుమేరు ర్హేమాద్రీ రత్నసాను స్సురాలయః. 49

1. మేరుః ఉ. పుం. మినా త్యసురానితి. అసురులను హింసించునది. 'మీఙ్ హింసాయామ్' మినోతి క్షిపతి శిఖరైః జ్యోతింషితి. శిఖరములచే నక్షత్రాదులను వహించునది' 'డు మిఙ్ ప్రక్షేపణే'. (గు).

2. సుమేరుః ఉ. పుం. సుష్ఠు మినోతీతి. మేరు శబ్దమునకు గల యర్థమే సుమేరుశబ్దమునకు నూహ్యము. (గు).

3. హేమాద్రిః ఇ. పుం. హేమమయోఽద్రిః. బంగారు కొండ (గు).

హేమ్నోఽద్రిః (క్షీ).

4. రత్నసానుః ఉ. పుం. రత్నమయా స్సానవో యస్య సః. రత్నమయము లైన చటియలు గలది. (గు).

రత్నాని సానా వస్య. చరియలందు రత్నములు కలవాడు (రా).

5. సురాలయః అ. పుం. సురాణా మాలయః. సురలకు స్థానము (గు).

ఈ ఏ మేరుపర్వతము పేర్లు.

పంచైతే దేవతరవో మన్దారః పారిజాతకః,
సన్తానః కల్పవృక్షశ్చ పుంసి వా హరిచన్దనమ్. 50

1. మన్దారః అ. పుం. మదంతి మోదంతే అనేనేతి. దీనిచేత సంతోషింతురు. 'మది స్తుతి మోదమద స్వప్న కాంతి గతిషు'. మంద్యతే స్తూయత ఇతి వా. స్తోత్రము చేయబడునది (గు).

మందా అరా ధారా అస్య సరశత్వాత్. మృదువైనది కనుక మందమగు అంచులు కలది (క్షీ).

2. పారిజాతకః అ. పుం. పారోఽస్యాస్తీతి పారీ. పార ముదక మస్మి న్నస్తీతి వా పారీ సముద్రః. తతో జాతః పారిజాతః. స ఏవ పారిజాతకః. సముద్రము వలన పుట్టినది (గు).

3. సన్తానః అ. పుం. సమ్యక్ తనోతి వాంఛిత మితి సంతానః. లెస్సగా అభీష్టము నిచ్చునట్టిది. 'తను విస్తారే' (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సంతన్యన్తేఽస్మిన్ పుష్పాణి. దీనియందు చక్కగా పూలు విస్తరింప జేయబడును (క్షీ).

4. కల్పవృక్షః అ. పుం. కల్పయతి వాంఛిత మితి కల్పః. స చాసౌ వృక్షశ్చ కల్పవృక్షః. వాంఛితఫలములను కల్పించు వృక్షము. క్ఌప క్ఌప్తౌ (గు) క్ఌపి సామర్థ్యే (వి).

కల్పః సంకల్పితోఽర్థః తస్య వృక్షః. కల్ప మనగా సంకల్పించిన విషయము. దానిని కలిగించు వృక్షము (రా).

5. హరిచన్దనమ్ అ. ష్ణ. హరి మింద్రం చందయతి ఆహ్లాదయతి. ఇంద్రుని సంతోషింపజేయునట్టిది. 'చది ఆహ్లాదే'. ఈశబ్దము పుంలింగమందును కలదు (గు).

చందయతీతి చన్దనః. హరే శ్చన్దనః (రా).

ఈ 5 దేవవృక్షముల పేర్లు.

సనత్కుమారో వైధాత్రః

1. సనత్కుమారః అ. పుం. సనత్ సనాతనో బ్రహ్మా. తస్య కుమారః బ్రహ్మకు కుమారుడు. సనత్ నిత్యం కుమారావస్థత్వా ద్వా. ఎల్లప్పుడు కుమారావస్థయం దుండువాడు (గు).

2. వైధాత్రః అ. పుం. విధాతు రపత్యమ్. విధాత కుమారుడు (గు).

వైద్యసంహితాప్రణేతృత్వా దత్రోక్తః. వైద్యసంహితను రచించినవాడగుటచే నిట చెప్పబడినాడు (క్షీ).

ఈ 2ను బ్రహ్మతనయుని పేర్లు.

స్వర్వైద్యా వశ్వినీసుతౌ

నాసత్యా వశ్వినౌ దస్రా వాశ్వినేయౌ చ తావుభౌ. 51

1. స్వర్వైద్యౌ అ. పుం. స్వఃస్వర్గే వైద్యౌ. స్వర్గమం దుండు వైద్యులు(గు).

2. అశ్వినీసుతౌ అ. పుం. అశ్వరూపధారిణ్యాః సూర్యపత్న్యాః సంజ్ఞాయాః సుతౌ. అశ్వరూపమును ధరించిన సంజ్ఞ యను పేరుగల సూర్యుని భార్యకు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సుతులు. సూర్యుని భార్యయగు సంజ్ఞాదేవి అశ్వరూపధారిణియై వీరిని కనెనని కథ కలదు. (గు).

3. నాసత్యౌ అ. పుం. న విద్యతే అసత్యం యయో స్తౌ. అసత్యము లేనివారు (గు).

న అసత్యౌ అసాదూ, దుష్టులు కానివారు (క్షీ). న సత్యం యయో స్తౌ అసత్యౌ. సత్యము లేనివా రసత్యులు. అసత్యులు కానివారు (రా). న అసత్యౌ.

4. అశ్వినౌ న్. పుం. అశ్విన్యాం జాతౌ అశ్వినౌ. అశ్వరూపము కల సంజ్ఞా దేవియందు పుట్టినవారు. అశ్వినీనక్షత్రే జాతౌ. అశ్వినీనక్షత్రమందు పుట్టిన వారు. ప్రశస్తౌ అశ్వా అనయోః సంతీతి అశ్వినౌ. సదా అశ్వారూఢత్వాత్, ఎల్ల వ్పుడు అశ్వారోహణము చేయువారు కనుక మంచి గుఱ్ఱములు కలవారు. (గు).

అశ్వోఽస్తి జనకత్వేన యయోః. వీరికి జనకుడుగా అశ్వము కలదు కాన అశ్వినులు (రా).

5. దస్రౌ అ. పుం. దస్యతః క్షపయతః రోగా నితి. రోగములను క్షయింప జేయువారు 'దసు ఉపక్షయే' (గు).

6. అశ్వినేయౌ అ. పుం. అశ్విన్యాః అపత్యే. అశ్వినీదేవి కొడుకులు (గు).

ఈ 6 అశ్వినీదేవతల పేర్లు. వీరిద్దరు కవలు.

స్త్రియాం బహు ష్వప్సరసః స్వర్వేశ్యా ఉర్వశీముఖాః
[ఉర్వశీ మేనకా రమ్భా ఘృతాచీ చ తిలోత్తమా
సుకేశీ మఞ్జు ఘోషాద్యాః కథ్యన్తేఽప్సరసో బుధైః.]

1. అప్సరసః న. స్త్రీ. అద్భ్యః సరన్తీతి. 'సృ గతౌ'. జలమందు పుట్టినవారు. ఆపసారయంతి స్థాలయంతి ధైర్యాత్ సర్వాన్. అందరిని ధైర్యము వలన స్థలిం పజేయువారు. ఆప్యంతే ప్రాప్యంతే పుణ్యకృద్భి రితి వా. పుణ్యము చేసిన వారిచే పొందబడువారు. స్త్రియాం = స్త్రీలింగమందు, బహుషు = బహువచనమందే ఈ శబ్దమునకు ప్రయోగ నియమము (గు).

అప్సరా ఇతి దర్శనాత్ ప్రాయికం బహుత్వమ్. అప్సరాః అని ఏక వచనాంతముగ కనుపించుచుండుటచే బహుత్వము ప్రాయికము (క్షీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. స్వర్వేశ్యాః ఆ. స్త్రీ. స్వః స్వర్గే వేశ్యాః. నర్తనం దుండెడు వేశ్యలు (గు).

3. ఉర్వశీ పా. ఊర్వశీ ఈ. స్త్రీ. ఉరు అధికం వష్టి ప్రకాశతే. 'వశ కాంతౌ' మిక్కిలి ప్రకాశించునది. నారాయణస్య ఊరౌ ఉషితా విష్ణువు తొడలయం దున్నది. నారాయణస్య ఊర్వో ర్భవత్వాద్వా. విష్ణువు తొడలయందు పుట్టినది. సా ముఖం ఆదిః యాసాం తాః రంభా తిలోత్తమాదయః. ఆమె మొదలుగా గల దేవవేశ్యలు (గు).

ఊరూన్ మహతోఽశ్నుతే వ్యాప్నోతి వశీకరోతీతి యావత్. పెద్ద తొడలు కలిగినది. ఉరు అశ్నాతీతి వా. గొప్ప ఆహారమును భుజించునది. (రా).

ఈ 2 ఊర్వశి మొ॥ అచ్చరల పేరు.

హాహా హూహూ ప్రభృత్యాద్యా గన్ధర్వా స్త్రిదివౌకసామ్. 52

1. హాహా ఆ. పుం. హాహా హూహూ ఇత్యాలాపానుకారా న్నామద్వయమ్. ఏకనామేతి కేచిత్. అవ్యయమితి శ్రీభోజరాజాః. హాహా హూహూ అని పలు కుటను అనుకరించుటచే రెండు పేర్లు ఏర్పడినవి. ఒకే పేరని కొందరు. అవ్యయమని శ్రీ భోజరాజు. గానకాలే హా ఇతి శబ్దం జహాతి బహి ర్నిస్సారయతి ఉచ్చారయతీతి యావత్. 'ఓహాక్ త్యాగే'. గానము చేయునప్పుడు హా యను శబ్దమును పలికెడువాడు (గు).

హాహాశబ్దో ధాతుజో న భవతీతి కేచిత్ వ్యాచక్రిరే. తజ్జల్పిత మజ్ఞాన విజృంభిత మేవ. 'హేతి నిన్దితం ధ్వనిం జహాతీతి హాహా' ఇత్యమరభాష్యకారాః ప్రతిజానతే. హాహా శబ్దము ధాతునిష్పన్నము కాదని కొంద రనిరి. అది వారి యజ్ఞానవిలసితము. నిందితమగు ధ్వనిని విడచువాడు అని అమరభాష్యకార వచనము (పా).

2. హూహూ ఊ. పుం. హూ ఇది హ్వాయతీతి. 'హేఙ్ స్పర్ధాయామ్' హూ యని పాడెడివాడు (గు).

ఏవమాద్యాః త్రిదివౌకసాం దేవానాం గంధర్వాః ఇత్యుచ్యంతే. వీరు మొదలగువారు దేవగంధర్వులు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

గన్ధర్వాః అ. పుం. గానం ధర్మః యేషాం తే. 'అర్వ పర్వ శర్వ గతౌ'. గానమే ధర్మముగా కలవారు గంధర్వులు.

గానం ధారయంతీతి గానపరా గంధర్వాః. గానము ధరించువారు (వి). గంధం సౌరభ మర్వంతి. 'అర్వ గతౌ'. సౌరభము కలవారు (రా).

ఈ 1 దేవగాయకులకు పేరు.

అగ్నిర్వైశ్వానరో వహ్ని ర్వీతిహోత్రో ధనఞ్జయః,
కృపీటయోని ర్జ్వలనో జాతవేదా స్తనూనపాత్. 53
బర్హి ర్ముష్మా కృష్ణవర్త్మా శోచిష్కే-శ ఉషర్బుధః,
ఆశ్రయాశో బృహద్భానుః కృశానుః పావకోఽనలః. 54
లోహితాశ్వో వాయుసఖ శ్శిఖావా నాశుశుక్షణిః,
హిరణ్యరేతా హుతభు గ్దహనో హవ్యవాహనః. 55
సప్తార్చి ర్ధమునా భ్రుక్ర శ్శిత్రభాను ర్విభావసుః,
శుచి రప్పిత్తమ్.

1. అగ్నిః ఇ. పుం. అగతి కుటిలం ఊర్ధ్వం వా గచ్ఛతీతి. 'అగ కుటిలాయాం గతౌ'. ఊర్ధ్వముగా నైనను, కుటిలముగా నైనను జ్వలించువాడు (గు).

అంగ త్యూర్ధ్వం యాతి. పైకి పోవువాడు (షీ). 'అగి ఊర్ధ్వగమనే' (వి). అంగతి. 'అగి గతౌ' (రా).

2. వైశ్వానరః అ. పుం. విశ్వానరస్య ఋషే రపత్యమ్. విశ్వానరు డను ఋషికి కొడుకు (గు).

3. వహ్నిః ఇ. పుం. వహతి ప్రాపయతి హవ్యమ్. 'వహ ప్రాపణే'. హవ్యమును దేవతలకు చేర్చువాడు.

4. వీతిహోత్రః అ. పుం. వీతిః అశనం హోత్రం హవిః యస్య సః. వీతి యనగా అశనము. హోత్ర మనగా హవిస్సు. ఆ యశనమే హవిస్సుగా కలవాడు. హోత్రస్య హవిషో వీతి రశ్వ ఇవ వహనా ద్వా. హవిస్సును గుర్రమువలె

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మోసికొనిపోయి దేవతల కిచ్చువాడు. పీతయః అశ్వాః హోత్రం హవ్య మశ్వ మేధే యస్య సః. అశ్వమేధమునందు గుర్రములు హవిస్సుగా కలవాడు (గు).

పీతిః అమరాణా మశనం హోత్రం హోమసాధనం తదస్యాస్తీతి పీతి హోత్రః. (వి) పీతిః భక్ష్యం పురోడాశాదిః హూయతేఽస్మిన్. 'హు దానాద నయోః'. పీతి రశ్వః హోత్రం హవన మస్యేతి వా. గుర్రము వాహనముగా కలవాడు (రా).

5. ధనఞ్జయః అ. పుం. ధనం జయతీతి. 'జి జయే' ధనమును జయించు వాడు (గు).

6. కృపీటయోనిః ఇ. పుం. కృపీట ముదకం యోనిః కారణం యస్య సః. కృపీట మనగా ఉదకము. అది కారణముగా కలవాడు. కృపీట స్యాంభసో యోనిః. ఉదకమున కుత్పత్తిస్థానము (గు).

కృపీట స్యాంభనో యోనిః భూమజత్వాత్ మేఘానామ్. 'అద్భ్యోఽగ్ని ర్బ్రహ్మణః క్షత్ర మశ్మనో లోహ ముత్థితమ్' ఇతి మనుః (షీ).

7. జ్వలనః అ. పుం. జ్వలతీతి. 'జ్వల దీప్తౌ' జ్వలించువాడు (గు).

8. జాతవేదాః స్. పుం. జాతాః వేదాః యస్మా త్సః. ఇతనివలన వేదములు పుట్టినవి. జాతే జాతే విద్యత ఇతి వా. 'విద సత్తాయామ్'. పుట్టిన దేహమునం దెల్ల నుండువాడు. జాతం శుభాశుభం వేత్తీతి వా. 'విద జ్ఞానే'. పుట్టిన శుభాశుభ ముల నెరుగువాడు. వేదో హిరణ్య మస్మా జ్జాత ఇతి వా. హిరణ్యము దీనివలన పుట్టినది (గు).

విద్యతే లభ్యతే ఇతి వేదః. 'విద్ఌ లాభే'. జాతం వేదో ధనం యస్మాత్. ఎవనివలన ధనము పుట్టినదో అతడు (రా).

9. తనూనపాత్ క్త్ర. పుం. తనూం న పాతయతి ధారయతీతి. 'పత్ఌ గతౌ'. శరీరమును నిలుపువాడు. ఇంధనం వినా స్వతనుం న పాతీతి వా. 'పా రక్షణే'. ఇంధనము లేక తన్ను రక్షించుకొన జాలనివాడు (గు).

10. బర్హిః స్. పుం. బృంహతి వర్ధతే ఆజ్యాదినేతి. 'బృహి వృద్ధౌ'. ఆజ్యాదుల చేత వృద్ధి పొందువాడు (గు).

బర్హతి వర్ధతే (షీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

11. శుష్మా న్. పుం. శోషయతి జలమ్. 'శుష శోషణే'. ఉదకమును శోషింపజేయువాడు (గు).

శుష్యం త్యనేన. ఇతనిచే శోషింతురు (క్షీ.) శుష్యతి జలమ్. శుషేః అంతర్భావితణ్యర్థాత్ కిత్ (రా).

బర్హిశ్శుష్మా న్. పుం. బర్హిషో దర్భాః శుష్మ బల మస్యేతి బర్హిశ్శుష్మే త్యేకం వా పదమ్. దర్భలు బలముగా కలవాడు (గు). (ఇది ఏకపదమైనచో వ్యుత్పత్తి.)

బర్హాః దర్భాః శుష్మ బల మస్యేతి. దర్భలు నెలవై నవాడు (వి).

12. కృష్ణవర్త్మా న్. పుం. కృష్ణం వర్త్మ మార్గో యస్య సః. నల్లని జాడ కలవాడు (గు).

కృష్ణో ధూమో వర్త్మాన్య. నల్లని పొగ మార్గముగ కలవాడు (క్షీ).

13. శోచిష్కేశః అ. పుం. శోచింషి జ్వాలాః కేశాః యస్య సః. శోచిస్సు లనగా జ్వాలలు. అవి కేశములుగా కలవాడు (గు).

14. ఉషర్బుధః అ. పుం. ఉషసి ప్రభాతే బుధ్యతే జ్వలతీతి. "బుధ అవగమనే". ప్రభాతకాలమందు జ్వలించువాడు. (గు).

ఉషసి సంధ్యాయాం బుధ్యతే ప్రకాశతే (రా).

15. ఆశ్రయాశః అ. పుం. ఆశ్రయ మశ్నాతీతి. 'అశ భోజనే'. ఆశ్రయమునే భుజించువాడు. "ఆశ్రయాశి" ఇతి వా పాఠః (గు).

ఆశేతేఽత్రే త్యాశ్రయ మాధార మశ్నాతీతి. ఇందు నిదురింతురు కాన ఆశ్రయము అనగా ఆధారము. దానినే తినువాడు (క్షీ). ఆశయాశ ఇతి పాఠాంతరమ్. ఆశేరతేఽత్రే త్యాశయః. త మశ్నాతి. (రా).

16. బృహద్భానుః ఉ. పుం. బృహంతః భానవో యస్య సః. అధికములైన కిరణములు కలవాడు (గు).

17. కృశానుః ఉ. పుం. కృశ్యతి తనూకరోతి స్వసంబద్ధ మితి. "కృశ తనూకరణే". తన్నంటినదానిని కృశింపజేయువాడు. కృశోఽవ్యతివర్ధతే. కృశు డైనను వృద్ధిపొందువాడు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కృశ్యతి తనూ: స్వమాంద్యాత్. తన మాంద్యమువలన శరీరములను కృశింపజేయును. 'కృశ తనూకరణే'. కృశేన మంథకాష్ఠేన ఉత్పన్న ఇతి వా. కృశ మనగా కవ్వము. దానిచే పుట్టినవాడు. కృశోఽప్యనితి వర్ధతే. కృశుడైనను వృద్ధినొందును (వి).

18. పావకః అ. పుం. పునాతీతి. 'పూఙ్ పవనే'. పవిత్రము చేయువాడు (గు).

19. అనలః అ. పుం. అనంతి జీవం త్యనేన లోకాః ఇతి. 'అన ప్రాణనే'. ఇతనిచేత లోకములు జీవింపుచున్నవి. కాష్ఠాదిభి రలం పర్యాప్తి ర్నా స్త్యస్యేతి వా. కాష్ఠాదులచేత చాలు ననుట లేనివాడు (గు).

20. లోహితాశ్వః అ. పుం. లోహితవర్ణాః అశ్వాః యస్య సః. ఎఱ్ఱని గుఱ్ఱములు కలవాడు (పా. రోహితో మృగః ఏవ అశ్వో యస్య సః రోహితాశ్వః. రోహితమృగము వాహనముగా కలవాడు) (గు).

21. వాయుసఖః అ. పుం. వాయోః సఖా. వాయువునకు సఖుడు. వాయు స్సఖా యస్యేతి వాయుసఖా ఇతి పాఠః. వాయువు మిత్రుడుగా కలవాడు. (గు).

22. శిఖావాన్ త్. పుం. శిఖాః జ్వాలాః అస్య సంతీతి జ్వాలలు కలవాడు(గు).

23. ఆశుశుక్షణిః ఇ. పుం. ఆసమంతాత్ శోషయితు మిచ్ఛతీతి. అంతట శోషింపజేయ నిచ్ఛ గలవాడు. ఆశు శోషయితు మిచ్ఛతీతి. త్వరగా శోషింప జేయ నిచ్ఛయించువాడు. (గు).

ఆశోష్టు మిచ్ఛుత్వాత్. (క్షీ). ఆశు శీఘ్రం, ఆశుం వ్రీహిం వా శు క్షణోతి. 'క్షణు హింసాయామ్'. శు ఇతి పూజార్థ మవ్యయమ్. శీఘ్రముగ శోషింపజేయు వాడు లేదా ధాన్యమును శోషింపజేయువాడు. (రా).

24. హిరణ్యరేతాః న్. పుం. హిరణ్యం రేతో యస్య సః. హిరణ్యమే రేతస్సుగా కలవాడు. (గు).

25. హుతభుక్ జ్. పుం. హుతం భుంక్తే. 'భుజ పాలనాభ్యవహారయోః' హుతమును భుజించువాడు (గు).

26. దహనః అ. పుం. దహతీతి. 'దహ భస్మీకరణే'. దహించువాడు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

27. హవ్యవాహనః అ. పుం. హవ్యం వహతీతి. 'వహ ప్రాపణే'. హవిస్సును వహించువాడు. హవ్యే హవ్యవిషయే వాహతే వా. 'వాహ్ప్ర యత్నే'. హవ్య విషయమై ప్రయత్నము చేయువాడు (గు).

హవ్యం వాహయతి దేవా న్నయతి (క్షీ).

28. నప్తార్చిః న్. పుం. నప్త ఆర్చింషి కాళీ, కరాళీ, మనోజవా, ధూమ్రవర్ణా, స్ఫులింగినీ, విశ్వరుచీతి సప్తానామగ్నీనాం జిహ్వారూపాణి జ్వాలాః యస్య సః. జిహ్వారూపము లైన కాళి. కరాళి, మొదలైన యేడు జ్వాలలు కలవాడు (గు).

29. దమునాః న్. పుం. దామ్యతి గ్లాపయతీతి. 'దము గ్లానౌ' గ్లానిని పొందించువాడు (గు).

దామ్యతి శామ్యతి వినయ త్యన్నమ్.(ఁ) దమూనా ఇత్యేకే (క్షీ).

30. శుక్రః అ. పుం. శోచయతీతి. 'శుచ శోకే'. శోకింపజేయువాడు. శుక్రం తేజః అస్యాస్తీతి వా. శుక్రమనగా తేజస్సు. అది కలవాడు. శుచం రాతీతి వా. 'రా దానే'. శత్రువులకు దుఃఖము నిచ్చువాడు. శుక్రం రుద్రరేతోఽస్మిన్నితి వా. రుద్రరేతస్సు ఇతనియందు కలదు (గు).

శుక్లవర్ణత్వాత్. తెల్లని వర్ణము కలవాడు (రా).

31. చిత్రభానుః ఉ. పుం. చిత్రాఃభానవో యస్య సః. అనేకవిధకాంతులుగల జిహ్వారూపములైన కిరణములు కలవాడు (గు).

32. విభావసుః ఉ. పుం. విభా ప్రభా వసు ధనం యస్య సః. కాంతి ధనముగా కలవాడు (గు).

33. శుచిః ఇ. పుం. శోచయతీతి. 'శుచ శోచనే' దుఃఖింపజేయువాడు (గు). శుచిత్వాత్ శుచిః. శుచియైనవాడు (గు).

శుచిం పవిత్రం కరోతి శుచయతి. శుచయతీతి శుచిః. పవిత్రము చేయు వాడు (రా).

34. అప్పిత్తమ్ అ. న. ఆపాం జలస్య దాహకత్వాత్ పిత్తమివ అప్పిత్తమ్. జలమును పిత్తమువలె శోషింపజేయువాడు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అపాం పిత్తం సారం ధూమయోనిత్వాత్ అప్పిత్తమ్. జలములయొక్క సారము (క్షీ).

ఈ 34 అగ్ని పేర్లు.

ఔర్వస్తు బాడబో బడబానలః. 56

1. ఔర్వః అ. పుం. ఉర్వస్య ఋషే రపత్యమ్. ఉర్వు డను మునికి కొడుకు. ఉర్వతీ త్యౌర్వః. 'ఉర్వీ తుర్వీ ధుర్వీ హింసాయామ్'. హింసించునది (గు).

ఉర్వస్యాపత్యమ్ ఔర్వః. వరుణభయాత్ మాత్రా ఊర్వో ర్గోపితత్వా దిత్యేకే. వరుణునివలని భయముచే తల్లిచే తొడలయందు దాచబడుట వలన ఔర్వుడని కొందరు (క్షీ).

2. బాడబః అ. పుం. బడబాయాం భవః. బడబ యనగా ఆడు గుర్రము. దాని ముఖమం దుండునది (గు).

వాడవోఽశ్వముఖత్వాత్. అశ్వముఖము కలది కాన బాడబము (క్షీ).

3. బడబానలః అ. పుం. బడబాయాం భవః బడబానలశ్చ (గు).

బడబాయా మనలః. ఆడుగుర్రమందలి అగ్ని (వి). బడబాయాః అనలః. ఆధారాధేయభావ ఏవ సంబంధత్వేన షష్ఠ్యర్థః (రా).

ఈ 3 బడబాగ్ని పేర్లు.

వహ్నే ర్ద్వయో ర్జ్వాలకీలా వర్చిర్హేతి శిఖా స్త్రియామ్.

1. జ్వాలః అ. పుం. జ్వాలా ఆ. స్త్రీ. జ్వలతీతి జ్వాలః. 'జ్వల దీప్తౌ' జ్వలించునది (గు).

2. కీలః అ. పుం. కీలా ఆ. స్త్రీ. కీలతి పశ్చాతిగతిం నిరుణద్ధీతి. 'కీల బంధనే' పశ్చాదులయొక్క గతిని నిరోధించునది (గు).

3. అర్చిః స్. న.;ఇ.స్త్రీ. అర్చ్యతే ఇత్యర్చిః. 'అర్చ పూజాయామ్'. అర్చింప బడునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

4. హేతిః ఇ. స్త్రీ. హినోతి ఇతస్తతో గచ్ఛతి వర్ధతే వా. 'హి గతౌ వృద్ధౌ చ'. ఇట్టట్టు చలించునది లేక వృద్ధి పొందునది. హన్యతే అనయేతి హేతిః. 'హన హింసాగత్యోః'. దీనిచేత హింసించబడును (గు).

హేతిశబ్దః సూర్యవహ్నిదీప్తిపర్యాయే స్త్రీలింగః. ఆయుధపర్యాయే ద్వయోః. హేతిశబ్దము సూర్యుడు, అగ్ని, దీప్తి అను అర్థములలో స్త్రీలింగము. ఆయుధ మను అర్థము నిచ్చునప్పుడు పుం, స్త్రీ లింగములలో నుండును (వి). హినోతి హన్తి వా. 'హి గతౌ' (రా).

5. శిఖా ఆ. స్త్రీ. శాఖతే వ్యాప్నోతీతి. 'శాఖృ వ్యాప్తౌ'. వ్యాపించునది(గు).

శినోతి శేతే వా (క్షీ). ఇచ్చట అర్చిహేతిశిఖాశబ్దములు మూడును స్త్రీ లింగమునందు వర్తించునని చెప్పుట ప్రాయికము. 'జ్వాలాభాసో ర్నపుంస్యర్చిః' అని అర్చిశ్శబ్దమునకు పుంలింగముమాత్రము నిషేధింపబడియున్నది కనుక నపుంసకమును కలదు. (గు).

ఈ 5 అగ్నిజ్వాలల పేర్లు.

త్రిషు స్ఫులింగోఽగ్నికణః-

1. స్ఫులిఙ్గిః,—ఙ్గా,-ఙ్గమ్ అ. ఆ. అ. త్రి. స్ఫూకారేణ లింగతి గచ్ఛతీతి. 'లిగి గతౌ'. స్ఫూకారముచేత పోవునది. స్ఫూలతీతి. 'స్ఫుల సంచలనే'. చలించునది (గు).

2. అగ్నికణః అ. పుం. అగ్నేః కణః. అగ్నియొక్క లేశము (గు).
స్ఫునా ఫూత్కారేణ లింగతి. (రా).

ఈ 2 మిణుగురుల పేర్లు.

సన్తాప స్సంజ్వర స్సమౌ. 57

1. సన్తాపః అ. పుం. సమ్యక్ తాపయతీతి. 'తప సంతాపే'. మిక్కిలి తపింపజేయునది (గు).

సంతాపయతి (క్షీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. సంజ్వరః అ. పుం. సమ్యక్ జ్వరయతీతి. 'జ్వర రోగే'. మిక్కిలి పీడించునది (గు).

సంజ్వరయతి (షీ).

ఈ 2 వేడిమి పేర్లు.

(ఉల్కా స్యా న్నిర్గతజ్వాలా భూతి ర్భసితభస్మనీ, [24]
క్షారో రక్షా చ దావస్తు దవో వనహుతాశనః). [25]

1. ఉల్కా ఆ. స్త్రీ. నిర్గతజ్వాలా అజ్వాలా సాగ్ని ర్ఉల్కా. మంటలేని నిప్పు భూతి భసిత భస్మ క్షార రక్షా శబ్దములు బూడిద పేర్లు. దావ, దవ శబ్దములు కార్చిచ్చు పేర్లు. — (అధికపాఠనామములు).

ధర్మరాజః పితృపతిః సమవర్తీ పరేతరాట్,
కృతాన్తో యమునాభ్రాతా శమనో యమరాడ్యమః. 58
కాలో దణ్డధరః శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోఽన్తకః.

1. ధర్మరాజః అ. పుం. యథాపరాధదండదానేన ధర్మస్య రాజా. అపరాధమునకు తగినట్లు శిక్షించుటచేత ధర్మమునకు రాజు (గు).

2. పితృపతిః ఇ. పుం. పితౄణాం కవ్యవాహనాదీనాం పతిః. పితృదేవతలయిన కవ్యవాహనాదులకు పతి (గు).

3. సమవర్తీ న్. పుం. సమం వర్తితుం శీల మస్యేతి. 'వృతు వర్తనే' అందరియందును పక్షపాతము లేక సమముగా వర్తించు స్వభావము కలవాడు (గు).

సమవర్తీ రిపౌ మిత్రే చ సమవర్తనాత్. శత్రువులు మిత్రుల యెడల సమముగా వర్తించువాడు (క్షీ). 'సమం వర్తితుం శీల మస్య (వి).

4. పరేతరాట్ జ్. పుం. పరేతాః మృతాః తేషాం రాట్. పరేతులనగా మృతి చెందినవారు. వారికి ప్రభువు (గు).

పరేతేషు రాజతే. 'రాజృ దీప్తౌ'. మృతులలో ప్రకాశించువాడు (గు).

5. కృతాన్తః అ. పుం. కృతః అంతో వినాశః యేన సః.ఇతనిచే వినాశనము చేయబడును. (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

6. యమునాభ్రాతా ఋు. పుం. యమునానద్యాః భ్రాతా. యమునానదికి తోడబుట్టినవాడు (గు).

7. శమనః అ. పుం. శమయతి ప్రాణినః ఇతి. 'శము ఉపశమనే' ప్రాణులను శమింపజేయువాడు (గు).

8. యమరాట్ ట్. పుం. యమనాత్ యమాః ప్రజాసంయమోద్యమాః మృత్యుప్రభృతయోఽస్య కింకరాః. 'యము ఉపరమే'. తేషు రాజత ఇతి. 'రాజృ దీప్తౌ'. ఇతని కింకరులైన మృత్యువు మొదలైనవారు. ప్రజల నియమించువారు కనుక యము లనబడుదురు. వారికి రాజు (గు).

యమేన రాజతే. సంయమముచే ప్రకాశించువాడు (క్షీ).

9. యమః అ. పుం. యమయతీతి 'యము ఉపరమే'. దండించువాడు. యమునయా సహ యమళత్వేన జాతత్వాత్ యమః. యమునతోకూడ కవలగా పుట్టినవాడు (గు).

యమయతి నియతిం నియచ్ఛతీతి (వి).

10. కాలః అ. పుం. కలయతి ధర్మాధర్మాభ్యాం మాయుషో వా సంఖ్యానం కరోతీతి. 'కల శబ్దసంఖ్యానయోః'. ధర్మాధర్మముల నైనను, ఆయువునైనను లెక్కపెట్టువాడు (గు).

కాలయతీతి కాలః. కాలవర్ణత్వాద్వా. కాలము గణించువాడు లేదా నల్లని వర్ణము కలవాడు (రా).

11. దణ్డధరః అ. పుం. కాలదండాఖ్యస్య దండస్య ధరః. దండం ధారయతీతి వా. 'ధృఞ్ ధారణే'. కాలదండమనెడి దండమును ధరించినవాడు (గు).

12. శ్రాద్ధదేవః అ. పుం. శ్రాద్ధస్య దేవః. పితృకర్మమునకు దేవుడు (గు).

శ్రాద్ధదేవః పితృపతిత్వాత్. శ్రాద్ధే దేవత్వా ద్వా. యద్వా వివస్వదపత్యసామాన్యాత్ భీమవత్. యద్భర్గః - "శ్రాద్ధే దేవోఽర్క-జో మనుః" పితృపతి కనుక శ్రాద్ధదేవుడు. శ్రాద్ధమందు దేవుడు. సూర్యుని కుమారుడగుటయను సమానధర్మముచే శ్రాద్ధదేవుడు. మనువు వలె. (వి). శ్రాద్ధస్య దేవః.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అంశభావత్వాత్ పితృపతిత్వాద్వా. శ్రాద్ధమునకు దేవుడు. అంశభావముచే లేదా పితృపతిత్వముచే. (రా).

13. వైవస్వతః అ- పుం. వివస్వతః సూర్యస్య అపత్యమ్. సూర్యుని కొడుకు (గు).

14. అన్తకః అ. పుం. అంతం నాశం కరోతీ త్యంతకః. 'డు కృఞ్ కరణే'. నాశమును చేయువాడు (గు).

అన్తయ త్యంతకః (క్షీ).

ఈ 14 యముని పేర్లు.

రాక్షసః కౌణపః క్రవ్యాత్ క్రవ్యాదోఽనుప ఆశరః, 59
రాత్రించరో రాత్రిచరః కర్బురో నికషాత్మజః,
యాతుధానః పుణ్యజనో నైర్ఋతో యాతురక్షసీ. 60

1. రాక్షసః అ. పుం. రక్ష ఏవ రాక్షసః. రక్షస్సే రాక్షసుడు (గు)

రక్ష త్యస్మాదితి రక్షః. "రక్ష పాలనే". రక్ష ఏవ రాక్షసః (రా).

2. కౌణపః అ. పుం. కుణపః శవః. తద్భక్షణాత్ కౌణపః. కుణప మనగా శవము. దానిని భక్షించువాడు. పా. కోణపః. దిశోః కోణం పాతీతి. దక్షిణ పశ్చిమదిక్కుల మూలను రక్షించువాడు (గు).

కుణప మత్తి (క్షీ). కుణపం శవం భక్షయితుం శీల మస్య. కోణపస్య నిర్ఋతే రయం కౌణపః. కోణపు డనగా నిర్ఋతి. అతనికి సంబంధించినది (రా).

3. క్రవ్యాత్ ద్. పుం.
4. క్రవ్యాదః అ. పుం. } క్రవ్యం మాంస మత్తీతి క్రవ్యాత్, క్రవ్యాదశ్చ. "అద భక్షణే". క్రవ్య మనగా మాంసము. దానిని భక్షించువాడు కనుక క్రవ్యాత్తు, క్రవ్యాదుడును.

క్రవ్య మామమాంస మత్తి క్రవ్యాత్. పచ్చిమాంసము తినువాడు (వి). క్రవ్యే చ ఇతి విట్. ఆదోఽనన్నే ఇత్యేవ సిద్ధేఽణ్బాధనార్థమిదమ్. తేనామ మాంసభక్షకే క్రవ్యాదః ఇతి న భవత్యేవ. కృత్తం ఛిన్నం తదేవ పున ర్విశేషతః కృతం పక్వం చ భుంక్తే ఇతి క్రవ్యాదః. నరుకబడిన మాంసమునే సంస్కరించి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వండి భుజించువాడు క్రవ్యాదుడు. యోగార్థస్య వ్యవస్థితత్వేఒపి గౌణ్యా ఉభయోః (క్రవ్యాత్-క్రవ్యాదశబ్దయోః) సామాన్యేన ప్రయోగః (రా).

5. అస్రపః అ. పుం. అస్రం రక్తం పిబతీతి. 'పా పానే'. రక్తమును పానము చేయువాడు. పా. అశ్రపః. న శ్రపయతి మాంసాదిక మిత్యశ్రపః. 'శ్రా పాకే' మాంసాదులను పచనము చేయక భక్షించువాడు. పా-అసృక్పః. అసృక్ పిబతీతి. నెత్తురు త్రాగువాడు (గు).

6. ఆశరః అ. పుం. ఆశృణాతి హినస్తీతి. 'శృ హింసాయామ్'. హింసించువాడు. పా. ఆసురః. అసూన్ రాతీ త్యసురః.అసుర ఏవ ఆసురః 'రా ఆదానే' ప్రాణముల నపహరించువాడు ఆసురుడు. అసురుడే ఆసురుడు (గు).

7. రాత్రించరః అ. పుం.
8. రాత్రిచరః అ. పుం.

రాత్రౌ చరతీతి రాత్రించరః, రాత్రిచరశ్చ. 'చర గతిభక్షణయోః'. రాత్రియందు సంచరించువాడును భక్షించువాడును కనుక రాత్రించరుడు, రాత్రిచరుడును (గు).

9. కర్బురః అ. పుం. కర్బురః. చిత్రవర్ణము కలవాడు (గు).

కర్బురో వర్ణేన, 'కర్వ్ హింసాయాం' వా (క్షీ.). కృణాతి హినస్తీతి కర్బురః. హింసించువాడు (వి)

10. నికషాత్మజః అ. పుం. నికషతి హినస్తీతి నికషా రాక్షసమాతా, తస్యాః ఆత్మజః. "కష హింసాయామ్". నికష యను రాక్షసస్త్రీకి కొడుకు (గు).

నికషా రక్షసాం మాతేతి నామమాలా. ఆతో నైకక్షేయభ్రాంత్యా కైక సేయ మాహుః (క్షీ).

11. యాతుధానః అ. పుం. యాతునామ ధీయతేఒస్మిన్నితి. 'డుధాఞ్ ధారణ పోషణయోః'. యాతువనెడి నామము ధరించినవాడు (గు).

యాతూని యాతనాః ధీయన్తేఒస్మిన్. తీవ్రవేదన లితనియందు కలవు (క్షీ). యాతునా ధీయతేఒత్రేతి. ఇచట తీవ్రవేదన యుండును (వి). పా-జాతు ధానః. జాతు కదాచిత్ ధానం సన్నిధాన మస్యేతి. ఒకానొకప్పుడు ఇతడు చెంతకు వచ్చును (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

12. పుణ్యజనః అ. పుం. విరుద్ధలక్షణయా పుణ్యవాన్ జనః. విపరీత లక్షణచేత పుణ్యము కలవాడు (గు).

13. నైఋతః అ. పుం. నిర్ఋతే ర్దిక్పాలస్య అపత్యమ్. నిర్ఋతి యనెడి దిక్పాలకుని కొడుకు (గు).

14. యాతు ఉ. న. యాతయతి వ్యథయతీతి యాతు. వ్యథ పెట్టెడివాడు (గు).

యాతు శబ్దః భీమవత్ (క్షీ). యాతి రక్షాంసీతి. రక్షస్సులను చేరువాడు. 'యా ప్రాపణే' (వి).

15. రక్షః స్. పుం. రక్షత్యాత్మాన మేవేతి. 'రక్ష పాలనే'. తన ప్రాణము రక్షించుకొనువాడు. రక్ష్యతేఽనేన విదిగితి రక్షః. ఇతనిచేత నొక విదిక్కు రక్షింప బడుచున్నది (గు).

రక్షం త్యస్మాదితి. ఇతనినుండి కాపాడుకొందురు (క్షీ). రక్ష్యతే ఽస్మాత్ జగత్. ఇతని నుండి లోకము కాపాడబడును. (వి).

ఈ 15 నిర్ఋతి పేర్లు.

ప్రచేతా వరుణః పాశీ యాదసాం పతి రప్పతిః,

1. ప్రచేతాః స్. పుం. ప్రకృష్టం చేతః యస్య సః. మంచి మనస్సు కల వాడు (గు).

ప్రచేతయతే. చక్కని ఆలోచన చేయువాడు (క్షీ).

2. వరుణః అ. పుం. వృణోతి వరా నముం లోకః ఇతి. జనము ఇతనిని వరము లడుగుచున్నది. వృణోతి అరీన్ పాశైరితి వా. పాశములచేత శత్రువు లను కట్టువాడు (గు).

వ్రియతే వృణోతి వా. కోరబడువాడు లేదా బంధించువాడు (రా).

3. పాశీ న్. పుం. పాశోఽస్యాస్తీతి. పాశము ఆయుధముగా కలవాడు (గు).

4. యాదసాంపతిః ఇ. పుం. యాదసాం జలజంతూనాం పతిః. యాదస్సు లనగా జలజంతువులు. వానికి పతి. ఆలుక్సమాసము (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

5. అప్పతిః ఇ. పుం. అపాం పతిః. అప్పు లనగా జలము; దానికి పతి (గు).

ఈ 5 వరుణుని పేర్లు

శ్వసనః స్పర్శనో వాయు ర్మాతరిశ్వా సదాగతిః, 61
పృషదశ్వో గంధవహో గంధవాహానిలాశుగాః,
సమీర మారుత మరుజ్జగత్ప్రాణ సమీరణాః. 62
నభస్వ ద్వాత పవన పవమాన ప్రభంజనాః.
(ప్రకంపన శ్చాతిబలో జంఝూవాత స్సవృష్టికః.)

1. శ్వసనః అ. పుం. శ్వసం త్యనేన ప్రాణినః ఇతి శ్వసనః. 'శ్వస ప్రాణనే' ఇతనిచే ప్రాణులు బ్రతుకుదురు (గు).

2. స్పర్శనః అ. పుం. స్పృశతీతి స్పర్శనః. 'స్పృశ సంస్పర్శనే'. స్పృశించు వాడు (గు).

3. వాయుః ఉ. పుం. వాతీతి వాయుః. 'వా గతిగంధనయోః'. విసిరెడు వాడు (గు).

4. మాతరిశ్వా న్. పుం. మాతరి ఆకాశే శ్వయతి వర్ధతే ఇతి. 'టు ఓ శ్వి గతి వృద్ధ్యోః' ఆకాశమునందు వృద్ధిపొందువాడు (గు).

మాతరి జనన్యాం శ్వయతి వర్ధతే సప్తసప్తకరూపత్వాత్ (రా).

5. సదాగతిః ఇ. పుం. సదా గతిః గమనం యస్య సః. సర్వదా సంచరించు వాడు (గు).

6. పృషదశ్వః అ. పుం. పృషత్ మృగవిశేషః అశ్వః యస్య సః. పృషత్తనగా ఒకానొక మృగము. అది వాహనముగా కలవాడు పృషంతి జలబిందవః అశ్వా అస్యేతి వా. జలబిందువులు వాహనముగా కలవాడు. పృషతా మశ్వ ఇతి వా. జలబిందువులకు వాహనమైనవాడు. తద్యుతగతిత్వా దశ్వత్వనిరూపణమ్. వానిని మోసికొనిపోవుటవలన అశ్వత్వనిరూపణము (గు).

7. గన్ధవహః అ. పుం. గంధస్య వహః. 'వహ ప్రాపణే.' గంధమును వహించువాడు (గు).

వహతీతి వహః. గంధస్య వహః (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

8. గన్ధవాహః అ. పుం. గంధం వహతీతి. 'వహ ప్రాపణే.' గంధమును వహించువాడు (గు).

9. అనిలః అ. పుం. అనం త్యనేనే త్యనిలః. 'అన ప్రాణనే'. ఇతనిచేత బ్రతుకుదురు (గు).

న నిలతి. 'ణిల గహనే'(?) (షీ).

10. ఆశుగః అ. పుం. ఆశు గచ్ఛతీతి. 'గమ్ఌ గతౌ.' శీఘ్రముగ పోయెడువాడు (గు).

11. సమీరః అ. పుం. సమ్యక్ ఈరతి గచ్ఛతీతి. 'ఈర గతౌ.' లెస్సగా ఆచరించువాడు (గు).

సమ్యక్ ఈర్తే గచ్ఛతి. ఈరయతి ప్రేరయతి వా. 'ఈర గతౌ' (రా).

12. మారుతః అ. పుం. మరుదేవ మారుతః. చెప్పబోవు మరుచ్ఛబ్దమునకు కల యర్థమే మారుతశబ్దమునకును (గు).

మ్రియంతే అనేన వృద్ధేన వినా వా. ఈయన వృద్ధినొందినను, ఈయన లేకున్నను జనులు మృతి నొందుదురు (రా).

13. మరుత్ త్. పుం. కుపితేన అనేన మ్రియతే లోక ఇతి మరుత్. 'మృఙ్ ప్రాణత్యాగే.' కుపితుడైన ఇతనిచేత లోకము మృతి పొందింపబడును (గు).

14. జగత్ప్రాణః అ. పుం. జగతాం ప్రాణః. జగత్తులకు ప్రాణమైనవాడు.
జగత్ - ప్రాణః ఇతి భిన్నపదం వా. (గు)
జగత్ త్. పుం. గచ్ఛతీతి జగత్. 'గమ్ఌ గతౌ'. సంచరించువాడు (గు).
ప్రాణః అ. పుం. ప్రాణం త్యనేన. 'అన ప్రాణనే'. ఇతనిచేత ప్రాణులు బ్రతుకుదురు (గు).

15. సమీరణః అ. పుం. సమ్యక్ ఈరితుం గంతుం శీల మస్య. 'ఈర గతౌ' లెస్సగా సంచరించు స్వభావము కలవాడు (గు).

సమ్యక్ ఈరయతి. 'ఈర ప్రేరణే'. లెస్సగా ప్రేరణ చేయువాడు (వి).

16. నభస్వాన్. త్. పుం. నభఃకారణత్వాత్ నభోఽస్యాస్తీతి నభస్వాన్. ఆకాశము ఉత్పత్తి స్థానముగా గలవాడు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17. వాతః అ.పుం. వాతీతి వాతః. 'వా గతిగంధనయోః'. వీచుచుండెడివాడు (గు).

18. పవనః అ.పుం. } పునాతీతి పవనః, పవమానశ్చ. 'పూఙ్ పవనే'.
19. పవమానః అ. పుం. } పవిత్రము చేయువాడు కనుక పవనుడు, పవమానుడును. పవతీతి వా పవనః, పవమానశ్చ. 'పవ గతౌ'. సంచరించువాడు(గు).

పవతేఽతి పవనః (ఖీ). పూఙ్ పవనే (వి).

20. ప్రభంజనః అ. పుం. ప్రభంజతి వృక్షశాఖాదిక మితి. 'భంజు అవమర్దనే'. వృక్షశాఖాదులను విరుగగొట్టువాడు (గు).

ప్రభనక్తి (ఖీ). ప్రభంజయతి. 'భంజో ఆమర్దనే' (వి).

ఈ 20 వాయువు పేర్లు.

ప్రాణోఽపాన స్సమాన శ్చోదానవ్యానౌ చ వాయవః. 63
[హృది ప్రాణో గుదేఽపాన స్సమానో నాభిసంస్థితః,
ఉదానః కణ్ఠదేశస్థో వ్యాన స్సర్వశరీరగః.
నాగశ్చ కూర్మ్మః కృకరో దేవదత్తో ధనఞ్జయః,
వాద్వారే నాగ ఆఖ్యాతః కూర్మ ఉన్మీలనే స్మృతః.
కృకరాచ్చ క్షుతం జ్ఞేయం దేవదత్తా ద్విజృమ్భణమ్,
న జహాతి మృతం వాపి సర్వవ్యాపీ ధనఞ్జయః.]
శరీరస్థా ఇమే-

1. ప్రాణః అ. పుం. ప్రకర్షేణ అనం త్యనేనేతి ప్రాణః. ప్రాణశబ్దము మొదలు వ్యానశబ్దము వఱకు నొక ధాతువు. 'అన ప్రాణనే'. దీనిచేత లెస్సగా బ్రతుకుదురు. ప్రకర్షేణ బహి రానయతి శ్వాసాదీ నితి వా. ప్రకర్షముగా శ్వాసాదులను బయలు వెడలించునది. 'ణీఞ్ ప్రాపణే'. (గు).

ప్రసరణేన అనిత్యనేన ఇతి ప్రాణః. ప్రసరణముచే దీనిచే జీవించుచున్నాడు (ఖీ). ప్రకర్షేణ బహి రాయాతి. అధికముగా బయటకు వచ్చును (వి).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. అపానః అ. పుం. అధో విణ్మూత్రాదిత్యాజనా దనం త్యనేనే త్యపానః. దీనిచేత విణ్మూత్రములు మొదలైనవి అధోముఖములై ప్రాణులు జీవించును. అధో మలా న్నయతీ త్యపానః. విణ్మూత్రాదుల నధోభాగము నొందించునట్టిది (గు).

అపనరణేన అని త్యనేనే త్యపానః. విణ్మూత్రాదులను త్రోసిపుచ్చుటచే దీనిచే జీవించును (క్షీ).

3. సమానః అ. పుం. సమ్య గనం త్యనేన. దీనిచేత లెస్సగా బ్రతుకుదురు. సర్వత్ర అన్నగాది నయతీతి వా. దేహమం దంతట నెత్తురు మొదలైనవానిని పొందించునది గు).

ఆనమంతాత్ అనిత్యనేన. దీనిచే చక్కగా జీవించును (క్షీ).

4. ఉదానః అ. పుం. భాషణాదిసామర్థ్యజనతాత్ ఊర్ధ్వ మనం త్యనేనేతి. మాటలాడుట మొదలైన సామర్థ్యమును కలుగజేయుటవలన ఊర్ధ్వప్రదేశమున దీవిచే బ్రతుకుదురు. ఉత్ ఊర్ధ్వ మానయతి. శబ్దాదుల నూర్ధ్వమునకు తెచ్చునది (గు).

5. వ్యానః అ. పుం. విశేష మనం త్యనేన. దీనిచేత విశేషముగా బ్రతుకుదురు. వినయతీతి వ్యానః. శరీరమం దంతట నుండునది (గు)

ఇమే = ఈ ప్రాణాది శబ్దములు, శరీరస్థాః = శరీరమం దుండెడి వాయువుల పేర్లు. ఈ వాయువు లుండెడి ప్రదేశములు — హృది ప్రాణః, గుదే అపానః, సమానో నాభి నంస్థితః, ఉదానః కంఠదేశస్థః, వ్యానః సర్వ శరీరగః. ప్రాణము హృదయమునం దుండి, గర్భమునం దన్నాదులను ప్రవే శింపజేయుచుండును. అపానము గుదస్థానమునం దుండి విణ్మూత్రరేతస్సుల నధోముఖము నొందించును. సమానము నాభియం దుండి అన్నాదుల జీర్ణము నొందించును. ఉదానము కంఠస్థానమునం దుండి భాషణాదులను పుట్టించును. వ్యానము సర్వశరీరమునం దుండి స్వేదాస్రుజ్మి మేషాదులను పుట్టించును (గు).

రంహస్తరసీ తు రయః స్యదః

జవః-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. రంహఃన్. న. రంహ త్యనేన రంహఃం. 'రహి గతౌ'. దీనిచేత జనము గమనయుక్తమగును (గు).

రమతేఽనేన వా. దీనిచే క్రీడింతురు. (రా)

2. తరఃన్. న. తరత్యనేన తరఃం. 'తృ ప్లవనతరణయోఃం'. దీనిచేత జనము తరించుచున్నది (గు).

3. రయఃఅ. పుం. రయ త్యనేనేతి. "రయ గతౌ" దీనిచేత జనము గమనయుక్తమగును (గు).

రిణాతి రయతే వాఽనేన (క్షీ). "రీ గతిరేషణయోఃం" "రయ గతౌ" (రా)

4. స్యదఃఅ. పుం. స్యందతేఽనేనేతి. "స్యందూ ప్రస్రవణే". దీనిచేత గమనయుక్తమగును (గు).

5. జవఃఅ. పుం. జవ త్యనేనేతి. 'జు గతౌ'. జనము దీనిచేత పరుగిడును. వాయుధర్మత్వా త్తదసంతరనిరూపణమ్. వాయుధర్మ మగుటచే వెనువెంటనే చెప్పబడినది. (గు).

జవతేఽనేన. 'జుజ్ గతౌ' (వి).

ఈ 5 గమనవేగము పేర్లు.

అథ శీఘ్రం త్వరితం లఘు క్షిప్ర మరం ద్రుతమ్. 64
సత్వరం చపలం తూర్ణ మవిలంబిత మాశు చ.

1. శీఘ్రమ్ అ. న. శీఃశయనం జిఘ్రతి హరతీతి. 'శీఙ్ స్వప్నే'. 'ఘ్రా గంధోపాదానే'. శయనమును హరించునది. శీఘ్రంతే యేన తత్ శీఘ్రమ్. 'శీఘ్ర వ్యాప్తౌ'. దీనిచేత వ్యాపింతురు (గు).

శింఘతి వ్యాప్నోతి (క్షీ). శింఘతి యేన ధర్మేణ శీఘ్రమ్. "శిఘి వ్యాప్తౌ' వ్యాపింపజేయునది (వి). 'శిఘి ఆఘ్రాణే' (రా).

రంహ ఆదయఃసవేగగతివచనాఃశీఘ్రాదయస్తు ధర్మవచనా ఏవ. అత ఏవ "శీఘ్రం పచతీతి" ప్రయోగఃన తు "జవం పచతీతి". ఇతి వదంతి. వస్తుతస్తు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

రంహఃప్రభృతయో వేగాఖ్యగుణపరాః, శీఘ్రాదయస్తు కాలాల్పత్వపరాః—ఇతి. 'రంహః' మొదలైనవి వేగముగా పోవుటను తెలుపును. శీఘ్రాదులు ధర్మమును మాత్రమే తెలుపును. కావుననే "శీఘ్రం పచతి" అని ప్రయోగమున్నది కాని 'జవం పచతి' అని ప్రయోగము లేదు అందురు. వాస్తవమున, రంహః మున్నగునవి వేగమను గుణమును తెలుపును. శీఘ్రాదులు కాలమయొక్క అల్పత (తక్కువకాలము) ను తెలుపును. (రా).

2. త్వరితమ్ అ. న. త్వరం త్యనేనేతి. "ఞా త్వరా సంభ్రమే". దీనిచేత సంభ్రమింతురు(గు).

త్వరతే స్మ (క్షీ). త్వరతే అనేన. 'ఞా త్వరా సంభ్రమే' (వి).

3. లఘు ఉ. న. లంఘ్యతేఽనేనేతి లఘు. "అఘి లఘి గత్యాక్షేపే"- దీనిచేత లంఘింపబడును (గు).

లంఘతే ఇతి లఘు. "లఘి గతౌ" (రా).

4. క్షిప్రమ్ అ. న. క్షిప్యతేఽనేనేతి క్షిప్రమ్. "క్షిప ప్రేరణే". దీనిచేత ప్రేరేపింపబడుదురు (గు).

క్షిపతీతి క్షిప్రమ్. ప్రేరించునది (క్షీ).

5. అరమ్ అ. న. ఇయర్త్యనేనే త్యరమ్. 'ఋ గతౌ'. దీనిచేత నడతురు(గు).

ఆర మవ్యయమ్. అర్తే రచి వా నామే త్యన్యే. 'అరమ్' అనునది అవ్యయము. ఋ ధాతువున కచ్ప్రత్యయము చేర్చగా ఏర్పడిన నామపద మని కొందరు (క్షీ). ఋచ్ఛతి అనేన అరమ్. దీనిచే పోవుదురు (వి).

6. ద్రుతమ్ అ. న. ద్రవం త్యనేనేతి ద్రుతమ్. 'ద్రు గతౌ'. దీనిచేత పరుగెత్తుదురు (గు).

ద్రవతి స్మ (క్షీ).

7. సత్వరమ్ అ. న. త్వరయా సహ వర్తత ఇతి. త్వరతో కూడినది (గు).

8. చపలమ్ అ. న. చోప త్యనేనేతి. 'చుప మందాయాం గతౌ'. దీనిచేత జనము చపల మగును (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

9. తూర్ణమ్ అ. న. త్వర త్యనేనేతి. 'ఞీ త్వరా సంభ్రమే' తురతేఽనేనేతి తూర్ణమ్. 'తుర త్వరణే'. దీనిచేత జనము త్వరిత మగును (గు).

త్వరతే స్మ (రా).

10. అవిలమ్బితమ్ అ. న. న విలంబ్యతేఽనేన. 'లబి ఆలంబనే'. దీనిచేత విలంబము లేకయుండును (గు).

న విలంబతే స్మ (క్షీ). న విలంబతేఽస్మాత్ (వి). విలంబతే స్మ ఇతి విలంబితమ్. 'లబి అవస్రంసనే'. న విలంబితమ్ (రా).

11. ఆశు ఉ. న. అశ్నుతే అనేనే త్యాశు. 'అశూ వ్యాప్తౌ'. దీనిచేత వ్యాపింతురు (గు).

ఈ 11 తొందర పేర్లు.

సతతానారతాక్షాన్త సన్తతావిరతానిశమ్. 65
నిత్యానవరతాజస్ర మపి-

1. సతతమ్ అ. న. సంతన్యతే ఽ నేనేతి. 'తను విస్తారే'. దీనిచేత విస్తరింప జేయబడుచున్నది (గు).

సంతన్యతే స్మ (క్షీ).

2. అనారతమ్ అ. న. న విద్యతే ఆరతం విరామో యస్మిన్ త దనారతమ్. ఆరత మనగా తెరపి; అది లేనిది (గు).

ఆఙ్పూర్వో రతి ర్విరామే. అవిద్యమాన మారతం యస్మిన్ (రా).

3. అక్షాన్తమ్ అ. న. న విద్యతే క్షాంతిః యస్మిన్ తదక్షాన్తమ్. దీనియందు విక్షాంతి లేదు. న క్షామ్యత్యత్ర. 'క్షము తపసి ఖేదే చ'. దీనియందు బడలిక లేదు (గు).

4. సన్తతమ్ అ. న. సంతన్యతేఽనేనేతి సంతతమ్. దీనిచేత విస్తరింప జేయబడుచున్నది (గు).

5. అవిరతమ్ అ. న. న విద్యతే విరతిః విరామో యస్మిన్ తదవిరతమ్. విరతి యనగా తెంపు. అది లేనిది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నాస్తి విరత మస్య (వి).

6. అనిశమ్ అ న. నాస్తి నిశా విచ్ఛేదకాలః యస్మిన్ తదనిశమ్. రాత్రి వగలు అను భేదము లేనిది (గు).

నిశా = వ్యాపారరాహిత్య ముపచారాత్. నాస్తి నిశా ఽ స్మిన్ (రా).

7. నిత్యమ్ అ. న. నియతం భవతీతి నిత్యమ్. నియతమైనది (గు)

నియతం భవమ్ (క్షీ). నియమేన భవమ్ (రా).

8. అనవరతమ్ అ. న. న విద్యతే అవరతం విరామో యస్మిం స్తత్. ఆవరత మనగా ఎడతెగుట. అది లేనిది (గు).

9. అజస్రమ్ అ. న. న జస్యతే న విచ్ఛిద్యతే ఇతి. 'జసు ఉపక్షయే'. విచ్ఛేదము లేనిది (గు).

న జస్యతి. 'జసు మోక్షణే' (రా).

ఈ 9 ఎడతెగని యునికికి పేర్లు.

అథాతిశయో భరః,

అతివేల భృశాత్యర్థాతిమాత్రోద్గాఢ నిర్భరమ్. 66

తీవ్రైకాన్తనితాన్తాని గాఢబాఢదృఢాని చ.

1. అతిశయః అ. పుం. అతిశేతే అనేనే త్యతిశయః. "శీఙ్ స్వప్నే". అన్నియు దీనిచేత నతిశయింపబడును (గు).

అతిశేతే జయతి అనేన (క్షీ). సతతం = క్రియాన్తరై రవ్యవధానమ్. అతిశయస్తు పౌనఃపున్యమ్ ఇతి భేదః. అతిశేతే ఇతి, అతిశయనం వా అతిశయః (రా).

2. భరః అ. పుం. బిభర్తీతి. 'భృఞ్ భరణే' అన్నిటిని భరించునది (గు).

భరః = పూర్ణతా (క్షీ). భరతీతి భరః; భరణం భరః వా. (రా).

3. అతివేలమ్ అ. న. వేలా మర్యాదా, తా మతిక్రాంతమ్. మర్యాద నతిక్రమించినది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

4. భృశమ్ అ. న. భిభర్తీతి భృశమ్. 'భృష్ భరణే'. భరించునట్టిది(గు).

భృశతే ఇతి భృశమ్. 'భృశు భ్రంశు అధఃపతనే' అంతర్భావిత ణ్యర్థాత్ కః (రా).

5. అత్యర్థమ్ అ. న. అర్థం విషయ మతిక్రాంతమ్. మితిమీరినది (గు).

అర్థో నివృత్తిః, విషయో వా. త మతిక్రాంతమ్. అర్థ మనగా మరలుట లేదా విషయము. దానిని మీరినది (రా).

6. అతిమాత్రమ్ అ. న. మాత్రం స్తోక మతిక్రాంతమ్. అల్పమును మించినది (గు).

అతిక్రాంతం మాత్రామ్ (క్షీ).

7. ఉద్గాఢమ్ అ. న. ఉద్గాహతే ప్రాదుర్భవతీతి. 'గాహూ విలోడనే'. ఉన్నతమై తోచునట్టిది (గు).

8. నిర్భరమ్ అ. న. నిశ్శేషో భరో యస్మిన్ తత్. ఇందు సమస్తమైన భరము నిశ్శేషమై ఉండును (గు).

9. తీవ్రమ్ అ. న. తీవతీతి తీవ్రమ్. 'తీవ స్థౌల్యే' అధికమై యుండునది(గు).

10. ఏకాన్తమ్ అ. న ఏకః అంతః నిశ్చయో యత్ర తత్ ఏకాన్తమ్. ముఖ్యమైన నిశ్చయము కలది (గు).

11. నితాన్తమ్ అ. న. నితరాం తామ్యతీతి నితాంతమ్. 'తము గ్లానౌ కాంక్షాయాం చ'. మిక్కిలి కాంక్షించునట్టిది (గు).

12. గాఢమ్ అ. న. గాహతే గాఢమ్. 'గాహూ విలోడనే'. కలియబెట్టునది (గు).

13. బాఢమ్ అ. న. బాహతే ఇతి బాఢమ్. 'బాహృ ప్రయత్నే'. యత్నము చేయబడునట్టిది (గు).

14. దృఢమ్ అ. న. దృహతీతి దృఢమ్. 'దృహ వృద్ధౌ'. ప్రకాశించునట్టిది(గు).

ఈ 14 అతిశయమైన క్రియకు (క్రియాతిశయమునకు) నామములు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

క్లీబే శీఘ్రా ద్యసత్త్వే స్యాత్ త్రిష్వేషాం భేద్యగామి యత్. 67

శీఘ్రాదయో దృఢాంతా శ్శబ్దాః అసత్త్వే గుణవాచిత్వే క్రియావిశేషణత్వే వా క్లీబే నపుంసకలింగే ఏవ స్యుః. శీఘ్రశబ్దము మొదలు దృఢ శబ్ద పర్యంతము గల శబ్దములు క్రియావిశేషణములును, గుణవాచకములును నైనపుడు నపుంసకలింగములు. క్రియావిశేషణత్వే యథా-శీఘ్రం భుంక్తే = త్వరగా భుజించుచున్నాడు. సతతం గచ్ఛతి = ఎల్లప్పుడు నడచుచున్నాడు. క్షిప్రం కరోతి = త్వరగా చేయుచున్నాడు ఇత్యాదులు. గుణవృత్తిత్వే యథా-అశ్వస్య శీఘ్రం = అశ్వముయొక్క- వడి. తూలస్య లఘు = దూదియొక్క- చులకన మొదలైనవి. అత్ర అతిశయభరశబ్దా తు పుంలింగా ఏవ. పుంలింగేన నిర్దేశాత్. గంధస్య అతిశయః, పుష్పాణాం భర ఇత్యాది. అతిశయభరశబ్దములు సదా పుంలింగములు. పుంలింగముచే నిర్దేశింపబడుటవలన. ఉదా-గంధస్య అతిశయః, పుష్పాణాం భరః. త్రిష్వేషాం భేద్యగామి యత్. ఏషాం శీఘ్రాదిపదానాం మధ్యే యత్ శబ్దస్వరూపం భేద్యగామి (సత్త్వగామి) విశేష్యగామి - తత్ త్రిషు లింగేషు భవతి. శీఘ్రాదిపదములలో నేది విశేష్యలింగమును పొందునో, అది 3 లింగములయందును వర్తించును. తద్యథా - శీఘ్రః అశ్వః = వడిగల గుఱ్ఱము, క్షిప్రా జరా = త్వరగా నల్లుకొనునట్టి ముదిమి. సతతం సుఖమ్ = ఎడలేని సుఖము మొదలైనవి. (గు).

'అతిశయం పచతి' ఇతి ప్రయోగస్తు క్రియావిశేషణత్వాత్ కర్మత్వేన ద్వితీయయా. క్లీబతా తు న, నియతలింగత్వాత్. 'అతిశయం పచతి' అను ప్రయోగమున 'అతిశయం' అనుట క్రియావిశేషణ మగుటచే కర్మగా ద్వితీయ వచ్చుటచే. అంతేకాని నపుంసకత్వముచే కాదు. 'అతిశయః' అనునది నియత లింగము (పుంలింగము మాత్రమే) (రా).

కుబేర శ్రవ్యపుష్పకనభో యక్షరాడ్ గుహ్యకేశ్వరః,
మనుష్యధర్మా ధనదో రాజరాజో ధనాధిపః. 70

కిన్నరేశో వైశ్రవణః పౌలస్త్యో నరవాహనః,
యక్షైకపిం గైలబిల శ్రీద పుణ్యజనేశ్వరాః. 71

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. కుబేరః అ. పుం. కుత్సితం బేరం శరీరం యస్య సః. బేర మనగా శరీరము. కుత్సిత మైన శరీరము కలవాడు (గు).

కుత్సితం బేరం దేహోఽస్య. కుష్ఠిత్వాత్. కుష్ఠవ్యాధిగ్రస్తుడు కాన కుత్సితమైన శరీరము కలవాడు (షీ). కుంబతి ధనమ్. 'కుబి ఆచ్ఛాదనే' ధనము దాచువాడు (రా).

2. త్ర్యంబకసఖః అ. పుం. త్ర్యంబకస్య శివస్య సఖా. శివుని సఖుడు (గు).

3. యక్షరాట్ జ్. పుం. యక్షేషు రాజతే. 'రాజృ దీప్తౌ'. యక్షులకు ప్రభువై ప్రకాశించువాడు (గు).

4. గుహ్యకేశ్వరః అ. పుం. గుహ్యకా నిధిగోపకాః. తేషా మీశ్వరః. గుహ్యకులు నిధిరక్షకులు, వారికి ప్రభువు (గు).

గుహ్యం కాయతి. 'కై శబ్దే'. నిధిని కాపాడువాడు - గుహ్యకుడు. గుహ్యకానా మీశ్వరః. (రా).

5. మనుష్యధర్మా న్. పుం. మనుష్యాణాం ధర్మ ఇవ ధర్మః ఆచారో యస్య సః. మనుష్యులయొక్క ఆచారమువంటి ఆచారము కలవాడు (గు).

మనుష్యస్యేవ ధర్మాః శ్మశ్రులత్వాదిః అస్య. మనుష్యులకు వలె మీసములు మున్నగునవి కలవాడు (షీ).

6. ధనదః అ. పుం. ధనం దదాతీతి. 'డు దాఞ్ దానే'. ధనము నిచ్చువాడు. ధనం దయతే రక్షతీతి వా. 'దేఙ్ రక్షణే'. ధనమును రక్షించువాడు (గు).

7. రాజరాజః అ. పుం. రాజ్ఞాం యక్షాణాం రాజా. జక్కుల రేడు (గు).

8. ధనాధిపః అ. పుం. ధనస్య అధిపః. ధనమునకు అధిపతి (గు).

9. కిన్నరేశః అ. పుం. కిన్నరాణా మీశః. కిన్నరులకు ప్రభువు (గు).

10. వైశ్రవణః అ. పుం. విశేషేణ శృణోతీతి విశ్రవాః. తస్యాపత్యమ్. విశేషముగా వినెడివాడు విశ్రవస్సు. అతని కొడుకు వైశ్రవణుడు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

11. పౌలస్త్యః అ. పుం. పులస్త్యస్య గోత్రాపత్యమ్. పులస్త్యుని వంశమునందు పుట్టినవాడు (గు).

పులస్తే ర్గోత్రాపత్యమ్. 'పులస్తి' యను మహర్షి వంశమున పుట్టినవాడు. (క్షీ).

12. నరవాహనః అ. పుం. నరో వాహనం యస్య సః. నరుడు వాహనముగా కలవాడు (గు).

13. యక్షః అ. పుం. యక్ష్యతే పూజ్యత ఇతి యక్షః. 'యక్ష పూజాయామ్'. పూజింపబడువాడు. యక్షజాతిత్వా ద్వా. యక్షజాతియందు పుట్టినవాడు (గు).

ఈం లక్ష్మీ మక్ష్ణోతి వ్యాప్నోతి. 'అక్షూ వ్యాప్తౌ'. సంపదను వ్యాపించువాడు. యజతి శివమ్. శివుని పూజించువాడు. ఇజ్యతే లోకేన వా. లోకముచే పూజింపబడువాడు. (రా).

14. ఏకపిఙ్గః అ. పుం. ఏకం చక్షుః గౌరీశాపాత్ పింగళవర్ణం జాతం యస్య సః. పార్వతీదేవి శాపమువలన పచ్చనైన ఒక కన్ను కలవాడు (గు).

ఏకపింగః పింగశైకనేత్రః. అతో భాగురిణా 'హర్యక్ష' ఉక్తః (క్షీ).

15. ఐలబిలః అ. పుం. ఇలబిలాయాః స్త్రియాః అపత్యమ్. ఇలబిల యనెడు స్త్రీయొక్క కొడుకు. లడయో రభేదాత్ ఇడబిట్ భ్రాతా అస్యేతి ఐడబిడః. ఇడబి ట్టనెడి తమ్ముడు కలవాడు (గు).

16. శ్రీదః అ. పుం. శ్రియం దదాతీతి. 'డు దాఞ్ దానే' సంపద నిచ్చువాడు (గు).

శ్రియం దయతే. "దేఙ్ ప్రతిదానే' (రక్షణే). ధనమును కాపాడువాడు (రా)

17. పుణ్యజనేశ్వరః అ. పుం. పుణ్యజనాః యక్షా వా రాక్షసా వా. తేషా మీశ్వరః. యక్షులు గాని, రాక్షసులు గాని పుణ్యజను లనబడుదురు. వారల కీశ్వరుడు (గు).

ఈ 17 కుబేరుని పేర్లు.

అస్యోద్యానం చైత్రరథం

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. చైత్రరథమ్ అ. న. చిత్రరథో నామ గంధర్వరాజః.తేన నిర్మితమ్. చిత్ర రథు డను గంధర్వరాజు చేత నిర్మింపబడినది (గు).

చిత్రరథేన నిర్వృత్తమ్ (రా).

ఈ 1 కుబేరుని ఉద్యానము పేరు.

పుత్రస్తు నలకూబరః.

1. నలకూబరః అ. న. నలస్యేవ కూబరో రథావయవో యస్య సః. నలుని యొక్క రథావయవమువంటి రథావయవము కలవాడు. నలే కమలే కూయతే కీర్త్యతే ఇతి నలకూః. లక్ష్మీః. 'కూ శబ్దే''. తయా ప్రీయతే ఆభిలష్యతే వా. 'ప్రీఙ్ తర్పణే కాంతౌ చ ' నల మనగా కమలము. అందు కీర్తింపబడునది లక్ష్మి. అమెచేత కోరబడువాడు (గు).

నడః కూవరం రథావయవోఽస్య - నడకూబరః. ఒక విధమగు తృణ జాతికి చెందిన నొగ (రథావయవము) కలవాడు (క్షీ.)

త్రికాండశేషే తు — 'పుత్రౌ తు నలకూబరౌ' ఇత్యుక్తమ్. తత్తు 'నాసత్యౌ' ఇతివ దౌపచారికం బోధ్యమ్. నలకూబరమణిగ్రీవయో స్తత్పుత్రయోః పురాణ ప్రసిద్ధత్వాత్. 'నలకూబరమణిగ్రీవా వితి ఖ్యాతౌ శ్రియాన్వితౌ' ఇతి భాగవతమ్. త్రికాండశేషమునుబట్టి నలుడు కూబరుడు కుబేరుని ఇద్దరు కుమారులు. నాసత్యు లని అశ్వినీదేవత లిరువురకును పేరయినట్లు, నలకూబరౌ అని ఉభయు లకు ఔపచారికమైన ఏకనామము కావచ్చును. నలకూబర-మణిగ్రీవులు కుబేర పుత్రులని పురాణప్రసిద్ధి (రా).

ఈ 1 కుబేరుని కొడుకు పేరు.

కైలాసః స్థానమ్—

1. కైలాసః అ. పుం. కేలీనాం సమూహః కైలమ్. తేన ఆస్యతే స్థీయతే ఇతి కైలాసః. 'ఆస ఉపవేశనే'. కేలి సమూహము కైలము, దానిచేత ఉండబడునది. ఆ శిరసి శివయో ర్లాసో నృత్య మస్మిన్నితి వా. శిఖరభాగమందు పార్వతీ పర మేశ్వరుల నాట్యము కలది. కేలయో ర్జలభూమ్యోః ఆసనం స్థితిః యస్య

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కేలానః = స్ఫటికం; తస్యాయం కైలాసః. జలభూములయం దుండునది కనుక కేలాసము అనగా స్ఫటికము. దాని సంబంధమైనది (గు).

కే జలే లసన మస్య. నీటియం దిది విలసిల్లును (క్షీ).

ఈ 1 కుబేరస్థానమునకు పేరు.

అలకా పూః-

అలకా ఆ. స్త్రీ. అలయతి భూషయతి స్వస్థాన మిత్యలకా. 'అల భూషణ పర్యాప్తి శక్తి వారణేషు'. తా నుండు చోటు నలంకరించునది (గు).

ఈ 1 కుబేరుని పట్టణమునకు పేరు.

విమానం తు పుష్పకమ్. 70

1. పుష్పకమ్ అ. న. పుష్పకమివ పుష్పకమ్. పుష్పకమువలె నుండునది. కుబేరుని విమానము (గు).

పుష్ప్యతి. 'పుష్ప వికసనే'. వికాసము పొందునది (రా).

ఈ 2 కుబేరుని విమానము పేరు.

స్యా త్కిన్నరః కింపురుష స్తురఙ్గవదనో మయుః.

1. కిన్నరః అ. పుం. కించిన్నరః కిన్నరః. ఇతని శరీరము కొంచెము నరాకారమై యుండును. కుత్సితో నరో వా. అశ్వముఖత్వము విజాతీయము కనుక కుత్సితమైన నరుడు (గు).

2. కింపురుషః అ. పుం. కించిత్ పురుషః కింపురుషః. ఇంచుక మానుషాకృతి కలవాడు (గు).

కుత్సా చ కస్యచి న్నరముఖాశ్వకాయత్వాత్, కస్యచి దశ్వముఖ నర శరీరత్వాత్. నిందింపదగియుండుట యొకనిలో నరముఖము - అశ్వశరీరము చే అగుచో వేరొకనిలో అశ్వముఖము - నరశరీరములు కలిగియుండుట చేత (రా).

3. తురఙ్గవదనః అ. పుం. తురంగస్యేవ వదనం యస్య సః. గుర్రము

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

యొక్క ముఖమువంటి ముఖము కలవాడు (గు).

4. మయుఃఉ. పుం. మయతే వినిమయత ఇతి మయుఃఉ. 'మేజ్ ప్రణిధానే'. కామరూపి కనుక రూపవినిమయము చేసికొనువాడు.

మయతే వినిమయతే. 'మయ గతౌ' (వి) మినోతి ఇతి మయుఃఉ. 'డు మిఞ్ ప్రక్షేపణే' (రా).

ఈ 4 కిన్నరుల పేర్లు.

నిధి ర్నా శేవధిఃఇ

1. నిధిఃఇ. పుం. నితరాం ధీయతే అస్మిన్నితి నిధిఃఇ. 'డు ధాఞ్ ధారణ పోషణయోఃఇ' మిక్కిలి రక్షింపబడునది (గు).

నియతం ధీయతే (క్షీ). నితరాం దధాతి పోషయ త్యనేన. నిధీయతే వా. 'ధి ధారణే' (రా).

2. శేవధిఃఇ. పుం. శేవం స్థాప్యధనం ధీయతేఽస్మి న్నితి. శేవ మనగా స్థాప్యధనము. అది దీనియందు ఉంచబడును. నా = పుంలింగము. ఇది కాకాక్షి న్యాయముచేత నిధిశేవధిశబ్దములు రెంటియందును అన్వయించుచున్నది (గు).

శేవ్యతే శేవం స్థాప్యధనం ధీయతేఽస్మిన్ (క్షీ). శే కల్యాణే మోహే వా. తస్యావధిఃఇ అథవా శేతే అనేన శేవం సుఖమ్. శేవం ధీయతేఽస్మిన్. శేవ మనగా శుభము లేక మోహము దాని కవధి. లేదా శేవమున సుఖము. అది యిందు కలదు కాన శేవధి (రా).

ఈ 2 నిధి పేర్లు.

భేదాఃపద్మశఙ్ఖాదయో నిధేఃఇ. 71

[మహాపద్మశ్చ పద్మశ్చ శఙ్ఖో మకరకచ్ఛపౌ, (33)
ముకున్దకున్దనీలాశ్చ వరశ్చ నిధయో నవ.] (34)

పద్మశంఖాదయో నిధేర్భేదాఃఇ. పద్మశంఖాదులు నిధిభేదముల నామములు.

1. పద్మఃఅ. పుం. పద్యత ఇతి పద్మఃఅ. 'పద్ఌ గతౌ సేవాయాం చ.' సేవింపబడునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పద్మా లక్ష్మీ రస్మిన్న స్తి. ఇందు పద్మ ఆనగా లక్ష్మీ కలదు (రా).

2. శఙ్ఖః అ. పుం. దుఃఖం శమయతీతి శంఖః. 'శము ఉపశమనే'. దుఃఖమును శమింపజేయునది (గు).

శామ్య త్యంబు దుఃఖం వా ధ్మాతే నానేన. ఇది యూదుటచే జలము గాని, దుఃఖముగాని శమించును(రా).

3. మహాపద్మః అ. పుం. మహాంశ్చాసౌ పద్మశ్చ. గొప్పదైన పద్మము (గు).

4. మకరః అ- పుం. మకర ఇవ గ్రహీతు మశక్యత్వాత్ మకరః. మొసలి వలె గ్రహింప నశక్య మైనది. (గు).

5. కచ్ఛపః అ. పుం. కూర్మవత్ స్థితత్వాత్ కచ్ఛపః. కూర్మమువలె నుండునది (గు).

6. ముకున్దః అ. పుం.
7. కున్దః అ. పుం.
} కమనీయత్వాత్ ముకున్దః. కున్దశ్చ. ఒప్పుచుండునది కనుక ముకుందము. కుందమును (గు).

8. నీలః అ. పుం. నితరాం ఈద్యతే నీలః. 'ఈడ స్తుతౌ'. మిక్కిలి కొనియాడబడునది (గు).

9. వరః అ. పుం. ప్రియత ఇతి వరః 'వృఞ్ వరణే' వరింపబడునట్టిది. పా. చర్చా. చర్చ్యతే ఇతి చర్చా 'చర్చ అధ్యయనే'. స్మరింపబడునది (గు).

ఇవి నవనిధు లనబడును.

... — ...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. వ్యోమవర్గము

ద్యోదివౌ ద్వే స్త్రియా మభ్రం వ్యోమ పుష్కర మమ్బరమ్,
నభోఽన్తరిక్షం గగన మనన్తం సురవర్త్మ ఖమ్. 1
వియ ద్విష్ణుపదం వా తు పుం స్యాకాశవిహాయసీ,
[విహాయసోఽపి నాకోఽపి ద్యురపి స్యా త్త్ర దవ్యయమ్, (1)
తారాపథ శ్శబ్దగుణో మేఘుద్వారం మహాబిలమ్]. (2)

1. ద్యౌ: ఓ. స్త్రీ.
2. దివ్ వ్. స్త్రీ. } దీవ్యతీతి ద్యౌ:, దివ్ చ, 'దివ్ క్రీడాదౌ' ప్రకాశించునది(గు).

3. అభ్రమ్ అ. న. న భ్రమతి అమూర్తత్వాత్ అభ్రమ్. 'భ్రమ చలనే' అమూర్త మైనందున చలింపనిది. న భ్రాజత ఇత్యభ్రమ్. 'భ్రాజృ దీప్తౌ'. అమూర్త మైనందున ప్రకాశింపనిది (గు).

న బిభర్తి కించిత్. 'డు ధాఞ్ ధారణపోషణయోఃఁ'. ఏమియు భరించ దు. యద్వా అపో భ్రంశం త్యస్మాత్. దీనినుండి జలము పడును. యద్వా అభ్రతి స్థైర్యం గచ్ఛతి. 'అభ్ర వభ్ర మభ్ర చర గత్యర్థాఃఁ' స్థిరముగా నుండునది.

4. వ్యోమన్. న. విశ్వం వ్యయతి సంవృణోతీతి వ్యోమ. 'వ్యేఞ్ సంవరణే' విశ్వమును వ్యాపించునది. విశేషేణ అవతి అవకాశదానేనేతి. 'అవ రక్షణే' విశేషముగా అవకాశ మిచ్చి రక్షించునది. (గు).

5. పుష్కరమ్ అ. న. పుష్ణతి అవకాశ మితి పుష్కరమ్. 'పుష పుష్టౌ' అవకాశమును పోషించునది. పుష్క- ముదకం రాతీతి వా. 'రా దానే'. ఉదకము నిచ్చునది (గు).

పుష్ణాతీతి పుష్కరమ్. 'పుష పుష్టౌ'. పోషించునది (వి).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

6. అమ్బరమ్ అ. న. అమ్బతే శబ్దాయత ఇతి. 'అబి శబ్దే'. శబ్దగుణక మగుటవలన ప్రాయుచుండునది (గు)

7. నభః న్. న. మేఘైః న భాతీతి. 'భా దీప్తౌ' మబ్బులచేత ప్రకాశింపనిది.

న బభస్తి భాతి (క్షీ). నహ్యతే మేఘైః. 'ణహ బంధనే'. మేఘములచే బంధింపబడును. నభతే ఇతి నభః. 'ణభ హింసాయామ్' హింసించునది(రా).

8. అన్తరిక్షమ్ అ. న. అన్తః ఈక్ష్యతే జగదస్మిన్ని త్యంతరిక్షమ్. 'ఈక్ష దర్శనే'. దీని లోపలను జగత్తు చూడబడును. అంతః ఔషాణి నంత్యస్మిన్నితి. నక్షత్రము లిందు గలవు (గు).

ద్యావాపృథివ్యో రంత రీక్ష్యతే వా. "ఈక్ష దర్శనే" భూమి స్వర్గముల నడుమ అగపడునది (క్షీ).

9. గగనమ్ అ. న. గచ్ఛం త్యనేన దేవాః ఇతి గగనమ్. "గమ్ఌ గతౌ" దీని మార్గమువలన దేవతలు పోవుదురు. గచ్ఛ త్యత్ర ఖగజాతి రితి వా. పక్షిజాతి యిచ్చట సంచరించును (గు).

గచ్ఛం త్యనేన, అస్మిన్ వా. (రా) దీనిచే లేదా దీనియందు సంచరింతురు (రా).

10. అనన్తమ్ అ. న. న విద్యతేఽంతో యస్య తత్ అనంతమ్. అంతము లేనిది (గు).

11. సురవర్త్మ న్. న. సురాణాం వర్త్మ. సురలయొక్క మార్గము (గు).

12. ఖమ్ అ. న. ఖనతి జ్ఞానమితి ఖమ్. నీరూపత్వా ద్దుర్జ్ఞేయ మిత్యర్థః. 'ఖను అవదారణే' రూపము లేనిది కనుక బుద్ధిచేత తెలియగూడనిది (గు).

ఖన్యతే ఇతి ఖమ్ (క్షీ). ఖబతి అస్మిన్. 'ఖర్బ గతౌ' (రా).

13. వియత్ త్. న. వియచ్ఛతి నోపరమతే ఇతి. 'యము ఉపరమే' ఎడ తెగక యుండునది (గు).

వియచ్ఛతి న విరమతి వియత్ (క్షీ). వి విశ్వతః ఏతి వ్యాప్నోతి ఇతి వియత్. 'ఇణ్ గతౌ'. ఎల్లెడల వ్యాపించునది (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

14. విష్ణుపదమ్ అ. న. విష్ణోః పదం విష్ణుపదమ్. విష్ణువునకు స్థానము (గు).

విష్ణోః పదం ఆస్పదం స్వరూపం వా. విష్ణువునకు ఆస్పదము లేక స్వరూపము (రా).

15. ఆకాశమ్ అ. ష్ణ. ఆసమంతాత్ కాశన్తే సూర్యాదయః అత్రేతి వ్యాకాశమ్. 'కాశృ దీప్తౌ'. దీనియం దంతటను సూర్యాదులు ప్రకాశింతురు. ఆసమంతాత్ కాశత ఇతి వా. అంతట ప్రకాశించునది (గు).

16. విహాయాః స్. ష్ణ. విశేషేణ హయతి గచ్ఛతి సర్వ మస్మిన్నితి విహాయాః. 'హయ గతౌ'. దీనియందు విశేషముగా నన్నియు సంచరించును. జిహీతే సర్వం విహాయాః 'ఓ హాఙ్ గతౌ'. సర్వము దీనిని పొందును (గు).

విజహాతి సర్వమ్ (క్షీ). విశేషేణ హాయయతి గమయతి విమానాదీన్. 'హయ గతౌ' విమానాదులను విశేషించి పోవజేయునది. విజహాతి భువం వా. భూమిని వీడునది (రా).

అభ్రశబ్దాది సర్వం క్లీబమ్. ఆకాశవిహాయశ్శబ్దౌ పుంలింగే చ. ఇచ్చట ఆకాశవిహాయశ్శబ్దములకు రెంటికి 'వా పుంసి' అనుటవలన షష్ఠాంతరమందు పుంలింగమును కలదు.

ఈ 16 ఆకాశము పేర్లు. (రా).

.....

3. దిగ్వర్గము

దిశస్తు కకుభః కాష్ఠా ఆశాశ్చ హరితశ్చ తాః.

1 దిశః శ్. స్త్రీ. దిశం త్యవకాశ మితి దిశః. 'దిశ అతిసర్జనే' అతిసర్జనం దానమ్. అవకాశము నిచ్చునవి. ప్రాచీయం దక్షిణేయ మిత్యతిదిశ్యంత ఇతి వా. ప్రాగ్దక్షిణాదిభేదములచేత వ్యపదేశింపబడునవి (గు).

భాగురిమతేన టాపి దిశా ఇత్యపి.

2. ककుభः భ్. స్త్రీ. కేన సూర్యేణ స్కుభ్నంతి ద్యోతంత ఇతి ककుభः. సూర్యునిచేత ప్రకాశించునవి. కం ఉదకం వాయుం వా స్కుభ్నంతి విస్తార

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

యంతీతి కకుభః. 'స్కుభి ధ్యుతా విస్తారే చ'. ఉదకమునైనను గాలినైనను విస్తరింపజేయునవి (గు).

కకతే ఇతి కకుప్. 'కక లౌల్యే'. కేన ఆదిత్యేన జలేన వా కుత్సితాని భాని నక్షత్రాణి అత్రేతి. సూర్యుడు లేక నీటిచే కాంతిహీనములైన చుక్కలు కలది. టాబన్తోఽపి 'ककुभा' ఇతి కేచిత్. ककुభా అని ఆకారాంత స్త్రీలింగరూపమును కలదని కొందరు (రా).

3. కాష్ఠాఃఆ స్త్రీ కాశన్తే ఇతి కాష్ఠాః. 'కాశృ దీప్తౌ' ప్రకాశించునవి (గు).

4. ఆశాఃఆ. స్త్రీ. ఆసమంతాత్ అశ్నువత ఇత్యాశాః. 'అశూ వ్యాప్తౌ' వ్యాపించి యుండునవి (గు).

5. హరితఃత్. స్త్రీ. హరంతి తమాంసీతి హరితః. 'హృఞ్ హరణే'. తమస్సులను హరించునట్టివి. హర్యతే ఆభి రప్రతీతిరితి హరితః. వీనిచే అజ్ఞానము హరింపబడును (గు)

తాః ఇతి తచ్ఛబ్దసాహచర్యాత్ దిగ్వాచకాః పంచ స్త్రీలింగాః. తాః అనెడి తచ్ఛబ్ద సాహచర్యమువలన ఈ దిగ్వాచకశబ్దములు 5 ను స్త్రీలింగములు.

ఈ 5 దిక్కులకు పేర్లు.

ప్రాచ్యవాచీ ప్రతీచ్య స్తైః పూర్వదక్షిణపశ్చిమాః,
ఉత్తరా దిగుదీచీ స్యాత్-

1. ప్రాచీఈ. స్త్రీ. ప్రాక్ ప్రథమం అంచత్యస్యాం రవి రితి ప్రాచీ. ప్రథమమున సూర్యుడు ఈ దిక్కున పొడమును కనుక ప్రాచి (గు).

ప్రాథమ్యే ప్రశబ్దోఽత్ర. ప్రాంచతి ప్రాప్నోతి సూర్యమ్. 'అఞ్చు గతి పూజనయోః'. మొదటగా ఈ దిక్కు సూర్యుని పొందుచున్నది (రా).

2 అవాచీఈ. స్త్రీ. అవాక్ అంచతి దక్షిణాయనే నాస్యాం రవి రిత్యవాచీ. మధ్యాహ్నమున సూర్యుడు దీనిని పొందును కనుక అవాచి (గు).

మధ్యేఽర్కోఽఞ్చ త్యస్యామ్. అవో మధ్యార్థే. ఈ దిక్కున పగటి నడుమ సూర్యుడు పొడమును. అపాచీతి కాత్యః జపాదిత్వాత్ (క్షీ). పా-అపాచీ. అహ్నో

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మధ్యేఽఞ్చ త్యస్యామ్. అప ఇత్యవ్యయం మధ్యార్థే. అపదిశ మితివత్. అపాంచతి సూర్యమ్ ఇత్యుచితమ్. అవాచీ త్యపపాఠ ఏవ. అవపూర్వ స్యాఞ్చతే రధోముఖీభావే వృత్తేః. స్వామీ త్వవశబ్దన్య మధ్యార్థతా మాహ. అప అను అవ్యయము మధ్య మను అర్థము కలది. కావున అపాచీ అనునదియే తగిన పాఠము. అవాచీ అనునది అపపాఠము. అవ పూర్వకమగు అఞ్చ్ధాతుపునకు తల పంచుట అర్థము. క్షీరస్వామి అవ శబ్దమునకు మధ్యమను అర్థము చెప్పెను (రా).

3. ప్రతీచీ ఈ. స్త్రీ. ప్రతి పశ్చాత్ దివసావసానే అస్యాం అంచతి సూర్యో ఽస్తమేతీతి ప్రతీచీ. 'అఞ్చ్ గతిపూజనయోః.' సాయంకాలమందు సూర్యుడు ఈ దిక్కున అస్తమించును కనుక ప్రతీచి (గు).

ప్రతి పశ్చాత్ దినా న్తేఽఞ్చతి సూర్యమ్. సూర్యోఽస్యామ్ ఇతి తు దుష్టమ్ (రా).

4. ఉదీచీ ఈ. స్త్రీ. ఉత్ ఊర్ధ్వ మఞ్చ త్యస్యా ముత్తరాయణేన రవిరి త్యుదీచీ. దీనియందు సూర్యుడు త్తరాయణముచేత నూర్ధ్వగతి పొందును (గు).

ఉత్తర మఞ్చ త్యర్కమ్. ఉత్కా న్తం దృష్టిపథ మఞ్చతి సూర్యం వా. అస్యామితి తు న యుక్తమ్ (రా).

ప్రాచీ, అవాచీ, ప్రతీచీ, ఉదీచీ ఇతి పూర్వ దక్షిణ పశ్చిమో త్తరదిశాం క్రమేణ నామాని. ప్రాచి, అవాచి, ప్రతీచి, ఉదీచి అనునవి క్రమముగా తూర్పు దక్షిణము, పడమర, ఉత్తరము ఈ దిక్కులకు పేర్లు (గు).

1. పూర్వా ఆ. స్త్రీ. పూర్వత్వాత్ పూర్వా. మొదటిది (గు).

ఇతరదిగ్భ్యశ్చ ఆద్యా పూర్వా (వి).

2. దక్షిణా ఆ. స్త్రీ. దక్షతే వర్ధతే దక్షిణా. 'దక్ష వృద్ధౌ' వృద్ధి పొందునట్టిది. (గు).

3. పశ్చిమా ఆ. స్త్రీ. పశ్చా దృవా పశ్చిమా. వెనుకదిక్కు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

4. ఉత్తరా ఆ. స్త్రీ. ఉత్తరతి మేర్వాదిభ్య ఇత్యుత్తరా. 'తృ ప్లవన తరణయోః. మేర్వాదులను దాటియుండునది (గు).

ఉదూర్ధ్వం తరం త్యత్ర. ఇచట ఊర్ధ్వమున కేగుదురు (రా).

క్రమముగా 4 దిక్కులకు పేర్లు.

దిశ్యం తు త్రిషు దిగ్భవే,
[అవాగ్భవ మవాచీన ముదీచీన ముదగ్భవమ్, (3)
ప్రత్యగ్భవం ప్రతీచీనం ప్రాచీనం ప్రాగ్భవం త్రిషు.] (4)

1. దిశ్యమ్ అ. న. దిశి భవమ్. దిక్కులయందు పుట్టినది దిశ్య మనబడును. త్రిషు లింగేషు వర్తతే. (అవాక్ దక్షిణస్యాం భవం అవాచీనం - దక్షిణదిక్కున పుట్టినది. ఉదక్ ఉత్తరస్యాం భవం ఉదీచీనం - ఉత్తర దిక్కున పుట్టినది. ప్రత్యక్ ప్రతీచ్యాం భవం ప్రతీచీనం - పశ్చిమమున పుట్టినది. ప్రాక్ ప్రాచ్యాం భవం ప్రాచీనమ్ - తూర్పున పుట్టినది. ఏతే త్రిషు వర్తంతే. ఇవి మూడు లింగముల యందును వర్తించును) (గు).

ఇన్ద్రో వహ్నిః పితృపతి ర్నైర్ఋతో వరుణో మరుత్, 2
కుబేర ఈశః పతయః పూర్వాదీనాం దిశాం క్రమాత్

ఇంద్రాదయ ఈశాంతా అష్టౌ శబ్దాః క్రమాత్ పూర్వాదీనాం దిశాం విదిశాం చ పతయః. ఇంద్రుడు, అగ్ని, యముడు, నిర్ఋతి, వరుణుడు, వాయువు, కుబేరుడు, ఈశానుడు వీర లేనమండ్రు వరుసగా తూర్పు మొదలైన యెనిమిది దిక్కులకు పాలకులు (గు).

ఐరావతః పుణ్డరీకో వామనః కుముదోఽఞ్జనః, 3
పుష్పదన్త స్సార్వభౌమ స్సుప్రతీకశ్చ దిగ్గజాః.

1. ఐరావతః అ. పుం. ఇరా ఆపః అస్మిన్ సంతీతి ఇరావాన్ సముద్రః, తస్మిన్ జాతః. సముద్రమునందు పుట్టినది (గు).

2. పుణ్డరీకః అ. పుం. పుండరీకవర్ణత్వాత్ పుండరీకః. తెల్లతామరవంటి కాంతి కలది. పుణతి శోభత ఇతి వా. 'పుణ శుభకర్మణి చ' ప్రకాశించునట్టిది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3. వామనః అ. పుం. వామనత్వా ద్వామనః. పొట్టిది కనుక వామనము. వాఁపుం వల్లు శరీర మస్యాస్తీతి వా. అందమైన శరీరము కలది (గు).

వాయు మాత్మానం మన్యతే. తన్ను వాయువుగా తలంచునది (వి).

4. కుముదః అ. పుం. కుం పృథ్వీం మోదయతీతి కుముదః. 'ముద హర్షే' భూమిని సంతోషింపజేయునట్టిది. కుముదవర్ణత్వాత్ కుముదః. తెల్లకలువ వంటి వన్నె కలది (గు).

క్వా మోదతే. భూమిపై సంతోషించునది (రా).

5. అఞ్జనః అ. పుం. అఞ్జనాభత్వా దంజనః. కాటుకవన్నె కలది. అనక్తి గచ్ఛతి ప్రకాశతే వా. 'అంజూ వ్యక్తి శ్లక్ష్ణ కాంతి గతిషు'. లెస్సగా నడచునది లేక ప్రకాశించునది (గు).

6. పుష్పదన్తః అ. పుం. పుష్పవత్ ప్రకాశమానౌ దంతౌ యస్య సః పుష్ప దంతః. పుష్పములవలె ప్రకాశించునట్టి దంతములు కలది (గు).

7. సార్వభౌమః అ. పుం. సర్వభూమ్యాం విదితః సమస్తభూమియందు ఎరుగ బడినది (గు).

8. సుప్రతీకః అ. పుం. శోభనాః ప్రతీకా అవయవా యస్య సః. మంచి అవయవములు కలది (గు).

దిగ్గజాః అ. పుం. దిక్షు గజాః దిగ్గజాః. దిక్కులయం దుండు గజములు (గు).

ఈ 8 వరుసగా అష్టదిగ్గజముల పేర్లు.

కరిణ్యోఽభ్రముః కపిలా పిఙ్గలాఽనుపమాః క్రమాత్, 4
తామ్రపర్ణీ శుభ్రదన్తీ చాఞ్జనా చాఞ్జనావతీ.

1. అభ్రముః ఉ. స్త్రీ. న భ్రమతి న్వం వల్లభం హిత్వా కుత్రచి న్న గచ్ఛతీ త్యభ్రముః. "భ్రము చలనే" తన మగని విడిచి కదలనిది. అభ్రేషు మాతి వర్తత ఇత్యభ్రముః. 'మాఙ్ మానే వర్తనే చ'. మేఘములయం దుండునది (గు).

న భ్రామ్యతి. మంథరగామినీ త్యర్థ ఇతి వా. మెల్లగా పోవునది (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. కపిలా ఆ. స్త్రీ. కపిలవర్ణత్వాత్ కపిలా. కపిలవర్ణము కలిగినది. కామ్యత ఇతి కపిలా. కోరబడునది (గు).

3. పిఙ్గలా ఆ. స్త్రీ. పింగలవర్ణత్వాత్ పింగలా. పింగళవర్ణము కలది (గు).

4. అనుపమా ఆ. స్త్రీ. న విద్యతే ఉపమా యస్యా సాఽ అనుపమా. తనకు సాటిలేనిది (గు).

శ్రేష్ఠత్వా న్నాస్త్యుపమాఽస్యాఃశ్రేష్ఠమైనది కనుక దీనికి సాటి లేదు(రా).

5. తామ్రపర్ణీ ఈ. స్త్రీ. తామ్రపర్ణాఖ్యౌషధీసాహచర్యాత్ తామ్రపర్ణీ. తామ్రపర్ణ మనెడి ఓషధితో కూడినది (గు).

పా—తామ్రకర్ణీ. తామ్రౌ కర్ణౌ యస్యాఃసా. ఎఱ్ఱని చెవులు కలది (రా).

6. శుభ్రదన్తీ ఈ. స్త్రీ. శోభనౌ దంతౌ యస్యా స్సా శుభ్రదంతీ. చక్కని దంతములు కలది (గు).

7. అఙ్గనా ఆ. స్త్రీ. శోభనా న్యఙ్గాని యస్యా స్సా. అనగా మంచి అవయవములు కలది (గు).

అఙ్గతి. 'అగి గతౌ'. చక్కగా పోవునది (రా). పా. అఞ్జనా. అంజనగిరి సదృశత్వాత్ అంజనవర్ణత్వాద్వా అంజనా. అంజనపర్వతసమానమౌటవలన నైనను, కాటుకవన్నె కలదౌటవలన నైనను అంజన (గు).

8. అఞ్జనావతీ ఈ. స్త్రీ. అంజనాకారో వర్ణోఽస్యా అస్తీతి అంజనావతీ. కాటుక వంటి దేహకాంతి కలది (గు).

ఈ 8 వరుసగా అష్టదిగ్గజముల భార్యల పేర్లు.

క్లీబావ్యయం త్వపదిశం దిశోర్మధ్యే విదిక్ స్త్రీయామ్. 5

1. అపదిశమ్ అ. న. దిశో ర్మధ్యమ్ అపదిశం క్లీబ మవ్యయం చ. ఇది నపుంసకమును, అవ్యయమును. దిక్కులయొక్క మధ్యము (గు).

2. విదిక్ శ్. స్త్రీ. దిగ్భ్యో విగతా విదిక్. రెండు దిక్కులవలన విగతమైనది. విశిష్టా దిక్ విదిక్. విశిష్టమైన దిక్కు.

ఈ 2 ను ఆగ్నేయము మొదలగు మూలల పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అభ్యన్తరం త్వన్తరాళం-

1. అభ్యన్తరం అ. న. అన్తర మవకాశ మభిగతమ్ అభ్యన్తరమ్. అవకాశము కలిగినది (గు).

2. అన్తరాలమ్ అ. న. అంతర మవకాశం లాతి త్యంతరాలమ్. అవకాశము నిచ్చునది (గు).

ఈ 2 ను అష్టదిఙ్మధ్యవాచకములు. ఉపచారముచేత కేవలమధ్యవాచకములును (గు).

చక్రవాలం తు మణ్డలమ్.

1. చక్రవాలమ్ అ. న. చక్రస్యేవ వాలః సంవరణ మస్యేతి చక్రవాలమ్. 'వల సంవరణే'. చక్రమువంటి వలయము కలది. చక్రాకారేణ వాలతే వర్తతే. చక్రాకారముగా నుండునది (గు).

చక్రాకారేణ వాలతే చక్రవాలమ్. వాడతే వా. 'వాడృ అప్లావ్యే'. (క్షీ).

2. మణ్డలమ్ అ. న. మండయ త్యలంకరోతీతి మండలమ్. 'మడి భూషాయామ్'. అలంకరించునది. (గు).

మండ్యతే మండలమ్ (క్షీ). మండం భూషాం లాతి ఇతి వా. అలంకరించునది (రా).

చక్రవాళమండలశబ్దౌ మండలాకారదిక్సమూహనామనీ. దిఙ్మండలమిత్యాదిప్రయోగః. ఉపచారా దన్యత్రాపి మండలాకారవస్తువాచకౌ చ. చక్రవాళమండలశబ్దములు మండలాకార దిక్సమూహవాచకములు. ఉపచారమువలన కేవల మండలాకార వస్తువాచకములు (గు).

అభ్రం మేఘో వారివాహః స్తనయిత్ను ర్వలాహకః, 6
ధారాధరో జలధర స్తటిత్వాన్ వారిదోఽంబుభృత్,
ఘనజీమూత ముదిర జలముగ్గ్రూమయోనయః. 7

1. అభ్రమ్ అ. న. అపః బిభర్తి త్యభ్రమ్. 'భృఞ్ భరణే'. ఉదకమును భరించునది. న భ్రంశం త్యాపోఽస్మా దిత్యభ్రమ్. 'భ్రంశ గతౌ'. ఉదకములు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దీనినుండి కొరతపడవు. అనగా దీనియందు లేకపోవు. అపో రాతీ త్యభ్రమ్. 'రా దానే' ఉదకము నిచ్చునది. అభ్రతి గచ్ఛతీత్యభ్రమ్'. 'అభ్ర గతౌ'. -సంచరించునది (గు).

2. మేఘఃఅ. పుం. మేహతీతి మేఘఃం. 'మిహ సేచనే'.- తడుపునది (గు).

3. వారివాహఃఅ. పుం. వారి వహతీతి వారివాహఃం. 'వహ ప్రాపణే'.-జలమును వహించునది (గు).

4. స్రనయిత్నుఃఅ. పుం. స్రనయతీతి స్రనయిత్నుఃం. 'స్రన గదీ దేవశబ్దే'. -ప్రోయునది (గు).

5. వలాహకఃఅ. పుం. బలం జహాతీతి బలాహకఃం. 'ఓహాక్ త్యాగే'. వబయో రభేదాత్ వలాహకఃం. -బలమును విడువనిది (గు).

బలాకాభి ర్హీయతే బలాకఃం, వారివాహకో వా. -నీటిని వహించునది. (క్షీ). బలం న జహాతీతి బలానామ్ ఉదకమ్, తదస్యా స్తీతి బలాహకఃం. -బలమును విడువనిది బలాహము అనగా నీరు. ఆ నీరు కలది (వి). బలాకాభి ర్హాయతే గమ్యతే. "ఓ హాఙ్ గతౌ". -కొంగలు తిరుగునది.

బలేన హీయతే ఆహాయతే వా (రా).

6. ధారాధరఃఅ. పుం. జలధారాణాం ధరఃం ధారాధరఃం. "భృఞ్ ధరణే". -జలధారలను ధరించునది (గు).

7. జలధరఃఅ. పుం. జలస్య ధరఃం జలధరఃం. -జలమును ధరించునది (గు).

8. తటిత్వాన్ త్. పుం. తటితఃం అస్య సన్తీతి తటిత్వాన్. -మెరుపులు కలది (గు).

9. వారిదఃఅ. పుం. వారి దదాతీతి వారిదఃం. "డు దాఞ్ దానే". -ఉదకము నిచ్చునది (గు).

10. అమ్బుభృత్ త్. పుం. అంబు బిభర్తి త్యంబుభృత్. 'భృఞ్ భరణే' -ఉదకమును ధరించునది (గు).

12. ఘనఃఅ. పుం. హంతి తాపమితి ఘనఃం. -తాపమును పోగొట్టునది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వాయునా హన్యత ఇతి వా. 'హన హింసాగత్యోః' -వాయువుచేత కొట్టబడునది (గు).

12. జీమూతః అ. పుం. జీవన ముదకం మూయతే బధ్యతేఽత్ర జీమూతః. 'మూఙ్ బంధనే'. -ఉదకము దీనియందు బంధింపబడును (గు).

జీవనస్య జలస్య మూతః పుటబంధః. -జలమును నిలుపునది (క్షీ). జీవనం జలం మూతం బద్ధ మనేన. - జలము దీనిచే బంధింపబడినది (రా).

13. ముదిరః ఇ. పుం. మోదంతే అనేన కృషీవలాః ఇతి ముదిరః. 'ముద హర్షే' దీనిచేత పైరుపెట్టు కాపులు సంతోషింతురు (గు).

14 జలముక్ చ్. పుం. జలం ముంచతీతి జలముక్. 'ముచ్‌ృ మోక్షణే' ఉదకమును విడుచునది (గు).

15. ధూమయోనిః ఇ. పుం. ధూమః యోనిః కారణం యస్య సః. -ధూమము కారణముగా కలిగినది (గు).

యద్యపి శబ్దార్ణవే —

'మేఘాస్తు త్రివిధా స్తత్ర వహ్నిజా ధూమయోనయః,
నిశ్వాసజాస్తు జీమూతా స్తే జ్ఞేయా జీవరూపిణః.
యజ్ఞజాస్తు ఘనా ఘోరాః పుష్కరావర్తకాదయః'

ఇతి విశేషపరత్వ ముక్తం, తథా వ్యన్యత్రాపి వృత్తి ర్న విరుద్ధా (రా).

ఈ 15 మబ్బు పేర్లు.

కాదమ్బినీ మేఘమాలా-

1. కాదమ్బినీ ఈ. స్త్రీ. క ముదక మాదదతే కదంబా మేఘాః. తేఽత్ర సంతీతి కాదంబినీ. —జలమును పుచ్చుకొనునవి కనుక కదంబము లనగా మేఘములు. అవి కలిగినది (గు).

కదంబస్య వికారో వాస్త్యస్యామ్. (క్షీ). కడిమిచెట్లు పూయుట యను వికాసము కార్యరూపమున నిందు కలదు. కాదంబాః కలహంసాః అస్యాం సంతీతి. —కలహంస లిందు కలవు. కదంబాః పుష్ప్యంత్యత్రేతి వా. ఇందు కడిమిచెట్లు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పుష్పించును (వి). కాదంబాఃకలహంసాఃబలాకావన్మేఘమనుధావన్తి. తే సన్త్యస్యాఃకాదంబము లనగా కలహంసలు. అవి కొంగలవలె మేఘమువెంట పోవును. ఆ కలహంస లిందు కలవు (రా).

2. మేఘమాలా ఆ. స్త్రీ. మేఘానాం మాలా.-మేఘములయొక్క వరుస.

ఈ 2 మేఘపంక్తి పేర్లు.

త్రిషు మేఘభవేఽభ్రియమ్.

1. అభ్రియమ్ అ. త్రి. అభ్రే భవమ్ అభ్రియమ్. తచ్చ త్రిషు లింగేషు వర్తతే.-మేఘమువలన పుట్టినది (గు).

ఈ 1 మేఘమందు పుట్టిన జలాదులకు పేరు.

స్తనితం గర్జితం మేఘనిర్ఘోషో రసితాది చ. 8

1. స్తనితమ్ అ. న. స్తనతీతి స్తనితమ్. 'స్తన దేవశబ్దే'. - మ్రోయుచుండినది (గు).

2. గర్జితమ్ అ. న. గర్జతీతి గర్జితమ్. 'గర్జ శబ్దే' — గర్జించునది (గు).

3. మేఘనిర్ఘోషఃఅ. పుం. మేఘానాం నిర్ఘోషఃమేఘనిర్ఘోషఃమేఘముల యొక్క అతిధ్వని (గు).

4. రసితమ్ అ. న. రసతి శబ్దాయతే రసితమ్. 'రస శబ్దే'.- మ్రోయుచుండునది (గు).

రసితాది చేతి చశబ్దో వ్యభిచారప్రదర్శనార్థఃఖరస్య రసితం, పావకస్య హ్రసితమ్ ఇత్యాది (పా). ఆదినా ధ్వనిత హ్రాద రాసాదయఃఃః

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శమ్నేతి ప్రాచ్యాః. శమ్న(య)తి నయనం తేజ ఇతి వ్యాఖ్యాన్ (క్షీ). కృషివలానాం దుఃఖం శమయతీతి శమ్నా. 'శము ఉపశమనే'. - కృషివలుల దుఃఖమును శమింపజేయునది. కర్షకాణాం శం సుఖం పాతీతి వా.- కర్షకుల సుఖమును కాపాడునది. 'పా రక్షణే'. పా - సమ్నా. సమంతాత్ పాతీతి సంపా. -అంతటను కాపాడునది. సమ్యక్ పిబతి చాక్షుషం తేజ ఇతి వా. - నేత్రతేజ మును మ్రింగివేయునది. 'పా పానే'. (వి).

2. శతహ్రదా ఆ. స్త్రీ. శతధా హ్రాదతే శతహ్రదా. 'హ్రాద అవ్యక్తే శబ్దే' - అనేక విధములుగా అస్పుటమై మ్రోయుచుండునది (గు).

శతహ్రదోఽర్చి ర్విద్యతేఽస్యాః. (క్షీ). శతం హ్రదా విద్యంతే అస్యామ్ (వి). శతం హ్రదా అర్చీంషి. అగాధజలాశయా వా సంత్యస్యామ్. - పలు హ్రదములు లేక కాంతులు లేదా అగాధములైన జలాశయములు కలది (రా).

3. హ్రాదినీ ఈ. స్త్రీ. హ్రాదోఽస్యా అస్తీతి హ్రాదినీ.- అవ్యక్తశబ్దము కలిగినది (గు).

బడబాజ్యోతిష్మత్యా హ్రాదతే ఇతి హ్రాదినీ - సముద్రమందలి బడ బాగ్నిజ్వాలలచే అవ్యక్తధ్వని కలది (వి).

4. ఐరావతీ ఈ. స్త్రీ. ఇరా ఆపః సంత్యస్య ఇరావాన్ మేఘః. తస్మిన్ ఇరావతి భవా ఐరావతీ - ఇరావంతము మేఘము. అందు పుట్టినది (గు).

ఐరావతోఽభ్రగో నాగః, తస్య స్త్రీ ఐరావతీ.- ఇరావత మనగా ఆకాశమున పోవు ఏనుగు. దాని భార్య ఐరావతి (క్షీ).

5. క్షణప్రభా ఆ. స్త్రీ. క్షణం ప్రభా యస్యాః సా క్షణప్రభా. -క్షణమాత్రము ప్రకాశించునది (గు).

6. తడిత్ త్. స్త్రీ. ప్రభయా తమాంసి తాడయతీతి తడిత్. 'తడ ఆఘాతే'. -అంధకారమును పోగొట్టునది. ప్రభయా నయనాని తాడయతీతి తడిత్. -కాంతిచేత కన్నుల మూయింపజేయునది (గు).

7. సౌదామనీ ఈ. స్త్రీ. సుదామ్నా ఐరావతేన సహ వర్తత ఇతి సౌదామనీ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

—సుదామ అనగా ఐరావతము, దానితో కూడియుండునది. సుదామ్నా ఆద్రిణా ఏకదిక్ సౌదామనీ..సుదామ మనెడి పర్వతముతో గూడ నొకదిక్కునం దుండునది. సుదామవ ద్దీర్ఘాకారోఽస్యా అస్తీతి వా..దండవలె దీర్ఘాకారము కలది (గు).

సుదామ్ని మేఘే భవా..సుదామ అనగా మేఘము. దానియందు పుట్టినది (రా).

8. విద్యుత్ త్. స్త్రీ. విశేషేణ ద్యోతతే ఇతి విద్యుత్. 'ద్యుత దీప్తౌ'..మిక్కిలి ప్రకాశించునది (గు).

9. చఞ్చలా ఆ. స్త్రీ. చంచతీతి. 'చంచు గతౌ' - కదలునది (గు).

చంచం లాతి (?) (రా).

10. చపలా ఆ. స్త్రీ. చోపతీతి చపలా. 'చుప మందాయాం గతౌ'.- మెల్లగా పోవునది. (గు).

ఈ 10 మెరుపు పేర్లు.

స్ఫూర్జథు ర్వ్రజనిర్ఘోషే-

1. స్ఫూర్జథుః ఉ. పుం. స్ఫూర్జతీతి స్ఫూర్జథుః. 'టు ఓ స్ఫూర్జా వ్రజనిర్ఘోషే'. —మిక్కిలి మ్రోయునది (గు).

2. వ్రజనిర్ఘోషః అ. పుం. వ్రజస్య నిర్ఘోషః..వజ్రాయుధముయొక్క మ్రోత. పా—వ్రజనిష్పేషః. పా—వ్రజనిర్ఘాతః ఇతి చ. (గు).

నిష్పేషః సంఘట్టోత్థశబ్దః. అశన్యాఘాత ఇత్యేకే. ఏతేన వజ్రాశన్యో స్తడిద్భేదత్వం మన్యతే..నిష్పేషమనగా రాపిడివలన కలిగిన శబ్దము. పిడుగు పాటని కొందరు. దీనిచే వజ్రము, అశని యనునవి మెరుపులలో భేదమని తలంపబడుచున్నది (క్షీ).

ఈ 2 వజ్రపు మ్రోత పేర్లు.

మేఘజ్యోతి రిరంమదః.

1. మేఘజ్యోతిస్ న. మేఘస్య జ్యోతిః మేఘజ్యోతిః..మేఘసంబంధమైన అగ్ని (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. ఇరంమదః అ. పుం. ఇరయా జలేన మాద్యతి దీప్యత ఇతి ఇరంమదః. 'మదీ హర్షగ్లేపనయోః'. ఇర - యనగా జలము. దానిచేత వృద్ధిపొందునట్టిది (గు).

ధూమజ్యోతిస్సలిలమారుతాం సంఘ ఏవ మేఘః, తత్రత్యం జ్యోతి రావిర్భవత్ మేఘజ్యోతి రిత్యుచ్యతే. విద్యుదాఖ్యం బడబానలజ్యోతి రేవ న మేఘజ్యోతిః. తేన శమ్పా శతహ్రదేత్యాదిశబ్దా అభిలషితా ఇతి.- పొగ, వెలుగు, నీరు, గాలి వీని సమూహమే మేఘము. దానినుండి ఆవిర్భవించు జ్యోతియే మేఘజ్యోతి యనబడును. అది విద్యుత్తను పేరుగల బడబానలపు జ్యోతియే కాని మేఘజ్యోతి కాదు. అందుచే శంప, శతహ్రద మున్నగు శబ్దములును అభిలషితములైనవి (షీ). అన్యోన్యస్య సంఘట్టేన మేఘా న్నిస్సృత్య వృష్టాదౌ జ్యోతిః పతతి స ఇరంమదః. ఇరయా జలేన మాద్యతి దీప్యతే ఆబిందనత్వాత్. మేఘే త్యుపలక్షణమ్. తేన వాడవోఽపి. అత ఏవ 'మేఘాగ్న్యాది రిరంమదః'. ఇతి శబ్దార్ణవః. ఒక దాని నొకటి యెరసికొనుటచే మేఘమునుండి వెడలి చెట్లు మున్నగువానిపై పడునది ఇరమ్మదము ఇర (నీరు)చే వెలుగునది, నీరే ఇంధనముగ కలది కనుక. మేఘజ్యోతి యనుచోట మేఘశబ్ద ముపలక్షణము. కాన వాడవజ్యోతి అనియును. కావుననే మేఘాగ్న్యాది రిరంమదః' అని శబ్దార్ణవము (రా).

ఈ 2 వజ్రాగ్ని (పిడుగు) పేర్లు.

ఇన్ద్రాయుధం శక్రధనుః-

1. ఇన్ద్రాయుధమ్ అ. న. ఇంద్రస్య ఆయుధమ్.- ఇంద్రుని ఆయుధము(గు).

2. శక్రధనుః స్. పుం. శక్రస్య ధనుః-శక్రుని ధనుస్సు. మేఘప్రతిపలిత నానావర్ణస్య ధనురాకారేణ దృశ్యమానస్య సూర్యరశ్మే ర్నామనీ.- ఇది మేఘమున ప్రతిపలించి, నానావర్ణమై, ధనురాకారముగా నగపడుచున్న సూర్యరశ్మి (గు).

ఈ 2 ఇంద్రుని ధనుస్సు పేర్లు.

తదేవ ఋజు రోహితమ్. 10

తదేవ ఋజు రోహిత మిత్యుచ్యతే. - ఆ యింద్రధనుస్సు చక్కగా నుండునేని రోహిత మనబడును.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. రోహితమ్ అ. న. రోహతీతి రోహితమ్. 'రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే చ' - ప్రాదుర్భవించునది. రోహితవర్ణత్వాద్వా రోహితమ్. - రక్తవర్ణము కలది (గు).

'వక్ర మింద్రధనుర్ జ్ఞేయం ఋజు రోహిత మిష్యతే' ఇ త్యుత్పలమాలా. అథవా తదేవ ఋజురోహిత మిత్యుచ్యతే. 'ఋజురోహిత మిచ్ఛన్తి బుధాః శక్ర శరాసనమ్' ఇతి హలాయుధః. (పా).

ఈ 1 చక్కని ఇంద్రధనుస్సు పేరు. 'కొరడు' అని పా. వ్యాఖ్య పేర్కొనిన ఆంధ్రదేశీనామము (సం.)

వృష్టి ర్వర్షం-

1. వృష్టిః ఇ. స్త్రీ
2. వర్షమ్ అ. ప్న. } వర్షతీతి వృష్టిః వర్షం, చ. 'వృషు సేచనే' - తడుపు నట్టిది కనుక వృష్టి, వర్షము (గు).

వర్షశబ్దః అస్త్రీ (వి).

ఈ 2 వాన పేర్లు.

తద్విఘాతే వగ్రహావగ్రహౌ సమౌ.

1. వగ్రహః అ. పుం.
2. అవగ్రహః అ. పుం. } తద్విఘాతే వృష్టివిఘాతే వగ్రహావగ్రహశబ్దౌ వర్తేతే. అవగృహ్ణాతి ప్రతిబధ్నాతి వర్షమితి వగ్రహ అవగ్రహశ్చ. 'గ్రహ ఉపాదానే'.- వర్షమును ప్రతిబంధించునట్టిది కనుక వగ్రహము అవగ్రహమును.

వానకరవు పేర్లు.

ధారాసమ్పాత ఆసారః-

1. ధారాసమ్పాతః అ. పుం. ధారాణాం సంభూయ పతనం ధారాసంపాతః. -ఉదకధారలు కూడి యెడతెగక పడుట (గు).

2. ఆసారః అ. పుం. ఆసమన్తాత్ సరతీ త్యాసారః. 'సృ గతౌ'.- అంతట పడునట్టిది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శీకరోఽమ్బుకణాః సృతాః.

1. శీకరః అ. పుం. శీకతే సించతీతి శీకరః. 'శీకృ సేచనే'.- తడుపునది. శీతం కరోతీతి వా.-శీతమును చేయునది (గు).

సృతాః వాయునా ఇతస్తతః ప్రేరితాః అంబుకణాః శీకరాః. -గాలిచే నిటు నటు విసరబడిన వానచినుకులు శీకరములు (గు).

ఈ 1 నీటితుంపురుల పేరు.

వర్షోపలస్తు కరకా-

1. వర్షోపలః అ. పుం. వర్షస్య ఉపలః వర్షోపలః. -వానయొక్క శిల (గు).

2. కరకా ఆ. స్త్రీ. కృణోతి హినస్తి సస్య మితి కరకా, కరకశ్చ. 'కృఞ్ హింసాయామ్'. -పైరులను చెరచునది. కీర్యతే వాయునా భువీతి కరకా. 'కృ విక్షేపే' -వాయువుచేత వెదచల్లబడునది (గు).

మేఘచ్ఛన్నే ఽహ్ని దుర్దినమ్.

1. దుర్దినమ్ అ. న. మేఘచ్ఛన్నే ఽహ్ని దుర్దినశబ్దో వర్తతే.- మబ్బులచే కప్పబడిన దినము దుర్దిన మనబడును. దుష్టం దినం దుర్దినమ్ - దుష్టమైన దినము (గు).

ఈ 1 మబ్బుపట్టిన దినము పేరు.

అన్తర్ధా వ్యవధా పుంసి త్వన్తర్ధి రపవారణమ్, 12
అపిధాన తిరోధాన పిధా నాచ్ఛాదనాని చ.

1. అన్తర్ధా ఆ. స్త్రీ. అంతర్ధీయతే అనయా అంతర్ధా. 'డు ధాఞ్ ధారణపోషణయోః' -పదార్థము దీనిచేత అంతర్హితముగా ధరింపబడును (గు).

2. వ్యవధా ఆ. స్త్రీ. వ్యవధీయతే అనయా వ్యవధా.- పదార్థము దీనిచేత వ్యవహితముగా ధరింపబడును (గు).

3. అన్తర్ధిః ఇ. పుం. అంతః ధీయతే అనేన అంతర్ధిః. -దీనిచేత పదార్థము కానబడదు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

4. అపవారణమ్ అ న. అపవార్యతే అనేనే త్యపవారణమ్. 'వృఞ్ వరణే' -దీనిచేత పదార్థము కప్పబడును (గు).

5. అపిధానమ్ అ. న. అపిదధాతీ త్యపిధానమ్. — మిక్కిలి మరుగుపరచునది (గు).

6. తిరోధానమ్ అ. న. తిరో దధాతీతి తిరోధానమ్. - అడ్డమగునది (గు)

7. పిధానమ్ అ. న. పిదధాతీతి పిధానమ్. -మరు గగునట్టిది (గు).

8. ఆచ్ఛాదనమ్ అ. న. ఆచ్ఛాదయతీ త్యాచ్ఛాదనమ్. 'ఛద అపవారణే'. కప్పునది (గు).

ఈ 8 మునురుకొనుటకు పేర్లు.

హిమాంశు శ్చన్ద్రిమా శ్చన్ద్రి ఇన్దుః కుముదబాన్ధవః, 13
విధుః సుధాంశుః శుభ్రాంశు రోషధీశో నిశాపతిః,
అబ్జో జైవాతృకః సోమో గ్లౌ ర్మృగాఙ్కః కలానిధిః. 14
ద్విజరాజః శశధరో నక్ష త్రేశః క్షపాకరః.

1. హిమాంశుః ఉ. పుం. హిమాఃశీతాఃఅంశవో యస్య సఃహిమాంశుః. -చల్లని కిరణములు కలవాడు (గు).

2. చన్ద్రిమాఃస్. పుం. చంద్రేణ కర్పూరేణ మీయతే ఉపమీయత ఇతి చంద్రమాఃః. 'మాఙ్ మానే'..చంద్రమనగా కర్పూరము. దానితో పోల్చబడువాడు (గు).

ఆహ్లాదనా చ్చంద్ర శ్చాసౌ (మిమీతే కాలం మస్యతి పరిణమతే వా) మాశ్చ చంద్రమాఃః. మా అప్యుచ్యతే సత్యభామా భామేతివత్ (క్షీ). చందతీతి చంద్రఃః. 'చది ఆహ్లాదనే దీప్తౌ చ'. మిమీతే కాలమస్యేతి పరిమాణం కరోతీతి మాఃః. చంద్రశ్చాసౌ మాశ్చ (వి). చంద్రం కర్పూరం సాదృశ్యేన మాతి తులయతి. చంద్ర మాహ్లాదం మిమీతే నిర్మిమీతే ఇతి వా. 'మిమీతే అనందమ్' ఇతి మాఃచంద్రఃః. మాశ్చా సౌ చంద్రశ్చ చంద్రమాఃః (రా)-ఆహ్లాదము నిచ్చువాడు కనుక చంద్రుడు. అనందము కలిగించువాడు మాఃః. ఆహ్లాదమును, అనందము నిచ్చువాడు చంద్రమస్సు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3. చన్ద్రిః అ. పుం. చందయతీతి చంద్రః. 'చది ఆహ్లాదనే'.. సంతోషింప జేయువాడు (గు).

చన్దతి. 'చది ఆహ్లాదనే' (రా).

4. ఇన్దుః ఉ. పుం. ఉనత్తి తుషారకణై రితి ఇందుః. 'ఉందీ క్లేదనే'. -మంచుకిరణములచేత తడిపెడువాడు (గు).

5. కుముదబాన్ధవః అ. పుం. కుముదానాం బాంధవః.. కలువలకు చుట్టము (గు).

6. విధుః ఉ. పుం. దేవా ఏనం విశేషేణ ధయంతి పిబంతీతి విధుః. 'ధేట్ పానే'.. వేల్పు లీతని మిక్కిలి పానము చేయుదురు (గు).

7. సుధాంశుః ఉ. పుం. సుధారూపా అంశవో యస్య సః సుధాంశుః..అమృత రూపములైన కిరణములు కలవాడు (గు).

8. శుభ్రాంశుః ఉ. పుం. శుభ్రాః అంశవో యస్య సః శుభ్రాంశుః. - తెల్లని కిరణములు కలవాడు (గు).

9. ఓషధీశః అ. పుం. ఓషధీనా మీశః..వరి మొదలగు నోషధులకు ప్రభువు. (గు).

ఓషధీ రీష్టే ఆప్యాయకత్వా దోషధీశః.. ఓషధులను తృప్తి నొందించుట వలన వానికి ఈశుడు (క్షీ).

10. నిశాపతిః ఇ. పుం. నిశాయాః పతిః. -రాత్రికి రాజు (గు).

11. అబ్జః అ. పుం. అప్సు జాతః. 'జనీ ప్రాదుర్భావే'.. నీటియందు పుట్టినవాడు (గు).

అద్భ్యో జాతః. నీటినుండి పుట్టినవాడు (క్షీ).

12. జైవాతృకః అ. పుం. ఓషధీః జీవయతీతి జైవాతృకః. 'జీవ ప్రాణ ధారణే'.-పైరులను బ్రతికించువాడు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

13. సోమః అ. పుం. సూతే అమృత మితి సోమః. 'షూఙ్ ప్రాణిప్రసవే". - అమృతమును పుట్టించినవాడు. సూయత ఇతి వా సోమః. - ప్రతిపక్షము నందును పుట్టింపబడువాడు (గు).

14. గ్లౌః ఔ. పుం. ప్రతిమాసం గ్లాయతి క్షయతీతి గ్లౌః. "గ్లే మ్లే హర్ష క్షయే'. - ప్రతిమాసము క్షయించువాడు (గు).

14. మృగాఙ్కః అ. పుం. మృగః అంకో యస్య సః మృగాంకః..మృగము చిహ్నముగా కలవాడు (గు).

16. కలానిధిః ఇ. పుం. కలానాం నిధిః కలానిధిః— కళల కునికిపట్టు (గు).

కలాః నిధీయన్తేఽత్ర. "డు ధాఞ్ ధారణపోషణయోః".- కళ లితని యం దున్నవి (రా).

17. ద్విజరాజః అ. పుం. ద్విజానాం బ్రాహ్మణానాం రాజా ద్విజరాజః. - పుడమివేల్పుల రేడు (గు).

18. శశధరః అ. పుం. శశస్య ధరః శశధరః. - కుందేటిని ధరించినవాడు (గు).

19. నక్షత్రేశః అ. పుం. నక్షత్రాణా మీశః నక్షత్రేశః. -చుక్కల రేడు(గు).

20. క్షపాకరః అ. పుం. క్షపాం కరోతీతి క్షపాకరః. 'డు కృఞ్ కరణే' - రాత్రిని చేయువాడు (గు).

ఈ 20 చంద్రుని పేర్లు.

కలా తు షోడశో భాగో-

1. కలా ఆ. స్త్రీ. చంద్రస్య షోడశో భాగో యః స కలే త్యుచ్యతే. -చంద్రుని పదియారవ భాగము కళ యనబడును. కల్యతే సంఖ్యాయతే ఇతి కలా. 'కల సంఖ్యానే' - లెక్కపెట్టబడునది (గు).

కలయతి సంఖ్యాతీతి కలా. లెక్కించునది (షీ).

ఈ 1 చంద్రునిలోని పదియారవపాలు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

బిమ్బాఽశ్రీ మణ్డలం త్రిషు. 15

1. బిమ్బఃఅ. ప్న. బిమ్బతి విస్తారం ప్రాప్నోతీతి బింబఃం. 'బింబ ఆభోగే' -విస్తారమును చెందునది. బింబతి ప్రకాశత ఇతి వా బింబఃం. 'బింబ గతిప్రజనన కాంత్యసనఖాదనేషు'. - ప్రకాశించునది (గు).

వేతి శోభతే. 'పీ గతౌ' (రా).

2. మణ్డలమ్ అ. త్రి. మండయతి భూషయతీతి మణ్డలమ్. 'మడి భూషాయామ్' -అలంకరించునది (గు).

మండతి వ్యాప్నోతీతి మండలమ్. 'మడి భూషాయాం వ్యాప్తౌ చ'. --వ్యాపించునది (వి). మండయతి మండ్యతే వా. - అలంకరించునది లేదా అలంకరించబడునది (రా).

ఈ 2 సూర్యచంద్రుల మండలములు.

భిత్తం శకలఖణ్డే వా పుంస్యర్ధఃం-

1. భిత్తమ్ అ. న. భిద్యత ఇతి భిత్తమ్. 'భిదిర్ విదారణే'. - చీల్చబడునది (గు).

భిద్యతే స్మ (షీ).

2. శకలమ్ అ. ప్న. శక్యతే భేత్తుమితి శకలమ్. 'శక్ఌ శక్తౌ'. -భేదింప శక్యమైనది (గు).

శక్నోతి శక్యతే వా. (రా).

3. ఖణ్డమ్ అ. ప్న. ఖండ్యత ఇతి ఖండమ్, 'ఖడి ఖండనే' -త్రుంచబడునది (గు).

'ఖను అవదారణే'. ఈమన్తా డ్డఃం ఇతి వా (రా).

4. అర్ధఃం అ. పుం. అర్ధతి భేదం గచ్ఛతీ త్యర్ధఃం. 'అర్ధ గతౌ'. - భేదమును

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పొందునది. ఋధ్యతే ఛిద్యతే సముదాయోఽనేనేతి అర్ధః 'ఋధు వృద్ధౌ'. -దీనిచేత సముదాయము విభజింపబడును (గు)

ఋధ్నోతి ఇతి అర్ధః. ఆర్ధో భాగో నిర్దేశాత్ పుంసి. వాచ్యలింగ ఇత్యేకే. యట్టీకా—ఖండమాత్రవృత్తి తాయా మభిధేయలింగ ఇతి. సమప్రవిభాగే త్వర్ధం నపుంసకమ్ (క్షీ). ఆర్ధతి బేధం గచ్ఛతీ త్యర్ధః, 'ఆర్ధ గతౌ' (వి). ఋధ్నో త్యనేన ఇత్యర్ధః. విశేష్యనిఘ్నుః. (రా)

ఈ 4 భాగము పేర్లు.

అర్ధం సమేఽంశకే.

1. అర్ధమ్ అ. న. సగము పాలు. ఈ అర్ధశబ్దము శకలమును చెప్పునపుడు పుంలింగము. సగమును చెప్పునపుడు నపుంసకలింగము (గు).

చన్ద్రికా కౌముదీ జ్యోత్స్నా-

1. చన్ద్రికా ఆ. స్త్రీ. చంద్రోఽస్యాస్యా మితి చంద్రికా. -చంద్రయు క్తమైనది. (గు).

చంద్రోస్త్యస్యాఃు; చంద్రయతి వా చంద్రికా (రా).

2. కౌముదీ ఈ. స్త్రీ. కుముదానా మియం కౌముదీ, తద్వికాసహేతుత్వాత్. -కలువలు పుష్పించుటకు హేతువైనది కనుక కౌముది (గు).

3. జ్యోత్స్నా ఆ. స్త్రీ. జ్యోతి రస్యా మస్తీతి జ్యోత్స్నా-ప్రకాశము కలిగినది (గు).

ఈ 3 వెన్నెల పేర్లు.

ప్రసాదస్తు ప్రసన్నతా. 16

1. ప్రసాదః అ. పుం. ప్రసీదతీతి ప్రసాదః. 'షద్ విశరణగత్యవసాదనేషు' -ప్రసన్నమగుట (గు).

2. ప్రసన్నతా ఆ. స్త్రీ. ప్రసన్నస్య భావః.- ప్రసన్నత (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 2 నైర్మల్యము పేర్లు.

కలఙ్కా-ఙ్కౌ- లాఞ్ఛనం చ చిహ్నం లక్ష్మ చ లక్షణమ్,
[పాళిః కేతు ర్ధ్వజో లిఙ్గం నిమిత్తం వ్యఞ్జనం పదమ్, (3)
ప్రజ్ఞానం చాప్యభిజ్ఞానం లలామం చ లలామ చ.] (4)

1. కలఙ్కఃి అ. పుం. కల్యతే జ్ఞాయతే అనేనేతి కలఙ్కఃి. 'కల సంఖ్యానే'. -దీనిచేత పదార్థము తెలియబడును (గు).

కం బ్రహ్మాణం లఙ్కయతి హీనతాం గమయతి జ్ఞాపయతి వా. 'లకి గతౌ' - బ్రహ్మకు హీనతను కలిగించునది లేదా బ్రహ్మను తెలియ జేయునది. (రా).

2. అఙ్కఃి అ. పుం. అంక్యతే అనేనే త్యంకఃి. 'అకి లక్షణే'.- దీనిచేత పదార్థము లక్షింపబడును (గు).

3. లాఞ్ఛనమ్ అ. న. లాంఛ్యతే అనేనేతి లాంఛనమ్. 'లాఞ్ఛ్ లక్షణే' పదార్థము దీనిచేత లక్షింపబడును (గు).

4. చిహ్నమ్ అ. న. చహతీతి చిహ్నమ్. 'చహ పరికల్కనే'. -ఎరిగించునది. చహ్యత ఇతి చిహ్నమ్,-ఎరుగబడునది (గు).

చహయతీతి చిహ్నమ్ (క్షీ).

5. లక్ష్మ న్. న. } లక్ష్యతే అనేనేతి లక్ష్మ, లక్షణం చ. 'లక్ష
6. లక్షణమ్ అ న. } దర్శనాంకనయోఃి- పదార్థము దీనిచేత చూడబడును (గు).

లక్షయతీతి లక్ష్మ., లక్షణం చ. -చూపునది. (రా)

ఈ 6 గురుతు పేర్లు.

సుషమా పరమా శోభా-

1. సుషమా ఆ. స్త్రీ. సుష్ఠు సమం సర్వ మస్యాఃి సుషమా. -దీనికి సర్వము లెస్సగ సమమై యుండును (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ప్రకృష్టా కాంతిః సుషమా, సుష్ఠు సమేతి (క్షీ). శోభనం సమం సర్వ మనయా. - దీనిచే సర్వము చక్కగా నుండును (రా).

ఈ 1 శ్రేష్ఠమైన కాంతికి పేరు.

శోభా కా న్తి ర్ద్యుతి శ్ఛవిః. 17

1. శోభా ఆ. స్త్రీ. శోభయతీతి శోభా. 'శుభ శుంభ శోభార్థే'. -ప్రకాశింప జేయునది (గు).

శోభత ఇతి శోభా. 'శుభ శోభనే' (వి).

2. కా న్తిః ఇ. స్త్రీ. కామ్యత ఇతి కాంతిః. 'కము కాంతౌ'. -ఇది కోరబడు చున్నది కనుక కాంతి (గు).

కామ్యతే యయా కాంతిః (వి).

3. ద్యుతిః ఇ. స్త్రీ. ద్యోతత ఇతి ద్యుతిః. 'ద్యుత దీప్తౌ'. -ప్రకాశించునది.

'ద్యుత దీప్తౌ'. ద్యోతతేఽనయా. ద్యూయతే వా. 'ద్యు అభిగమనే' (రా).

4. ఛవిః ఇ. స్త్రీ. ఛ్యతి నాశయ త్యంధకార మితి ఛవిః. 'ఛో ఛేదనే'. -అంధకారమును పోగొట్టునది. ఛ్యతి నాశయ త్యశోభా మితి వా. -అశోభను పోగొట్టునది (గు).

ఛ్యతి, ఛిన త్త్యసారం వా ఛవిః. 'ఛో ఛేదనే'. 'ఛిదిర్ ద్వైధీకరణే'. -నిస్సారమును పోగొట్టునది (క్షీ).

శోభాసాహచర్యాత్ కాంత్యాదయః స్త్రీలింగాః. శోభాశబ్దముతోడి కూటమివలన కాంత్యాదిశబ్దములు 4 స్త్రీలింగములు.

ఈ 4 కాంతి పేర్లు.

అవశ్యాయస్తు నీహార స్తుషార స్తుహినం హిమమ్,
ప్రాలేయం మిహికా చ-

1. అవశ్యాయః అ. పుం. అవశ్యాయతే శైత్యం సంపద్యత ఇత్యవశ్యాయః.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'శ్యైఙ్ గతౌ'. — శైత్యమును పొందునది (గు).

అవశ్యాయతేఽవపతతి త్యవశ్యాయః. శ్యైఙ్ గతౌ' (వి). అవశ్యాయతే శైత్య మాపాద్యతే (రా).

2. నీహారః అ. పుం. నితరాం హ్రియతే అగ్నినా నీహారః. 'హృఞ్ హరణే' -అగ్నిచేత మిక్కిలి హరింపబడునది (గు).

నిహ్రియతే నీహారః (క్షీ). నితరాం హ్రియతేఽగ్నినా (వి).

3. తుషారః అ. పుం. తప్తం తోషయతీతి తుషారః. 'తుష తుష్టౌ'. - తాపము నొందినవానిని సంతోషింపజేయునది (గు).

తుష్యం త్యనేన తుషారః - దీనిచే జనులు సంతోషింతురు (క్షీ).

4. తుహినమ్ అ. న. తోహతి ఆర్దయతి పద్మమితి తుహినమ్. 'తుహిర్ ఆర్దనే'. - పద్మమును పీడించునది (గు).

5. హిమమ్ అ. న. హన్తి తాపమితి హిమమ్. 'హన హింసాగత్యోః'. తాపమును పోగొట్టునది (గు).

హినోతి వర్ధతే జల మనేనేతి హిమమ్ 'హి గతౌ వృద్ధౌ చ'..దీనిచే జలము పెరుగును (క్షీ).

6. ప్రాలేయమ్ అ. న. ప్రలయాత్ శరదంతా దాగతమితి ప్రాలేయమ్..ప్రళయ మనగా అంతము. శరత్కాలాంతమున వచ్చునది (గు).

ప్రలీయన్తే పదార్థా అత్రేతి హిమాద్రిః ప్రలయః. తత ఆగతమ్. -ప్రళయ మనగా హిమాద్రి. దానినుండి వచ్చినది. (రా).

7. మిహికా ఆ. స్త్రీ. మేహతి భువన మితి మిహికా. 'మిహ సేచనే'- భూమిని తడుపునది. పా - మహికా. మహ్యానే రాగిభి రితి మహికా. 'మహ పూజాయామ్'.. కాముకులచే పూజింపబడునది. పా-హిమికా. హినోతి వర్ధతే హిమికా. 'హి గతౌ వృద్ధౌ చ' - వృద్ధిని పొందునది (గు).

ఈ 7 మంచు పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అథ హిమానీ హిమసంహతిః. 18

1. హిమానీ ఈ. స్త్రీ. మహత్ హిమం హిమానీ. - అధికమైన మంచు (గు)

2. హిమసంహతిః ఇ. స్త్రీ. హిమస్య సంహతిః హిమసంహతిః. - మంచు సమూహము (గు).

ఈ 2 దట్టమైన మంచు పేర్లు.

శీతం గుణే-

1. శీతమ్ అ. న. శ్యాయతే శీతమ్. 'శ్యైఙ్ గతౌ'. -వ్యాపించునది. శీతం గుణవాచి క్లీబమ్ - శీతశబ్దము గుణమును చెప్పునపుడు నపుంసకలింగము (గు).

గుణే జాడ్యే శీతం క్లీబే (షీ). శ్యాయతఇతి శీతమ్. 'శ్యైఙ్ గతౌ' (వి). స్పర్శవిషయే శీతం నపుంసకమ్. దేవదత్తస్య శీతం వర్తతే (పా).

ఈ 1 చలి (చలువ) పేరు.

తద్వదర్థా స్సుషీమ శ్శిశిరో జడః,
తుషార శ్శీతల శ్శీతో హిమ స్స్యాన్యలింగకాః. 19

1. సుషీమః అ. త్రి. తద్వదర్థాః శీతగుణవద్వస్తువాచకాః సుషీమాదయః స ప్త అన్యలింగకాః విశేష్యలింగాః. - ఆ శీతగుణము గల పదార్థమును చెప్పెడు సుషీమశబ్దము మొదలగు 7 శబ్దములు విశేష్యలింగము కలవి. సుష్ఠు సీమా మర్యాదా యస్య సుషీమః. -చక్కని హద్దు గలది. పా - సుశీమః. శ్యాయత ఇతి సుశీమః. 'శ్యైఙ్ గతౌ' ఇతి తాలవ్యపాఠోఽప్యస్తి. - లెస్సగా వ్యాపించునది (గు).

పా. -సుషీమః. సుష్ఠు సీనోతి బధ్నాతి వ్యాపార మితి సుషీమః. 'షిఞ్ బంధనే' (వి).

2. శిశిరః అ. త్రి. శినోతి పద్మశోభా మితి శిశిరః. "శిఞ్ నిశాతనే". -పద్మముల కాంతిని చెరచునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శినో త్యర్థం శ్యాయతే వా శిరిరః (క్షీ). 'శశ ప్లుతగతౌ' అను ధాతువు నుండి నిష్పన్న మని (రా).

3. జడః అ. త్రి. జలయ త్యపవారయతీతి జడః. లడయో రభేదాత్. 'జల అప వారణే'. -ధైర్యమును నివారించునది (గు).

జలతీతి జడః. 'జల జాడ్యే' (?) (క్షీ). జడతీతి జడః. 'జల హూన్యే'. (?) దలయో రేకత్వస్మరణాత్ (వి). జలతి ఘనీభవతి. 'జల ఘాతనే' (రా).

4. తుషారః అ. త్రి. తప్తం తోషయతీతి తుషారః. 'తుష తుష్టౌ' -తప్తు డైన వానిని సంతోషింపజేయునది (గు).

తుష్య త్యనేనేతి తుషారః. -దీనిచే సంతోషించును (వి).

5. శీతలః అ. త్రి. శీతం లాతి దదాతీతి శీతలః. 'లా దానే'. — శీతము నిచ్చునది (గు).

6. శీతః అ. త్రి. శ్యాయతే శీతః. 'శ్యైఙ్ గతౌ'. -వ్యాపించునది (గు).

7. హిమః అ. త్రి. హినోతి వర్ధత ఇతి హిమః. 'హి గతౌ వృద్ధౌ చ'. -వృద్ధి నొందునది (గు).

ఈ 7 చల్లని వస్తువు పేర్లు.

ధ్రువ ఔత్తానపాదిః స్యాత్-

1. ధ్రువః అ. పుం. ధ్రువతీతి ధ్రువః. 'ధ్రువ స్థైర్యే'. -స్థిరమైనవాడు (గు).

2. ఔత్తానపాదిః ఇ. పుం. ఉత్తానపాదస్య అపత్యమ్ ఔత్తానపాదిః. - ఉత్తాన పాదుని కొడుకు (గు).

ఈ 2 ధ్రువుని పేర్లు.

అగస్త్యః కుమ్భసమ్భవః

మైత్రావరుణిః-

1. అగస్త్యః అ. పుం. అగం వింధ్యం స్యాయతి స్తంభయతీ త్యగస్త్యః.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'స్త్యై ష్ట్యై శబ్దసంఘాతయోః.' - అగ మనగా వింధ్యపర్వతము. దాని నణచిన వాడు. అగస్తి రితి పాఠాన్తరమ్ (గు).

అగ మస్యతీ త్యగస్తిః .-కొండను నియమించువాడు. (రా).

2. కుమ్భసమ్భవః అ. పుం. కుంభే సంభవో యస్య సః కుంభసంభవః.- కలశమందు పుట్టినవాడు (గు).

కుంభః సంభవః యస్య కుంభసంభవః (వి).

3. మైత్రావరుణిః ఇ. పుం. మిత్రావరుణయో రపత్యమ్. - మిత్రావరుణుల కొడుకు (గు).

ఈ 3 అగస్త్యుని పేర్లు.

అస్యైవ లోపాముద్రా సధర్మిణీ. 20

1. లోపాముద్రా ఆ. స్త్రీ. అస్యైవ అగస్త్యస్యైవ సధర్మిణీ పత్నీ లోపాముద్రే త్యుచ్యతే. -ఈ యగస్త్యుని భార్య లోపాముద్ర యనబడును. లోపయతి యోషితాం రూపాభిమాన మితి లోపా. ముద్రయతి స్రష్టుః సృష్టిమితి ముద్రా. లోపా చాసౌ ముద్రా చ లోపాముద్రా.- స్త్రీలయొక్క రూపాభిమానమును లోపింప జేయునది, బ్రహ్మసృష్టిని ముద్రింపజేయునదియును కనుక లోపాముద్ర. ముదం రాతీతి ముద్రా. 'రా ఆదానే'. సా న భవతీ త్యముద్రా. విరహే పతిశుశ్రూషా లోపే అముద్రా అసంతుష్టా లోపాముద్రా. -ముద్రయనగా సంతోషము నిచ్చునది. ముద్ర కానిది అముద్ర. భర్తృవిరహకాలమునందు పతిశుశ్రూష లేమిచేత సంతోషము లేనిది గనుక లోపాముద్ర (గు).

సధర్మిణీ ఈ. స్త్రీ. సమానః ధర్మః అస్యా అస్తీతి సధర్మిణీ. - పతితోడ సరియైన ధర్మము కలది (గు).

ఈ 1 అగస్త్యుని భార్య పేరు.

నక్షత్ర మృక్షం భం తారా తారకాఽప్యుడు వా స్త్రియామ్.

1. నక్షత్రమ్ అ. న. న క్షరతీతి నక్షత్రమ్. 'క్షర సంచలనే'. - నశింపనిది కనుక నక్షత్రము. న క్షీయత ఇతి వా. 'క్షి క్షయే'. - నశింపనిది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

న క్షరతి నక్షత్రమ్. 'క్షర గతిహింసనయోః' (క్షీ). న క్షదత ఇతి నక్షత్రమ్. 'క్షద గతిహింసనయోః'. నక్షతీతి వా. 'ణక్ష గతౌ' (వి). న క్షదతే హినస్తి. న క్షణోతి. "క్షణు హింసాయామ్" -హింసింపనిది. న క్షత్రం వా. దేవత్వాత్ క్షత్రభిన్నత్వాత్. - క్షత్రము కానిది (రా).

2. ఋక్షమ్ అ. న. ఋక్షతి తమో నాశయతీతి ఋక్షమ్. 'ఋక్ష హింసాయామ్'. -చీకటిని పోగొట్టునది. ఋక్షతీతి ఋక్షమ్. 'ఋక్ష గతౌ'. - సంచరించునది (గు).

ఋక్షతి గచ్ఛతి. 'ఋక్షీ గతౌ'. ఋక్ష్ణోతి తమో వా. ఋక్షమ్ (క్షీ).

3. భమ్ అ. న. భాతీతి భమ్. 'భా దీప్తౌ'- ప్రకాశించునది (గు).

భా విద్యతేఽస్య భమ్ (క్షీ).

4. తారా ఆ. స్త్ర. } తరం త్యనయా నావికా ఇతి తారా, తారకా చ.
5. తారకా ఆ. స్త్ర. } తృ ప్లవనతరణయోః -దీనిచేత నావికులు తరింతురు (గు).

6. ఉడు ఉ. స్త్ర. ఉడ్డీయత ఇత్యుడు. 'డీఙ్ విహాయసా గతౌ' -ఆకాశమందు సంచరించునది (గు).

అవతే రుడుః. ఉడ గతౌ వా (క్షీ). అవతీ త్యుడు. 'అవ రక్షణే'. కాపాడునది (వి). అవతీతి ఉడుః. డయతే ర్డు. ఉ చ తడ్డు చ ఉడుః. ఉ = క్రోధం డయతే, ఉనా = శంభునా డీయతే వా (రా).

ఉడు వా స్త్రియామ్. ఉడుశబ్దో వికల్పేన స్త్రీలింగే వర్తతే. పక్షే నపుంసకలింగే చ. తారకాఽపి త్యపిశబ్దేన తారకాశబ్దస్యాపి వా స్త్రీయామిత్యనే నాన్వయః. పక్షే క్లీబత్వం చ ఉడుశబ్దసాహచర్యాత్. తదుక్తమ్ -'ద్వితైర్ద్యోమ్ని తుషారబిందుమధురచ్ఛాయైః స్థితం తారకై' రితి. ఉడు శబ్దమునకు స్త్రీ నపుంసకలింగములు కలవు. తారా తారకా శబ్దములకు ఉడు శబ్దమునకు వలె లింగములు కలవు (గు).

ఈ 6 సాధారణముగా అన్ని చుక్కలకు పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దాక్షాయణ్యోఽశ్వినీత్యాది తారాః-

1. దాక్షాయణ్యాః ఈ. స్త్రీ. అశ్వినీత్యాదితారాః దాక్షాయణ్య ఇత్యుచ్యన్తే. -అశ్విన్యాది రేవత్యంత నక్షత్రములు దాక్షాయణు లనబడును. దక్షస్య ప్రజాపతే రపత్యాని స్త్రియః దాక్షాయణ్యాః. దక్షప్రజాపతియొక్క కూమార్తెలు(గు).

ఈ 1 అశ్విని మొదలు 27 నక్షత్రములకు పేరు.

అశ్వాయు గశ్వినీ,

1. అశ్వాయుక్ ఙ్. స్త్రీ. అశ్వం యునక్తి రూపేణ బధ్నాతీతి అశ్వాయుక్. 'యుజిర్ యోగే'. - రూపముచేత అశ్వసామ్యమును పొందునది (గు).

అశ్వాన్ యుంక్తే (క్షీ). అశ్వా యుజ్యంతేఽస్యామితి అశ్వాయుక్.-అశ్వములు దీనియందు పూన్చబడును (వి).

2. అశ్వినీ ఈ. స్త్రీ. అశ్వరూపయోగా దశ్వినీ. - అశ్వరూపము కలది (గు).

అశ్వవత్త్వా దశ్వినీ (వి). అశ్యాః అశ్వరూప మస్త్యస్యాః (రా).

ఈ 2 అశ్విని పేర్లు.

రాధా విశాఖా-

1. రాధా ఆ. స్త్రీ. రాధ్నోతి కార్య మనయా రాధా. 'రాధ సంసిద్ధౌ'. -దీనిచే కార్యము సిద్ధించును (గు).

రాధ్యతే పూజ్యతే రాధా. - పూజింపబడునది (వి). రాధయతీతి వా (రా).

2. విశాఖా ఆ. స్త్రీ. విశాఖతే కాంత్యా వ్యాప్నోతీతి విశాఖా. 'శాఖృ వ్యాప్తౌ'-కాంతిచేత వ్యాపించునది (గు).

ఈ 2 విశాఖ పేర్లు.

పుష్యే తు సిధ్యతిష్యౌ -

1. పుష్యః అ. పుం. పుష్టాతి అభిలషిత మితి పుష్యః.- పుష్యం త్యస్మి న్నర్థా ఇతి వా. 'పుష పుష్టౌ' - కోరికను వృద్ధి పొందించునది (గు).

పుష్టా న్యర్థాన్ పుష్యః. - కోరికలను తీర్చునది (క్షీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. సిధ్యః అ. పుం. సిధ్యం త్యస్మి న్నర్థా ఇతి సిధ్యః - దీనియందు ప్రయోజనములు సిద్ధించును కనుక సిధ్యము. పా - సిద్ధః. సాధ్నోతి వాంఛిత మితి సిద్ధః - కోరికను సాధించునది (గు).

సిద్ధ్యం త్యనే నార్థాః - దీనిచే కోరికలు సిద్ధించును (క్షీ). సాధ్నో త్యస్మి న్నర్థాన్ ఇతి సిద్ధః. 'సాధ సంసిద్ధౌ' - ఇందు కార్యములు సాధింపబడును (వి).

3. తిష్యః అ. పుం. తిష్యం త్యస్మి న్నర్థసిద్ధయే ఇతి తిష్యః. 'తుష ప్రీతౌ -దీనియందు కార్యసిద్ధికొఱకు సంతోషింతురు. త్వేషత ఇతి వా తిష్యః. 'త్విష దీప్తౌ' -ప్రకాశించునది (గు).

త్వేషతి తిష్యః. 'త్విష దీప్తౌ' - ప్రకాశించునది (క్షీ). త్వేషతే ప్రభయా తిష్యః - కాంతిచే ప్రకాశించునది (రా).

ఈ 3 పుష్యనక్షత్రము పేర్లు.

శ్రవిష్ఠయా,

సమా ధనిష్ఠా-

1. శ్రవిష్ఠా ఆ. స్త్రీ. శ్రూయతే శుభకర్మణీతి శ్రవిష్ఠా. "శ్రు శ్రవణే" -శుభ కర్మమునందు మంచి దని వినబడునది (గు).

శ్రవణం శ్రవః. శ్రవః అస్త్యస్యాః. అతిశయేన శ్రవవతీ. - మిక్కిలి ప్రసిద్ధి కలది (రా).

2. ధనిష్ఠా ఆ. స్త్రీ. ధనతి ధనం కరోతీతి ధనిష్ఠా (క్షీ). 'ధన ధాన్యే' -సంపదను చేయునది (గు).

అతిశయేన ధనవతీ -మిక్కిలి ధనము కలది (రా).

ఈ 2 ధనిష్ఠ పేర్లు.

స్యుః ప్రోష్ఠపదా భాద్రపదాః స్త్రియః. 22

1. ప్రోష్ఠపదాః ఆ. స్త్రీ. ప్రోష్ఠో గౌః. తస్యేవ పాదా యాసా మితి ప్రోష్ఠపదాః. ప్రోష్ఠ మనగా ఎద్దు. దాని పాదముల వంటి పాదములు కలవి (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ప్రోష్ఠా సారా పదా వస్యాః. - బలిష్ఠమైన పాదములు కలవి (క్షీ).

2. భాద్రపదాః ఆ. స్త్రీ. భద్రం పదం యాసాం తాః. - శుభకరములైన పాదములు కలవి (గు).

భాద్రే సారే పదే యాసాం తాః భాద్రపదాః (వి). - బలిష్ఠమైన పాదములు కలవి.

ఈ 2 పూర్వాభాద్ర, ఉత్తరాభాద్రల పేర్లు

మృగశీర్షం మృగశిర స్తస్మి న్నే వాగ్రహాయణీ.

1. మృగశీర్షమ్ అ. న. }
2. మృగశిరః అ. న. } ఆకృత్యా మృగస్యేవ శీర్షం యస్య తత్ మృగశీర్షమ్, మృగశిరశ్చ. -ఆకృతిచేత మృగముయొక్క శిరము వంటి శిరము కలిగినది (గు).

మృగస్యేవ శీర్షం శిరోఽస్య (క్షీ).

3. ఆగ్రహాయణీ ఈ. స్త్రీ. అగ్రే హాయనోఽస్యాః ఆగ్రహాయణీ. మృగశీర్షయుక్పూర్ణిమాయాః సంవత్సరాదౌ నవధాన్యహవిర్యాగహేతుత్వాత్. - మృగశీర్ష నక్షత్రముతో కూడిన పున్నమయందు సంవత్సరమునకు మొదట నూతన ధాన్యముచేత హవిర్యాగము చేయుటవలన ఆగ్రహాయణి యనగా అగ్రమందు హాయనము కలిగినది. అగ్రహాయనాః నవవ్రీహయః అస్యాం సంతీతి ఆగ్రహాయణీ. -నూతనధాన్యములు ఇందు కలవు కనుక ఆగ్రహాయణి (గు).

అగ్రే హాయనోఽస్యాః. మార్గశీర్షా దారభ్య సంవత్సరప్రవృత్తేః (క్షీ). హాయనస్య వత్సరస్య అగ్ర మాదిః అస్యా అస్తీతి (వి) - సంవత్సరప్రారంభము దీనికి కలదు (వి). ఆగ్రహాయణీ పౌర్ణమాసీ. తద్యోగా న్నక్షత్రమపి తథా (రా).

ఈ 3 మృగశీర్షము పేర్లు.

ఇల్వలా స్తచ్ఛిరోదేశే తారకా నివసన్తి యాః. 23

1. ఇల్వలాః ఆ. స్త్రీ. తస్య మృగశీర్షస్య శిరోదేశే యా స్తారకా నివసంతి తాః ఇల్వలా ఇత్యుచ్యంతే. - మృగశీర్షనక్షత్రమునకు మీద నున్న నక్షత్రములు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఇల్వల యనబడును. ఇలన్తి గచ్ఛన్తి నక్షత్రాణాం మూర్ధ్నేతి ఇల్వలాః. 'ఇల ప్రేరణే' - నక్షత్రములమీద సంచరించునవి. శివబాణేన ఇల్యంతే ప్రేర్యంతే ఇల్వలాః. - శివుని బాణముచేత ప్రేరేపింపబడునవి. పా - ఇన్వకాః.

ఇన్వకా ఇతి పంచ తారాః. ఇన్వన్తి ప్రీణన్తీన్వకాః. "మరుతో దేవతా ఇన్వకా నక్షత్ర" మితి శ్రుతేః. ఇల్వలా స్తారకా ఇల్వలోఽసుర ఇతి ఉణాదౌ శ్రీ భోజరాజో వ్యాకరోత్. -సంతోషమును కలిగించునవి కనుక ఇన్వకములు. (క్షీ).

మృగశీర్షపై నుండు చిన్నచుక్కలకు పేర్లు.

బృహస్పతి స్సురాచార్యో గీష్పతి ర్ధిషణో గురుః,
జీవ ఆంగిరసో వాచస్పతి శ్చిత్రశిఖండిజః. 24

1. బృహస్పతిః ఇ. పుం. బృహతాం దేవానాం వేదమంత్రాణాం వా పతిః బృహస్పతిః. -దేవతలును వేదమంత్రములును బృహత్తు లనబడును. వారలకైనను వానికైనను ప్రభువు (గు).

2. సురాచార్యః అ. పుం. సురాణా మాచార్యః సురాచార్యః. - దేవతల కాచార్యుడు (గు).

3. గీష్పతిః ఇ. పుం. గిరాం పతిః గీష్పతిః -వాక్కులకు పతి (గు). గీర్పతిః అపి (క్షీ).

4. ధిషణః అ. పుం. ధిషణా బుద్ధి రస్యాస్తీతి ధిషణః - మంచి బుద్ధి కలవాడు (గు).

ప్రశస్తా ధిషణాఽన్య. - ఉత్తమమైన బుద్ధి కలవాడు. ధృష్టోతీతి ధిషణః. 'ఋ ధృషా ప్రాగల్భ్యే'. - ప్రతిభ కలవాడు (రా).

5. గురుః ఉ. పుం. సర్వార్థాన్ గృణాతీతి గురుః. 'గృ శబ్దే' - సర్వార్థములను వచించువాడు (గు).

గృణా త్యుపదిశతి గురుః (క్షీ). గృణాతి పురుషార్థాన్ గురుః. గృ శబ్దే' (వి).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

6. జీవః అ. పుం. జీవయతి దేవానితి జీవః. 'జీవ ప్రాణధారణే' - దేవతలను బ్రతికించువాడు. జీవ్యతే మృతోఽనేన జీవః. - చచ్చినవాడు ఈయనవలన బ్రతుకును (గు).

జీవ్యతేఽనేన మృతసంజీవసిద్ధత్వాత్ జీవః. - మృతసంజీవనీవిద్య తెలిసిన వాడగుటచే ఇతనిచే జీవింతురు (క్షీ).

7. ఆఙ్గిరసః అ పుం అంగిరసః అపత్యమ్ ఆంగిరసః-అంగిరస్సు కొడుకు (గు).

8. వాచస్పతిః ఇ. పుం. వాచాం పతిః వాచస్పతిః.-వాక్కులకు పతి (గు).

9. చిత్రశిఖణ్డిజః అ. పుం. అంగిరా ఏవ చిత్రశిఖండీ. తస్మా జ్జాతః చిత్ర శిఖండిజః.-చిత్రశిఖండి యనగా అంగిరస్సు; వాని కొడుకు (గు).

చిత్రశిఖండిజః సప్తర్షిజః. "సముదాయేషు హి వృత్తాః శబ్దాః అవయ వేషు వర్తన్తే" (క్షీ). తదంతర్గతాంగిరసో జాతత్వా చ్చిత్రశిఖండినో జాతః-చిత్రశిఖండిశబ్దముచే సప్తర్షులు చెప్పబడుదురు. ఆ సప్తర్షులలో నొకడైన అంగిరస్సునకు పుట్టినవాడు (రా).

ఈ 9 బృహస్పతి (దేవగురువు) పేర్లు.

శుక్రో దైత్యగురుః కావ్య ఉశనా భార్గవః కవిః.

1. శుక్రః అ. పుం. శుక్లవర్ణత్వా చ్ఛుక్రః.-శ్వేతవర్ణము కలవాడు. రుద్ర శుక్రద్వారేణ నిర్యాతత్వాద్వా శుక్రః.-రుద్రుని రేతస్సువలన పుట్టినవాడు. శుచం దుఃఖం రాతి దదేభ్య ఇతి వా శుక్రః. 'రా దానే'-దేవతలకు దుఃఖము నిచ్చువాడు (గు).

శోచతి ఇతి శుక్రః. చింతించువాడు (రా).

2. దైత్యగురుః ఉ. పుం. దైత్యానాం గురుః.-దైత్యులకు గురువు (గు).

3. కావ్యః అ. పుం. కవే రపత్యం కావ్యః.-కవి యను ఋషి కొడుకు (గు).

కోతు మవశ్య మాఖ్యాతు మర్హత్వాత్ కావ్యః. -తప్పక పేర్కొన దగినవాడు (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

4. ఉశనాః స్. పుం. వష్టి ఇచ్ఛతి దైత్రశ్రేయ ఇత్యుశనాః. 'వశ కాంతౌ'. -అసురుల శ్రేయస్సు కోరువాడు (గు).

5. భార్గవః అ. పుం. భృగో రపత్యమ్ భార్గవః. -భృగుసంతతియందు పుట్టినవాడు (గు).

6. కవిః ఇ. పుం. కవయతి చాతుర్యేణ వర్ణయతీతి కవిః. -చాతుర్యము చేత వర్ణించువాడు 'కవృ వర్ణనే' (గు).

కవతే ఇతి కవిః. 'కుజ్ శబ్దే', కౌతీతి వా. వర్ణించువాడు (రా).

ఈ 6 శుక్రుని పేర్లు.

అఙ్గారకః కుజో భౌమో లోహితాఙ్గో మహీసుతః. 25

1. అఙ్గారకః అ. పుం. అంగతి గచ్ఛతీ త్యంగారకః. "అగి గతౌ". -సంచరించువాడు. అంగాని పీడయతీతి వా. 'ఆర పీడనే'. -శరీరములను పీడించువాడు. అంగారవర్ణత్వా దంగారకః. - నిప్పువంటి వర్ణము కలవాడు (గు).

అంగాని ఇయర్తి పీనత్వా దంగారకః. "ఋ గతౌ". - బలిసినవాడు కాన అంగములను పొందువాడు (రా).

2. కుజః అ. పుం. కౌ పృథివ్యాం జాతః కుజః. 'జనీ ప్రాదుర్భావే'.-భూమియందు పుట్టినవాడు (గు).

3. భౌమః అ. పుం. భూమే రపత్యమ్ భౌమః. -భూమి కొడుకు (గు).

4. లోహితాఙ్గః అ. పుం. లోహిత మంగం యస్య సః లోహితాంగః. -ఎఱ్ఱని శరీరము కలవాడు (గు).

5. మహీసుతః అ. పుం. మహ్యాః సుతః మహీసుతః. -భూమి కొడుకు (గు).

ఈ 5 ఆంగారకుని పేర్లు.

రౌహిణేయో బుధః సౌమ్యః-

1. రౌహిణేయః అ. పుం. రోహిణ్యాః అపత్యమ్ రౌహిణేయః. - రోహిణీదేవి కొడుకు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. బుధః అ. పుం. బుధ్యతే సర్వమితి బుధః. 'బుధ అవగమనే'. -సర్వము నెరిగినవాడు (గు).

3. సౌమ్యః అ. పుం. సోమ స్యాపత్యమ్ సౌమ్యః. - చంద్రుని కొడుకు (గు).

సోమ ఇవ సోమ్యః. తతః అణ్. సౌమ్యః (రా).

ఈ 3 బుధుని పేర్లు.

సమా సౌరిశనైశ్చరౌ,

[శనిమన్దో పఙ్గుకాళౌ ఛాయాపుత్రోఽసితోఽర్కజః.] (5)

1. సౌరిః ఇ. పుం. సూరస్యాపత్యం సౌరిః. పా- సౌరో వా. - సూర్యుని కొడుకు (గు).

2. శనైశ్చరః అ. పుం. శనై ర్మందం చరతీతి శనైశ్చరః. 'చర గతిభక్షణయోః'. మెల్లగా సంచరించువాడు (గు).

(శనిః, మందః, పంగుః, కాలః, ఛాయాపుత్రః, అసితః, అర్కజః) ఏతాన్యపి శనైశ్చరనామాని.)

ఈ 2 శనైశ్చరుని పేర్లు.

తమస్తు రాహుః స్వర్భాను స్సైంహికేయో విధుంతుదః. 26

1. తమః అ. పుం; న్. న. సూర్యాచంద్రమసౌ అనేన తామ్యత ఇతి తమః. 'తము గ్లానౌ'. -ఇతనిచేత సూర్యచంద్రులు వ్యథను పొందుదురు. తమస్కారిత్వాత్ తమః. - తమస్సును చేయువాడు. తమః ఆకృతి రస్య తమః. -చీకటి రూపముగా కలవాడు (గు).

తమ ఆయుధం యస్య నః. -చీకటి ఆయుధముగా కలవాడు (వి).

2. రాహుః ఉ. పుం. రహతి భుక్త్వా త్యజతి సూర్యాచంద్రమసా వితి రాహుః. 'రహ త్యాగే' - సూర్యచంద్రులను కబళించి విడుచువాడు (గు).

రహయతి భుక్త్వా చంద్రార్కౌ రాహుః (షీ). రహయతి రిక్తీకరోతి సూర్యాచంద్రమసౌ రాహుః. రహయతి త్యజతి భుక్త్వా చంద్రార్కావితి వా. "రహ త్యాగే" (వి).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3. స్వర్భానుః ఉ. పుం. స్వః స్వర్గే భాతీతి స్వర్భానుః. 'భా దీప్తౌ'. -స్వర్గము నందు ప్రకాశించువాడు (గు).

స్వ రాకాశే విపరీతలక్షణయా భాతి. - ఆకాశమున విపరీతలక్షణచే ప్రకాశించువాడు (ప్రకాశింపనివాడని భావము.) (రా).

4. సైంహికేయః అ. పుం. సింహికాయా అపత్యం సైంహికేయః. - సింహిక హిరణ్యకశిపుని చెల్లెలు. ఆమె కొడుకు (గు).

5. విధుంతుదః అ. పుం. విధుం తుదతీతి విధుంతుదః. "తుద వ్యథనే" -విధువనగా చంద్రుడు. వానిని వ్యథ పెట్టువాడు (గు).

అభ్రపిశాచః, గ్రహకల్లోలశ్చ దేశ్యామ్. - దేశభాషలో అభ్రపిశాచము, గ్రహకల్లోల మని రాహుపర్యాయములు (క్షీ).

ఈ 5 రాహువు పేర్లు.

సప్తర్షయో మరీచ్యత్రిముఖా శ్చిత్రశిఖణ్డినః,

1. చిత్రశిఖణ్డినః న్. పుం. సప్త ఋషయః మరీచ్యత్రిముఖాః చిత్రశిఖండిన ఇత్యుచ్యంతే. మరీచిః, అంగిరాః, పులస్త్యః, పులహః, క్రతుః, వసిష్ఠ శ్చేతి సప్తైతే ఋషయః. -మరీచి, అత్రి, అంగిరస్సు, పులస్త్యుడు, పులహుడు, క్రతువు, వసిష్ఠుడు వీర లేడుగురును చిత్రశిఖండు లనబడుదురు. చిత్రాః శిఖండాః చూడావిశేషాః ఏషాం సంతీతి చిత్రశిఖండినః. -చిత్రములైన జటావిశేషములు కలవారు (గు).

'మరీచి రంగిరా అత్రిః పులస్త్యః పులహః క్రతుః, వసిష్ఠశ్చేతి సప్తర్షి నాహు శ్చిత్రశిఖండినః'. (వి).

ఈ 1 సప్తర్షుల పేరు.

రాశినా ముదయో లగ్నం-

1. లగ్నమ్ అ. న. రాశినాం మేషాదీనా ముదయో లగ్న మిత్యుచ్యతే. మేషాదిరాసులయొక్క ఉదయము లగ్న మనబడును. రాతి దదాతి కాలాది

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఫలమితి రాశిః. ఇ. పుం. కాలాది ఫలముల నిచ్చునది. లగతి గ్రహైః సంబధ్నాతీతి లగ్నమ్. 'లగే సంగే'. -గ్రహములతో సంబంధించునది (గు).

ఆశ్నువతే వ్యాప్నువన్తి ఇతి రాశయః 'అశూ వ్యాప్తౌ'. -వ్యాపించునవి. లగతి ఫలే ఇతి లగ్నమ్. -ఫలమునందు సంబంధించునది (రా).

1 లగ్నము పేరు.

తే తు మేషవృషాదయః.

తే తు మేషవృషాదయో ద్వాదశ. ఆవి మేషము మొదలుగా గలవి(గు).

'మేషో వృషోఽథ మిథునం కర్కటః సింహకన్యకే
తులాథ వృశ్చికో ధన్వీ మకరః కుంభమీనకౌ'. (క్షీ).

సూర సూర్యార్య మాదిత్య ద్వాదశాత్మదివాకరాః,
భాస్కరాహస్కరబ్రధ్నప్రభాకర విభాకరాః. 28

భాస్వద్వివస్వ త్సప్తాశ్వ హరిదశ్వోష్ణరశ్మయః,
వికర్తనార్క మార్తండ మిహిరారుణ పూషణాః. 29

ద్యుమణి స్తరణి ర్మిత్ర శ్చిత్రభాను ర్విరోచనః,
విభావసు ర్గ్రహపతి స్త్విషాంపతి రహర్పతిః. 30

భాను ర్హంస స్సహస్రాంశు స్తపన స్సవితా రవిః,
[కర్మసాక్షీ జగచ్చక్షు రంశుమాలీ త్రయీతనుః, (6)
ప్రద్యోతనో దినమణిః ఖద్యోతో లోకబాన్ధవః, (7)
సురోత్తమో (ఇనో భగో) ధామనిధిః పద్మినీవల్లభో హరిః.] (8)

1. సూరః అ. పుం. సరతి చరతీతి సూరః. "సృ గతౌ". -సంచరించువాడు. పా. సూరశబ్దః శూర ఇతి తాలవ్యాదిర ప్యస్తి. తదుక్త మాశ్చర్యమంజర్యామ్ -'నిత్య ముదయవానపి శూరః, చక్రవర్త్యపి తరణిరివ తీక్ష్ణ కరతాపిత భువనవలయ' ఇతి. సూరశబ్దము శవర్ణాదియును కలదు (గు).

సువతి సూరః(క్షీ). సువతి కర్మణి సూరః. 'షూ ప్రేరణే'. -కార్యమందు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ప్రేరణ చేయువాడు (వి). సువతి ప్రేరయతి కర్మణి లోకమ్. పా. శవతీతి శూరః. 'శు గతౌ'. శూరయతే వా. 'శూర విక్రాంతౌ'. సంచరించువాడు (రా).

2. సూర్యః అ. పుం. సువతి ప్రేరయతి వ్యాపారే ష్వితి సూర్యః. 'షూఙ్ ప్రేరణే' -వ్యాపారములయందు ప్రేరేపించువాడు (గు).

సూయతే సూర్యః (ఫీ). సరతీతి సూర్యః. సృ గతౌ. -సంచరించువాడు (రా).

3. అర్యమా న్. పుం. ఇయర్తి గచ్ఛతీతి అర్యమా. 'ఋ గతౌ'. -గమన యుక్తుడు (గు).

4. ఆదిత్యః అ. పుం. ఆదితే రపత్యమ్ ఆదిత్యః. -అదితి కొడుకు (గు).

5. ద్వాదశాత్మా న్. పుం. ద్వాదశ ఆత్మానః మూర్తయః యస్య సః ద్వాద శాత్మా. -పండ్రెండు విధములైన మూర్తులు కలవాడు (గు).

6. దివాకరః అ. పుం. దివా దినం కరోతీతి దివాకరః. - పగలు జీవులను వ్యాపారవంతులను చేయువాడు (గు).

7. భాస్కరః అ. పుం. భాసం కరోతీతి భాస్కరః. _ కాంతిని కలుగ జేయువాడు (గు).

8. అహస్కరః అ. పుం. అహః కరోతీతి అహస్కరః. - పగటిని కలుగ జేయువాడు (గు).

9. బ్రధ్నః అ. పుం. అన్యతేజః బధ్నాతి ప్రతిబధ్నాతీతి బ్రధ్నః._ఇతర తేజ స్సులను నిరోధించువాడు. బ్రధ్నాతి తిమిరం బ్రధ్నః. 'బధ బంధనే' -తిమి రము నడ్డపెట్టువాడు (గు).

10. ప్రభాకరః అ. పుం. ప్రభాం కరోతీతి ప్రభాకరః. - ప్రశస్తమైన కాంతిని జేయువాడు (గు).

11. విభాకరః అ. పుం. విశేషేణ భాం కరోతీతి విభాకరః. -మిక్కిలి కాంతిని కలుగజేయువాడు (గు).

12. భాస్వాన్ త్. పుం. భాసోఽస్య సన్తీతి భాస్వాన్. -కాంతులుకలవాడు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

13. వివస్వాన్ త్. పుం. వివస్తే ప్రభయా ఆచ్ఛాదయతీతి వివస్వాన్. 'వస ఆచ్ఛాదనే'. -కాంతిచేత అన్నింటిని కప్పెడువాడు. (గు).

వివస్ తేజోఽస్యాస్తీతి వివస్వాన్. వివిధం వస్తే ఆచ్ఛాదయతి. వివో రశ్మిః. వివోఽస్యాస్తీతి వా వివస్వాన్.- కాంతికలవాడు (రా).

14. సప్తాశ్వః అ. పుం. సప్త అశ్వాః యస్య సః సప్తాశ్వః..ఏడు గుర్రములు కలవాడు. సప్తనామకః అశ్వో యస్యేతి వా. -సప్త యనెడు ఒక గుర్రము కలవాడు (గు).

15. హరిదశ్వః అ. పుం. హరితః హరిద్వర్ణాః అశ్వాః యస్య హరిదశ్వః. -పచ్చని కాంతి గల గుర్రములు కలవాడు (గు).

హరితో నీలా అశ్వా అస్య (క్షీ).

16. ఉష్ణరశ్మిః ఇ. పుం. ఉష్ణాః రశ్మయో యస్య సః ఉష్ణరశ్మిః..ఉష్ణములైన కిరణములు కలవాడు (గు).

17. వికర్తనః అ. పుం. వికృన్తతి తమ ఇతి వికర్తనః. 'కృతీ ఛేదనే'. -తమస్సును పోగొట్టువాడు. విశ్వకర్మణా వికృత ఇతి వా. -పూర్వ మితడు నహింపరాని తేజస్సు కలవాడై యుండగా విశ్వకర్మచేత నితని కాంతి సానపట్టి తగ్గించబడినది (గు).

వికృంత త్యాత్మానం వికర్తనః. భ్రమేణ తేజశ్శాతనాత్. -భ్రమణము చే తేజస్సు తగ్గుచుండుటద్వారా తన్ను తానే తగ్గించుకొనువాడు (క్షీ). విశేషేణ కర్తనం యస్య. విశ్వకర్మణా యంత్రోల్లిఖత్వాత్. వికర్తయతి భక్తరోగాన్ ఇతి వా. -విశ్వకర్మచే యంత్రముచే సానపెట్టబడి విశేషించి తగ్గించబడినవాడు. భక్తరోగములను పోగొట్టువాడు (రా).

18. అర్కః అ. పుం. అర్చ్యత ఇత్యర్కః. 'అర్చ పూజాయామ్'. -పూజింప బడువాడు (గు).

అర్కయతి తపతీ త్యర్కః. తపించువాడు (క్షీ). అర్క్యతే వాలఖిల్యాదిభి రిత్యర్కః. 'అర్క స్తవనే' -వాలఖిల్యాదులచే స్తోత్రము చేయబడువాడు. అర్చ్యతే సేవ్యతే వా. 'అర్చ సేవాయామ్' -సేవించబడువాడు (వి).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

19. మార్తణ్డః అ. పుం. మృతండ స్యాపత్యం మార్తండః-మృతండుడనువాని కొడుకు. పా. మార్తాండః. మృతం బ్రహ్మాండం జీవయతీతి మార్తాండః.-నశించిన బ్రహ్మాండమును బ్రతికించువాడు (గు).

మృతేఽండే భవః (రా).

20. మిహిరః అ. పుం. మేహతి మేఘరూపీ విశ్వం సించతీతి మిహిరః. 'మిహ సేచనే' -తాను మేఘరూపియై ప్రపంచమును తడిపెడువాడు (గు).

21. అరుణః అ. పుం. ఇయర్తి గచ్ఛతీ త్యరుణః. 'ఋు గతౌ'.- సంచరించువాడు (గు).

అరుణోఽస్యస్య అరుణః. వర్ణేన వా. - అరుణుడు కలవాడు లేదా అరుణ వర్ణుడు (షీ). ఋుచ్ఛతీ త్యరుణః.- సంచరించువాడు (రా).

22. పూషా న్. పుం. పుష్టీతీతి పూషా. 'పుష పుష్టౌ'.- పోషించువాడు (గు).

పూషతి వర్ధతే పూషా. వర్ధిల్లువాడు. 'పుష పుష్టౌ'. 'పూష వృద్ధౌ' వా(షీ).

23. ద్యుమణిః ఇ. పుం. దివః ఆకాశస్య మణిః ద్యుమణిః.- ఆకాశమునకు మణివంటివాడు (గు).

దివి మణిరివ ద్యుమణిః. అత ఏవామ్బరమణి ర్గగనమాణిక్యాదయోఽపి (షీ).

24. తరణిః ఇ. పుం. తరం త్యనేన తమ ఇతి తరణిః. 'తృ ప్లవన తరణయోః'.- అంధకారము నితనిచేత తరింతురు. తరతి నభ ఇతి వా.- ఆకాశమును దాటువాడు (గు).

25. మిత్రః అ. పుం. సర్వభూతేషు మేద్యతి స్నిహ్యతీతి మిత్రః. 'ఞి మిదా స్నేహనే' - సర్వభూతములయందు స్నేహయుక్తుడు (గు).

సర్వస్య మిత్రత్వాత్ మిత్రః (వి).

26. చిత్రభానుః ఉ. పుం. చిత్రాః భానవో యస్య సః చిత్రభానుః.-నానా వర్ణములైన కిరణములు కలవాడు (గు).

27. విరోచనః అ. పుం. విశేషేణ రోచతే ప్రకాశత ఇతి విరోచనః. 'రుచ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దీప్తౌ' - విశేషముగా ప్రకాశించువాడు (గు).

28. విభావసుః ఉ. పుం. విభా ప్రభైవ వసు ద్రవ్య మస్య విభావసుః. -కాంతియే ధనముగా కలవాడు (గు).

29. గ్రహపతిః ఇ. పుం. గ్రహాణాం పతిః గ్రహపతిః. - గ్రహములకు ప్రభువు (గు).

30. త్విషాంపతిః ఇ. పుం. త్విషాం ప్రభాణాం పతిః. త్విషాంపతిః. కాంతులకు పతి. అలుక్సమాసము (గు).

31. అహర్పతిః ఇ. పుం. అహ్నాం పతిః అహర్పతిః -పగటికి ప్రభువు (గు).

32. భానుః ఉ. పుం. భాతీతి భానుః. 'భా దీప్తౌ' - ప్రకాశించువాడు (గు).

33. హంసః అ. పుం. హన్తి తమ ఇతి హంసః. 'హన హింసాగత్యోః. -తమస్సును పోగొట్టువాడు (గు).

34. సహస్రాంశుః ఉ. పుం సహస్ర మంశవో యస్య సహస్రాంశుః.. వేయి కిరణములు కలవాడు. (గు).

35. తపనః అ. పుం. తపతీతి తపనః. 'తప సంతాపే' - తపింపజేయు వాడు (గు).

36. సవితా ఋు. పుం. సువతి సుప్తం ప్రేరయతీతి సవితా. "షూ ప్రేరణే" -సుప్తుని ప్రేరేపించువాడు (గు).

37. రవిః ఇ. పుం. రూయతే స్తూయత ఇతి రవిః. 'రు శబ్దే'. - నుతింప బడువాడు (గు).

రూయతే భ్రూయతే రవిః (వి). - రవతే రవిః. 'రుఙ్ గతౌ'. - సంచరించువాడు (రా).

అధికపాఠమందలివి.-

1. కర్మసాక్షీ న్. పుం. కర్మణః సాక్షీ కర్మసాక్షీ. కర్మలకు సాక్షి (గు).

2. జగచ్చక్షుః స్. పుం. జగత శ్చక్షురివ జగచ్చక్షుః. -జగత్తునకు నేత్రము వంటివాడు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3. అంశుమాలీ న్. పుం. అంశుమాలాः కిరణరాజయः అస్య సంతీతి అంశుమాలీ. –కిరణసమూహము కలవాడు (గు).

4. త్రయీతనుः ఉ. పుం. త్రయీ త్రయో వేదా ఏవ తనుర్యస్య త్రయీతనుः. –మూడు వేదములే శరీరముగా కలవాడు (గు).

5. ప్రద్యోతనः అ. పుం. ప్రకృష్టం ద్యోతతే ప్రద్యోతనः. - విశేషముగా ప్రకాశించువాడు (గు).

6. దినమణిः ఇ. పుం. దినస్య మణిः దినమణిः. - పగటికి రత్నము వంటి వాడు (గు).

7. ఖద్యోతः అ. పుం. ఖే ద్యోతతే. 'ద్యుత దీప్తౌ'. - ఆకాశమందు ప్రకాశించువాడు (గు).

8. లోకబాన్ధవः అ. పుం. లోకస్య బాంధవో లోకబాంధవः. - లోకమునకు చుట్టము (గు).

9. సురోత్తమः అ. పుం. సురేషు ఉత్తమः సురోత్తమः. - దేవతలందు శ్రేష్ఠుడు (గు).

10. ధామనిధిः ఇ. పుం. ధామ్నాం నిధిः - కాంతులకు గనియైనవాడు (గు).

11. పద్మినీవల్లభः అ. పుం. పద్మిన్యాः వల్లభः పద్మినీవల్లభः. - తామర తీగకు ప్రియుడు (గు).

12. హరిः ఇ. పుం. తమో హరతీతి హరిः. 'హృఞ్ హరణే'. - చీకటిని పోగొట్టువాడు (గు).

13. ఇనः అ. పుం. ఏతీతి ఇనः. 'ఇణ్ గతౌ'.–సదా సంచరించువాడు (నం.)

14. భగः అ. పుం. భజ్యతే సేవ్యతే ఇతి భగः. 'భజ సేవాయామ్'.–సేవించబడువాడు (గు).

ఈ 37 సూర్యుని పేర్లు.

మాతరः పిఙ్గలో దణ్డ శ్చణ్డాంశోः పారిపార్శ్వికాः. 31

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సూర్యస్య దయాళుత్వా ద్రక్షోవరప్రదానశంకయా ఇంద్రాదయ స్తన్నికటే విఘ్నం కుర్వంతో వర్తంతే. తత్ర యమాగ్నిరుద్రాః క్రమేణ మాతరపింగళ దండా ఇత్యుచ్యంతే. - సూర్యుడు దయాళువు కనుక రాక్షసులకు వరమిచ్చునను నందియముచేత నింద్రాదులు విఘ్నదేవతలై నామాంతరములతో సూర్యుని సమీపముల నుందురు. అందు యమాగ్నిరుద్రులు వరుసగా మాతర పింగళ దండు లనబడుదురు (గు).

ఇంద్రాదయో హ్యష్టాదశ నామాంతరే ణార్క-పరిచారకాః. యత్సౌర తంత్రమ్—

తత్ర శక్రో వామపార్శ్వే దండాఖ్యో దండనాయకః,
వహ్నిస్తు దక్షిణే పార్శ్వే పింగలో వామనశ్చ సః,
యమోఽపి దక్షిణే పార్శ్వే భవే న్మాతరసంజ్ఞయా.

ఏవ మన్యే యావాద్యాః (పాతాద్యాః) (గుహహరరాహుఖాదయః. తేషు ప్రాధాన్యా త్త్రయ ఏవోక్తాః).

1. మాతరః అ. పుం. మతతి నివసతి సూర్యసమీపే మాతరః. 'మత నివాసే' -సూర్యసమీపమున నివసించువాడు (గు).

మతర స్యాపత్యమ్ మాతరః. -మతరుని కుమారుడు (క్షీ). మన్యతే వా. 'మన జ్ఞానే' (వి). మనుతే ఇతి మతరః. స ఏవ మాతరః. 'మను అవబోధనే'. -సర్వము తెలిసికొనువాడు. మతన్తి అనేన. -ఇతనిచే నివసింతురు. మతం రాతి. 'రా దానే' నివాస మిచ్చువాడు (రా).

2. పిఙ్గలః అ. పుం. పింగళవర్ణత్వాత్ పింగళః.-పింగళవర్ణము కలవాడు(గు).

పింగళో వర్ణోఽస్యాస్తి. పింగం వర్ణం లాతీతి వా. -పింగళవర్ణము కలవాడు లేదా పింగళవర్ణమును పొందువాడు (రా).

3. దణ్డః అ. పుం. దండకారిత్వా ద్దండః.-దండించువాడు (గు).

దండోఽస్యాస్తి తి దండః-దండము కలవాడు (వి). దండయతీతి దండః. -దండించువాడు (రా).

పారిపార్శ్వికాః అ. పుం. పరిపార్శ్వ మేవ పారిపార్శ్వమ్. తత్ర వర్తన్తే

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పారిపార్శ్వికాః-పార్శ్వాలయం దంతట నుండువారు. పా- పారిపార్శ్వం గచ్ఛన్తీతి పారిపార్శ్వగాః-ప్రక్కలయం దంతట సంచరించువారు (గు).

పరితః పార్శ్వే వర్తన్తే పారిపార్శ్వికాః (క్షీ). పర్శ్వే ఇతి పరిపార్శ్వమ్. పరిపార్శ్వే వర్తంతే ఇత్యర్థే ఠక్. పారిపార్శ్వికాః (రా).

ఈ 8ను నామమాత్రధారులై సూర్యునకు పరిచర్యచేయు నింద్రాదులు 18 మంద్రలో క్రమముగా ముఖ్యులగు మువ్వురకు పేర్లు.

సూర్యసూతోఽరుణోఽనూరుః కాశ్యపి ర్గరుడాగ్రజః.

1. సూర్యసూతః అ పుం. సూర్యస్య సూతః సూర్యసూతః. -సూర్యుని సారథి (గు).

2. అరుణః అ. పుం. ఋచ్ఛతీ త్యరుణః. "ఋ గతౌ" -గమనయుక్తుడు. అరుణవర్ణత్వా దరుణః -ఎఱ్ఱని కాంతి కలవాడు (గు).

అరుణో వర్ణోఽస్యాస్తి (రా).

3. అనూరుః ఉ. పుం. న విద్యతే ఊరూ యస్య సః అనూరుః. -తొడలు లేనివాడు (గు).

అవిద్యమానా వూరూ యస్య (రా).

4. కాశ్యపిః ఇ. పుం. కశ్యప స్యాపత్యం పుమాన్ కాశ్యపిః -కశ్యప ప్రజాపతి కొడుకు (గు).

5. గరుడాగ్రజః అ. పుం. గరుడస్య అగ్రజః. -గరుడునికి అన్న.

ఈ 5 సూర్యసారథియగు అనూరుని పేర్లు.

పరివేషస్తు పరిధిః-

1. పరివేషః అ. పుం. పరితో విష్యతే అనేన పరివేషః. 'విష్ఌ వ్యాప్తౌ'. -అంతట వ్యాపించునది. పా -పరివేశః (గు).

2. పరిధిః ఇ. పుం. పరితో దధాతీతి పరిధిః "డు ధాఞ్ ధారణపోషణయోః" అంతట నావరించునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పరితో ధీయతేఽనేన పరిధిః (వి).

పరివేషశబ్దసాహచర్యాత్ పరిధిశబ్దః పుంలింగః. -పరివేషశబ్దము తోడ్పాటు వలన పరిధిశబ్దము పుంలింగము (గు). ఈ 2 పరివేషము పేర్లు.

ఉపసూర్యకమండ్లలే. 32

1. ఉపసూర్యకమ్ అ. న. సూర్యసమీపే ప్రతికృతిత్వేన వర్తత ఇతి ఉపసూర్యకమ్.-సూర్యసమీపమునం దుండునది (గు).

ఉపగతం సూర్యమ్ ఉపసూర్యమ్. తతః స్వార్థే కన్. ఉపసూర్యకమ్(రా).

2. మణ్డలమ్ అ. పుం. మండయతీతి మండలమ్. 'మడి భూషాయామ్'. -అలంకరించునది (గు).

పూర్వోక్తాని చత్వార్యపి నామాని పరివేషస్యైవేతి కేచిత్. పరివేషశబ్దము మొదలు 4 శబ్దములు పరివేషమునకే పేళ్లని కొందరు (గు).

ఈ 2 ప్రతిసూర్యుని పేర్లు.

కిరణోగ్రమయూఖాంశు గభస్తి ఘృణి ఘృష్టయః,
భానుః కరో మరీచిః స్త్రీపుంసయో ర్దీధితిః స్త్రియామ్. 33

1. కిరణః అ. పుం. కిరతి తమ ఇతి కిరణః. 'కృ విక్షేపే.' -తమస్సును పోగొట్టునది (గు).

కీర్యతే ఇతి. -వ్యాపింపజేయునది (క్షీ). తమః కృణాతీతి కిరణః. 'కృ హింసాయామ్'.

2. ఉగ్రః అ. పుం. వసం త్యక్త్రాప ఇతి ఉగ్రః. 'వస నివాసే' - దీనియందు జలము లుండును (గు).

వసం త్యస్మిన్ రసాః ఉగ్రః (క్షీ).

3. మయూఖః అ. పుం. మినోతి ప్రక్షిప త్యంధకార మితి మయూఖః. 'డు మిఞ్ ప్రక్షేపణే'. -అంధకారమును పోగొట్టునది (గు).

మిమీతే ఇతి మయూఖః. 'మాఙ్ మానే శబ్దే చ.' -ఆకాశమును కొలుచునది (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

4. అంశుః ఉ. పుం. అశ్నుతే వ్యాప్నోతి త్యంశుః. 'అశూ వ్యాప్తౌ' -వ్యాపించునది (గు).

అంశయతి. 'ఆంశ విభాజనే' -విభజించునది (రా).

5. గభస్తిః ఇ. పుం. గో జ్ఞేయవర్గః. తం బభస్తి దీపయతీతి గభస్తిః. 'భస భర్త్సనదీప్త్యోః' -వస్తువులను చూపునది (గు).

గాం దిశం బభస్తి దీపయతి గభస్తిః. -దిక్కు-ను వెలిగించునది (వి).

6. ఘృణిః ఇ. పుం. జిఘ ర్త్యస్మా జ్జలమితి ఘృణిః. 'ఘృ క్షరణదీప్త్యోః'. -దీనివలన జలము జారును కనుక ఘృణి. జిఘర్తి ప్రకాశతే ఇతి వా. -ప్రకాశించునది (గు).

జిఘర్తి హరతి జల మితి ఘృణిః. -జలమును హరించునది (వి). ఘరతీతి ఘృణిః. 'ఘృ సేచనే'. -తడుపునది (రా).

7. ఘృష్టిః ఇ. పుం. 'ఘృణిః' వలె (గు).

ఘృష్యతే ఇతి ఘృష్టిః. 'ఘృష సంఘర్షే'. -ఘర్షణ చేయబడును (వి).
పా. ఘృష్ణిః. ఘృష్యతే ఇతి ఘృష్ణిః 'ఘృష సంఘర్షే' -ఒరసికొనునది (వి).
పా. ధృష్ణిః. ధృష్ణోతి ప్రగల్భతే ఇతి. -ప్రగల్భమైనది. 'ఞి ధృషా ప్రాగల్భ్యే' (గు).
పా. పృశ్నిః. స్పృశతీతి పృశ్నిః. -తాకునది (వి). పర్శతీతి పృశ్నిః. 'పృశు సేచనే' -తడుపునది (రా).

పా. పృష్ణిః. భువం వ్యష్ట్యై పర్షతి సించతి. -వానకై భూమిని తడుపునది(క్షీ).

పా. వృష్టిః. వర్షతీతి వృష్టిః. -వర్షించునది (వి).

పా. వృష్ణిః. వర్షతి క్ష్మామితి. -భూమిపై వర్షించునది. 'వృష సేచనే' (వి).

కిరణశబ్దేన సహ ద్వంద్వసమాసాత్ గభస్తిఘృణిఘృష్టిశబ్దాః పుంలింగాః. కిరణశబ్దముతో ద్వంద్వసమాసము చేయుటవలన గభస్తి ఘృణిఘృష్టిశబ్దములు పుంలింగములు (గు).

8. భానుః ఉ. పుం. భాతీతి భానుః. 'భా దీప్తౌ'. -ప్రకాశించునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

9. కరః అ. పుం కృణాతి తమః ఇతి కరః. 'కృ హింసాయామ్'. -తమస్సును హింసించునది. కీర్యతే భువీతి వా. 'కృ విక్షేపే'. -భూమియందు వెదజల్లబడునది. కరోతి వృష్టిమితి వా కరః. 'డు కృఞ్ కరణే' -వర్షమును కలుగజేయునది (గు).

10. మరీచిః ఇ. పు. మ్రియన్తే క్షుద్రజంతవ స్తమాంసి వా అనేనేతి మరీచిః. 'మృఙ్ ప్రాణత్యాగే' -దీనిచేత క్షుద్రజంతువులుగాని ఆంధకారముగాని నశించును (గు).

11. దీధితిః ఇ. స్త్రీ. దీధీతే దీప్యత ఇతి దీధితిః. "దీధిఙ్ దీప్తిదేవనయోః" -ప్రకాశించునది (గు).

ఈ 11 కిరణముల పేర్లు.

స్యుః ప్రభారుగ్రుచిస్త్విడ్భాభాశ్చవిద్యుతిదీప్తయః,
రోచి శ్శోచి రుభే క్లీబే-

1. ప్రభా ఆ. స్త్రీ. ప్రకర్షేణ భాతీతి ప్రభా. -మిక్కిలి ప్రకాశించునది (గు).

2. రుక్ చ్. స్త్రీ.
3. రుచిః ఇ. స్త్రీ. } రోచతే రుక్ రుచిశ్చ.'రుచ దీప్తౌ'.-ప్రకాశించునది (గు).

4. త్విట్ ష్. స్త్రీ. త్వేషతే త్విట్. 'త్విష దీప్తౌ'.-కాంతియుక్తమైనది (గు). త్వేషతి (రా).

5. భా ఆ. స్త్రీ. భాతీతి భా. 'భా దీప్తౌ'.-ప్రకాశించునది (గు).

6. భాస్ స్. స్త్రీ. భాసతే భాః. 'భాస్ దీప్తౌ'.-ప్రకాశించునది (గు).

7. ఛవిః ఇ. స్త్రీ. ఛ్యతి తమ ఇతి ఛవిః. 'ఛో ఛేదనే'- అంధకారమును పోగొట్టునది (గు).

8. ద్యుతిః ఇ. స్త్రీ. ద్యోతతే ఇతి ద్యుతిః. 'ద్యుత దీప్తౌ'-ప్రకాశించునది (గు).

9. దీప్తిః ఇ. స్త్రీ. దీప్యతే ఇతి దీప్తిః. 'దీపీ దీప్తౌ'-ప్రకాశింపజేయునది (గు).

10. రోచిస్ న. రోచత ఇతి రోచిః. 'రుచ దీప్తౌ'-ప్రకాశించునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

11. శోచిః స్. న. శోచయతీతి శోచిః. 'శుచ శోకే'.-తీవ్రమైనది కనుక దుఃఖ పెట్టునది (గు).

శుచ్యతే శోచిః. 'శుచిర్ పూతీభావే'—దీనిచే వస్తువులు శుద్ధిచేయబడును (వి).-శుచ్యతి పూతీభవత్యనేన. (రా).

ప్రభాదీనా మాదిత్యరశ్మిత్వాభావాత్ పృథక్పాఠః. ద్యుతిచ్ఛవ్యోరిందు ప్రస్తావోక్తేః పునరిహోపాదానం సామాన్యార్థమ్ దీప్త్యాతపాదయో హ్యసాధారణా అపి కవిభిఃసాధారణీకృతాః. యథా ముఖదీప్తిః,చంద్రాతపః-ప్రభాదులు సూర్యకాంతులు కాకుండుటచే వేరుగా పేర్కొనుట.. ద్యుతి, ఛవి శబ్దములు చంద్రప్రస్తావముననే చెప్పబడినను మరల ఇచట పేర్కొనుట సామాన్యకాంతి అను అర్థమునందు. 'దీప్తి,ఆతపము' వంటి శబ్దములు సూర్యకాంతి కసాధారణము లైనను కవులు వానిని సామాన్యార్థకములను చేసిరి. ఎట్లన-ముఖదీప్తి, చంద్రాతపము (క్షీ).

ఈ 11 కాంతి పేర్లు-

ప్రకాశో ద్యోత ఆతపః. 34

1. ప్రకాశః అ పుం. ప్రకాశతే ప్రకాశః "కాశృ దీప్తౌ". ప్రకాశించునది(గు).

2. ద్యోతః అ. పుం. ద్యోతతే ద్యోతః. 'ద్యుత దీప్తౌ'.-ప్రకాశించునది (గు).

3. ఆతపః అ. పుం. ఆసమంతా త్తపతి త్యాతపః. 'తప సంతాపే' . -అంతట తపించునది (గు).

ఈ 3 ఎండ పేర్లు.

కోష్ణం కవోష్ణం మన్దోష్ణం కదుష్ణం త్రితు తద్వతి.

1. కోష్ణమ్ అ. న.
2 కవోష్ణమ్ అ. న.
4. కదుష్ణమ్ అ. న.
} కించి దుష్ణం కోష్ణం – కవోష్ణం – కదుష్ణం చ. —కొంచెము వేడియైనది (గు)

3. మన్దోష్ణమ్ అ. న. మందం చ తదుష్ణం చ. -కొంచెము వేడియైనది (గు).

కోష్ణాదయః శబ్దాః గుణవాచిత్వే నపుంసకలింగాః. గుణవద్వస్తువాచిత్వే త్రిలింగాః. యథా—కోష్ణా ఆపః. కోష్ణ స్సూర్యః. కోష్ణం భస్మ. - కోష్ణాది

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శబ్దములు 4 గుణవాచకములైనప్పుడు నపుంసకలింగములు. గుణముగల పదార్థమునకు వాచకము లైనప్పుడు త్రిలింగములు (గు).

ఈ 4 కొంచెము వేడిమి పేర్లు.

తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తద్వత్-

1. తిగ్మమ్ అ. న. } తేజయతీతి తిగ్మం తీక్ష్ణం చ. 'తిజ నిశాతనే'
2. తీక్ష్ణమ్ అ. న. } —మిక్కిలి వేడియైనది (గు).

3. ఖరమ్ అ. న. ఖ మింద్రియం రాత్యభిభవతీతి ఖరమ్. 'రా దానే'-ఇంద్రియ క్షోభమును కలిగించునది (గు).

ఖనతీతి ఖరమ్. 'ఖను అవదారణే'. చీల్చునది (వి).

తద్వత్ - ధర్మే క్లీబత్వం, ధర్మిణి త్రిషు. - తిగ్మాదిశబ్దములు గుణ వాచకములైనపుడు నపుంసకములు. గుణముగల పదార్థమునకు నామము లైనపుడు త్రిలింగములు. (గు).

ఈ 2 వేడిమి పేర్లు.

మృగతృష్ణా మరీచికా.

1. మృగతృష్ణా ఆ. స్త్రీ. మృగాణాం తృష్ణా అస్యామితి మృగతృష్ణా. మృగ ములకు దీనియం దాశ కలదు (గు).

2. మరీచికా ఆ. స్త్రీ. క్రియంతే అనయా క్షుద్రజంతవో మృగా వా మరీచికా. 'మృజ్ ప్రాణత్యాగే' - క్షుద్రజంతువులైనను మృగములైనను దీనిచేత మృతి చెందును. మరీచిరివ మరీచికా. - కిరణమువలె తోచునది.

గ్రీష్మే సికతా స్వర్కకరాః ప్రతిఫలితా జలత్వే నాభాంతి, అత ఏవ మరు మరీచికోచ్యతే. వేసవిలో ఇసుకపై సూర్యకిరణములు ప్రతిఫలించి జలమువలె తోచును. కావుననే మరుమరీచిక యనియు చెప్పబడును (షీ).

ఈ 2 ఎండమావి పేర్లు.

—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Forwarded free of cost, and with the compliments of the Department of Education, Government of India, New Delhi.

4. కాలవర్గము

కాలో దిష్టోఽప్యనేహోఽపి సమయోఽపి

1. కాలః అ. పుం. కల్యతే సంఖ్యాయతే అనేన కాలః. 'కల సంఖ్యానే'. దీనిచేత లెక్క-పెట్టబడును. కాలయతి ప్రేరయతీతి వా కాలః. "కల కిల క్షేపే". -ప్రేరేపింప జేయునది (గు).

కలయతి కాలయతి వా సర్వం కాలః (క్షీ).

2. దిష్టః అ. పుం. దిశ్యతే సుఖదుఃఖాదిక మనేనేతి దిష్టః. 'దిశ అతిసర్జనే'. దీనిచేత సుఖదుఃఖాదు లీయబడుచున్నది. దిశంతి వ్యాప్రియంతే ఽత్ర దిష్టః. దీనియందు జనులు వ్యాపారయుక్తులగుదురు (గు).

దిశతీతి దిష్టః(రా).

3. అనేహా స్. పుం. నాహంతి నాగచ్ఛతి నాహన్యతే ఇతి వా అనేహా. "హన హింసాగత్యోః"-నశించనిది. న ఈహతే అనేహా. "ఈహ చేష్టాయామ్". చేష్టలేనిది (గు).

4. సమయః అ. పుం. సమ్యగయతే సమయః. 'అయ గతౌ'.-లెస్సగా ఎరుగ బడునది (గు).

సమేతి సమయః(క్షీ). కర్మణి సమేతి (వి). సమ్యక్ ఏతి (రా).-చక్కగా గదచునది.

ఈ 4 సామాన్యకాలమునకు పేరు.

అథ పక్షతిః,

ప్రతిప ద్వ్యే ఇమే స్త్రీత్వే-

1. పక్షతిః ఇ. స్త్రీ. పక్షస్య మూలం ప్రారంభః పక్షతిః.-శుక్ల కృష్ణ పక్షముల యొక్క ప్రారంభము (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. ప్రతిపత్ ద్. స్త్రీ. ప్రతిపద్యతే చంద్రస్య ఉదయః క్షయో వా అస్యామ్ ప్రతిపత్. 'పత్ృ గతౌ'..దీనియందు చంద్రునియొక్క ఉదయముగాని క్షయముగాని తెలియబడును (గు).

ప్రతిపద్యతే ఉపక్రమ్యతేఽనయా. - దీనితో పక్షము ప్రారంభించబడును (క్షీ).

ఈ 2 పాద్యమికి పేరు.

తదాద్యా స్తిథయో ద్వయోః,

1. తిథిః ఇ. ప్న. తన్యతే షష్టిఘటికాభిరితి తిథిః. "తను విస్తారే" -అరువది గడియలచే పెంపొందునది (గు).

ప్రతిపత్తు మొదలుకొని పూర్ణిమ లేక అమావాస్య వరకు కలవి తిథులు.

ఘస్రో దినాహనీ వా తు క్లీబే దివసవాసరౌ.

1. ఘస్రః అ. పుం. ఘస త్యంధకార మితి ఘస్రః. "ఘస్ృ అదనే". -అంధకారమును తినివేయునది (గు).

ఘనతి తమో ఘస్యతే (=అద్యతే)ఽస్మిన్ వా ఘస్రః (క్షీ).

2. దినమ్ అ. న. ద్యతి అంధకారమితి దినమ్. "దో అవఖండనే". అంధకారమును ఖండించునది (గు).

ద్యతి తమో, నిర్వ్యాపారస్థితిం చేతి వా.-చీకటిని లేదా నిష్క్రియతను ఖండించునది (రా).

3. అహః స్. న. న జహాతి ప్రత్యాగమన మిత్యహః. "ఓహాక్ త్యాగే". -తిరిగి వచ్చుటను విడువనిది. సూర్యేణ న హీయత ఇత్యహః. సూర్యునిచే విడువబడనిది (గు).

న జహాతి కాల మహః (క్షీ).

4. దివసః అ. ప్న. దీవ్యంతి జనా అస్మి న్నితి దివసః. "దివు క్రీడాదౌ". దీనియందు జనులు ప్రకాశింతురు (గు)..

దీవ్యతి దివసమ్ - ప్రకాశించునది (క్షీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

5. వాసరః అ. పు. వసం త్యస్మి న్నితి వాసరః. 'వస నివాసే'. -దీనియందు వసింతురు. వాసయతి స్థాపయతి జగదితి వాసరః-లోకమును నిలుపునది (గు).

వసంతి వ్యవహర్తారః అస్మిన్నితి వాసరః (వి).

ఈ ఏ పగలు పేర్లు.

ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కల్య ముషః ప్రత్యుషసీ అపి. 2

ప్రభాతం చ-

1. ప్రత్యూషః అ. పుం. ప్రత్యూషతి నిశాం ప్రత్యూషః. 'ఊష రుజాయామ్' -రాత్రిని పోగొట్టునది. పా-ప్రత్యుషః. ఓషత్యంధకార మితి ప్రత్యుషః. చీకటిని పోగొట్టునది. తథా చ ప్రయోగః - 'ప్రత్యుషఃపారిజాత' ఇతి **సూర్య శతకే** (గు).

ప్రత్యూషతి నిశాం ప్రతిరుజతి. ప్రతిగతా ఉషా వా తదా ప్రత్యూషః (క్షీ). ప్రత్యూషతి రుజతి కాముకాన్. - కాముకులను బాధించునది (రా).

2. అహర్ముఖమ్ అ. న. అహ్నః ముఖ మారంభః. -అహస్సుయొక్క ప్రారంభము (గు).

3. కల్యమ్ అ. న. కల్యంతే ప్రతిబుధ్యంతేఽత్ర కల్యమ్. "కల గతౌ". -ఇందు జనులు ప్రబోధింపబడుదురు (గు). కలయతి మంగళం కల్యమ్. "కల శబ్ద సంఖ్యానయోః". -శుభమును చేయునది. (పా) కాల్యమ్. కాలే సాధు కాల్యమితి వా.- కాలమందు యోగ్యమైనది (గు).

4. ఉషః న్. న. }
5. ప్రత్యుషః న్. న. } ఓషతి అర్క-కరై రిత్యుషః, ప్రత్యుషశ్చ 'ఉష దాహే'. సూర్యకిరణములచేత దహింపబడునది. ప్రతిః ఉష సర్గాంతరవ్యావర్తకః (గు).

ఓష త్యంధకార మిత్యుషః, ప్రత్యుషశ్చ. 'ఉష ప్లుష దాహే'-చీకటిని పోగొట్టును (క్షీ).

6. ప్రభాతమ్ అ. న. భాతం ప్రవృత్తం ప్రభాతమ్ 'భా దీప్తౌ' ప్రకాశించుటకు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ప్రవర్తించినది (గు).

[వ్యుష్టం విభాతం ద్వే క్లీబే పుంసి గోసర్గ ఇష్యతే] (1)

అధికపాఠమందలి వ్యుష్టమ్, విభాతమ్, గోసర్గః. గోసర్గః. దేశ్యామ్. దేశభాషలో గోసర్గ మందురు (క్షీ).

ఈ 6 ను ప్రాతఃకాలము పేర్లు.

దినాంతే తు సాయః-

1. దినాన్తః అ. పుం. దినస్య అంతః దినాంతః. -దినముయొక్క అవసాన కాలము (గు).

2. సాయః అ. పుం. స్యతి దినం సాయః. 'షోఽంతకర్మణి'. -దినము నంతము పొందించునది. 'సాయమందన మభిత్వరయంత్యాః' అని కిరాతార్జునీయమందు సాయశబ్ద మకారాంతముగా భారవిచే ప్రయోగింపబడియున్నది. పా. సాయమ్ -అని మాంతమైన అవ్యయమును కలదు. 'సాయం సాయే ప్రగే ప్రాతః' అని తృతీయకాండమం దవ్యయవర్గలో చెప్పబడియున్నది (గు).

సాయ మవ్యయమ్, సాయాహ్నాదిదర్శనాత్ (క్షీ).

ఈ 2 దినముయొక్క కడపటిభాగమందలి 3 ముహూర్తముల కాలము పేర్లు.

-సన్ధ్యా పితృప్రసూః.

1. సన్ధ్యా ఆ. స్త్రీ. సమ్యక్ ధ్యాయం త్యస్యామితి సంధ్యా. 'ధ్యై చింతాయామ్' దీనియందు లెస్సగా ధ్యానము చేయుదురు. సంధీయతే అహోరాత్రాభ్యా మితి వా. 'డు ధాఞ్ ధారణపోషణయోః'. అహోరాత్రములచే సంధింపబడునది (గు).

2. పితృప్రసూః ఊ. స్త్రీ. పితౄన్ ప్రసూత ఇతి పితృప్రసూః. 'షూఙ్ ప్రాణిగర్భవిమోచనే'. - పితృదేవతలను పుట్టించునది. సంధ్యాయాః బ్రహ్మ శరీరత్వాత్ పితృప్రసూ రితి పురాణప్రసిద్ధిః. -సంధ్య బ్రహ్మశరీరము గనుక పితృలోకమును పుట్టించుటచేత పితృప్రసు వనబడును (గు).

పితౄణాం ప్రసూః=మాతా పితృప్రసూః (వి). పితౄన్ ప్రసూతే (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సూర్యాస్తమయమునకు వెనుక 3 గడియలును, సూర్యోదయమునకు ముందు 5 గడియలును సంధ్య యనబడును.

ఈ 2 సంధ్యాకాలము పేర్లు.

ప్రాహ్ణాపరాహ్ణమధ్యాహ్నా స్త్రిసన్ధ్యమ్-

1. ప్రాహ్ణః అ. పుం. అహ్నః ప్రారంభః ప్రాహ్ణః .-అహస్సుయొక్క మొదటి భాగము (గు).

అహశ్శబ్దః తదవయవే. ప్రథమం చ తదహశ్చ ప్రాహ్ణః (రా).

2. అపరాహ్ణః అ. పుం. అహ్నః అపరో భాగః అపరాహ్ణః. అహస్సుయొక్క కడపటి భాగము (గు).

అహ్నోఽపరమ్ (రా).

3. మధ్యాహ్నః అ. పుం. అహ్నః మధ్యో భాగః మధ్యాహ్నః. - అహస్సు యొక్క మధ్యభాగము (గు).

అహ్నో మధ్యమ్. మధ్యం చ తదహశ్చేతి వా (రా).

త్రిసన్ధ్యమ్ అ. న. తిసృణాం సంధ్యానాం సమాహారః త్రిసంధ్యమ్. ప్రాహ్ణ-అపరాహ్ణ-మధ్యాహ్నములను మూడును త్రిసంధ్య మనబడును. మూడు సంధ్యల యేకీభావము త్రిసంధ్యము. భిన్నకాలమునందు సమాహారము కూడనిదైనను బుద్ధిచేత యుగపద్గ్రహణమువలన ఏకకాలత్వము (గు).

ఈ 3 ను మూడు కాలముల పేర్లు.

అథ శర్వరీ. 3

నిశా నిశిథినీ రాత్రి స్త్రియామా క్షణదా క్షపా,
విభావరీతమస్విన్యౌ రజనీ యామినీ తమీ. 4

1. శర్వరీ ఈ. స్త్రీ. శృణాతి వ్యాపారం దినం వా శర్వరీ. 'శృ హింసాయామ్' వ్యాపారమునుగాని దినమునుగాని చెరుచునది (గు).

శృణాతి చేష్టాః (క్షీ). శృణాతి లోకచక్షూంషితి -జనుల చూపులను చెరచునది (వి).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. నిశా ఆ. స్త్రీ. నితరాం శ్యతి సర్వవ్యాపారాన్ నిశా 'శో తనూకరణే'-అన్ని వ్యాపారములను మిక్కి లి స్వల్పముగా చేయునది (గు).

నిశ్యతి తనూకరోతి చేష్టాః నిశా (షీ).

3. నిశీథినీ ఈ. స్త్రీ. నిశీథః అస్యా మస్తీతి నిశీథినీ.-నిశీథ మనగా నడిరేయి. అది దీనియందు కలదు (గు).

4. రాత్రిః ఇ. స్త్రీ. రాతి సుఖమితి రాత్రిః. 'రా దానే'.-సుఖము నిచ్చునది(గు).

5. త్రియామా ఆ. స్త్రీ. త్రయో యామాః యస్యాం సా త్రియామా.-యామ మనగా జాము. మూడు జాములు కలది. రాత్రియందు ప్రథమయామము చేష్టా కాలము కనుకను, అంత్యయామము విబోధకాలము కనుకను నీ రెండు యామ ములందు సగము దివసమానము కావున త్రియామ యనబడును (గు).

ఆద్యంతయో ర్ధయామయో ర్దినవ్యవహారాత్ త్రియామా (షీ). త్రీన్ ధర్మాన్ యాపయతి నిరవకాశీకరోతి కామప్రాయత్వాత్. -కామబహుళ మగుటచే తక్కిన మూడు పురుషార్థములకు అవకాశ మీయనిది కనుక త్రియామ (రా).

6. క్షణదా ఆ. స్త్రీ. క్షణ మవ్యాపారస్థితిం యూనా ముత్సవం వా దదాతీతి క్షణదా. 'డు దాఞ్ దానే'-వ్యాపారశూన్యమైన స్థితిని కాని. యౌవనవంతులకు నుత్సవమునుగాని యిచ్చునది (గు).

క్షణ మవసరం దదాతి క్షణదా. విశ్రాంతిప్రదేత్యర్థః.-క్షణమును అనగా అవసరమును ఇచ్చునది. విశ్రాంతి నిచ్చునదని భావము (షీ).

7. క్షపా ఆ. స్త్రీ. క్షపయతి సర్వచేష్టాః ఇతి క్షపా. 'క్షై క్షయే'. -సర్వ వ్యాపారములను క్షయింపజేయునది (గు).

క్షప్యతే క్షపా - క్షయింపజేయబడునది (షీ). క్షపయతి ఆయురితి క్షపా. 'క్షి క్షయే'. - ఆయువును గడిపివేయునది (వి).

8. విభావరీ ఈ. స్త్రీ. విభాం సూర్యకాంతిం ఆవృణోతీతి విభావరీ. 'వృఞ్ వరణే'. -సూర్యకాంతిని కప్పునది. విభాతి చంద్రాదిభి రితి విభావరీ. 'భా దీప్తౌ'. - చంద్రాదులచేత ప్రకాశించునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

విభాతి నక్షత్రాదిభిః (రా). భాభిః వ్రియత ఇతి భావరీ. భావరీ న భవతీతి విభావరీ. 'వృఞ్ వరణే'. - కాంతులచే ఆవరింపబడునది భావరి. ఆది కానిది విభావరి. న విద్యతే భా యస్య తత్ విభం తమః. తేన విభేన ఆ సమంతాత్ వ్రియత ఇతి విభావరీ వా. విభ మనగా చీకటి. దానిచే అంతటను ఆవరింప బడునది (వి).

9. తమస్వినీ ఈ. స్త్రీ. తమః అస్యా మస్తీతి తమస్వినీ. - చీకటి కలిగినది. (గు).

10. రజనీ ఈ. స్త్రీ. రంజంతి కామినోఽత్ర రజనీ. - దీనియందు కాముకులు రాగయుక్తు లగుదురు (గు).

రంజయతి తమసా రజనీ. - చీకటిచే లోకమును రంజింపజేయునది(క్షీ). తమసా రజ్యత ఇతి రజనీ. 'రంజ రాగే'. -చీకటిచే పూయబడునది (వి). రజన్తి అనురక్తా భవన్తి రాగిణోఽస్యామ్. - కాముకు లిం దనురక్తు లగుదురు (రా).

11. యామినీ ఈ. స్త్రీ. యామాః అస్యాం సంతీతి యామినీ. - యామములు కలది (గు).

భీతిహేతుత్వాత్ నిందితాః యామాః యస్యాః. నిందాయామినిః.-భయము కలిగించునవి యగుటచే నిందితములైన జాములు కలది (రా).

12. తమీ ఈ. స్త్రీ. తామ్యంతి విరహిణః అత్రేతి తమీ. 'తము గ్లానౌ'. -దీనియందు విరహిజనులు గ్లానిని పొందుదురు. తమా ఇతి వా పాఠః. తదుక్తమ్- "విభూషణం కిం కుచమండలానాం కీదృశ్యమా చంద్రమసః కుతః శ్రీః, కిమాహ సీతా దశకంఠనీతా హారా మహాదేవరతా తమాతః' ఇతి (గు).

తమయతి చక్రవాకాన్ తమీ-చక్రవాకములను గ్లానిని పొందించునది (వి).

ఈ 12 రాత్రికి పేర్లు.

తమిస్రా తామసీ రాత్రిః-

1. తమిస్రా ఆ. స్త్రీ. తమోఽస్యా మస్తీతి తమిస్రా. -ఇందు చీకటి కలదు. తామసీ=తమోబహుళా. అధికమైన తమస్సుకల, రాత్రిః = రాత్రి (గు).

ఈ 1 కటికచీకటి గల రాత్రికి పేరు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

జ్యోత్స్నా చంద్రికయాఽన్వితా,

1. జ్యోత్స్నా ఈ. స్త్రీ. చంద్రికయాన్వితా రాత్రిః జ్యోత్స్నా త్యుచ్యతే. జ్యోత్స్నా చంద్రికా తద్యోగాత్ జ్యోత్స్నా. జోత్స్న యనగా వెన్నెల. దానితో కూడినది. 'జ్యోత్స్నా' ఇత్యాకారాంతపాఠోఽప్యస్తి (గు).

జ్యోత్స్నా అస్త్యస్యామితి జ్యోత్స్నా. జోత్స్నా జ్యోత్స్నేతి వా పాఠః (వి).

ఈ 1 వెన్నెలరాత్రి పేరు.

ఆగామివర్తమానాహర్యుక్తాయాం నిశి పక్షిణీ. 5

1. పక్షిణీ ఈ. స్త్రీ. ఆగామివర్తమానాహర్యుక్తా నిశా పక్షిణీ.-జరుగుచున్న పగటితోడను. రాగల పగటితోను కూడిన రాత్రి పక్షిణీ యనబడును. ఆగామివర్తమానాహనీ పక్షా వివ అస్యా ఇతి పక్షిణీ. రాబోవు పగలును, జరుగుచున్న పగలును ఱెక్కలవలె కలిగినది. (గు).

పూర్వాపరాహయోః పక్షయోరివ మధ్యే వర్తమానత్వాత్, వర్తమానాహోయదీయా నిశా, నిశామధ్యేఽపి దివసః పక్షిణీత్యాహుః (క్షీ). ఆగామివర్తమానే చ తే అహనీ చ (ఇతి కర్మధారయే టచ్). సరేఫ (-హర్యుక్తా-) పాఠే తు సమాసాంతవిధేరనిత్యత్వాఽఽశ్రయణీయా. ఆగామివర్తమానే అహనీయు క్తే యస్యామితి బహువ్రీహి ర్వా. పూర్వాపరదినే పక్షావివ స్తో యస్యాం సా పక్షిణీ. (రా).

ఈ 1 రెండు పగళ్ల నడుమనున్న రాత్రిపేరు.

గణరాత్రం నిశా బహ్వ్యాః-

1. గణరాత్రమ్ అ. న. బహ్వ్యో నిశాః గణరాత్ర మిత్యుచ్యతే. -అనేకరాత్రులు గణరాత్ర మనబడును. రాత్రీణాం గణః గణరాత్రమ్. -రాత్రులయొక్క సముదాయము. (గు).

గణానాం బహ్వీనాం రాత్రీణాం సమాహారః. గణశబ్దస్య సంఖ్యాత్వాత్ ద్విగుః (రా).

ఈ 1 అనేకరాత్రుల పేరు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ప్రదోషో రజనీముఖమ్.

1. ప్రదోషః అ. పుం. దోషాయాః ప్రారంభః ప్రదోషః. దోష యనగా రాత్రి. దానియొక్క ప్రారంభము (గు).

ప్రారబ్ధా దోషా యస్మిన్ (షీ). ప్రకృష్టో దోషః, ప్రారబ్ధా దోషా వా అత్ర. -గొప్పదోషము లేదా రాత్రియొక్క ప్రారంభము కలది (రా).

2. రజనీముఖమ్ అ. న. రజన్యాః ముఖమ్ రజనీముఖమ్. - రాత్రియొక్క ప్రారంభము (గు).

రజన్యాః ముఖమివ. - రాత్రియొక్క ముఖమువలె (రా).
ఈ 2 రాత్రియొక్క ప్రారంభమునకు పేర్లు.

అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వౌ-

1. అర్ధరాత్రః అ. పుం. అర్ధం రాత్రే రర్ధరాత్రః.-రాత్రియొక్క సగము(గు).
2. నిశీథః అ. పుం. నియతం శేరతే అస్మిన్నితి నిశీథః. 'శీఙ్ స్వప్నే' దీనియందు నియతముగా నిద్రింతురు (గు).

ఈ 2 నడిరేయి పేర్లు.

—ద్వౌ యామప్రహరౌ సమౌ. 6

1. యామః అ. పుం. యాతీతి యామః. 'యా ప్రాపణే'. -స్థాయికానిది (గు).

2. ప్రహరః అ. పుం. ప్రహ్రియతే ధకార్-ది రస్మిన్ ప్రహరః. - దీనియందు ధక్కార్-దివాద్యములు వాయింపబడును (గు).

ఈ 2 జాము పేర్లు.

స పర్వసన్ధిః ప్రతిపత్పంచదశ్యో ర్యదన్తరమ్.

ప్రతిపత్ పంచదశ్యోః యదంతరం స సంధిః పర్వేత్యుచ్యతే.

1. పర్వ న్. న. పృణాతి పూరయతి పాలయతి వా అభిలషిత మితి పర్వ. 'పృ పాలనపూరణయోః'. -అభిలషితమును నిండించునది లేక పాలించునది (గు)

2. సన్ధిః ఇ. పుం. సంధీయతే అనేన పూర్వకాలః ఉత్తరకాలేనేతి సంధిః.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

-పూర్వకాలము దీనిచే ఉత్తరకాలముతో సంధింపబడును కనుక సంధి (గు).

అత్ర కేచిత్ పర్వ చాసౌ సంధిశ్చే త్యేకం పదం మన్యంతే. తదా ప్రతిపత్పంచదశ్యో ర్యదంతరం సః పర్వసంధి రితి యోజనా. - ఇచ్చట పర్వమైన సంధి పర్వసంధి యని యొకపదముగానే కొందరు తలంతురు (గు).

ఈ 1 పర్వసంధి పేరు.

పక్షాన్తే పఞ్చదశ్యా ద్వే-

1. పక్షాన్తే అ. పుం. పక్షయోః అంతౌ పక్షాంతౌ. -శుక్లకృష్ణపక్షములయొక్క తుదలు (గు).

2. పఞ్చదశ్యా ఈ. స్త్రీ. పంచదశానాం తిథీనాం పూరణ్యౌ పంచదశ్యౌ. -పంచదశతిథులను నిండించునవి (గు).

ఈ 2 పూర్ణిమకును అమావాస్యకును పేర్లు.

-పౌర్ణమాసీ తు పూర్ణిమా. 7

1. పౌర్ణమాసీ ఈ. స్త్రీ. మీయతే తిథి రనేన మాఃచంద్రః. పూర్ణశ్చాసౌ మాశ్చ పూర్ణమాఃతస్యేయం పౌర్ణమాసీ. - ఇతనిచేత తిథి లెక్క పెట్టబడును కనుక మాఃఅనగా చంద్రుడు. అత డిందు పూర్ణుడుగా తోచును. పూర్ణో మాసోఽస్యామితి వా. మాసము ఇందు పూర్ణమగును (గు).

2. పూర్ణిమా ఆ. స్త్రీ. చంద్రస్య పూర్ణతయా నిర్వృత్తా పూర్ణిమా. -చంద్రుని యొక్క నిండుటచేత నిర్వృత్తమైనది. పూర్ణఃమా శ్చంద్రోఽస్యామితి వా. అఖండచంద్రుడు కలిగినది (గు).

పూరణం పూర్ణిః. పూర్ణిం మిమీతే పూర్ణిమా. - పూర్ణతను లెక్కించునది (క్షీ). పూర్యతే మాసఃఅనయా. - దీనితో మాసము పూరింపబడును. 'పూరీ ఆప్యాయనే' (వి).

ఈ 2 పున్నమ పేర్లు.

కళాహీనే సానుమతిః-

1. అనుమతిఃఇ. స్త్రీ. నిశాకరే కళాహీనే సతి సా పూర్ణిమా అనుమతి రిత్యు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

చ్యతే. చతుర్దశీయుక్తేతి భావః-చంద్రుడు కళాహీనుడైనపుడు ఆ పున్నమ అనుమతి యనబడును. అనగా చతుర్దశితో కూడినదని భావము. అనుమన్యంతే దేవాః పితృసహితా ఆస్యామి త్యనుమతిః. 'మన జ్ఞానే'-దీనియందు దేవతలు పితృ సహితులై సేవకొరకు తలచబడుదురు. (గు).

అనుమన్యతేఽనుమతిః-అనుమతింపబడునది. (షీ). సా పూర్ణిమా ఉదయ కాలె ప్రతిపద్యోగాత్ కలాహీనే చంద్రే అనుమన్యతే అనుమతిః.-ఆ పున్నమ ఉదయ కాలమున పాడ్యమితో సంబంధమువలన చంద్రుడు ఒకకళ తగ్గినవాడు కాగా అనుమతి యనబడును. (రా).

ఈ 1 ఒకకళ తక్కువగా కల చంద్రునితో కూడిన పున్నమ పేరు.

—పూర్ణే రాకా నిశాకరే,

1. రాకా ఆ. స్త్రీ. తస్మిన్ పూర్ణే సతి సా రాకే త్యుచ్యతే. ఋద్ధేతి భావః. -చంద్రుడు పూర్ణుడై యున్నపుడు ఆ పున్నమ రాక యనబడును. ఆనగా చతుర్దశి వేధ లేనిది. రాతి దదాతి సుఖమితి రాకా. 'రా దానే'-సుఖము నిచ్చునది (గు).

యజ్వభిః రాయతే రాకా. 'రై శబ్దే'-యాగము చేయువారిచే స్తోత్రము చేయబడునది. (వి). రాతి శుభమ్-శుభము నిచ్చునది. (రా).

ఈ 1 అన్నికళలతో నిండిన చంద్రుడు కల పున్నమ పేరు.

అమావాస్యా త్వమావస్యా దర్శ స్సూర్యేందుసంగమః. 8

1. అమావాస్యా ఆ. స్త్రీ. **2. అమావస్యా** ఆ. స్త్రీ. అమాశబ్దః సహార్థే అవ్యయమ్. అమా = సహ తిష్ఠతః రవిచంద్రా వస్యామి త్యమావాస్యా, అమా వస్యా చ "వస నివాసే"..సూర్యచంద్రులు దీనియందు కూడుకొనియుందురు(గు).

నామైకదేశే నామగ్రహణాత్ "అమా" అపి. -నామ మందలి యొక భాగముచే నామమును గ్రహించుటవలన అమా అనియు పేరు (రా).

3. దర్శః అ. పుం. దృశ్యేతే చంద్రసూర్యా వత్రేతి దర్శః. 'దృశిర్ ప్రేక్షణే' దీనియందు సూర్యచంద్రులు కూడుకొని యగపడుదురు (గు).

దృశ్యతే యాజ్ఞికైః దర్శః. న దృశ్యతే చంద్రోఽస్మిన్ విపరీతలక్షణయా.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

—యాజ్ఞికులచే చూడబడునది. (విపరీతలక్షణచే) చంద్రు డిం దగపడనిది (క్షీ).

4. సూర్యేందునఙ్గమః అ. పుం. సూర్యేందోర్యోః సంగమః మేళన మత్ర సూర్యేందు సంగమః. సూర్యచంద్రులకు సంగమము కలదు కనుక సూర్యేందుసంగమము (గు).

సూర్యేందూ సంగచ్ఛేతే అత్రేతి **సూర్యేందుసంగమః**. -సూర్యచంద్రులిందు కలసికొందురు (వి).

ఈ 4 అమావాస్య పేర్లు.

సా దృష్టేన్దుః సినీవాలీ—

1. సినీవాలీ ఈ. స్త్రీ. అః విష్ణుః. తేన సహ వర్తత ఇతి సా = లక్ష్మీః. సా అస్యామితి సినీ = చంద్రకళా. సా బాలా అస్యామితి సినీవాలీ. ఆ అనగా విష్ణువు. ఆతనితో కూడినది కనుక సా అనగా లక్ష్మి. ఆ లక్ష్మి కలది కనుక సిని అనగా చంద్రకళ. ఆ చంద్రకళ దీనియందు లేతదై యుండును కనుక సినీవాలి. వబయో రభేదః (గు).

సినీ = **సితా** బాలా కళా అస్యామ్. - తెల్లనైన బాలకళ కలది (క్షీ). వాలతే చలతీతి వాలః. 'వాడృ ఆప్లాన్యే'. వాలేన చంద్రేణ సినీ సితా సినీవాలీ. -చలించువాడు కనుక వాలు డనగా చంద్రుడు. వాలునిచే తెల్లనైనది సినీవాలి (వి). చతుర్దశీయోగాత్ దృష్టచంద్రా సతీ సా అమా సినీవాలీ. -చతుర్దశీ యోగమువలన చంద్రు డగపడు అమావాస్య సినీవాలి. (రా).

ఈ 1 చంద్రకళతో కూడిన అమావాస్య పేరు.

-సా నష్టేందుకలా కుహూః.

1. కుహూః ఊ. స్త్రీ. కుహయతి విస్మాపయతి తమసేతి కుహూః. -తమస్సు చేత ఆశ్చర్యము కలుగజేయునది (గు).

కుం హంతి తమసా. -చీకటిచే భూమిని బాధించునది (క్షీ). ఉదయే అమాయోగా న్నష్టచంద్రకళా సా అమా కుహూః. 'కుహ విస్మాపనే' -ఉదయమం

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దమావాస్యాసంబంధముచే నశించిన చంద్రకళ కలది.

ఈ 1 చంద్రకళ కనుపించని అమావాస్య పేరు.

ఉపరాగో గ్రహః—

1. ఉపరాగః అ. పుం. ఉపరజ్యేతే సూర్యాచంద్రమసా వనేన ఉపరాగః. 'రఞ్జ రాగే'. - సూర్యచంద్రులు దీనిచేత రాగమును పొందింపబడుదురు (గు).

ఉపరజ్యతే ఛాద్యతేఽనేన ఉపరాగః. - దీనిచేత (సూర్యుడు లేక చంద్రుడు) కప్పివేయబడును (షీ).

2. గ్రహః అ. పుం. గృహ్యేతే సూర్యాచంద్రమసా వనేన గ్రహః. 'గ్రహ ఉపాదానే'. దీనిచేత సూర్యచంద్రులు గ్రహింపబడుదురు (గు).

ఈ రెండు గ్రహణము పేర్లు.

—రాహుగ్రస్తే త్విన్దౌ చ పూష్ణి చ. 9

సోపప్లవోపరక్తౌ ద్వౌ-

1. సోపప్లవః అ. పుం. ఉపప్లవేన ఆకులతయా సహ వర్తత ఇతి సోపప్లవః. -ఉపప్లవముతో కూడినవాడు (గు).

2. ఉపరక్తః అ. పుం. ఉపరజ్యతే ఉపరమతే వ్యాపారా దిత్యుపరక్తః. -వ్యాపారమువలన నుపరతు డైనవాడు. ఉపరజ్యత ఇత్యుపరక్తః. -రాహువు చేత తమోయుక్తుడుగ చేయబడినవాడు (గు).

ఈ 2 రాహుగ్రస్తులైన సూర్యచంద్రుల పేర్లు.

- అగ్న్యుత్పాత ఉపాహితః.

1. అగ్న్యుత్పాతః అ. పుం. ప్రకృతే రన్యథాభావ ఉత్పాతః. అగ్నే రుత్పాతః అగ్న్యుత్పాతః. -స్వస్వభావమును విడిచి వికారమును పొందుట ఉత్పాతము. అగ్నియొక్క ఉత్పాతము అగ్న్యుత్పాతము (గు).

అగ్నే రుత్పతనమ్ ఉత్పాతో వైకృతమ్ (రా).

2. ఉపాహితః అ. పుం. ఉప ఆసన్న ముహిత మస్య ఉపాహితః. -అనిష్టము.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దీని కానన్న మై యుండును (గు).

ధూమకేత్వాఖ్య ఉత్పాత ఇత్యేకే. -ధూమకేతు వను ఉత్పాత మని కొందరు (క్షీ). ఉప ఆసన్నం ఆహితం ఫలం యస్య. చెంతనున్న ఫలము కలది (రా).

ఈ 2 ఆకాశాదులందు పుట్టిన అగ్నివికారము పేర్లు.

ఏకయోక్త్యా పుష్పవన్తౌ దివాకరనిశాకరౌ. 10

1. పుష్పవన్తౌ త్. పుం. పుష్పవంతా వితి ఏకయోక్త్యా దివాకరనిశాకరా వుచ్యేతే. -ఒక మాటచేత సూర్యచంద్రు లిద్దరు పుష్పవంతు లనబడుదురు. పుష్పం వికాసః. 'పుష్ప వికసనే'. తద్వంతౌ పుష్పవంతౌ -పుష్పమనగా వికాసము. అది కలవారు పుష్పవంతులు. అయ మకారాంతోఽప్యస్తి. తదుక్త మమర మాలాయామ్ - 'రవిశశినౌ పుష్పవంతాఖ్యా' వితి. తథా ఆశ్చర్యమంజర్యా మపి. -ప్రాక్ ప్రత్యగ్ధరణీధరశిఖరస్థిత పుష్పవంతాభ్యా' మితి. ఈ శబ్దము అకారాంతమును కలదు (గు).

ఏకయోక్త్యా అపృథగ్వచనేన రోదసీవత్, నతు పుష్పవా నిందుః సూర్యో వోచ్యతే. సూర్యచంద్రు లిద్దరికిని కలిపి పుష్పవంతా ఆనవలె కాని పుష్పవాన్ అని సూర్యుడుగాని చంద్రుడుగాని వేరుగా చెప్పబడదు. (క్షీ). పుష్పో వికాసః ప్రకాశశ్చ తద్వంతౌ. (రా).

ఈ 1 సూర్యచంద్రు లిద్దరికిని ఒక్కటే పేరు.

అష్టాదశనిమేషాస్తు కాష్ఠా—

1. కాష్ఠా ఆ. స్త్రీ. అష్టాదశనిమేషాః కాష్ఠే త్యుచ్యతే.-పదునెనిమిది రెప్పపాట్ల కాలము కాష్ఠ యనబడును. కాశతే కాష్ఠా. 'కాశృ దీప్తౌ'. -ప్రకాశించునది. (గు).

'క్షణద్వయం లవః ప్రోక్తో నిమేషస్తు లవద్వయమ్' ఇత్యాది శాస్త్రసిద్ధాః నిమేషాః. తేఽష్టాదశ కాష్ఠా. (రా).

18 నిమేషముల కాలము ఒక కాష్ఠ.

—త్రింశత్తు తాః కలా,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. కలా ఆ. స్త్రీ. త్రింశత్కాష్ఠాः కలే త్యుచ్యతే. -30 కాష్ఠల కాలము కల యనబడును. కాలం కలయతీతి కలా. 'కల సంఖ్యానే'. కాలమును లెక్క-పెట్టునది (గు).

30 కాష్ఠలు 1 కల.

తాస్తు త్రింశంత్ క్షణః—

1. క్షణः అ. పుం. త్రింశత్కలాः క్షణ ఇత్యుచ్యతే. 30 కలలుగల కాలము క్షణ మనబడును, క్షిణోతి హినస్తీతి క్షణः. 'క్షణు హింసాయామ్' హింసించునది (గు).

30 కలలు 1 క్షణము.

—తే తు ముహూర్తో ద్వాదశాస్త్రియామ్. 11

1. ముహూర్తः అ. ప్ల. తే క్షణాः ద్వాదశ ముహూర్త ఇత్యుచ్యతే. - 12 క్షణములు కూడిన కాలము ముహూర్త మనబడును. హూర్ఛతి కుటిలో భవతి శుభాశుభదర్శనా దితి ముహూర్తः. 'హుర్ఛా కౌటిల్యే'. శుభాశుభదర్శనమువలన కుటిల మగునట్టిది. ముహుర్ముహు రియర్తీతి ముహూర్తः 'ఋ గతౌ'. పలుమార్లు పోవుచుండునది. ఘటికాద్వయం ముహూర్తः (గు).

12 క్షణములు 1 ముహూర్తము (రెండుగడియలకాలము).

తే తు త్రింశ దహోరాత్రః—

1. అహోరాత్రः అ. పుం. త్రింశన్ముహూర్తా అహోరాత్ర ఇత్యుచ్యతే. 30 ముహూర్తముల కాలము అహోరాత్ర మనబడును. అహ్నా సహితా రాత్రిः అహోరాత్రः. పగటితో కూడిన రాత్రి (గు).

అహశ్చ రాత్రిశ్చ తయోः సమాహారः, అచ్ (రా).

30 ముహూర్తములు 1 అహోరాత్రము.

— పఞ్చస్తే దశ పఞ్చ చ,

1. పక్షः అ. పుం. పఞ్చదశ తే అహోరాత్రాः పక్ష ఇత్యుచ్యతే. - 15 అహో రాత్రముల కాలము పక్ష మనబడును. పచతి భూతానీతి పక్షः. 'డు పచష్ పాకే'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

భూతములను పరిపాకము నొందించునది. పక్ష్యత ఇతి వా పక్షః. 'పక్ష పరిగ్రహే' పరిగ్రహింపబడునది (గు).

15 అహోరాత్రములు 1 పక్షము.

పక్షౌ పూర్వాపరౌ శుక్లకృష్ణౌ -

1. శుక్లపక్షః అ. పుం.
2. కృష్ణపక్షః అ. పుం.
} పూర్వాపరౌ పక్షౌ శుక్లకృష్ణౌ విత్యుచ్యేతే. - ఇందు పూర్వపక్షము శుక్లమనియు, అపర పక్షము కృష్ణమనియు చెప్పబడును (గు).

మొదటిది శుక్లపక్షము రెండవది కృష్ణపక్షము.

– మాసస్తు తావుభౌ. 12

1. మాసః అ. పుం. తావుభౌ మాస ఇత్యుచ్యతే. - ఆ పక్షములు రెండు కూడిన కాలము మాస మనబడును. మస్యంతి పరిణమంతి భూతా న్యనేనేతి మాసః. దీనిచేత భూతములు పరిపక్వమును పొందును (గు; ప్రా. ప్ర) మస్యతే పరిమీయతేఽనేనేతి మాసః. 'మసీ పరిమాణే'. -దీనిచేత కాలము పరిమాణము చేయబడును (గు).

తౌ పక్షౌ మా శ్చంద్రః. తస్యాయం మాస ఇతి నిర్వచనేన చాంద్రేణ మానే నాయమ్-మాః అనగా చంద్రుడు. అతనికి సంబంధించిన మాసము. ఇది చాంద్రమానముచేత. సౌరసావననాక్షత్రమానై స్త్వన్యథా. మస్యతి మిమీతే వా మాసః. -సౌర-సావన నాక్షత్ర మానములలో వేరొక విధముగ. కొలుచునది కనుక మానము (షీ). మస్యతి పరిణమయతీతి మాసః- పరిణామము పొందించునది. (వి). మస్యతే పరిమీయతేఽయం, అనేన వా 'మసీ పరిమాణే' ఇది కొలుచును. లేదా దీనితో కాలమును కొలుచుదురు. (రా).

2 పక్షములు 1 నెల.

ద్వౌ ద్వౌ మాఘాదిమాసౌ స్యాదృతుః-

1. ఋతుః ఉ. పుం. ద్వౌ ద్వౌ మాఘాదిమాసౌ ఋతు రిత్యుచ్యతే. మాఘము మొదలైన రెండేసి మానములు ఋతు వనబడును. ఇయర్తి ఋతుః. 'ఋ గతౌ'-గతించునది. (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మాఘాద్యుపక్రమః తతోఽయనారంభాత్. అయనారంభము మాఘ మాసమునుండి కనుక మాఘాదిమాసము లనుట. (క్షీ). పా-మార్గాదిమాసౌ. మార్గాదీనాం యుగ్మైః హేమంతాదీన్ ఋతూన్ వక్ష్యతి. ఇయర్తి, ఋచ్ఛతీతి వా ఋతుః. (రా).

- త్రైరయనం త్రిభిః,

1. అయనమ్ అ. న. త్రైః త్రిభిః అయన ముచ్యతే. మూడు ఋతువులు చేరిన కాలము అయన మనబడును. అయతే = యాతి అనేనార్క- ఇత్యయనమ్. 'అయ గతౌ'..దీనిచేత సూర్యుడు పోవును. (గు).

3 ఋతువులు 1 అయనము.

అయనే ద్వే గతి రుదగ్దక్షిణార్క-స్య-

1. ఉత్తరాయణమ్ అ. న. అర్క-స్య ఉదక్ ఉత్తరభాగే, దక్షిణా = దక్షిణ భాగే చ యదా గతిః, తదా క్రమాత్ ఉత్తరాయణదక్షిణాయనే స్తః. మాఘము మొదలు ఆషాఢమువఱకు సూర్యుడు ఉత్తరముగా పోవును కనుక అది ఉత్తరా యణము. శ్రావణము మొదలు పుష్యమానపర్యంతము దక్షిణముగా పోవును కనుక నది దక్షిణాయనము. (గు).

'ఉత్తరదక్షిణాఖ్యే ద్వే అయనే తు వత్సరః' ఇతి వక్తవ్యే, 'అర్క-స్య' గ్రహణం చాంద్రత్వవ్యావృత్త్యర్థమ్. షడాదికం తు చాంద్రముక్తమ్. అయనం తు న చాంద్రం కిం తు సౌరమేవ. - 'సూర్యునియొక్క' అని పేర్కొనుట చాంద్రమానవ్యావృత్తి కొఱకు. పక్ష, మాసములు చాంద్రములైనను అయనము చాంద్రము కాదు. సౌరము మాత్రమే (రా).

ఉత్తరాయణము, దక్షిణాయనమును.

- వత్సరః. 13

1. వత్సరః అ. పుం. తే ద్వే వత్సర ఇత్యుచ్యతే. ఆ దక్షిణోత్తరాయణ ములతో కూడిన కాలము వత్సర మనబడును (గు).

వసం త్యస్మిన్ ఋతవః వత్సరః. ఇందు ఋతువులు వసించును (వి).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఉత్తరాయణ దక్షిణాయనములు చేరి 1 సంవత్సరము పేరు.

సమరాత్రిందివే కాలే విషువ ద్విషువం చ తత్,

1. విషువత్ త్. న. }
2. విషువమ్ అ. న. } కాలే సమరాత్రిందివే సతి విషువత్ విషువ మితి చోచ్యతే. రాత్రిశ్చ దివా చ రాత్రిందివమ్. సమం రాత్రిందివం యస్మిన్ సః సమరాత్రిందివః, తస్మిన్. అహోరాత్రములు రెండును సమానమై యున్న కాలము విషువత్, విషువమ్ అని చెప్పబడును. విషుశబ్దః సామ్యవాచీ అవ్యయమ్. అహోరాత్రయో ర్విషు = సామ్య మత్ర అస్తీతి విషువత్, విషువం చ. -అహోరాత్రములకు సామ్యము దీనియందు కలదు (గు).

సమరాత్రిందివే కాలే తులా మేషావచ్ఛిన్నే. -రాత్రింబవళ్ళు సమానముగా గల కాలము తులామేషములలో సూర్యుడు సంచరించుకాలము (రా).

ఈ 2 రాత్రింబగళ్ళు హెచ్చుతగ్గులు లేక సమానముగా నున్న కాలము పేర్లు.

పుష్యయుక్తా పౌర్ణమాసీ పౌషీ మాసే తు యత్ర సా. 14
నామ్నా స పౌషో మాఘాద్యా శ్చైవ మేకాదశాపరే.

పుష్యనక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమా పౌషీ ఈ. స్త్రీ. సా యత్ర మాసే సః నామ్నా పౌషః. అ పుం. -పుష్యనక్షత్రముతో కూడిన పున్నమ పౌషి యనబడును. ఆ పున్నమ ఏ మాసమందు కలదో ఆ మాసము పౌష మనబడును. అపరే మాఘాద్యా ఏకాదశ చ ఏవమేవ యోజ్యాః. -ఇతరములైన మాఘాదిమాసములు 11ను ఇట్లే తెలియవలెను (గు).

మార్గశీర్షే సహా మార్గ ఆగ్రహాయణికశ్చ సః. 15

1. మార్గశీర్షః అ. పుం. మృగశీర్షనక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమా మార్గశీర్షీ. సా అస్మిన్నస్తీతి మార్గశీర్షః. - మృగశీర్షనక్షత్రముతో కూడిన పున్నమ మార్గశీర్షి. అది దీనియందు కలదు (గు).

2. సహాః స్. పుం. సహంతే హిమ మత్ర ప్రాణిన ఇతి సహాః. 'షహ మర్షణే'. దీనియందు ప్రాణులు మంచును సహించును. సహ్యంతే శక్త్యా యుజ్యంతేఽత్ర ప్రాణిన ఇతి సహాః. 'సహ శక్తౌ'. దీనియందు ప్రాణులు శక్తియుక్తు లగుదురు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

తదుక్తం వైద్యశాస్త్రే - 'దక్షిణాయనం వర్షా శ్శరద్ధేమంతా శ్శైశిరాత్తరోత్తరం సర్వప్రాణినాం బలం వర్ధత' ఇతి. - దక్షిణాయనమునందు వర్షర్తువుకంటె శరదృతువునందు, అంతకంటె హేమంతమందును ప్రాణులకు బలము వృద్ధి యగునని వైద్యశాస్త్రమందు చెప్పబడియున్నది (గు).

సహో (=బలం) ఒస్తి అస్మిన్ సహాః (క్షీ). శీతోష్ణే సహ్యేతేఽత్ర సహాః. 'షహ మర్షణే'. ఇందు శీతోష్ణములు సహించబడును (వి).

3. మార్గశీర్షః అ. పుం. మృగశిరా ఏవ మృగః. తద్యుక్తా పూర్ణిమా మార్గీ. సాస్మిన్నితి మార్గశీర్షః. - మృగశీర్షమే మృగము (నామైకదేశము). దానితో కూడిన పున్నమ మార్గి. ఆ పున్నమ దీనియందు కలదు (గు).

4. ఆగ్రహాయణికః అ. పుం. మృగశిరా ఏవ ఆగ్రహాయణీ. తద్యుక్తా పూర్ణిమాఽస్మిన్నితి ఆగ్రహాయణికః. - మృగశిరమే ఆగ్రహాయణి. దానితో కూడిన పున్నమ యీ మాసమునందు కలదు (గు).

ఈ 4 మార్గశీర్షము పేర్లు.

పౌషే తైషసహస్యౌ ద్వౌ-

1. పౌషః అ. పుం. పుష్యనక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమాఽస్మిన్నితి పౌషః. పుష్యనక్షత్రముతో కూడిన పున్నమ యిందు కలదు (గు).

2. తైషః అ. పుం. పుష్య ఏవ తిష్యః. తద్యుక్తా పూర్ణిమాఽస్మిన్నితి తైషః. - పుష్యమే తిష్యము. ఆ నక్షత్రముతో కూడిన పున్నమ దీనియందు కలదు(గు).

3. సహస్యః అ. పుం. సహో బల మస్త్యస్మి న్నితి సహస్యః. సహ మనగా బలము. అది దీనియందు కలదు (గు).

ఈ 3 పుష్యమాసము పేర్లు.

తపా మాఘే-

1. తపాః న్. పుం. తపంతి వ్రతం కుర్వం త్యస్మిన్నితి తపాః. 'తప సంతాపే' దీనియందు తపోయుక్తు లగుదురు. (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

తపోఽస్యాస్తీతి తపాః (క్షీ).

2. మాఘః అ. పుం. మఘానక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమా మాఘీ. సాఽస్మిన్నితి మాఘః. -మఘానక్షత్రముతో కూడిన పున్నమ దీనియందు కలదు. మా అవిద్యా మానం అఘం అస్మినితి మాఘః..దీనియందు పాపము లేదు కాన మాఘము(గు).

ఈ 2 మాఘమాసము పేర్లు.

-అథ ఫాల్గునే,

స్యా త్తపస్యః ఫాల్గునికః—

1. ఫాల్గునః అ. పుం. ఫల్గునీనక్షత్రయుక్తా పౌర్ణమాసీ ఫాల్గునీ.సాఽస్మిన్నితి ఫాల్గునః..ఉత్తరఫల్గునీనక్షత్రముతో కూడిన పున్నమ దీనియందు కలదు కనుక ఫాల్గునము.

ఫలతి నిష్పాదయతి. 'ఫల నిష్పత్తౌ'. - ఫలించునది (రా).

2. తపస్యః అ. పుం. తపసి సాధుః తపస్యః..తపస్సునందును యోగ్యమైనది. (గు).

3. ఫాల్గునికః అ. పుం. 'ఫాల్గునః' వలె.

ఈ 3 ఫాల్గునమాసము పేర్లు.

-స్యా చ్చైత్రే చైత్రికో మధుః. 16

1. చైత్రః అ. పుం.
2. చైత్రికః అ. పుం.
} చిత్రానక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమా చైత్రీ. సాఽస్మిన్న స్తీతి చైత్రః, చైత్రికశ్చ. చిత్రానక్షత్రముతో కూడిన పున్నమ దీనియందు కలదు కనుక చైత్రము, చైత్రికమును (గు).

3. మధుః ఉ. పుం. మన్యతే సర్వత్ర కామదేవో మధుః. "మన జ్ఞానే" దీనియందు మన్మథు డంతటను తలంపబడును. మధునా పుష్పరసేన యోగాద్వా. -దీనియందు మకరంద ముండును. (గు).

మన్యతే ఏతం మధుః. 'మన జ్ఞానే'. (జనము) దీనిని తలంచును. (రా).

ఈ 3 చైత్రమాసము పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వైశాఖే మాధవో రాధో-

1. వైశాఖః అ. పుం. విశాఖానక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమా వైశాఖీ. సాఽస్మిన్నితి వైశాఖః. - విశాఖానక్షత్రముతో కూడిన పున్నమ దీనియందు కలదు (గు).

2. మాధవః అ. పుం. కుసుమసంభృతం మధు ప్రచుర మస్మి న్న స్తీతి మాధవః. - కుసుమసంభృతమైన మధువు విస్తారముగా కలది. మధుః వసంతః అస్మిన్నితి వా. - మధు వనగా వసంతుడు. అతడు దీనియందు కలడు (గు).

3 రాధః అ. పుం. రాధా విశాఖా, తద్యుక్తా పూర్ణిమాఽస్యాస్మిన్నితి రాధః. -రాధ యనగా విశాఖ. దానితో కూడిన పున్నమ యిందు కలదు (గు).

రాదా విశాఖా. తద్వతీ పూర్ణమాసీ రాధీ. సాస్మిన్నస్తి (రా).

ఈ 1 వైశాఖమాసము పేర్లు.

-జ్యేష్ఠే శుక్రః -

1. జ్యేష్ఠః అ పుం. జ్యేష్ఠానక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమాఽస్మిన్నితి జ్యేష్ఠః. -జ్యేష్ఠానక్షత్రముతో కూడిన పున్నమ దీనియందు కలదు (గు).

జ్యేష్ఠీ అత్రాస్తీతి జ్యేష్ఠః (వి).

2. శుక్రః అ. పుం. శోచయతి ప్రాణిన ఇతి శుక్రః. 'శుచ శోకే'. తాపముచేత ప్రాణులను దుఃఖింపజేయునది (గు).

శుగ్విద్యతేఽస్య శుక్రః. - ఈతనికి శోకము కలదు (షీ). విరహిణః శోచం త్యస్మిన్. - విరహిజను లిందు శోకము నొందుదురు (రా).

ఈ 2 జ్యేష్ఠమాసము పేర్లు.

-శుచి స్త్వయమ్,

ఆషాఢే-

1. శుచిః ఇ. పుం. తాపేన శుగ్విద్యతేఽస్మిన్నితి శుచిః. 'శుచ శోకే'. -తాపమువలననైన దుఃఖము దీనియందు కలదు. 'అయ' మిత్యనేన శుచేః పుంలింగతానిర్ణయః. - అయ మనెడు పదముచేత శుచిశబ్దము పుంలింగమని యెరుగునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శోచంతి విరహిణ అస్మిన్..విరహిజన మిందు శోకించును (రా).

2. ఆషాఢః అ. పుం. అసోఢా రవి రత్రే త్యాషాఢః. -దీనియందు సూర్యుడు నహింపరానివాడుగా నుండును. ఆశాః దిశః ధౌకతి ఇత్యాశాధ ఇత్యన్యే. 'ధౌక్ గతౌ' -దిక్కులను వ్యాపించునది. (గు ప్రా.ప్ర.). ఆషాఢానక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమా అస్మిన్ని త్యాషాఢః. -ఆషాఢానక్షత్రముతో కూడిన పున్నమ దీనియందు కలదు (గు).

ఈ 2 ఆషాఢమాసము పేర్లు.

—శ్రావణే తు స్యా న్నభాః శ్రావణికశ్చ సః. 17

1. శ్రావణః అ. పుం. శ్రావణనక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమాఽస్మిన్నితి శ్రావణః శ్రవణనక్షత్రముతో కూడిన పున్నమ దీనియందు కలదు. స్రవం త్యస్మిన్ మేఘా ఇతి శ్రావణః. 'స్రు ప్రస్రవణే'. దీనియందు మేఘములు వర్షించుచున్నవి (గు).

శ్రావణీ అత్రా స్తీతి శ్రావణః (వి).

2. నభాః స్. పుం. న భాసతే మేఘచ్ఛన్నత్వాత్ నభాః [1]. 'భాస్ దీప్తౌ' -మేఘములచే కప్పబడుటవలన ప్రకాశింపనిది (గు).

న బభస్తి [2] భాతి మేఘైఃనభాః. 'భన భర్త్సనదీప్త్యోః' మేఘములచే ప్రకాశింపనిది (వి). విరహిణో నభ్యతి, నభ్నాతి, నభతే వా నభాః. 'ణభ హింసాయామ్' -విరహిజనులను హింసించునది (రా).

3. శ్రావణికః అ. పుం. "శ్రావణః" వలె.

ఈ 3 శ్రావణమాసము పేర్లు.

స్యు ర్నభస్య ప్రౌష్ఠపద భాద్ర భాద్రపదాస్సమాః,

1. నభస్యః అ. పుం. నభాంసి మేఘాః తేషు సాధుః. -నభస్సులనగా మేఘములు వానియందు సమర్థమై యుండును (గు).

---

1 ఇది క్షీరస్వామి వ్యాఖ్య. దీనిని రామాశ్రమి ఖండించినది.
2 దీనిని కూడ రామాశ్రమి ఖండించినది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. ప్రౌష్ఠపదః అ. పుం. ప్రౌష్ఠపదానక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమాఽస్మిన్నితి ప్రౌష్ఠపదః.-ప్రౌష్ఠపదానక్షత్రముతో కూడిన పున్నమ దీనియందు కలదు (గు).

ప్రౌ-ప్రౌష్ఠపదః. ప్రౌష్ఠపదాభిర్యుక్తా (పూర్ణిమా) ప్రౌష్ఠపదీ. సాస్మిన్నితి ప్రౌష్ఠపదః (రా).

3. భాద్రః అ. పుం. భాద్రపదైవ భాద్రా. నామైకదేశే నామగ్రహణమితి న్యాయాత్. భీమో భీమసేన ఇతివత్. భాద్రాయుక్తా పూర్ణిమాఽస్మిన్నితి భాద్రః భాద్రపదశ్చ. భాద్రపదనక్షత్రమే భాద్రము. భాద్రనక్షత్రముతో కూడిన పున్నమ దీనియందు కలదు. (గు).

భీమవత్, భద్రయా యుక్తా భాద్రీ పౌర్ణమా స్యస్మిన్ భాద్రః (షీ).

4. భాద్రపదః అ. పుం. భద్రపదాభిః యుక్తా పౌర్ణమాసీ భాద్రపదీ. సాఽస్మిన్నితి భాద్రపదః. భద్రపదానక్షత్రయుక్తమగు పూర్ణిమ భాద్రపది. అదియందు కలదు (రా).

ఈ 4 భాద్రపదమాసము పేర్లు.

స్వా దాశ్విన ఇషోఽప్యాశ్వయుజోఽపి–

1. ఆశ్వినః అ. పుం. అశ్వినీనక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమాఽస్మిన్నితి ఆశ్వినః.-అశ్వినీనక్షత్రముతో కూడిన పున్నమ దీనియందు కలదు (గు).

2. ఇషః అ. పుం. ఏషణం ఇట్ యాత్రా. సాఽస్మిన్నితి ఇషః., విజిగీషాయాః కాలత్వాత్. - ఇట్టనగా యాత్ర. శత్రువుల గెలువ నిచ్చయించినవారికి యాత్ర దీనియందు కలుగుచున్నది (గు).

ఇష్యతే (ఇతి) ఇట్ అన్నం విద్యతేఽస్య ఇషః. -ఇట్ అనగా అన్నము. అది దీనికి కలదు (వి). దీక్షితై రిష్యతే ఇతి ఇషః. 'ఇషు ఇచ్ఛాయామ్' - దీక్షితులు దీనిని కోరుదురు (వి).

3. ఆశ్వయుజః అ. పుం. అశ్వినీయేవ అశ్వయుక్. తద్యుక్తా పూర్ణిమాఽస్మిన్నస్తీతి ఆశ్వయుజః. - అశ్వినియే అశ్వయుక్కు. దానితోకూడిన పున్నమ దీనియందు కలదు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సంజ్ఞాపూర్వకత్వాత్ వృద్ధ్యభావే అశ్వయుజః అపి (రా).

ఈ 3 ఆశ్వయుజమాసము పేర్లు.

- స్యాత్తు కార్తికే

బాహులోర్జౌ కార్తికికౌ -

1. కార్తికః అ. పుం. కృత్తికానక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమాఽస్మిన్నస్తీతి కార్తికః. - కృత్తికానక్షత్రముతో కూడిన పున్నమ దీనియందు కలదు (గు).

2. బాహులః అ. పుం. బహూ నర్థాన్ లాంతీతి బహులాః కృత్తికాః. తద్యుక్తా పూర్ణిమాఽస్మి న్నితి బాహులః. అధికములైన అర్థముల నిచ్చునది కనుక బహుళ యనగా కృత్తిక. దానితో కూడిన పున్నమ దీనియందు కలదు (గు).

3. ఊర్జః అ. పుం. ఊర్జమ్ ఉత్సాహః, త దస్మిన్ మాసే విజిగీషూణా మస్తీతి ఊర్జః. - ఊర్జ మనగా ఉత్సాహము. అది యీ మాసమందు శత్రు జయము కోరినవారికి కలదు (గు).

ఊర్క్ = అన్నం బలం వాఽస్యాస్తీతి ఊర్జః. ఊర్క్ అనగా అన్నము లేక బలము. అది యిందు కలదు (క్షీ). ఊర్జయతి ఉత్సాహయతి జిగీషూన్. 'ఊర్జ బలప్రాణనయోః'. జయింపగోరువారిని ఉత్సాహపరచునది (రా).

4. కార్తికికః అ. పుం. 'కార్తికః' వలె.

ఈ 4 కార్తికమాసము పేర్లు.

హేమన్తః-

1. హేమన్తః అ. పుం. హిమేన హంతీతి హేమంతః. 'హన హింసాగత్యోః' -చలిచేత జనులను హింసించునది (గు).

మార్గశిరపుష్యమాసములతో కూడిన ఋతువు పేరు.

- శిశిరోఽస్త్రియామ్.

1. శిశిరః అ. పున్న. శినో త్కంగం శీతేన శిశిరః. 'శిఖ్ నిశానే'.-శీతముచేత దేహమును అల్పముగా చేయునది. శినోత్యర్థం శీతేన శిశిరః..-శీతముచేత ప్రయో జనమును స్వల్పముగా చేయునది. (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శశ న్తి ధావ న్తి యస్మిన్ పథికాః శిశిరః. 'శశ ప్లుతగతౌ' బాటసారు లీ కాలమున (చలికి తాళలేక) పారిపోవుదురు (రా).

మాఘ ఫాల్గున మాసములతో కూడిన ఋతువు పేరు.

వసన్తే పుష్పసమయ స్సురభిః-

1. వసన్తః అ. పుం. వసతి కామోఽస్మిన్నితి వసన్తః. 'వస నివాసే'. దీని యందు మన్మథుడు వసించును. వసన్తి సుఖం యథా తథా అస్మిన్నితి **వసంతః**. -దీనియందు జనులు సుఖముగా నుందురు. (గు).

వస్తే భువం వసన్తః.-భూమిని కప్పివేయునది. (క్షీ).

వసంత్యత్ర మదనోత్సవాః.-ఇందు కామోత్సవము లుండును. (రా).

2. పుష్పసమయః అ. పుం. పుష్పాణాం సమయః కాలః. -పుష్పములకు కాలము (గు. ప్రా. ప్ర,). పుష్పములు పూచెడు కాలము. (గు).

3. సురభిః ఇ. పుం. సుష్ఠు రభంతే హృష్యం త్యత్రేతి **సురభిః**. 'రభ రాభస్యే' దీనియందు జనులు లెస్సగా సంతోషింతురు. సుష్ఠు రభంతే ఉపక్ర మంతే శుభకార్యం కర్తుమితి సురభిః. -దీనియందు జనులు శుభకార్యము చేయ నారంభింతురు. (గు).

ఈ 3 చైత్రవైశాఖములతో చేరిన ఋతువు పేర్లు.

గ్రీష్మ ఊష్మకః. 19

నిదాఘ ఉష్ణోపగమ ఉష్ణ ఊష్మాగమ స్తపః.

1. గ్రీష్మః అ. పుం. గిరతి జలమితి గ్రీష్మః. 'గృ నిగరణే'. - జలమును గ్రహించునది (గు).

గ్రసతే రసాన్. 'గ్రసు అదనే'. - జలమును త్రాగునది (రా).

2. ఊష్మకః అ. పుం. ఊషతీ త్యూష్మకః. 'ఊష రుజాయామ్'. - దుఃఖ పెట్టునది (గు).

3. నిదాఘః అ. పుం. నితరాం దహ్యతే జనోఽత్ర. 'దహ భస్మీకరణే'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

-దీనియందు జనము మిక్కిలి దహింపబడును (గు).

4. ఉష్ణోపగమః అ. పుం. ఉష్ణస్య ఉపగమః అత్రేతి త్ర్యుష్ణోపగమః. - దీనియం దుష్ణమునకు ప్రాప్తి కలదు (గు).

ఉష్ణ ముపగమ మత్ర (రా).

5. ఉష్ణః అ. పుం. ఓషతీ త్ర్యుష్ణః. 'ఉష ప్లుష దాహే'. - దహించునది(గు).

6. ఊష్మాగమః అ. పుం. ఊష్మణః ఆగమోఽత్రేతి త్ర్యూష్మాగమః. -దీనియం దూష్మముయొక్క రాక కలదు (గు).

7. తపః అ. పుం. తపతీతి తపః. 'తప సంతాపే'. - తపింపజేయునది (గు).

ఈ 7 జ్యేష్ఠాషాఢమాసములతో కూడిన ఋతువు పేర్లు.

స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షాః -

1. ప్రావృట్ ష్. స్త్రీ. ప్రవర్షంతి ఘనా అత్రేతి ప్రావృట్. 'వృషు సేచనే'. - మేఘము లిం దధికముగ వర్షించును (గు).

వర్షణం వృట్. ప్రకృష్టో వృ డత్ర (రా).

2. వర్షాః ఆ. స్త్రీ. (నిత్యబహువచనాంతము) వర్షణం వర్షః. సోఽత్రేతి వర్షాః. - వర్షము కలిగినది (గు).

ఈ 2 శ్రావణ భాద్రపదములతో కూడిన ఋతువు పేర్లు.

అథ శరత్ స్త్రియామ్. 20

1. శరత్ ద్. స్త్రీ. శృణాతి పంక మితి శరత్. 'శృ హింసాయామ్'. - అడుసును పోగొట్టునది. ఇది ఆకారాంతస్త్రీలింగమును (గు).

శీర్యంతేఽస్యాం పాకే నౌషధయః శరత్. 'శృ హింసాయామ్'. -ఇందు ఓషధులు పండి రాలును (క్షీ). శృణాతి పంకం జలం చ శరత్ (వి). భాగురి మతే టాపి 'శరదా' చ (రా).

ఈ 1 ఆశ్వయుజ కార్తిక మాసములతో కూడిన ఋతువు పేరు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

షడమీ ఋతవః పుంసి మార్గాదీనాం యుగైః క్రమాత్,

మార్గాదీనాం మాసానాం యుగైః ద్వంద్వైః క్రమాత్ హేమంతాదయః. అమీ షడృతవో భవంతి. పుంసీతి ఋతుశబ్దాభిప్రాయేణ. శరదాదీనా మన్యలింగతాయా ఉక్తత్వాత్. - మార్గశీర్షమాసము మొదలుకొని రెండేసి మాసములు వరుసగా హేమంతాదిఋతువు లగును. పుంలింగ మనుట ఋతు శబ్దమునుబట్టి. శరదాదుల కన్యలింగములు చెప్పబడియే యున్నవి (గు).

యత్కృత్యః - "ఆదాయ మార్గశీర్షాచ్చ ద్వౌ ద్వౌ మాసావృతుః స్మృతః". హేమంతాద్ది వత్సర స్యారంభః. - మార్గశిరమాసము మొదలుకొని రెండేసి నెలలు ఋతువని కాత్యుడు. హేమంతర్తువునుండి సంపత్సరము మొదలగును (షీ).

సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శరత్సమాః. 21

1. సంవత్సరః అ. పుం.
2. వత్సరః అ. పుం.

} సమ్యక్ వసంతి ఋతవోఽస్మిన్నితి సంవత్సరః, వత్సరశ్చ. 'వస నివాసే'. -ఋతువులు దీనియందు వసించును కనుక సంవత్సరము, వత్సరమును (గు).

సంవసంతి ఋతవోఽస్మిన్ సంవత్సరః. ఋతుపరివర్తాత్మా హ్యసౌ. యద్భాగురిః—'సర్వర్తుపరివర్తస్తు స్మృతః సంవత్సరో బుధైః'. పరివత్సరోఽపి. ఇదావత్సరః, ఇద్వత్సరో, ఽనువత్సరశ్చ జ్యోతిషే. - ఋతువు లన్నియు క్రమముగా పరివర్తించుటే సంవత్సరమని భాగురి. ఇట్లే పరివత్సరమును. జ్యోతిశ్శాస్త్రమున ఇదావత్సర - ఇద్వత్సర - అనువత్సరములు చెప్పబడినవి(షీ).

3. అబ్దః అ. పుం. ఆప్యతే అధికమానేన అబ్దః. 'ఆప్ ౖ వ్యాప్తౌ'. -అధిక మానముచే వ్యాపింపబడునది. అపః దదాతీతి వా అబ్దః. 'డు దాఞ్ దానే' -జలము నిచ్చునది (గు).

4. హాయనః అ. పుం. జహాతి ఋతూన్ క్రమేణ హాయనః. 'ఓ హాక్ త్యాగే'. -వరుసగా ఋతువులను విడుచునది (గు).

భావాన్ జిహీతే. 'ఓ హోఙ్ గతౌ'. - భావములను పొందునది (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

5. శరత్ ద్. స్త్రీ. శీర్యతే జగ దనయేతి శరత్. 'శృ హింసాయామ్'. - జగత్తు దీనిచేత దుఃఖ పెట్టబడును. శీర్యతే వయః ప్రాణినా మనయా ఇతి వా. - ప్రాణుల వయస్సు దీనిచేత జీర్ణమగుచున్నది. శరచ్ఛబ్దస్య ఋతుపరత్వే స్త్రీలింగత్వాత్ వత్సరపరత్వేఽపి తథైవ. శరచ్ఛబ్దము ఋతుపర్యాయ మైనపుడు స్త్రీలింగము కనుక నిచటను స్త్రీలింగమే (గు).

శృణాతి (జగదితి) శరత్. జగత్తును దుఃఖింపజేయును (రా).

6. సమాఃఆ. స్త్రీ. శరచ్ఛబ్దసాహచర్యాత్ సమాశబ్దోఽపి స్త్రీలింగః. - శరచ్ఛబ్దసాహచర్యముచే సమాశబ్దమును స్త్రీలింగము. సమాశబ్దస్య ప్రాయేణ బహువచనే ఏవ ప్రయోగః "సమాం సమాం విజాయతే" ఇత్యేకవచనేఽపి ప్రయోగో దృశ్యతే. - ఈశబ్దము తరుచుగా బహువచనమందే వర్తించును. ఒక్కొకచో ఏకవచనప్రయోగమును కలదు. -సమయంతి జనానితి సమాఃసమ. 'సమ ష్టమ వైక్లబ్యే'. - జనులను వివశులను చేయునది. సమాయాంతి పర్వంతే ఋతవోఽత్ర సమాఃసమ. 'మాఙ్ మానే వర్తనే చ'. ఋతువులు దీనియందు కూడియుండును (గు).

సమన్తి సమాఃసమ, సహ మాంతి వర్తంతే ఋతవో యాసాం వా. 'మా మానే' (క్షీ). సమన్తి విక్లబం కుర్వంతి సర్వమ్. - ఎల్లరను పరవశులను చేయునవి(రా).

ఈ 6 సంవత్సరము పేర్లు.

మాసేన స్యా దహోరాత్రః పైత్రో-

పైత్రఃఅహోరాత్రఃమాసేన మానుషమాసేన పైత్రఃఅహోరాత్రఃస్యాత్. - మనుష్యులయొక్క మాసము పితరుల కొక అహోరాత్రము. అందు శుక్లపక్షము పగలు, కృష్ణపక్షము రాత్రి. పిత్ర్యాణా మయం పైత్రఃసమ. - పితృసంబంధమైన అహోరాత్రము (గు).

కృష్ణఃపక్షోఽహఃసమ, శుక్లో రాత్రిఃసమ. - కృష్ణపక్షము పితరులకు పగలు, కృష్ణపక్షము రాత్రి (క్షీ). ఉక్తం మనునా- 'పిత్ర్యే రాత్ర్యహనీ మాసఃప్రవిభాగస్తు పక్షయోఃసమ, కర్మచేష్టా స్వహఃసమ కృష్ణఃసమ, శుక్లఃసమ, స్వప్నాయ శర్వరీ' ఇతి (11-66). అయ మాశయఃసమ - యథా ఆంగ్లానాం మతే దినారంభో నిశీథాత్ (రాత్రే రుత్తరార్ధభాగాత్) భవతి తథైవాత్రాపి జ్ఞేయమ్. ఏవం చ పిత్ర్యాణాం

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సూర్యోదయకాలః కృష్ణపక్షాష్టమ్యాః ఉత్తరార్ధభాగారంభే, మధ్యాహ్నకాలో ఽమావాస్యాయా అంతిమక్షణే, సాయంకాలః శుక్లపక్షాష్టమ్యాః పూర్వార్ధసమాప్తిక్షణే, నిశీథకాలశ్చ పూర్ణిమాయా అంతిమక్షణే భవతీతి బోధ్యమ్. -అంగ్లేయుల పద్ధతిలో రాత్రి ఉత్తరార్ధమునుండి దినారంభ మైనట్లే ఇచ్చటను తెలియవలెను. ఈ ప్రకారము పితరులకు సూర్యోదయకాలము కృష్ణపక్షాష్టమి ఉత్తరభాగారంభమునను, మధ్యాహ్నకాల మమావాస్య చివరిక్షణమందును, సాయంకాలము కృష్ణపక్షాష్టమియొక్క పూర్వార్ధసమాప్తి క్షణమందును, నిశీథకాలము పూర్ణిమ చివరిక్షణమందును అని తెలియవలెను. (రా. టీ.).

వర్షేణ దైవతః,

దైవతః అహోరాత్రః. వర్షేణ మానుషవర్షేణ దైవతః దేవసంబంధీ అహోరాత్రః. -మనుష్యులయొక్క ఒక సంవత్సరము దేవతల కొక అహోరాత్రము. అందు ఉత్తరాయణము పగలు. దక్షిణాయనము రాత్రి (గు).

తదుక్తం మనునా - 'దైవే రాత్ర్యహనీ వర్షం ప్రవిభాగస్తయోః పునః, అహస్తత్రోదగయనం రాత్రిః స్యా ద్దక్షిణాయనమ్' ఇతి. అత్రాపి పూర్వోక్త ఏవ నియమః, తేన దేవానాం సూర్యోదయకాలో మేషసంక్రమణాద్యక్షణే, మధ్యాహ్నకాలో మిథునసంక్రమణస్య చరమక్షణే, సాయంకాలః కన్యాసంక్రమణస్యాంతిమక్షణే నిశీథకాలశ్చ ధనుఃసంక్రమణ స్యాంతిమక్షణ ఇతి బోధ్యమ్. -మేషసంక్రమణపు మొదటిక్షణము దేవతలకు సూర్యోదయకాలము. మిథునసంక్రమణపు చివరిక్షణమునందు మధ్యాహ్నకాలము. కన్యాసంక్రమణపు తుదిక్షణమందు దేవతలకు సాయంకాలప్రారంభము. ధను స్సంక్రమణపు చివరిక్షణము దేవతలకు నిశీథకాలమని తెలియవలెను (రా. టీ.).

దివ్యైర్వర్షసహస్రైర్ద్వాదశభి ర్దైవతం యుగమ్.[1] 22

(తేషాం షష్ట్యుత్తరత్రిశతేన దేవసంవత్సరః. -మనుష్యులయొక్క 360 సంవత్సరములు దేవతల కొక సంవత్సరము). అట్టి 12,000 దివ్యసంవత్సరములు దేవతల కొక యుగము (గు).

---

1 ఈ సగము శ్లోకమును క్షీ, వి, పా, రా వ్యాఖ్యాతలు వ్యాఖ్యానించలేదు. అధికపాఠము] కావచ్చును (సం.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దైవే యుగసహస్రే ద్వే బ్రాహ్మః-

1. బ్రాహ్మః అ. పుం. దైవే యుగసహస్రే ద్వే బ్రాహ్మః అహోరాత్రః. -ఇట్టి దేవయుగములు 2000 బ్రహ్మ కొక అహోరాత్రము. అది బ్రాహ్మ మనబడును. బ్రహ్మసంబంధ్యహోరాత్రో బ్రాహ్మః. బ్రహ్మసంబంధియైన అహోరాత్రము (గు).

దైవైర్హి ససాష్టైః (షష్ట్యధికైః) త్రిభి రహోరాత్రశతై ర్దివ్యం వర్షం, తై ర్ద్వాదశభిః సహస్రైః లౌకికం చతుర్యుగం, తచ్చ దేవానామేకం యుగం, తత్సహస్రం బ్రహ్మణో దినం, భూతానాం స్థితికాలః, తావత్యేవ రాత్రిః భూతానాం ప్రలయకాలః. -360 దివ్యాహోరాత్రములు ఒక దివ్యసంవత్సరము. ఆ దివ్యసంవత్సరములు 12000 ఒక మానుష చతుర్యుగము. దేవతల కది ఒక యుగము. అట్టి దివ్యయుగములు వేయి బ్రహ్మ కొక పగలు. (భూతముల కది స్థితికాలము, అదే పరిమాణము కలది బ్రహ్మకు రాత్రి. భూతములకు ప్రళయ కాలము. (క్షీ).

కల్పౌ తు తౌ నృణామ్,

తౌ నృణాం ద్వౌ కల్పౌ. అహ రుదయకల్పః. రాత్రిః క్షయకల్పః. -అట్టి బ్రహ్మయొక్క అహోరాత్రము మనుష్యులకు 2 కల్పములు. అందు బ్రహ్మ అహస్సు ఉదయకల్పము. బ్రహ్మరాత్రి క్షయకల్పము.

1. కల్పౌ అ. పుం. కల్పయతః స్థితిం ప్రలయం చ కల్పౌ. 'కృపూ సామర్థ్యే'. -నరులకు ఉత్పత్తినాశములను చేయునవి.

కృత త్రేతా ద్వాపర కలియుగములు వేయిమారు లయిన ఒక కల్పము. అందు కృతయుగమునకు మనుష్యమానముచేత 17 లక్షల 28 వేల సం॥లు. త్రేతాయుగమునకు 12 లక్షల 96 వేల సం॥లు. ద్వాపరయుగమునకు 8 లక్షల 64 వేల సం॥లు. కలియుగమునకు 4 లక్షల 32 వేల సం॥లు. (గు).

ఈ 1 బ్రహ్మయొక్క ఒక దినము పేరు.

మన్వన్తరం తు దివ్యానాం యుగనా మేకసప్తతిః. 23

దివ్యానాం యుగానా మేకసప్తతిః మన్వంతరమ్. ముందుచెప్పిన దేవ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

యుగములు 21 అయిన ఒక మన్వంతరము.

1. మన్వన్తరమ్ అ. న. అన్యో మను రస్మిన్నితి మన్వంతరమ్. మరియొక మనువు వచ్చునది మన్వంతరము. మనో రంతరమితి వా. మనువుయొక్క అంతరము. (గు).

మనూనాం స్వాయంభువ (స్వారోచిషోత్తమి తామసివైవత) చాక్షుష వైవస్వ తాదీనాం ప్రజాపతీనా మంతర మవకాశోఽవధి ర్వా. త్రైర్హి చతుర్దశభి ర్మన్వంతరై ర్బ్రహ్మణో దినమ్ (షీ).

కాలమాన పట్టికా (రా. టీ.)

1 నిమేషః	1/27 విపలా	2/137 సెకండ్స్
18 నిమేషాః	1 కాష్ఠా (8 విపలాః)	2 1/5 సెకండ్స్
30 కాష్ఠాః	1 కలా (4 పలాః)	1 మినిట్ 36 సెకండ్స్
30 కలాః	1 ముహూర్తః (ఘటీద్వయమ్)	48 మినట్స్.
30 ముహూర్తాః	1 అహోరాత్రః (మానుషః)	24 ఘంటాః.
15 అహోరాత్రః	1 పక్షః (,,)	1 దినమ్ (పైత్రమ్)
2 పక్షౌ	1 మాసః (,,)	1 అహోరాత్రః (పైత్ర్యః)
12 మాసాః	1 వర్షమ్ (మానుషమ్)	1 ,, (దివ్యః)
360 దివ్యాహోరాత్రాః	360 వర్షాణి (మానుషాణి)	1 వర్షమ్ (దివ్యమ్)
4000 దివ్యవర్షాణి	1440000 మా॥వర్షాణి	కృతయుగస్య ముఖ్యమానమ్
400 ,,	144000 ,,	,, సంధ్యా ,,
400 ,,	144000 ,,	,, సంధ్యాంశ ,,
4800 ,,	1728000 ,,	,, పూర్ణం ,,
3000 ,,	1080000 ,,	త్రేతాయుగస్య ముఖ్య మానమ్
300 ,,	108000 ,,	,, సంధ్యా ,,
300 ,,	108000 ,,	,, సంధ్యాంశ ,,
3600 ,,	1286000 ,,	,, పూర్ణం ,,
2000 ,,	720000 ,,	ద్వాపరయుగస్య ముఖ్య ,,
200 ,,	72000 ,,	,, సంధ్యా ,,
200 ,,	72000 ,,	,, సంధ్యాంశ ,,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2400 ,, 864000 ,, ,, పూర్ణం ,,
1000 ,, 360000 ,, కలియుగస్య ముఖ్యం ,,
100 ,, 36000 ,, ,, సంధ్యా ,,
100 ,, 36000 ,, ,, సంధ్యాంశ ,,
1200 ,, 432000 ,, ,, పూర్ణం ,,
12000 ,, 4320000 ,, చతుర్యుగానాం ,, ,,

12000X71 = 852000 ,, 4320000X71 = 306720000 } 1 మన్వంతరమానమ్.

12000X1000 = 12000000 ,, 4320000X1000 = 4320000000 } బ్రహ్మణో దినమానమ్.

,, ,, ,, రాత్రిమానమ్
24000000 ,, 8640000000 ,, అహోరాత్రమానమ్

—

సంవర్తః ప్రలయః కల్పః క్షయః కల్పాన్త ఇత్యపి,

1. సంవర్తః అ. పుం. సంవర్తతే ఉపరమతే జగ దస్మిన్నితి సంవర్తః. 'వృతు వర్తనే'. -దీనియందు జగత్తు ఉపరత మగును (గు).

2. ప్రలయః అ. పుం. ప్రలీయతే జగదత్ర ప్రలయః. 'లీఙ్ శ్లేషణే'. -జగత్తు దీనియందు విలయ మొందును (గు).

3. కల్పః అ. పుం. కల్పతే ప్రభవతి జగన్నాశాయేతి కల్పః. 'కృపూ సామర్థ్యే' -లోకనాశముకొరకు సమర్థమైనది (గు).

కల్ప్యన్తే విరుద్ధలక్షణయా క్షీయంతేఽత్ర. ఇందు ప్రాణులు కల్పించ బడును విరుద్ధలక్షణచే నాశము పొందును (రా).

4. క్షయః అ. పుం. క్షీయతే జగ దస్మిన్నితి క్షయః. 'క్షి క్షయే'. -దీనియందు జగత్తు నశించును (గు).

క్షీయంతే ప్రాణినోఽత్ర (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

5. కల్పాన్తః అ. పుం. కల్పస్య నృప్తే రంతః కల్పాంతః. -కల్పముయొక్క చివర (గు).

ఈ లే ప్రళయకాలము పేర్లు.

అశ్రీ పజ - ం పుమాన్ పాప్మా పాపకిల్బిషకల్మషమ్. 24
కలుషం వృజినైనోఽఘ మంహో దురిత దుష్కృతమ్.

1. పఙ్కమ్ అ. ప్న. పంచతి సంపర్కా ద్విస్తార మాపద్యతే ఇతి పంకమ్. 'పచి విస్తారే'. సంబంధమువలన విస్తారమును పొందునది (గు).

పంచ్యతే పంకః -విస్తరింపజేయబడును (క్షీ). కంపతే అస్మాత్ పంకః, అక్షర విపర్యయః. 'కపి చలనే'. సభామధ్యే పచ్యతే వా. పచ్యతే వ్యక్తీక్రియతే వా. 'పచి వ్యక్తీకరణే'. -దీనివలన జనము కంపించును కనుక పంకము. ఇచట అక్షరవ్యత్యాసము. పలుపురిలో విస్తరించునది లేదా స్పష్టము చేయ బడునది (వి). పచ్యతే దుఃఖ మనేన -దీనిచే దుఃఖము పెంపొందును (రా).

2. పాప్మా న్. పుం. పతతి నరకేఽస్మాదితి పాప్మా. 'పత్ ృగతా'. దీనివలన నరకమునందు పడుదురు (గు).

పాత్యస్మాత్ పాప్మా. జనము దీనినుండి రక్షించుకొనును (క్షీ). పతతి యేన నరకే పాప్మా. -దీనిచే నరకమున పడును. 'పత్ ృగతా'. (వి). ఆప్నోతి వ్యాప్నోతి లోకాన్. 'ఆప్ృ వ్యాప్తౌ'. లోకములను వ్యాపించును (రా).

3. పాపమ్ అ. న. పాతి రక్ష త్యస్మా దాత్మాన మితి పాపమ్. 'పా రక్షణే'. -దీనివలన జనము తన్ను రక్షించుకొనును. పిబతి పాపిష్ఠమితి పాపమ్. 'పా పానే'. పాపిష్ఠుని గ్రహించునది (గు).

పిబతి భక్షయతి కర్తారమ్ పాపం. 'పా పానే'. కర్తను భక్షించును (రా).

4. కిల్బిషమ్ అ. న. కిల్యతే శిథిలీక్రియతే అనేన లోక ఇతి కిల్బిషమ్. 'కల కిల క్రీడాయామ్ శైథిల్యే చ.' - దీనిచే లోకము శిథిలముగా చేయబడును. కిల యతి క్షేపయతి నరకే వా. 'కల కిల క్షేపే'. -నరకమందు త్రోయునది (గు).

కేలయతి కిల్బిషమ్. 'కిల శ్వైత్యక్రీడనయోః'. విషయములందు క్రీడింప

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

జేయును (షీ). కల్యతే చిత్రగుప్తేన గణ్యతే కిల్బిషమ్. -చిత్రగుప్తునిచే లెక్కింప బడునది (వి).

5. కల్మషమ్ అ. న. }
6. కలుషమ్ అ. న. } కల్యతే గణ్యతే చిత్రగుప్తాదిభిః కల్మషం, కలుషం చ. 'కల సంఖ్యానే'. - చిత్రగుప్తాదులచేత లెక్క పెట్టబడునది. శుభం కర్మ శ్యతి తనూకరోతి వా కల్మషమ్. 'శో తనూకరణే'. -శుభకర్మము నల్పముగా చేయునది (గు). కలయతి నరకే.-నరకమున పడవేయునది. 'కల కిల షేపే'(షీ). కలయతి వశీకరోతి కలుషమ్. -పరవశుని చేయునది (రా).

7. వృజినమ్ అ. న. వర్జ్యతే శిష్టై రితి వృజినమ్. 'వృజీ వర్జనే'. శిష్టులచే వర్జింపబడునది (గు).

వృజ్యతే వృజినమ్. 'వృజీ వర్జనే' (రా).

8. ఏనః స్. న. ఏతి నరక మనేనే త్యేనః. 'ఇణ్ గతౌ'.-దీనిచేత నరకమును పొందుదురు (గు).

యాన్తి అధోఽనేన. ఏతి గచ్ఛతి ప్రాయశ్చిత్తేనేతి వా. 'ఇణ్ గతౌ'. -దీనిచే అధఃపతితు లగుదురు. లేదా ఇది ప్రాయశ్చిత్తముచే తొలగును కాన ఏనస్సు (రా).

9. అఘమ్ అ. న. న హన్తి ధన్య మిత్యఘమ్. 'హన హింసాగత్యోః' -ధన్యుని చెరుపనిది. కర్తార మంఘతీ త్యఘమ్. 'అఘి గతౌ'. -కర్తను పొందునది. న జహాతి దుఃఖమితి వా. 'ఓహాక్ త్యాగే'. -దుఃఖమును విడువనిది (గు).

అంఘతే గచ్ఛతి దానాదినా. -దానాదులచే తొలగిపోవునది. 'అఘి గతౌ' (రా).

10. అంహః స్. న. అంహతి నరక మనేన అంహః. 'ఆహి గతౌ'. -దీని చేత జనులు నరకమును పొందుదురు (గు).

అమతి గచ్ఛతి త్యంహః. 'అమ గత్యాదిషు'.-దీనిచే జనము నరకమునకు పోవుదురు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

11. దురితమ్ అ. న. దుః నిందితమ్ ఇతం గమన మస్య దురితమ్. 'ఇణ్ గతౌ'. నిందితమైన నడత కలిగినది (గు).

దురేతి దురితమ్. -దుష్టముగ పోవునది (క్షీ). దుష్ట మితం గమన మనేన. దుష్టమైన గతి కలది (రా).

12. దుష్కృతమ్ అ. న. దుః నిందితం కరణ మస్య దుష్కృతమ్. -నిందిత మైన కార్యము కలది (గు).

దుష్కియతే స్మ దుష్కృతమ్. -దుష్టమగు పని కలది (క్షీ). దుష్టం కృతం కరణ మనేన. - దుష్టమగు కృత్యము కలది (రా).

ఈ 12 పాపము పేర్లు.

స్యా ద్ధర్మ మస్త్రియాం పుణ్యశ్రేయసీ సుకృతం వృషః. 25

1. ధర్మమ్ అ. ష్న. ధరతి విశ్వం ధర్మః. "ధృఞ్ ధరణే" విశ్వమును ధరించునది. అయం వేదే క్లీబః, లోకే పుంసి. 'తాని ధర్మాణి ప్రథమా న్యాసన్' ఇతి వేదే. 'ఏష ధర్మ స్సనాతన' ఇతి లోకే. ఈ ధర్మశబ్దము వేద మందు నపుంసకలింగము. లోకమందు పుంలింగము (గు).

ధారణాత్ ధర్మః (క్షీ). ధ్రియతే ఇతి ధర్మః. ధరింపబడునది ధర్మము (వి). ధరతి విశ్వం ధర్మః. 'ధృఞ్ ధారణే'. (రా).

2. పుణ్యమ్ అ. న. పుణతి శుభం కరోతీతి పుణ్యమ్. 'పుణ శుభకర్మణి'. శుభమును చేయునది (గు).

పునాతి పుణ్యమ్. పుణ్యకర్మణి శుభే చ. ఇది పుణ్యకర్మ, శుభ మను అర్థ ములం దుండును (క్షీ). పుణతీతి పుణః. పుణ మర్హతి తత్ర సాధు ర్వా పుణ్యమ్ (రా).

3. శ్రేయః న్. న. అతిశయేన ప్రశస్యత ఇతి శ్రేయః. -మిక్కిలి ప్రశంసింప బడునది. శుభేన శ్రియతే ఇతి వా శ్రేయః. 'శ్రిఞ్ సేవాయామ్'. సేవింప బడునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

4. సుకృతమ్ అ. న. సుష్ఠు క్రియతే సుకృతమ్. 'డు కృఞ్ కరణే'. -చెస్సగా చేయబడునది. శోభనం కృతం కర్మాస్య వా సుకృతమ్. -శుభమైన కర్మ కలది (గు).

5. వృషః అ. పుం. వర్ష త్యభిలషిత మితి వృషః. 'వృష సేచనే'. అభిలషిత మును వర్షించునది (గు).

ఈ 5 పుణ్యము పేర్లు.

ము త్ప్రీతిః ప్రమదో హర్ష ప్రమో దామోద సమ్మదాః,
స్యా దానందథు రానన్దః శర్మ శాత సుఖాని చ. 26

1. ముత్ ద్. స్త్రీ. మోదయతీతి ముత్, మోదశ్చ. 'ముద హర్షే'. సంతోషింప జేయునది (గు).

మోదనం ముత్ (రా).

2. ప్రీతిః ఇ. స్త్రీ. ప్రీణాతీతి ప్రీతిః. 'ప్రీఞ్ తర్పణే'. -తృప్తి చేయునది(గు).

3. ప్రమదః అ. పుం. ప్రకృష్టో మదః ప్రమదః. 'మదీ హర్షే'. -అధికమైన సంతోషము (గు).

ప్రమదయతి హర్షయతీతి ప్రమదః (వి).

4. హర్షః అ. పుం. హర్షణం హర్షః. 'హృష తుష్టౌ'. -సంతోషించుట హర్షము (గు).

హృష్యతేఽనేనేతి హర్షః. -దీనిచే సంతోషించబడును (వి).

5. ప్రమోదః అ. పుం. ప్రకృష్టో మోదః ప్రమోదః. -అతిశయమైన సంతోషము (గు).

6. ఆమోదః అ. పుం. ఆ సమంతాత్ మోదః ఆమోదః. - అంతటను మోదము (గు).

7. సమ్మదః అ. పుం. సమ్యఙ్మదః సమ్మదః. -మంచి సంతోషము సమ్మదము (గు)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

8. ఆనన్దథుః ఉ. పుం. } ఆనందయతీ త్యానందథుః, ఆనందశ్చ.
9. ఆనన్దః అ. పుం. } 'టు నది సమ్మృద్దౌ'. - ఆనందింపజేయునది(గు).

10. శర్మ న్. న. శృణా త్యశుభ మితి శర్మ. 'శృ హింసాయామ్'. .అశుభమును చెరుచునది (గు).

11. శాతమ్ అ. న. శ్యతి దుఃఖమితి శాతమ్. 'శో తనూకరణే'. -దుఃఖమును పోగొట్టునది (గు). పా- సాతమ్. స్యతి దుఃఖమ్ ఇతి. 'షోఽన్తకర్మణి'.

12. సుఖమ్ అ. న. సుష్ఠు ఖన త్యశుభమితి సుఖమ్. - అశుభమును పోగొట్టునది. శోభనాని ఖాని ఇంద్రియాణి అస్మిన్నితి వా.-ఇంద్రియముల నాప్యాయనము చేయునది (గు).

సుఖయతీతి సుఖమ్. (ణీ). -సుఖింపజేయునది.

ఈ 12 సంతోషము పేర్లు.

శ్వశ్శ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మఙ్గలం శుభమ్,
భావుకం భవికం భవ్యం కుశలం క్షేమ మస్త్రియామ్. 27

శస్తం చ-

1. శ్వశ్శ్రేయసమ్ అ. న. శ్వః ఆగామిశ్రేయోఽత్ర శ్వశ్శ్రేయసమ్. -రాగల శ్రేయస్సు దీనియందు కలదు. శ్వః శోభనం శ్రేయసమ్. - మంచిశ్రేయస్సు. శ్వరిత్యస్య కాలవిశేషవాచిత్వేఽపి అవ్యయానా మనేకార్థత్వాత్ అత్ర ప్రశంసావాచిత్వమ్. శ్వశ్శ్రేయసశబ్దస్య నిపాతనా దకారాంతత్వమ్. -శ్వః అనెడు శబ్దము కాలవిశేషవాచి యైనను అవ్యయము లనేకార్థము లౌటవలన ఇచ్చట ప్రశంసావాచకము (గు).

2. శివమ్ అ. న. అరిష్టం శినోతి తనూకరోతీతి శివమ్. 'శిఙ్ నిశానే'. -అరిష్టమును స్వల్పముగా చేయునది (గు).

శేతేఽనేన శివమ్. 'శిఙ్ స్వప్నే'. - దీనిచే (జనము సుఖముగా) శయనించును (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3. భద్రమ్ అ. న. భందతే భద్రమ్. 'భది కల్యాణే'. -శుభప్రదమైనది (గు).

4. కల్యాణమ్ అ. న. కల్యం సుఖం అణయతి= ప్రాపయతీతి కల్యాణమ్. 'అణ గతౌ'. -సుఖమును పొందించునది (గు).

కల్యం నీరుజత్వ మణతి. - ఆరోగ్యము నిచ్చునది (క్షీ). కల్యం నీరుజత్వ మణయతి. - ఆరోగ్యమును కలిగించునది. కల్యే ప్రాతఃకాలే అణ్యతే. 'అణ శబ్దే'. - ప్రాతఃకాలమున పలుకబడునది (రా).

5. మఙ్గలమ్ అ. న. మంగం సుఖం లాతీతి మంగలమ్. 'లా దానే'. -సుఖము నిచ్చునది. మంగతి ధన్యమితి మంగలమ్. 'మగి గతౌ'. - ధన్యుని పొందునది (గు).

మంగ్యతే మంగలమ్ (క్షీ). 'మగి సర్పణే'. మంగతి, మంగ్యతే వా. - ధన్యుని పొందునది లేదా ధన్యునిచే పొందబడునది (రా).

6. శుభమ్ అ. న. శోభత ఇతి శుభమ్. 'శుభ శోభనే'. - ఒప్పునది (గు).

శు పూజితం భాతి. - పూజితమై ఒప్పునది (రా).

7. భావుకమ్ అ. న. ధన్యేషు భవనం శీల మస్యేతి భావుకమ్. 'భూ సత్తా యామ్'. - ధన్యులయందు ఉండుటయే స్వభావముగా కలది (గు).

8. భవికమ్ అ. న. భవః వాంఛితప్రాప్తి రత్రేతి భవికమ్. -భవ మనగా కోరిక నొందుట. అది దీనియందు కలదు (గు).

ప్రశస్తో భవోఽస్యాస్తి (క్షీ). 'భవో భద్రాప్తిసత్తయోః' ఇత్యజయః. భవో భద్రాప్తి రత్రాస్తి. - భవ మనగా శుభప్రాప్తి. ఆది యిందు కలదు (రా).

9. భవ్యమ్ అ. న. భవనార్హం భవ్యమ్. - పుట్టుట కర్హమైనది (గు).

భవతీతి భవ్యమ్. - పుట్టునది (రా).

10. కుశలమ్ అ. న. కుత్సితం శ్యతీతి కుశలమ్. 'శో తనూకరణే'. - కుత్సితము నల్పముగా చేయునది. కుశ్యతి నత్స్వీతి కుశలమ్. - 'కుశ సంశ్లేషే'. మంచివారియందు కూడుకొని యుండునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కుశాన్ లాతి. (క్షీ). కుత్సితం శలతే సంవృణోతి. 'శల చలనే సంవరణే చ'. - దోషమును కప్పివేయునది (రా).

11. క్షేమమ్ అ. ప్ను. క్షిణో త్యుభ మితి క్షేమమ్. 'క్షిణు హింసాయామ్' -అశుభమును పోగొట్టునది (గు).

క్షయ త్యుభమ్. 'క్షి క్షయే'. -అశుభమును పోగొట్టును (రా).

12. శస్తమ్ అ. న. శస్యతే ఇతి శస్తమ్. 'శంసు స్తుతా'. -స్తోత్రము చేయబడునది (గు).

ఈ 12 శుభము పేర్లు.

అథ త్రిషు ద్రవ్యే పాపం పుణ్యం సుఖాది చ,

పాపపుణ్యశబ్దౌ సుఖాదిశస్తాంతాశ్చ శబ్దాః గుణవాచకత్వే పూర్వోక్తలింగాః. ద్రవ్యవాచకత్వే తు త్రిలింగాః. ద్రవ్యవాచిత్వే యథా - "పాపా ఋతుమతీ కన్యా పాపో రాజా ప్యరక్షకః, పాపం వ్యాధకులం హింస్రం పాపో విప్రశ్చ సేవకః, పుణ్యం తీర్థమిదం పుణ్యానదీ పుణ్యోఽయ మాశ్రమః, సుఖం కామికులం ద్రవ్యాత్ సుఖో వాసః సహాంబయా, సుఖా యువతి రిచ్ఛంతీ" త్యాది. గుణవాచిత్వే యథా -'దారిద్ర్యబాధే నిత్యేఽపి స్వేచ్ఛః పరిజన స్సుఖమ్' సుఖం సజ్జనసంవాదః సుఖం శాంతి రనుత్తమా" ఇత్యాది. - పాపపుణ్యశబ్దములు రెండును, సుఖశబ్దము మొదలైన 13 శబ్దములును గుణవాచకము లైనప్పుడు రూపభేదములచేత ముందు చెప్పబడిన లింగములయందు వర్తించును. ద్రవ్యవాచకము లైనప్పుడు మూడు లింగములయందును వర్తించును (గు).

మతల్లికా మచర్చికా ప్రకాండ ముద్ధ తల్లజౌ, 28
ప్రశస్తవాచకా న్యమూని -

మతల్లికాదయః పంచ ప్రశస్తవాచకాః అఖండపదాని చ. శస్తపర్యాయాః కేవల మంగళార్థాః. తేషాం గుణవాచిత్వం గుణివాచిత్వం చ. మతల్లికాదీనాం గుణవాచిత్వమేవ. కించిచ్ఛబ్దపరతయైవ ప్రయోగః. యథా - అశ్వమతల్లికా=ప్రశస్తోఽశ్వః, బ్రాహ్మణమచర్చికా=ప్రశస్తో బ్రాహ్మణః, గోప్రకాండమ్=ప్రశస్తో గౌః. కరోర్ధుః=ప్రశస్తః కరః, కుమారీతల్లజః=ప్రశస్తా కుమారీ. తత్తల్లింగ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శబ్దాంతరపరత్వే ఒపి న స్వలింగత్యాగః. -మతల్లికాదిశబ్దము లైదును శ్రేష్ఠ వాచకములును అఖండపదములును. శస్తపర్యాయశబ్దములు కేవలమంగళార్థ ములును గుణగుణివాచకములును అగును. మతల్లికాదిశబ్దములు కేవలగుణ వాచకములే. ఏదే నొక శబ్దమునకు విశేషణములైనను తమ తమ లింగములను విడువక ఆ విశేష్యమునకు పరమై యుండును. అది యెట్లనగా - అశ్వమతల్లికా =శ్రేష్ఠమైన గుర్రము. బ్రాహ్మణమచర్చికా =శ్రేష్ఠుడైన బ్రాహ్మణుడు ఇత్యా దులు. ఇచ్చట విశేష్యములైన గోబ్రాహ్మణాది శబ్దములు స్త్రీలింగ పుంలింగము లైనను, శ్రేష్ఠవాచకములైన మతల్లికాదిశబ్దములు వాని విశేషణములై తమ తమ లింగములను విడువక ఆ విశేష్యములకు పరమైయున్నవి. ఈరీతిగా ప్రయోగ ములు తెలిసికొనవలయును (గు).

మతల్లికాదయో నియతలింగాః. అవ్యుత్పన్నా శ్చేతి ప్రాంచః. వ్యుత్పత్తి రపి సంభవతి. -మతల్లికాదులు నియతలింగములు. అవి అవ్యుత్పన్నము లని ప్రాచీను లందురు. కాని, వానికిని వ్యుత్పత్తి సంభవమే (రా). ఎట్లన—

1. మతల్లికా ఆ. స్త్రీ. మతం = మతిం అలతి. 'అల భూషణాదౌ'. -బుద్ధిని భూషించునది (రా).

2. మచర్చికా ఆ. స్త్రీ. మం = శంభుం చర్చతి. 'చర్చ అధ్యయనే'. -శివుని గూర్చి విచారణ చేయునది (రా).

3. ప్రకాణ్డమ్ అ. న. ప్రకృష్టం కాండం అవసరో, రసో వాఽస్య. -ఉత్తమ మైన అవసరము లేదా రసము దీనికి కలదు. ప్రగతః కాండో ధర్మోఽస్మాదితి వా. లేదా దీనివలన ఉత్తమధర్మము చేకూరును కాన ప్రకాండము (రా).

4. ఉద్ధుః అ. పుం. ఉద్ధన్యతే ఇతి ఉద్ధుః. -ఉన్నతస్థానమునకు త్రోయబడు నది. ఉద్ధన్తి సీచతామ్. -సీచత్వమును పారద్రోలునది (సం).

5. తల్లజః అ. పుం. లజతీతి లజః. 'లజ కాంతౌ'. తద్వత్ లజః - తల్లజః లజ మనగా కాంతి. దానివంటి కాంతి (రా).

ఈ 5 ప్రశస్తమైన వానికి పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అయ శుభావహో విధిః,

1. అయః అ. పుం. ఏతి సుకృతినమ్ అయః. 'ఇణ్ గతౌ'. - పుణ్య పురుషుని పొందునది (గు).

ఏతి ఆనేన సుఖమ్. - దీనిచే సుఖమును పొందును (రా).

ఈ 1 మంగళకార్యము పేరు.

దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతి ర్విధిః.

1. దైవమ్ అ. న. దేవః పరమేశ్వరః. తత్ర భవం దైవమ్. - దేవుడనగా పరమేశ్వరుడు. అతనియందు పుట్టినది (గు).

దేవస్య ఆత్మన ఇదం దైవం పూర్వకర్మ. -దేవు డనగా ఆత్మ. దానికి సంబంధించినది పూర్వకర్మ మని యర్థము (క్షీ). దేవాదాగతమ్. -దేవునినుండి వచ్చినది (రా).

2. దిష్టమ్ అ. న. దిశతి శుభాశుభ మితి దిష్టమ్. 'దిశ అతిసర్జనే'. -శుభాశుభఫలముల నిచ్చునది (గు).

దిశ్యతే స్మ దిష్టమ్. -దీనిచే శుభాశుభము లుపదేశించబడును (క్షీ).

3. భాగధేయమ్ అ. న. భగస్య ఐశ్వర్యస్య ఇదం భాగమ్. తదేవ భాగధేయమ్. -భగ మనగా ఐశ్వర్యము, దాని సంబంధమైనది (గు).

4. భాగ్యమ్ అ. న. భజనీయత్వాత్ భాగ్యమ్. 'భజ సేవాయామ్'. -సేవింప దగినది (గు).

భజ్యతే ఇతి భాగ్యమ్ (రా).

5. నియతిః ఇ. స్త్రీ. నియమ్యతే అనయా (పురుష ఇతి) నియతిః. 'యమ ఉపరమే'. -దీనిచేత (మనుజుడు) నియమింపబడును (గు).

నియచ్ఛతీతి నియతిః. -మనుజుని నియమించును కాన నియతి (రా).

6. విధిః ఇ. పుం. విధీయతేఽనేనేతి విధిః. -దీనిచేత విధించబడును (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 6 పూర్వజన్మార్జితమైన శుభాశుభకర్మ పేర్లు.

హేతు ర్నా కారణం బీజమ్-

1. హేతుః ఉ. పుం. హినోతి గచ్ఛతి పరిణత్యా కార్యరూపతా మితి హేతుః. -పరిపాకముచేత కార్యరూపమును పొందునది. హినోతి వర్ధతే హేతుః. 'హి గతా వృద్ధౌ చ'. -వృద్ధి నొందునది (గు).

హినోతి వ్యాప్నోతి కార్యమ్. - కార్యమును వ్యాపించునది (రా).

అయ శ్శుభావహో విధిః,

2. కారణమ్. అ. న. కరోతీతి కారణమ్.[1] 'డు కృఞ్ కరణే'. -చేయునది (గు).

కార్యతేఽనేన. -దీనిచేత (పని) చేయబడును (షీ).

3. బీజమ్ అ. న. విశేషేణ జాయతే (ఽనేన) ఇతి బీజమ్. వబయో రభేదః. 'జనీ ప్రాదుర్భావే'. -(దీనిచే) విశేషముగా అగును. బీజ్యతే అనేనేతి వా బీజమ్. 'బీజ రోహణే'. -దీనిచేత పుట్టించబడును (గు).

వీయతే ఇతి వీ(బీ)జమ్. 'వ్యేఞ్ సంవరణే' -(దీనిచే) మూయబడుచున్నది. వియం సంవృతం జాయతే జనయతి. అంతర్భావితణ్యర్థః. -మూయబడినదై పుట్టించును. లేదా గూఢముగ పుట్టించును. విశేషేణ ఏఃకామాత్; ఇనా=కామేన వా జాయతే. విశేషించి మన్మథునివలన లేదా మన్మథునిచేత పుట్టునది. విశిష్టా ఈః లక్ష్మీః జాయతేఽస్మాదితి వా. దీనివలన విశిష్టమైన లక్ష్మి పుట్టును. వజతి కార్యం గచ్ఛతి. 'వజ గతౌ'. -కార్యమును పొందును (రా).

ఈ 8 కారణము పేర్లు.

నిదానం త్వాదికారణమ్.

1. నిదానమ్ అ. న. నితరాం దీయతే (=అసాధారణతయా) జన్యతే కార్య మనేనేతి నిదానమ్. 'డు దాఞ్ దానే'..దీనిచేత కార్యము పుట్టింపబడును (గు).

---

1. ఈ వ్యుత్పత్తి అసంగతమని రా.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. ఆదికారణమ్ అ. న. ఆదా వారంభకాలే కారణమ్ ఆదికారణమ్. -ఆరంభ కాలమందు కారణమైనది. ఇది వైశేషికమతమున సమవాయికారణ మనబడును. బౌద్ధమతమున ఉపాదానకారణ మనబడును. వైద్యమతమున కారణకారణ మన బడును. ఆది యెట్లనిన-'కంపమునకు జ్వరము కారణము. జ్వరమునకు శ్లేష్మ కారణము. కనుక ఈ శ్లేష్మయే కంపమునకు కారణమనబడును (గు).

ఆదిః ముఖ్యం కారణమ్ (రా).

ఈ 2 ముఖ్యకారణము పేర్లు.

క్షేత్రజ్ఞ ఆత్మా పురుషః -

1. క్షేత్రజ్ఞః అ. పుం. క్షీయతే ఇతి క్షేత్రం శరీరమ్. తజ్ఞానాతీతి క్షేత్రజ్ఞః. 'జ్ఞా అవబోధనే'. క్షేత్రమనగా నశ్వరమైన శరీరము. దాని నెరిగినవాడు (గు).

2. ఆత్మా న్. పుం. అతతి సంసరతీ త్యాత్మా. 'అత సాతత్యగమనే'. -సంసారమునందే ఎప్పుడును చరించువాడు. అత్తి స్వకర్మఫల మితి వా ఆత్మా. 'అద భక్షణే'. -స్వకర్మఫలమును భుజించువాడు (గు).

అతతి శరీరేషు సంవసతీతి. -శరీరములందు వసించువాడు (వి).

3. పురుషః అ. పుం. పురి శరీరే శేతే ఇతి పురుషః. 'శీఙ్ స్వప్నే'. -పుర మనగా శరీరము. అందుండువాడు కనుక పురుషుడు. పురి దేహే సీదతీతి వా. 'షద్ృ విశరణ గత్యవసాదనేషు'. -శరీరమం దుండువాడు (గు).

దేహాదికం పిపర్తీతి పురుషః. 'పృ పాలనపూరణయోః'. -శరీరాదులను పూరించువాడు (వి). పురతీతి పురుషః. 'పుర అగ్రగమనే'. -ముందు నడచు వాడు. పూరయతి 'పూరీ ఆప్యాయనే'. -తృప్తి కలిగించువాడు (రా).

ఈ 3 ఆత్మ పేర్లు.

ప్రధానం ప్రకృతిః స్త్రియామ్. 30

1. ప్రధానమ్ అ. న. ప్రధీయతే సర్వ మనేనేతి ప్రధానమ్. 'ప్రధ ప్రఖ్యానే'. -అన్నియు దీనిచేత వ్యక్తముగా చేయబడును (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ప్రధత్తేఽత్ర సర్వమ్. -ఇందు సర్వమును ధరించును (క్షీ). ప్రధత్తే సర్వ మాత్మని. -సర్వమును తనయందు ధరించును. ప్రకృష్టం ధాన మనేన వా. -దీనిచే చక్క గా ధరించబడును (రా).

2. ప్రకృతిః ఇ. స్త్రీ. ప్రారంభః క్రియతే అనయేతి ప్రకృతిః. 'డు కృఞ్ కరణే'. -దీనిచే జగత్ప్రారంభము చేయబడుచున్నది. ప్రకరోతి పురుషోపభో గార్థం శబ్దాదిభోగ్యానితి వా ప్రకృతిః. - పురుషోపభోగముకొరకు శబ్ద స్పర్శాది భోగ్యవస్తువులను చేయునది (గు).

ప్రకృష్టా కృతిః కార్యం యస్యాః -గొప్ప కార్యము కలది (రా).

ఈ 2 మాయ పేర్లు.

విశేషః కాలికోఽవస్థా-

వస్తునః కాలకృతయౌవనాదిరూపో విశేషః అవస్థే త్యుచ్యతే. -వస్తువుల యొక్క కాలకృతమైన యౌవనాదిరూపవిశేషము అవస్థ యనబడును (గు).

1. అవస్థా ఆ. స్త్రీ. అవతిష్ఠతి త్యవస్థా. 'ష్ఠా గతినివృత్తౌ'. -శరీరము నం దుండునది (గు).

ఈ 1 కాలావస్థ పేరు.

గుణాః సత్త్వం రజస్తమః.

ప్రకృతే ర్గుణాః సత్త్వరజస్తమాంసీ త్యుచ్యంతే. -ప్రకృతియొక్క గుణ ములు సత్త్వరజస్తమము లనబడును.

1. సత్త్వమ్ అ. న. సతో భావః సత్త్వమ్. తత్ జ్ఞానహేతుః. -యథార్థముగా ఎరుగబడునది సత్తు. దాని భావము సత్త్వము. ఆది జ్ఞానహేతువు (గు).

సత్త్వం సాధుత్వప్రకాశనం జ్ఞానసుఖహేతుః. -సజ్జనత్వమును ప్రకాశింప జేయునది. జ్ఞానమునకు, సుఖమునకును కారణమైనది సత్త్వము (క్షీ). ప్రకాశ జ్ఞానములకు కారణము (వి). సీదం త్యస్మిన్ గుణాదయః ఇతి సత్త్వమ్. -ఇందు గుణాదులు నశించును (రా).

2. రజః స్. న. రంజయతీతి రజః. త ద్దుఃఖకారణమ్. 'రఞ్జ రాగే'. -దీని

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

చేత రాగయుక్తు లౌదురు. అది దుఃఖహేతువు (గు).

రజో రాగాత్మకం దుఃఖహేతుః (షీ). రంజయతీతి రజః. -రాగయుక్తుని చేయునది (రా).

3. తమఃన్. న. తామ్య త్యనేనేతి తమః. తన్మోహబీజమ్. 'తము గ్లానౌ'. -దీనిచేత గ్లానిని పొందుదురు. అది మోహహేతువు (గు).

ఈ 3 వరుసగా మూడు గుణముల పేర్లు.

జనుర్జననజన్మాని జని రుత్పత్తి రుద్భవః. 31

1. జనుఃన్. న.
2. జననమ్ అ. న.
3. జన్మ న్. న.
4. జనిఃఇ. స్త్రీ.

జననం, జనుః, జన్మ, జనిశ్చ. 'జనీ ప్రాదుర్భావే'. జనించుటయే జనువు, జననము, జన్మము, జనియును. ఉత్పత్తిసాహచర్యాత్ జనిశబ్దః స్త్రీలింగః. -ఉత్పత్తి శబ్ద సాహచర్యమువలన జనిశబ్దము స్త్రీలింగము (గు).

5. ఉత్పత్తిఃఇ. స్త్రీ. ఉత్పాదః. 'పద్ృ గతౌ'. -పుట్టుట, ఉత్పత్తి (గు).

6. ఉద్భవఃఅ. పుం. ఉద్భవనమ్. 'భూ సత్తాయామ్.' ఉద్భవించుట (గు).

ఈ 6 పుట్టువు పేర్లు.

ప్రాణీ తు చేతనో జన్మీ జన్తు జన్యు శరీరిణః.

1. ప్రాణీన్. పుం. ప్రాణోఽస్యాస్తీతి ప్రాణీ. ప్రాణము కలిగినది (గు).
2. చేతనఃఅ. పుం. చేతతీతి చేతనః. 'చితీ సంజ్ఞానే'. ఎరుగునది (గు). చేతయతే (రా).
3. జన్మీన్. పుం. జన్మ అస్యాస్తీతి జన్మీ. -జన్మము కలిగినది (గు).
4. జన్తుఃఉ. పుం.
5. జన్యుఃఉ. పుం.

జాయతే ఇతి జంతుః జన్యుశ్చ. 'జనీ ప్రాదుర్భావే'. -పుట్టునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

6. శరీరీ న్. పుం. శరీర మస్యాస్తీతి శరీరీ. -శరీరము కలది (గు).

ఈ 6 జంతువుల పేర్లు.

జాతి ర్జాతం చ సామాన్యమ్-

1. జాతిః ఇ. స్త్రీ.
2. జాతమ్ అ. న. } జాయత ఇతి జాతిః, జాతం చ. "జనీ ప్రాదుర్భావే". -ప్రాదుర్భవించునది (గు).

3. సామాన్యమ్ అ. న. సమానానాం భావః సామాన్యమ్. -సమానములైన పదార్థములయొక్క భావము (గు).

ఈ 3 ఘటత్వాదిజాతికి పేర్లు.

వ్యక్తిస్తు పృథగాత్మతా. 32

1. వ్యక్తిః ఇ. స్త్రీ. జాతేః పృథగ్భూతా ఆశ్రయరూపా వ్యక్తిః. -జాతికంటె వేరై ఆ జాతికి ఆశ్రయమైనది వ్యక్తి అనబడును. వ్యజ్యతే ఇతి వ్యక్తిః. 'అంజూ వ్యక్తి శ్లక్ష్ణ కాంతి గతిషు. -వ్యక్త మగునది (గు).

2. పృథగాత్మతా ఆ. స్త్రీ. పృథగాత్మనో భావః. -వేరువేరుగా నుండుట (వి).

పృథ గాత్మా యస్య పృథగాత్మా. తస్య భావః (రా).

ఈ 2 ఘటాదివ్యక్తికి పేర్లు.

చిత్తం తు చేతో హృదయం స్వాన్తం హృ న్మానసం మనః.

1. చిత్తమ్ అ. న.
2. చేతః స్. న. } చేతయతీతి చిత్తమ్, చేతశ్చ. 'చితీ సంజ్ఞానే'..తెలియ జేయునది (గు).

చేతతీతి (షీ). చేతయతేఽనేన. - దీనిచే తెలియబడును (వి).

3. హృదయమ్ అ. న. హ్రియతే విషయై రితి హృదయమ్. 'హృఞ్ హరణే' -విషయాదులచేత హరింపబడునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

హరతి ఆహరతి విషయాన్. -విషయములను సంపాదించును లేక పొందును. (రా).

4. స్వాన్తమ్ అ. న. స్వనతీతి స్వాంతమ్. 'స్వన శబ్దే'. తద్యోగాభావే వాగ్వ్యాపారాభావా దత్రోపచారః. - పలుకునది. మనస్సంబంధము లేనపుడు వాగ్వ్యాపారము కలుగదు కనుక పలుకునది యని చెప్పుట ఔపచారికము (గు).

శోభనోఽన్తో యస్య. సుఖాంతము కలది (వి). స్వన్యతే స్మ (రా).

5. హృత్ ద్. న. 'హృదయమ్' వలె.

6. మానసమ్ అ. న.
7. మనః న్. న. } మన్యతేఽనేనేతి మనః. మన ఏవ మానసమ్. 'మన జ్ఞానే'. -దీనిచేత ఎరుగబడును కనుక మనస్సు. మనస్సే మానసము (గు).

ఈ 7 మనస్సునకు పేర్లు.

—

5. ధీవర్గము

బుద్ధి ర్మనీషా ధిషణా ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతిః,
ప్రేక్షోపలబ్ధి శ్చి త్సంవిత్ ప్రతిపత్తిజ్ఞప్తి చేతనాః. 1

1. బుద్ధిః ఇ. స్త్రీ. బుధ్యతే అనయేతి బుద్ధిః. 'బుధ అవగమనే'. దీనిచే ఎరుగబడును (గు).

బోధనం బుద్ధిః (రా).

2. మనీషా ఆ. స్త్రీ. మనుతే మనీషా. 'మను అవబోధనే'. -అన్నిటిని తెలిసికొనునది. మనసః ఈషావత్ లాంగలదండవత్ సంబంధాత్ వా. -ఈష యనగా ఏడికోల. దానివలె మనస్సున కూడియుండునది (గు).

మన్యతే మనీషా. 'మన జ్ఞానే'. (వి). మనసః ఈషా మనీషా (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3. ధిషణా ఆ. స్త్రీ. ధృష్ణువంతి ప్రగల్భంతే అనయా ధిషణా. 'ఋ ధృషా ప్రాగల్భ్యే'. -దీనిచేత ప్రగల్భు లగుదురు (గు).

దేదేష్టి ధిషణా. 'ధిష శబ్దే' (షీ). ధృష్ణోతీతి. 'ఋ ధృషా ప్రాగల్భ్యే'. -ప్రాగల్భ్యము చూపునది (వి). ధృష్ణువం త్యనయా. -దీనిచే ప్రతిభావంతు లగుదురు (రా).

4. ధీః ఈ. స్త్రీ. ధ్యాయం త్యనయేతి ధీః. 'ధ్యై చింతాయామ్'. -దీనిచేత ధ్యానము చేయుదురు (గు).

ధ్యాయతి ధ్యీయతే వాస్యాం ధీః. -ఇందు తలంచును. లేక తలంచబడును (షీ). ధ్యాయతేఽనయా ధీః. దీనిచేత ఆలోచించును (వి). ధ్యానం ధీః. -ధ్యానిం చుట (రా).

5. ప్రజ్ఞా ఆ. స్త్రీ. ప్రజ్ఞాయతే అనయేతి ప్రజ్ఞా. 'జ్ఞా అవబోధనే'. - దీని చేత చక్కగా ఎరుగబడును (గు).

6. శేముషీ ఈ. స్త్రీ. శేత ఇతి శేః మోహః; తం ముష్ణాతీతి శేముషీ. 'ముష స్తైయే'. శే అనగా మోహము. దానిని పోగొట్టునది (గు).

శేయం మోహం ముష్ణాతీతి శేముషీ (వి).

7. మతిః ఇ. స్త్రీ. మన్యతే అనయేతి మతిః. 'మన జ్ఞానే'. దీనిచేత ఎరుగ బడును (గు).

మననం మతిః. -తెలిసికొనుట (రా).

8. ప్రేక్షా ఆ. స్త్రీ. ప్రేక్షంతే అనయేతి ప్రేక్షా. 'ఈక్ష దర్శనే'. -దీనిచేత చక్కగా చూతురు (గు).

ప్రకృష్ట మీక్షణ మనయా (రా).

9. ఉపలబ్ధిః ఇ. స్త్రీ. ఉపలభ్యతేఽనయే త్యుపలబ్ధిః. 'డు లభష్ ప్రాప్తౌ'. -పదా ర్థము దీనిచేత చక్కగా పొందబడును (గు).

ఉపలంభనం ఉపలబ్ధిః (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

10. చిత్ త్. సీ. చేతం త్యనయేతి చిత్. 'చితీ సంజ్ఞానే'. -దీనిచేత జ్ఞాన యుక్తు లగుదురు (గు).

11. సంవిత్ ద్. సీ. సమ్యక్ విదం త్యనయేతి సంవిత్. "విద జానే". దీనిచేత చక్కగా ఎరుగుదురు (గు).

సంవేదనం సంవిత్ (రా).

12. ప్రతిపత్ ద్. స్త్రీ. ప్రతిపద్యతే జ్ఞానా త్యనయేతి ప్రతిపత్. గత్యర్థా నాం జ్ఞానార్థత్వా దత్ర పత్ొధాతోః జ్ఞానార్థత్వమ్. -పదార్థము దీనిచేత తెలియ బడును (గు).

ప్రతిపదనమ్ ప్రతిపత్ (రా).

14. జ్ఞప్తిః ఇ. స్త్రీ. జ్ఞాయతేఽనయేతి జ్ఞప్తిః. "జ్ఞా అవబోధనే". -దీనిచేత నర్వము ఎరుగబడును (గు).

14. చేతనా ఆ. స్త్రీ. చేతయంతేఽనయేతి చేతనా. "చితీ సంజ్ఞానే" దీనిచేత జ్ఞానయుక్తు లౌదురు గు).

సాంఖ్యే బుద్ధిధర్మ స్త్వైతే పర్యాయాః. వైశేషికాదౌ చతుర్దశాపి బుద్ధ్యర్థాః (శీ).

ఈ 14 బుద్ధి పేర్లు.

ధీ ర్ధారణావతీ మేధా -

1. మేధా ఆ. స్త్రీ. మేధతే (=సంగచ్ఛతే) అనుభూతం సర్వ మస్యామితి మేదా. 'మేధృ సంగమే' - అనుభూతమైన వన్నియు దీనియందు సంగతముల్ై యుండును (గు).

ఈ 1 ధారణాశక్తికల బుద్ధిపేరు.

సంకల్పః కర్మ మానసమ్.

1. సంకల్పః అ. పుం. సమ్యక్ కల్ప్యతే అనేనేతి సంకల్పః. క్ొప క్ొప్తా'. -దీనిచేత చక్కగా కల్పించబడును (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఇద మిదం కుర్యా మితి మనసః కర్మ వ్యాపారః సంకల్పః. 'కృపూ సామర్థ్యే'.- ఈ పని చేయుదునని మనస్సు చేయు పని సంకల్పము (రా).

ఈ 1 మనోవ్యాపారము పేరు.

చిత్తాభోగో మనస్కారః-

1. చిత్తాభోగః అ. పుం. చిత్తస్య ఆభోగః పరిపూర్ణతా చిత్తాభోగః. -మనస్సు యొక్క పూర్ణత్వము (గు).

చిత్తస్య సంతానద్వారేణ స్థైర్య మాభోగ ఇతి బౌద్ధాః (క్షీ). చిత్తాభోగః చిత్తయత్నః (పా). చిత్తస్య మనసః ఆభోగః తదేకప్రవణతా..మనస్సు ఏకాగ్ర మగుట (రా).

2. మనస్కారః అ. పుం. మనసః కారో నిశ్చయః మనస్కారః. -మనస్సు యొక్క నిశ్చయము. అనాగతాయా శ్చింతాయా నిశ్చయ ఇతి కేచిత్. -అనాగత చింతావిషయక మనోనిశ్చయ మని కొందరు (గు).

పునః పునః మనసి కరణం మనస్కారః. -మాటి మాటికి నిశ్చయము చేయుట (క్షీ).

మనస్సుకు కల సుఖాదులయం దైన నిబ్బరము పేరు.

చర్చా సంఖ్యా విచారణా.
[విమర్శో భావనా చైవ వాసనా చ నిగద్యతే] 1

1. చర్చా ఆ. స్త్రీ. చర్చ్యతేఽనయేతి చర్చా. 'చర్చ అధ్యయనే'. -దీనిచేత విచారించబడును (గు).

2. సంఖ్యా ఆ. స్త్రీ. సంఖ్యాయతేఽనయేతి సంఖ్యా. 'ఖ్యా ప్రకథనే'. - దీని చేత చక్కగా చెప్పబడును (గు).

సంఖ్యానం సంఖ్యా (రా).

3. విచారణా ఆ. స్త్రీ. విచార్యతే అనయేతి విచారణా. - దీనిచేత సందేహ రహితు లౌదురు (గు).

ఈ 3 విచారణ పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అధ్యాహార స్తర్క ఊహో-

1. అధ్యాహారః అ. పుం. అధ్యాహరణ మధ్యాహారః. -అధ్యాహార మనగా లేని దాని నూహించి తెలిసికొనుట (గు)

అధ్యాహరణ మపూర్వోత్పేక్షణమ్ (షీ). అధ్యాహరతీ త్యధ్యాహారః. 'హృఞ్ హరణే' (వి).

2 తర్కః అ. పుం. తరం త్యనేన సంశయవిపర్యయా వితి తర్కః. 'తృ ప్లవనతరణయోః' -దీనిచేత సంశయ భ్రాంతిజ్ఞానాదులను తరింతురు (గు)

అపూర్వోత్పేక్షణం తర్కణమ్. 'తర్క భాషార్థః' (చురాదిః) (రా).

3. ఊహః అ. పుం. ఊహ్యతేఽనేనే త్యూహః. -దీనిచేత నూహింపబడును. (గు).

ఊహనమ్ ఊహః. 'ఊహ వితర్కే' (రా).

ఈ మూడు ఊహ పేర్లు.

విచికిత్సా తు సంశయః.

సందేహద్వాపరౌ చ-

1. విచికిత్సా ఆ. స్త్రీ. విచికిత్సతీతి విచికిత్సా. 'కిత సంశయే'. -సందేహ నిశ్చయములు రెంటియందును నివసించునది (గు).

ఉభయకోటిస్పృక్ జ్ఞానం విచికిత్సా. ఏకత్రానారూఢేః. కితః సంశయే సన్ (షీ). -ఒకచో నిలద్రొక్కుకొనకపోవుటచే ఉభయకోటిని స్పృశించు జ్ఞానము. 'కిత నివానే రోగావనయనే చ' (వి).

2. సంశయః అ. పుం. ఉభయకోటౌ సంశేతే ఇతి సంశయః. 'శీఙ్ స్వప్నే'. -ఉభయకోటియందు నుండునది (గు).

శీఙ్ దిహో ర్నానార్థయోః సంశబ్దేనైషోఽర్థో ద్యోత్యతే. ఉపసర్గస్య వా సోఽర్థో ధాతూపాధివశాత్ ప్రకాశతే.- శీఙ్ దిహ్ ధాతువులు నానార్థకములు. సం అను ఉపసర్గతో యోగముచే నివి శంకార్థము నిచ్చుచున్నవి. లేదా యీ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శంకార్థము సం అను ఉపసర్గ అర్థమే. శిజ్, దిహ్ ధాతూపాధిచే స్పష్టము చేయ బడుచున్నది (క్షీ).

3. సందేహః అ. పుం. సందిహతి సమ్యక్ బధ్నాతీతి సందేహః. 'దిహ ఉప చయే'. -రెం డర్థములయందు సంబంధించియుండును (గు).

సందేగ్ధి సందిగ్ధే సమ్యక్ బధ్నాతీతి సందేహః (వి). సందేహనం సందేహః. -సందేహించుట (రా).

4. ద్వాపరః అ. పుం. స్థాణు ర్వా పురుషో వేత్యాది ద్వౌ పక్షౌ పరౌ ప్రధాన భూతా వస్మి న్నితి ద్వాపరః. స్థాణువో పురుషుడో అనెడి రెండు పక్షములు దీని యందు ప్రధానములై యుండును (గు).

ద్వౌ పరౌ ప్రకారౌ యస్య. -రెండు పరములు అనగా ప్రకారములు కలది (రా).

ఈ 4 ఒక వస్తువునందు పలుశంకలు కలుగుటకు పేర్లు.

అథ సమౌ నిర్ణయనిశ్చయౌ. 8

1. నిర్ణయః అ. పుం. నితరాం మతే రంతం నయతీతి నిర్ణయః. 'నీఞ్ ప్రాపణే'. -బుద్ధిని మిక్కిలి దరిని పొందించునది (గు).

పురుషసందేహాభావం నితరాం నయతీతి నిర్ణయః. -జనులకు పూర్ణముగ సందేహనివృత్తిని కలిగించును (వి). నిర్ణయనం నిర్ణయః. -నిర్ణ యించుట (రా).

2. నిశ్చయః అ. పుం. నిశ్చనోతీతి నిశ్చయః. 'చిఞ్ చయనే'. -బుద్ధిని చెదర కుండునట్లు కూర్చునది (గు).

నిశ్చయనమ్ నిశ్చయః. నిశ్చయించుట (రా).

ఈ 2 నిశ్చయము పేర్లు.

మిథ్యాదృష్టి ర్నాస్తికతా-

1. మిథ్యాదృష్టిః ఇ. స్త్రీ. మిథ్యా చాసౌ దృష్టిశ్చ మిథ్యాదృష్టిః. -ఇహలోకమే కాని పరలోకము లేదనెడి దృష్టి (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మిథ్యాదృష్టిః పరలోకాభావబుద్ధిః (క్షీ). "మిథ్యా" ఇత్యపహ్నవే. తద్వి షయిణీ దృష్టిః (రా).

2. నాస్తికతా ఆ. స్త్రీ. నాస్తి పరలోక ఇతి మతి రస్యేతి నాస్తికః. తస్య భావో నాస్తికతా. -పరలోకము లేదనెడి వాని భావము నాస్తికత.

ఈ 2 పరలోకము లేదను బుద్ధికి పేర్లు.

వ్యాపాదో ద్రోహచిన్తనమ్.

1. వ్యాపాదః అ. పుం. వ్యాపాద్యతే అనేనేతి వ్యాపాదః. 'పద్ౖ గతౌ'. -దీని చేత విశేషముగా నాపాదింపబడును (గు).

2. ద్రోహచిన్తనమ్ అ. న. ద్రోహస్య చిన్తనమ్ ద్రోహచిన్తనమ్. -ద్రోహము యొక్క ఆలోచనము (గు).

ఈ 2 ఇతరులకు కీడు తలపెట్టుట పేర్లు.

సమౌ సిద్ధాన్తరాద్ధాన్తౌ-

1. సిద్ధాంతః అ. పుం. సిద్ధః అంతః నిశ్చయః యస్మిన్ సిద్ధాంతః. -దీని యందు నిశ్చయ ముండును (గు).

2. రాద్ధాన్తః అ. పుం. రాద్ధః సిద్ధః అంతః నిశ్చయః యస్మిన్ రాద్ధాంతః. -దీనియందు నిశ్చయ ముండును (గు).

ఈ 2 సిద్ధాంతము పేర్లు.

భ్రాన్తి ర్మిథ్యామతి ర్భ్రమః. 4

1. భ్రాన్తిః ఇ. స్త్రీ. భ్రామ్యతేఽనయేతి భ్రాంతిః, 'భ్రమ అవస్థానే'. -దీనిచేత భ్రమింపజేయబడును (గు).

2. మిథ్యామతిః ఇ. స్త్రీ. మిథ్యా చాసౌ మతిశ్చ మిథ్యామతిః. -అసత్యమైన బుద్ధి (గు).

మిథ్యామతిః అతస్మిం స్తదితి జ్ఞానమ్. అది కానిదానియం దది యను జ్ఞానము (క్షీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3. భ్రమః అ. పుం. "భ్రాన్తిః" వలె.

ఈ 3 ఒకదానిని చూచి వేరొకటియని తలచుట పేర్లు.

సంవిదాగూఃప్రతిజ్ఞానం నియమాశ్రవ సంశ్రవాః,
అఙ్గీకారాభ్యుపగమ ప్రతిశ్రవ సమాధయః. 5.

1. సంవిత్ ద్. స్త్రీ సంవిద్యతేఽనయేతి సంవిత్. 'విద జ్ఞానే'. -దీనిచే చక్కగా తెలియబడును (గు).

2 ఆగూఃఉ. స్త్రీ. ఆగమనం సంవేదన మాగూఃః. 'గమ్ఌ సృప్ఌ గతౌ'. -అంతట నెరుగుట ఆగువు. ఆగురతే అనయే త్యాగూఃః. 'గురీ ఉద్యమనే'. -దీని చేత నుద్యోగము కలుగును (గు).

3. ప్రతిజ్ఞానమ్ అ. న. ప్రతిజ్ఞాయతే అనేనేతి ప్రతిజ్ఞానమ్. 'జ్ఞా అవబోధనే'. -దీనిచేత ప్రతిజ్ఞ చేయబడును (గు).

4. నియమఃఅ. పుం. నియమ్యతే అనేనేతి నియమఃః. 'యమ ఉపరమే' -దీనిచేత నియమింపబడును (గు).

5. ఆశ్రవఃఅ. పుం. ఆశ్రవణ మాశ్రవఃః. -ఔనని వినుట ఆశ్రవము (గు).

6. సంశ్రవఃఅ. పుం. సంశ్రవణం సంశ్రవఃః. 'శ్రు శ్రవణే'. -కానిమ్మనుట సంశ్రవము (గు).

7. అంగీకారఃఅ. పుం. అనంగీకృతస్య అంగీకరణ మంగీకారఃః. 'డు కృఞ్ కరణే'. మును పొప్పికొననిదాని నిపు డొప్పికొనుట అంగీకారము (గు).

8. అభ్యుపగమఃఅ. పుం. అభితఃఃఉపగమనం అభ్యుపగమఃః. 'గమ్ఌ గతౌ'. ఎదుటివారు చెప్పిన అర్థమును తాను కానిమ్మని యెరుగుట (గు).

9. ప్రతిశ్రవఃఅ. పుం. ప్రతిశృణోతీతి ప్రతిశ్రవఃః. 'శ్రు శ్రవణే'. -ఎదుటివారు చెప్పిన అర్థమును అభిముఖుడై వినుట (గు).

8. సమాధిఃఇ. పుం. సమ్యగాధీయతే అనేనేతి సమాధిఃః. 'డు ధాఞ్ ధారణ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పోషణయోః'. -దీనిచేత చక్కగా పోషించబడును (గు).

ఈ 10 ఒప్పుకొనుట పేర్లు.

మోక్షే ధీర్జ్ఞానమ్-

1. **జ్ఞానమ్ అ. న.** జ్ఞాయతే అనేనేతి జ్ఞానమ్. 'జ్ఞా అవబోధనే' -దీనిచేత ఎరుగబడును.

ఈ 1 మోక్షసాధనమైన బుద్ధి పేరు.

అన్యత్ర విజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయోః.

1. **విజ్ఞానమ్ అ. న.** విరూపం జ్ఞానం విజ్ఞానమ్. 'జ్ఞా అవబోధనే'. -నరునికి మోక్షార్థమైన జ్ఞానమే హితము కనుక తదితరజ్ఞానము విపరీతజ్ఞానము (గు).

అన్యఫలికా శిల్పే శాస్త్రే చ యా ధీః సా విజ్ఞానమ్. మోక్షార్థము కాక తదితరఫలము కలదై శిల్పము, శాస్త్రములయందలి బుద్ధి విజ్ఞానము. ముకుటస్తు - 'మోక్ష ఇతి నిమిత్తసప్తమీ మోక్షనిమిత్తం శిల్పశాస్త్రయో ర్ధీః జ్ఞాన ముచ్యతే. అన్యనిమిత్తం యా తయోర్ధీః సా విజ్ఞానమ్'. ఇతి వ్యాఖ్యత్. -రాయ ముకుటుడు మాత్రము 'మోక్షే అనుచోట సప్తమి నిమిత్తసప్తమి, మోక్షనిమిత్తము శిల్పశాస్త్రముల బుద్ధి జ్ఞానమనియు, అన్యనిమిత్తకమగు శిల్పశాస్త్రముల యందలి బుద్ధి విజ్ఞాన మనియు వాఖ్యానించినాడు (రా).

ఈ 1 శిల్పాదివిషయకమగు బుద్ధి పేరు.

ముక్తిః కైవల్య నిర్వాణ శ్రేయో నిశ్రేయసామృతమ్. 6
మోక్షోఽపవర్గః-

1. **ముక్తిః ఇ. స్త్రీ.** శరీరేంద్రియాభ్యా మాత్మనో ముక్తత్వం ముక్తిః. -శరీరేంద్రియములవలన ఆత్మ విడువబడుట ముక్తి. ఆత్మానం సంసారబంధాత్ మోచయతీతి వా ముక్తిః. 'ముచ్‌ృ మోక్షణే'. -ఆత్మను సంసారబంధమువలన విడిపించునది (గు).

మోచనం ముక్తిః. పాశేభ్యః ఆత్మనః పృథగ్భావః. -ఆత్మ బంధముల

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నుండి వేరగుట (షీ). ఆత్మానం పాశేభ్యో మోచయతీతి ముక్తిః. 'ముచ్ మోక్షణే'. -ఆత్మను పాశముల నుండి విడిపించునది (వి).

2. కైవల్యమ్ అ. న. శరీరేంద్రియాదివిరహిణ ఆత్మనః అద్వితీయతయా అవస్థానం కైవల్యమ్. -శరీరేంద్రియములను విడచి ఆత్మ అద్వితీయమై యుండుట (గు).

కేవలావస్థా కైవల్యమ్ (వి). బంధవిరహాత్ కేవలస్య భావః (రా).

3. నిర్వాణః అ. పుం. నిర్వాంతి నిర్గచ్ఛంతి దుఃఖాదయోఽస్మిన్నితి నిర్వాణః. నిర్ ఇత్యుపసర్గపూర్వకో 'వా గతిగంధనయోః'. ఇతి ధాతుః. - దుఃఖాదులు దీనియందు నిర్గత మగును (గు).

నిర్వాతి నిష్ప్రపంచం గచ్ఛ త్యస్మిన్నితి నిర్వాణమ్. -ప్రపంచమును వీడి యిందు ప్రవేశించును కనుక నిర్వాణము. నిర్వాంతి సర్వాణి కర్మాణి అత్రేతి వా. సకలకర్మము లిందు నిర్గమించును (వి). బంధా న్నిర్గమనమ్. -బంధమునుండి నిర్గమించుట (రా).

4. శ్రేయః న్. న. శ్రియత ఇతి శ్రేయః. 'శ్రిఞ్ సేవాయామ్'. - సేవింప బడునది (గు).

అతిశయేన ప్రశస్యం శ్రేయః. -మిక్కిలి ప్రశంసార్హమైనది (షీ).

5. నిశ్శ్రేయసమ్ అ. న. నిశ్చిత మవిచలితం శ్రేయో నిశ్శ్రేయసమ్. -నిశ్చితమైన శ్రేయస్సు (గు).

నితరాం శ్రేయః. -మిక్కిలి శ్రేయస్సు నిశ్శ్రేయసము (రా).

6. అమృతమ్ అ. న. నాస్తి మృతం మరణ మస్మిన్నిత్యమృతమ్. -మరణము దీనియందు లేదు. (గు).

7. మోక్షః అ. పుం. దుఃఖాదీనాం మోక్షణ మవసానం మోక్షః. -దుఃఖాదుల యొక్క వినాశము మోక్షము. ఆత్మానం పాశేభ్యః మోచయతీతి మోక్షః. -జీవుని పాశములవలన విడిపించునది (గు).

మోక్షతేఽస్మాన్మోక్షః. మోక్ష్యతేఽస్మి న్నితి వా. (వి). 'మోక్ష అవసానే'. అవసానం క్షేపః. -మోక్ష్యతేఽస్మిన్. ఇందు విడువ బడును (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

8. అపవర్గః అ. పుం. దుఃఖాదీనా మపవర్జన మపవర్గః. అపపూర్వో 'వృజీ వర్జనే' ఇతి ధాతుః. -దుఃఖాదులను వర్జించుట (గు).

భావేభ్యోఽపవర్జన మపవర్గః (క్షీ). పాశేభ్యోఽపవర్జనమ్ భావముల నుండి లేక బంధములనుండి విడివడుట (వి).

ఈ 8 మోక్షము పేర్లు.

అథాజ్ఞాన మవిద్యాఽహంమతిః స్త్రీయామ్.

1. అజ్ఞానమ్ అ. న. న జ్ఞానమ్. -జ్ఞానము కానిది అజ్ఞానము (గు).

విరుద్ధం జ్ఞానమ్ (వి). జ్ఞాననివర్త్యత్వాత్. జ్ఞానముచే పోగొట్టదగిన దగుటచే జ్ఞానవిరుద్ధమైనది (రా).

2. అవిద్యా ఆ. స్త్రీ. విపరీతజ్ఞాన మవిద్యా. 'విద జ్ఞానే'. విపరీతజ్ఞానము అవిద్య (గు).

విరుద్ధం వేదన మవిద్యా. అధర్మానర్థవత్ విపర్యయే నఞ్. -విరుద్ధ జ్ఞానము (క్షీ). అవిద్యా విద్యావిరుద్ధా (రా).

3. అహంమతిః ఇ. స్త్రీ. అహమితి బుద్ధి రహంమతిః. -నే ననెడు స్వతంత్ర బుద్ధి అహంమతి (గు).

అహమితి విభక్తిప్రతిరూపకో నిపాతః. అహంకారార్థకః (క్షీ). అహమితి మతిః. -నేనే ప్రధానుడనను బుద్ధి (వి).

ఈ 3 అజ్ఞానము పేర్లు.

రూపం శబ్దో గంధరసస్పర్శాశ్చ విషయా అమీ. 7
గోచరా ఇన్ద్రియార్థాశ్చ-

1. రూపమ్ అ. న. రోపయతి విమోహయతీతి రూపమ్. 'రుపు విమోహనే'. -మోహింపజేయునది (గు).

రూప్యతే చక్షుషా నిరూప్యతే రూపమ్. 'రూప రూపక్రియాయామ్',

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

-కంటితో చూడబడునది (వి). రూప్యతే స్తూయతే. 'రు శబ్దే'. - పొగడబడు నది (రా).

1. శబ్దః అ. పుం. శప్యతే అనేనేతి శబ్దః. 'శప ఆక్రోశే'. -దీనిచే ఆక్రోశింప బడును. శం సుఖం దదాతీతి వా. 'దా దానే'. -సుఖము నిచ్చునది (గు)

శపం దదాతీతి శబ్దః. 'శప ఆక్రోశే'. -ధ్వనిని కలిగించునది. శం సుఖం దదాతీతి శప్. తం దదాతీతి శబ్దః. -శం అనగా సుఖము. దాని నిచ్చునది. శప్ సుఖకరణము. దాని నిచ్చునది. శపం సుఖకరణం శ్రవణాదికం దధా తీతి శబ్దః (వి). శప్యతే ఆక్రుశ్యతే ఇతి శబ్దః. 'శప ఆక్రోశే'. -పలుకబడు నది (రా).

1. గన్ధః అ. పుం. గన్ధ్యతే హింస్యతే అభిలష్యతే వా అనేనేతి గంధః. 'గంధ అర్దనే'. దీనిచేత పీడింపబడును లేక అభిలషింపబడును (గు)

గం గమనం ధయతీతి గన్ధః. 'ధేట్ పానే' (?) (వి). గంధయతి ఇతి గంధః. -అభిలషింపజేయునది (రా).

1. రసః అ. పుం. రస్యతే ఆస్వాద్యతే ఇతి రసః. 'రస ఆస్వాదనే'. -ఆస్వా దింపబడునది (గు).

రస్యతే అనేనేతి రసః. -దీనిచే ఆస్వాదింపబడును (వి).

1. స్పర్శః అ. పుం. స్పృశ్యతే ఇతి స్పర్శః. 'స్పృశ సంస్పర్శనే'. -స్పృ శింపబడునది (గు).

ఈ 5 ను విషయములు.

1. విషయాః అ. పుం. విసిన్వంతి నిబంధ్నంతి ఇంద్రియాణీతి విషయాః. 'షిఞ్ బంధనే'. -ఇంద్రియములను బంధించునవి (గు).

విసిన్వంతి బధ్నంతి స్వానుభవాయ పురుషం విషయాః. -త మ్మనుభ వించుటకై పురుషుని బంధించునవి (వి).

2. గోచరాః అ. పుం. గావః ఇంద్రియాణి చరంత్యేషు. 'చర గతిభక్షణయోః'. -గోవు లనగా ఇంద్రియములు. అవి వీనియందు చరించును (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3. ఇన్ద్రియార్థాః అ. పుం. ఇంద్రియై రర్థ్యన్తే అభిలష్యన్తే ఇతి ఇంద్రియార్థాః. 'అర్థ యాచ్ఞాయామ్' - ఇంద్రియములచే అభిలషింపబడునవి (గు).

ఈ 8 విషయముల పేర్లు.

-హృషీకం విషయాన్ద్రియమ్.

1. హృషీకమ్ అ. న. హృష్యం త్యనేనేతి హృషీకమ్. 'హృష తుష్టౌ'. -దీని చేత సంతోషింతురు. (గు).

2. విషయి న్. న. విషయోఽస్యాస్తీతి విషయి. -విషయము కలిగినది (గు).

3. ఇన్ద్రియమ్ అ. న. ఇంద్రస్య ఆత్మనః లింగం ఇంద్రియమ్. -ఇంద్రుడనగా ఆత్మ. ఆత్మకు జ్ఞాపకము కనుక ఇంద్రియము (గు).

ఈ 8 ఇంద్రియముల పేర్లు.

కర్మేన్ద్రియం తు పాయ్వాది-

1. కర్మేన్ద్రియమ్ అ. న. వచనాదానగత్యుత్సర్గానందరూప కర్మసాధన మింద్రియం కర్మేంద్రియమ్. -పలుకుట, గ్రహించుట, నడచుట, విడచుట, ఆనందించుట, అను కర్మలకు సాధనములయిన ఇంద్రియములు కర్మేంద్రియములు (గు).

పాయతి శోషయతి తైల మితి పాయుః. 'పై శోషణే'. -తైలమును ఎండించునది.—

'పాయూపస్థే పాణిపాదౌ వాక్ చే తీంద్రియసంగ్రహః,
ఉత్సర్గానందనాదా నగత్యాలాపాశ్చ తత్క్రియాః'.-ఇతి కామందకీయే (రా).

ఇవి వాక్-పాణి-పాద-పాయు-ఉపస్థలు అను ఐదు.

మనోనేత్రాది ధీన్ద్రియమ్. 8

1. ధీన్ద్రియమ్ అ. న. ధీః జ్ఞానమ్. తన్నిమిత్త మింద్రియం ధీన్ద్రియమ్. -జ్ఞానమునకు నిమిత్తమైన ఇంద్రియము (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'మనః కర్ణౌ తథా నేత్రం రసనా చ త్వచా సహ,
నాసికా చేతి షట్ తాని ధీంద్రియాణి ప్రచక్షతే (రా).

మనో-నేత్ర-జిహ్వా-ఘ్రాణ-త్వక్-శ్రోతములు ఆరును ధీంద్రియములు.

తువరస్తు కషాయోఽస్త్రీ-

1. తువరః అ. ప్ల. తౌతి ఆవృణోతి హినస్తి వా కంఠమితి తువరః. తూవరః ఇత్యపి పాఠః. 'నరే శ్మశ్రుణి శృంగాభ్యాం రహితే గర్హితే గవి, తూవరః కాలసంప్రాప్తౌ కషాయే చ రస' ఇతి. 'తు గతివృద్ధిహింసాసు'. కుత్సితో వరః కువర ఇత్యపి పాఠోఽస్తి. కంఠము నడ్డగించునది గాని వెగటు చేయునది గాని తువరము. తూవర మనియు, కువర మనియు పాఠము కలదు.

తౌతి హృదయ మితి తువరః. -కంఠమును పీడించునది (వి). 'తుఃస్త్రౌ' ధాతుః. తపీతి హినస్తి రోగాన్. -రోగములను హింసించునది (రా).
2. కషాయః అ. ప్ల. కషతి కంఠం కషాయః. "కష హింసాయామ్". కంఠమును పీడించునది (గు).

కషతి పిత్త మితి కషాయః. పిత్తదోషమును పీడించునది (వి).

ఈ 2 వగరు పేర్లు.

మధురో-

1. మధురః. అ. పుం. మధు మాధుర్య మస్యాస్తీతి మధురః. -మధు వనగా మాధుర్యము. అది కలిగినది మధురము. మధ్నాతి వాత మితి వా మధురః. 'మన్థ విలోడనే'. వాతమును చెరచునది (గు).

ఈ 1 తియ్యదనము పేరు.

లవణః-

1. లవణః అ. పుం. లునాతి వాతం జాడ్యం వా లవణః. 'లూఞ్ చేదనే'. -వాయువును గాని, జాడ్యమును గాని పోగొట్టునది (గు).

ఈ 1 ఉప్పు పేరు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కటుః,

1. కటుః అ. పుం. కటతి ఆవృణోతి కటుః. 'కటే వర్షావరణయోః'. -వ్యాపించునది (గు).

కటతి క్రిమివిషాది గచ్ఛత్యనేన కటుః. 'కటీ గతౌ'. -దీనిచే క్రిమివిషాదులు తొలగును (వి). కటతి ఆవృణోతి తీక్ష్ణతయా ముఖమ్.- తీవ్రమైన దగుటచే నోటిని ఆవరించునది (రా).

ఈ 1 కారము పేరు.

తిక్తః-

1. తిక్తః అ. పుం. తేజయతి శ్లేష్మ మితి తిక్తః. 'తిజ నిశాతనే'. -శ్లేష్మము నల్పముగా చేయునది (గు).

ఈ 1 చేదు పేరు.

అమ్లశ్చ-

1. అమ్లః అ. పుం. అమయతీ త్యమ్లుః. 'ఆమ రోగే' రోగమును చేయునది. పా-అమ్లుః. అమ్బతే ముఖశబ్దహేతు ర్భవతీ త్యమ్లుః. 'అబి శబ్దే'. -రుచి చూచునపుడు సీత్కారశబ్దమును పుట్టించునది (గు).

వాత మమతి రుజతీ త్యమ్లుః. -వాతరోగమును కలిగించును (వి). అంబ్యతే శబ్యతే భోక్తృభిః. -దీనిని తినువారిచే శబ్దము చేయబడును. అమతి రుజత్యరుచిమ్. -అరుచిని కలిగించును (రా).

రసాః పుంసి-

రసశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. ఏతే రసమాత్రవాచకాః పుంస్యేవ. ఈ 6 శబ్దములును రసమును చెప్పునపుడు పుంలింగములు.

-తద్వత్సు షడమీ త్రిషు. 9

తద్వత్సు అమీ షట్ త్రిషు లింగేషు వర్తన్తే. యథా-తువరో విభీతకః. తువరా హరీతకీ. తువరం జలమ్. ఇవి రసవత్తు లైన వస్తువులను చెప్పునపుడు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

త్రిలింగములు. కషాయము మొదలైనవి. ఈ 6 ను వరుసగా రనముల పేర్లు (గు).

విమర్దోత్థే పరిమలో గన్ధే జనమనోహరే,

1. పరిమలః అ. పుం. పరిమళశబ్దః సమ్మర్దోత్పన్నే జనమనోహరే గన్ధే వర్తతే. -పరిమలశబ్దము నానాద్రవ్యములు మెదుపుటవలన పుట్టిన జనమనోహరమైన గంధము పేరు. పరిమల్యతే ధార్యతే ఇతి పరిమలః. 'మల మల్ల ధారణే'. -ధరింపబడునది (గు).

సురభి మాల్య గంధాది పరిమర్దనోత్పన్నో హృద్యో గంధః పరిమలః -మంచి వాసన గల పూలమాలలు, చందనము మున్నగు వానిని మర్దించుటవలన కలిగిన మనోహరమగు గంధము పరిమళము (షీ). సురతాదివిమర్దోత్థే మాల్యాది గన్ధే, ఘర్షణసముద్భవే చందనాదిగన్ధే చ, జనానాం మనోహరే పరిమలః. 'మల ధారణే'. సురతాదుల వలన కలిగిన ఒత్తిడిచే పూలమాలలనుండి వెడలిన గంధము, అరుగదీయుటచే పుట్టిన చందనాదుల గంధము, జనులకు మనోహరమైనది పరిమళము. మలతే ధారయతి జనమనాంసి. -జనుల మనస్సుల నాకట్టుకొనునది (రా).

ఆమోద స్సోఽతినిర్హారీ-

1. ఆమోదః అ. పుం. స ఏవ అతినిర్హారీ అతిదూరగామీ చేత్ ఆమోద ఇత్యుచ్యతే. ఆమోదశబ్దము మిక్కిలి దూరముగా వ్యాపించునట్టి ఆ పరిమళము పేరు. ఆ సమంతాత్ మోదతే అనేనే త్యామోదః. 'ముద హర్షే'. -అంతటను దీనిచే సంతోషింతురు (గు).

ఆ సమంతాత్ మోదయతి. -అంతటను సంతోషింపజేయునది (వి).

ఈ 1 సుగంధము పేరు.

వాచ్యలింగత్వ మాగుణాత్.

ఆగుణాత్ ఏతత్ప్రభృతి గుణే శుక్లాదయ ఇత్యన్తం వాచ్యలింగత్వం శబ్దానాం విశేష్యనిఘ్నతా. -ఇది మొదలు 'గుణే శుక్లాదయః పుంసి, అనునంత పఱకు కల శబ్దములు విశేష్యముయొక్క లింగమును పొందును (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సమాకర్షీ తు నిర్హారీ-

1. సమాకర్షీ న్. పుం. సమ్యగాకర్షతి చిత్తమితి సమాకర్షీ. 'కృష విలేఖనే'. చక్కగా మనస్సు నాకర్షించునది (గు).

సమాకర్షణశీలః (రా).

2. నిర్హారీ న్. పుం. నితరాం మనో హరతి. 'హృఞ్ హరణే'. మనస్సును మిక్కిలి హరించునది (గు).

ఈ 2 దూరముగా వ్యాపించునట్టి (కర్పూరాది) గంధము కల దానిపేర్లు.

సురభి ర్ఘ్రాణతర్పణః,
ఇష్టగన్ధః సుగన్ధిః స్యాత్-

1. సురభిః ఇ. పుం. సుష్ఠు రభతే జనానంద మితి సురభిః. 'రభ రాభస్యే'. -చక్కగా ఆనందమును కలుగజేయునది. సుష్ఠు రభంతే హృష్యం త్యనేన. -దీనిచే లెస్సగా సంతోషింతురు (గు).

తర్పయితుం సుష్ఠు రభతే ఆరభతే సురభిః. -జనుల నానందింప జేయుటకు చక్కగా మొదలిడును (వి). సుష్ఠు రభంతేఽత్ర (రా).

2. ఘ్రాణతర్పణః అ. పుం. ఘ్రాణం నాసికా తృప్య త్యనేనేతి ఘ్రాణతర్పణః. ఘ్రాణ మనగా నాసిక. అది దీనిచే తృప్తినొందును (గు).

ఘ్రాణం తర్పయతి. ముక్కునకు తృప్తిని కలిగించును (రా).

3. ఇష్టగన్ధః అ. పుం. ఇష్టః గంధః అస్యాస్తీతి ఇష్టగంధః. -ఇష్టమైన గంధము కలది (గు).

4. సుగన్ధిః ఇ. పుం. శోభనః గంధః అస్యేతి సుగంధిః. -మంచి గంధము కలది (గు).

ఈ 4 ఇంపైన వాసన కల వస్తువుల పేర్లు.

ఆమోదీ ముఖవాసనః. 11

1. ఆమోదీ న్. పుం. ఆమోదోఽస్యాస్తీ త్యామోదీ. -ఆమోదము కలిగినది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఆమోదయతీ త్యామోదః. -మిక్కిలి ఆనందింపజేయునది (రా).

2. ముఖవాననః అ. పుం. ముఖం వాసయతీతి ముఖవాసనః. -ముఖమును పరిమళింపజేయునది (గు).

ముఖం వానయతి అనులింపతి ముఖవాసనః. ముఖవాసయోగ్య ఇత్యేకే. ముఖవాసస్య అగురువాసన ఇతి భాగురిః. యతః ఆమోదో నిత్యోఽస్యాస్తి. -నోటియందు సుగంధమును కల్గించునది. నోటికి సువాసన కలిగించగల వస్తువని కొందరు. ముఖవాసమనగా అగురువాసన యని భాగురి. ఏలన ఇందు సుగంధము సుస్థిరమై యుండును (క్షీ).

ఈ 2 తాంబూలము మున్నగు ముఖవాసనాద్రవ్యమునకు పేరు.

పూతిగంధిస్తు దుర్గన్ధో-

1. పూతిగన్ధిః ఇ. పుం. పూతిగంధోఽస్యాస్తీతి పూతిగంధిః. - పూతిగంధమనగా దుర్గంధము. ఆది కలది (గు).

'పూయీ విశరణే దుర్గంధే చ'. పూతిః విస్రః. పూతే రివ వా గంధోఽస్య. పురీషముయొక్క వాననవంటి దుర్వాసన కలది (క్షీ). పూయ్యతే ఇతి పూతిః. దుష్టో గంధోఽస్య. -దుష్టమైన గంధము కలది (గు).

2. దుర్గన్ధః అ. పుం. దుర్ దుష్టః గంధః అస్యాస్తీతి దుర్గంధః. -దుష్టమైన గంధము కలది (గు).

ఈ 2 దుర్గంధము కల వస్తువు పేర్లు.

విస్రం స్యా దామగన్ధి యత్.

1. విస్రమ్ అ న. విస్రంస్యతే ఇతి విస్రమ్. 'విస్ర ఉత్సర్గే'. -పారవేయబడునది (గు).

విస్యతి విస్రమ్. 'విస ఉత్సర్గే' (క్షీ). 'విస ప్రేరణే' (రా). -ప్రేరేచునది

2. ఆమగన్ధి న్. న. ఆమ అపక్వమలః; తస్యేవ గంధోఽస్మిన్ అస్తీతి ఆమగన్ధి. -ఆమ మనగా అపక్వమలము. దానియొక్క గంధము వంటి గంధము దీనియందు కలదు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 2 అపక్వమైన మాంసాదుల గంధము పేర్లు.

గంధ విశేష వాచక శబ్దముల ప్రయోగ మిట్లు కలదు -

'నో జిఘ్రసతి చంపకేషు సురభిం, నో చందనే చంద్రికాం
నోశీరే ముఖవాసనం హిమరుచౌ, నో వాసనం పంకజే,
నో వా గంధిక ముత్పలే విచకిలే, నో లిప్సతే మంగలం
దాయం దాయ మపావృణోతి చ శకృద్విస్రార్థినీ మక్షికా (పా).

శబ్దార్ణవ మందు మాత్ర మిట్లున్నది -

'కస్తూరికాయా మామోదః కర్పూరే ముఖవాసనః,
వకులే స్యాత్ పరిమల శ్చంపకే సురభి స్తథా (రా).

శుక్ల శుభ్ర శుచి శ్వేత విశద శ్వేత పాణ్డరాః. 12
అవదాత స్సితో గౌరో వలక్షో ధవలోఽర్జునః,

1. శుక్లః అ. పుం. శోకతి గచ్ఛతి మనః అస్మిన్నితి శుక్లః. 'శుక గతౌ'. -మనస్సు దీనియందు ప్రవర్తించును (గు).

2. శుభ్రః అ. పుం. శోభత ఇతి శుభ్రః. -ఒప్పునది (గు). 'శుభ దీప్తౌ శోభాయాం వా' (రా).

3. శుచిః ఇ. పుం. శోచతి శుధ్యతీతి శుచిః. 'శుచ శోకే'. ధాతూనా మనేకార్థత్వాత్. -పరిశుద్ధమైనది (గు).

శుచ్యతీతి శుచిః (క్షీ). 'శుచ దీప్తౌ' (రా).

4. శ్వేతః అ. పుం. శ్వేతతే శ్వేతమ్. 'శ్వేత వర్ణే'. -వర్ణమును చేయునది. శ్వయతి వర్ధతే మనోఽస్మిన్నితి వా శ్వేతః. 'టు ఓ శ్వి గతివృద్ధ్యోః'. -దీనియందు మనస్సుండును లేదా వృద్ధి పొందును కనుక శ్వేతము (గు).

'ఓ శ్వితా వర్ణే'. శ్వేతతే శ్వేతః. -తెలుపరంగు (క్షీ).

5. విశదః అ. పుం. చిత్తే విశతీతి విశదః. 'విశ ప్రవేశనే'. మనస్సునందు ప్రవేశించునది (గు).

విశ్యతే విశదః (క్షీ). శద్ఌ శాతనే. -నల్లదనమును పోగొట్టునది (రా).

6. శ్వేతః అ. పుం. శ్యాయతి గచ్ఛతి జనమనాంసీతి శ్వేతః. 'శ్యైఙ్ గతౌ'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

-జనుల మనస్సును పొందునది (గు).

శ్యాయతే శ్యేతః (క్షీ).

7. పాణ్డరః అ. పుం. పండతే యాతి మనోఽస్మిన్నితి పాండరః. 'పడి గతౌ'. -దీనియందు మనస్సు పొందును. పణ్యతే స్తూయతే ఇతి వా పాండరః. 'పణ వ్యవహారే స్తుతౌ చ'. స్తోత్రము చేయబడునది (గు).

8 అవదాతః అ. పుం. అవదాయతే శోధ్యత ఇత్యవదాతః. 'దైప్ శోధనే'. -శోధింపబడునది (గు).

9. సితః అ. పుం. సినోతి మన ఇతి సితః. 'షిఞ్ బంధనే'. -మనస్సును బంధించునది (గు).

10. గౌరః అ. పుం. గూయతే కీర్త్యతే ఇతి గౌరః. 'గు శబ్దే'. -కీర్తన చేయ బడును. గురతే మనోఽస్మి న్నితి గౌరః. 'గురీ ఉద్యమనే'.- మనస్సు దీనియం దుద్యమించును (గు).

11. వలక్షః అ. పుం. అవ లక్ష్యతే ఇతి వలక్షః. 'లక్ష దర్శనాంకనయోః'. -చూడబడునది. వలత ఇతి వలీ. 'వల సంచలనే' వలమానం లక్ష్యతేఽస్మిన్నితి వా వలక్షః. -వలి యనగా చంచలము. దీనియందు చూపు చంచలమై యుండును (గు).

వలతీతి వల్. 'వల్ చలనే'. అక్షం త్యస్మాత్ అక్షః 'అక్ష వ్యాప్తౌ సంఘాతే చ'. వల్ చాసౌ అక్షశ్చ. యద్వా వలం క్షాయతి 'క్షై క్షయే' (రా).

12. ధవలః అ. పుం. ధావతి శుధ్యతీతి ధవలః. -'ధావు గతిశుద్ధ్యోః'. -దీనిచే పదార్థము శుద్ధి పొందును (గు).

ధూయతే మలోఽత్ర. (క్షీ). ఇందు మాలిన్యము పోగొట్టబడును. 'ధూఞ్ కంపనే (వి). ధావతి మనోఽత్ర. 'ధావు గతిశుద్ధ్యోః'. -మనస్సిటకు పరు గెత్తును. ధవనం ధవః. 'ధూఞ్ కంపనే'. ధవం లాతి. 'లా దానే'. -కంపము కలిగించునది (రా).

13. అర్జునః అ. పుం. అర్జ్యత ఇత్యర్జునః. 'అర్జ అర్జనే'. — ఆర్జింపబడు నది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 13 తెలుపువన్నె పేర్లు.

శబ్దార్ణవనిఘంటువులో శ్వేతభేదము లిట్లు తెలుపబడియున్నవి -

శ్వేతస్తు సమపీతోఽసౌ రక్తేతరజపారుచిః,
వలక్షస్తు సితశ్యావః కదలీకుసుమోపమః,
ఆర్జునస్తు సితః కృష్ణవేశవాన్ కుముదచ్ఛవిః. (రా).

హరిణః పాండురః పాండుః -

1. హరిణః అ. పుం. హరిణాదయ త్రయః సిత పీత సంకర వర్ణనామాని. తదుక్తమ్-"సిత పీత సమాయోగాత్ పాండువర్ణః ప్రకీర్తితః" ఇతి. హరతి మన ఇతి హరిణః. 'హృఞ్ హరణే'. -మనస్సును హరించునది (గు).

2. పాండురః అ. పుం. పాండుగుణయోగాత్ పాండురః. -తెలుపు వన్నె కలిగినది (గు).

పాండుః = పాండుత్వ మస్యా స్తీతి పాండురః. -తెల్లదనము కలది (క్షీ).

3. పాణ్డుః ఉ. పుం. పండతే యాతి మన ఇతి పాండుః. 'పడి గతౌ'. -మనస్సును పొందునది (గు).

పండ్యతే జ్ఞాయతే పాండుః. 'పడి గతౌ'. -తెలియబడునది (రా).

ఈ 3 పసుపుతో కూడిన తెలుపు పేర్లు.

ఈషత్పాండు స్తు ధూసరః. 13

1. ధూసరః అ. పుం. ధునోతి విరూపతయా చిత్త మితి ధూసరః. 'ధూఞ్ కంపనే'. -కురూప మగుటచేత చిత్తమును కంపింపజేయునది (గు).

ధూసనం ధూసః. 'ధూస కాంతౌ'. ధూసం రాతి. 'రా దానే'. -కాంతి నిచ్చునది (రా).

ఈ 1 బూడిదరంగు పేరు.

కృష్ణే నీలాసితశ్యామకాలశ్యామలమేచకాః.

(15)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. కృష్ణః అ. పుం. కర్షతి చిత్తమితి కృష్ణః. 'కృష విలేఖనే'. -చిత్తము నాకర్షించునది (గు).

2. నీలః అ. పుం. నీలతి వర్ణయతి వస్త్వంతర మితి నీలః. 'నీల వర్ణే'.-ఇతర వస్తువును నల్లగా చేయునది (గు).

3. అసితః అ. పుం. సితః న భవతీ త్యసితః. -సిత మనగా తెలుపు. అది కానిది అసితము (గు).

సితవిరుద్ధోఽసితః (క్షీ).

4. శ్యామః అ. పుం. శ్యాయతే మన ఇతి శ్యామః. 'శ్యై ఙ్ గతౌ'.-మనస్సును పొందునది (గు).

శ్యాయతే మనః అస్మాత్. -దీనినుండి మనసు (తొలగి) పోవును (రా).

5. కాలః అ. పుం. కాలయతి మనః ఇతి కాలః. 'కల కిల క్షేపే'. -మనస్సును ప్రేరేపించునది (గు).

కల్యతే కాలః. 'కల సంఖ్యానే'. (రా).

6. శ్యామలః అ. పుం. శ్యామవర్ణోఽస్యాస్తీతి శ్యామలః. -శ్యామవర్ణము కలిగినది (గు).

శ్యామం శ్యామల్యం లాతీతి శ్యామలః (క్షీ).

7. మేచకః అ. పుం. మచతే మిశ్రీభవతీతి మేచకః. 'మచ ముచి కల్క-నే'. -మిశ్ర మగునది (గు).

మచతే మిశ్రీభవతి వర్ణాంతరేణ. -ఇతరవర్ణముతో కలియునది (వి).

ఈ 7 నలుపురంగునకు పేర్లు.

పీతో గౌరో హరిద్రాభః-

1. పీతః అ. పుం. పిబతి మన ఇతి పీతః. 'పా పానే'. మనస్సును లోగొనునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పీయతే వర్ణాన్. -(ఆకర్షకమగు) వర్ణములను త్రాగునది[1] (క్షీ). పీయతే పిబతి వర్ణాంతరమ్. -ఇతర వర్ణములను తనలో లీనము చేసికొనునది (రా).

2. గౌరః అ. పుం. గురతే మనోఽస్మిన్నితి గౌరః. 'గురీ ఉద్యమనే'. -మనస్సు దీనియం దుద్యమించును (గు).

3. హరిద్రాభః అ. పుం. హరిద్రాయా ఇవ ఆభా అస్య హరిద్రాభః. -హరిద్ర అనగా పసుపు, దానివంటి కాంతి కలది (గు).

ఈ 3 పసుపువన్నె పేర్లు.

-పాలాశో హరితో హరిత్. 14

1. పాలాశః అ. పుం. పాలాశం పర్ణం తత్తుల్యవర్ణతయా పాలాశః. -పలాశ మనగా ఆకు. దానితో సమానమైన కాంతి కలది (గు).

పల మశ్నాతి. 'అశ భోజనే'. (రా).

2. హరితః అ. పుం.
3. హరిత్ త్. పుం.
} హరతి మన ఇతి హరితః, హరిత్ చ. 'హృఞ్ హరణే'. మనస్సును హరించునది (గు).

ఈ 2 ఆకుపచ్చవన్నె పేర్లు.

లోహితో రోహితో రక్తః-

1. లోహితః అ. పుం.
2. రోహితః అ. పుం.
} రోహతి ప్రాదుర్భవతి సంధ్యాదావితి రోహితః. రలయో రభేదాత్ లోహితశ్చ. 'రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే'. -సంధ్యాదికాలములయందు పుట్టునది. అది దాసానిపువ్వు వర్ణము వంటిది (గు).

3. రక్తః అ. పుం. రజ్యత ఇతి రక్తః. 'రంజ రాగే'. -రాగమును పొందునది (గు).

రజతి స్మ. 'రంజ రాగే'. రచ్యతే స్మ. 'రచ ప్రతియత్నే'. -రచింప

---

1. దీనిని రా. త్రోసిపుచ్చినది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

బడునది (రా).

శోణః కోకనదచ్ఛవిః.

1. శోణః అ. పుం. శోణతీతి శోణః. 'శోణృ వర్ణగత్యోః'. -వర్ణమును చేయునది (గు).

శోణయతీతి శోణః (రా).

2. కోకనదచ్ఛవిః ఇ. పుం. కోకనదస్య ఛవి రివ చ్ఛవి ర్యస్య - రక్తోత్పలము వంటి కాంతి కలది (గు).

ఈ 2 ఎర్రకలువవంటి ఎరుపునకు పేర్లు.

అవ్యక్తరాగ స్త్వరుణః-

1. అరుణః అ. పుం. ఇయర్తి త్యరుణః. 'ఋు గతౌ' -మనస్సును పొందునది (గు).

ఋుచ్ఛతీ త్యరుణః. 'ఋు గతౌ' (రా).

ఈ 1 వ్యక్తముకాని యెరుపు పేరు.

శ్వేతరక్తస్తు పాటలః. 15

[తామ్రో విపీతరక్తస్తు పిఙ్గరః పరికీర్తితః.]

1. పాటలః అ. పుం. పాటలీపుష్పవర్ణత్వాత్ పాటలః. -పాటలి యనగా కలిగొట్టుపువ్వు. దాని కాంతి వంటి కాంతి కలది (గు).

పాటయతీతి పాటలః. 'పట గతౌ'. -హృదయమును పొందునది (రా).

ఈ 1 లెలుపును ఎరుపును కూడిన వన్నె పేరు.

శ్యావః స్యాత్ కపిశో-

1. శ్యావః అ. పుం. శ్యాయతే గచ్ఛతీతి శ్యావః. 'శ్యైఙ్ గతౌ'. వర్ణాంతరమును పొందునది (గు).

శ్యాయతే అగచ్ఛతీతి శ్యావః, శావో వా. (వి)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. కపిశః అ. పుం. కపిః మర్కటః తద్వర్ణయోగాత్ కపిశః. -మర్కట వర్ణమువంటి కాంతి కలది (గు).

కపి ర్వర్ణవిశేషః. సోఽస్యాస్తి. కపి యనున దొక రంగు. ఆ వర్ణము దీనికి కలదు (రా).

ఈ 2 నలుపు, పసుపు కూడిన వన్నె పేర్లు.

ధూమ్రధూమలౌ కృష్ణలోహితే,

1. ధూమ్రః అ. పుం. } ధూమవర్ణం రాతి లాతీతి చ **ధూమ్రః, ధూమలశ్చ.**
2. ధూమలః అ. పుం. } 'రా లా ఆదానే', -పొగవంటి వన్నె నిచ్చునది కనుక ధూమ్రము, ధూమలమును (గు).

3. కృష్ణలోహితః అ. పుం. కృష్ణవర్ణమిశ్రితో లోహితః. నలుపు వన్నెతో కూడిన ఎరుపు కనుక కృష్ణలోహితము (గు).

ఈ 3 నలుపు ఎరుపు కలిసిన వన్నె పేర్లు.

కడారః కపిశః పిఙ్గపిశఙ్గౌ కద్రుపిఙ్గలౌ. 16

1. కడారః అ. పుం. కదతీతి కడారః. 'కద సేచనే'. బాగుగా **తడుపునది** (గు).

కదతి ప్రకర్షేణ లక్ష్యత ఇతి కడారః. 'కద లక్షణే'. -బాగుగా కనుపించునది (వి). గడతీతి గ (క) డారః. 'గద సేచనే'. యద్వా కదనం కడః. కడ మ్నుచ్ఛతి. 'ఋు గతౌ' (రా).

2. కపిలః అ. పుం. కపివర్ణం లాతీతి కపిలః. 'లా దానే'. కపివర్ణము నిచ్చునది (గు).

'కబృ వర్ణే' కబేః పశ్చ. కపిం వర్ణం లాతీతి కపిలః (రా).

3. పిఙ్గః అ. పుం. పింజతీతి పింగః. 'పిజి వర్ణే'. -పింగవర్ణము కలిగినది.

పింక్తే ఇతి పింగః. (వి). పింజయతీతి పింగః (రా).

4. పిశఙ్గః అ. పుం. పింశతీతి పిశంగః. 'పిశ అవయవే'. -వర్ణాంతరమును

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పొందునది (గు).

పిశంగో రోచనాపాండు రితి కాత్యః (క్షీ). పేశతి ఇతి పిశంగః 'పిశ అవయవే' (రా).

5. కద్రుః **ఉ. పుం.** కామయత ఇతి కద్రుః. 'కము కాంతౌ'. -ఒప్పునట్టిది. కుత్సితం ద్రాతీతి కద్రుః. 'ద్రా కుత్సాయాం గతౌ'. -కుత్సితము నొందునది(గు).

కన్దతే కద్రుః (క్షీ). కన్దతీతి కద్రుః. 'కది ఆహ్వానే రోదనే చ' - వర్ణము చే ఆహ్వానించునది (రా).

6. పిఙ్గలః **అ. పుం.** పింజతీతి పింగళః. 'పిజి వర్ణే'. -వర్ణమును చేయునది. పింగవర్ణం లాతీతి పింగలః. 'లా దానే'. -పింగవర్ణము నిచ్చునది (గు). శబ్దార్ణవే తు—

సితపీతహరిద్రక్తః కడార స్తృణవహ్నివత్,
అయం తూద్రిక్తపీతాంగః కపిలో గోవిభూషితః,
హరితాంశేఽధికేఽసౌ తు పిశంగః పద్మధూలివత్,
పిశఙ్గ స్త్వసితావేశాత్ పింగో దీపశిఖాదిషు,
పింగల స్తు పరచ్ఛాయః పింగే ఋక్షాంగఖండవత్ (రా).

తెలుపు, పసుపుపచ్చ, ఎరుపుల మిశ్రమమైన కడారము గడ్డిమంట వన్నెను, ఆదియే కొంచెము పసుపుపాలు ఎక్కువైనచో కపిలమై కపిలగోవు వన్నెను, పచ్చదనపుపాలు అధికమగుచో పిశంగ మై తామర పుప్పొడివన్నెను, అదియే తెలుపు లేనిచో పింగమై దీపపు మంట వన్నెను, అదియే ముదురురంగు కలదగుచో నెమలిపురివన్నెను కలిగియుండును (రా).

ఈ 6 గోచనపురంగు పేర్లు.

చిత్రం కిర్మీర కల్మాష శబలైతాశ్చ కర్బురే.

1. చిత్రమ్ **అ. న.** చీయన్తే వర్ణా అత్రేతి చిత్రమ్. 'చిఞ్ చయనే'. -దీనియం దన్నివర్ణములు కూర్పబడును (గు).

చీయతే ఇతి చిత్రమ్. -కూర్పబడునది. చిత్తం త్రాయతే ఇతి చిత్రమ్. 'త్రైఙ్ పాలనే'. -మనస్సును కాపాడునది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'చిత్రకిమ్మీర...' ఇతి సమాస మకృత్వా పృథ గ్రూపభేదదర్శనం 'గుణే శుక్లాదయః పుంసి' ఇత్యస్య బాధనార్థమ్. -'చిత్రకిమ్మీర...' ఆని సమాసము చేయక వేరుగా చెప్పుట గుణే శుక్లాదయః పుంసి' అనుదాని కిది బాధకమని తెలియుకొఱకు. (రా).

2. కిర్మీరః అ. పుం. కీర్యంతే నానావర్ణా అత్రేతి కిర్మీరః. 'కృ విక్షేపే'. నానావర్ణము లిందు కలుపబడును (గు).

3. కల్మాషః అ. పుం. కలయతి కాంక్షతే అనేకవర్ణా నితి కల్మాషః. 'కలి రనేకార్థః'. -అనేకవర్ణముల నాకర్షించునది (గు).

కలయతీతి కల్. మాషయ త్యభిభవతి వర్ణాన్ మాషః. 'మష హింసా యామ్'. కల్ చాసౌ మాషశ్చ కల్మాషః. (రా).

4. శబలః అ. పుం. శబతి నానావర్ణా నితి శబలః. 'శబ గతౌ'. -అనేక వర్ణములను పొందునది (గు).

శవతి యాతి వర్ణాన్ (క్షీ). శవతి ఆక్రోశతి వర్ణాన్. 'శప ఆక్రోశే' (రా).

5. ఏతః అ. పుం. ఏతి నానావర్ణానితి ఏతః. 'ఇణ్ గతౌ'. -నానావర్ణములను పొందునది (గు).

ఏతి నానావర్ణత్వమ్ ఏతః (వి).

6. కర్బురః అ. పుం. కీర్యంతే నానావర్ణా అత్రేతి కర్బురః. -దీనియందు నానావర్ణములు కలుపబడును. క్రియతే నానావర్ణై రితి కర్బురః. -అనేకవర్ణములచే చేయబడునది (గు).

'కర్బ హింసాయామ్' కురచ్. కర్బురః (రా).

ఈ 6 నానావర్ణములు కలసిన వన్నె పేర్లు.

గుణే శుక్లాదయః పుంసి-

శుక్లాదయః కర్బురాంతాః గుణమాత్రవాచకాః పుంలింగా ఏవ. యథా - హంసస్య శుక్లః, మయూరస్య చిత్రః ఇత్యాది. -శుక్లశబ్దము మొదలు కర్బుర శబ్దము దాక గల శబ్దములు గుణవాచకము లైనప్పుడు పుంలింగములు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

యద్యపి 'శుక్లం రూపమ్' ఇత్యాదౌ విశేష్యనిఘ్నత్వేపేక్ష్యతే, తథాపి విశేష్యానుపాదానే ప్రాప్తస్య 'సామాన్యే నపుంసకమ్' ఇత్యస్యాపవాదోఽయమ్. పటస్య శుక్లః ఇత్యాది బోధ్యమ్. -'శుక్లం రూపమ్' ఇత్యాదులలో శుక్లాది శబ్దములు విశేష్యమును అనుసరించి లింగభేదమును పొందునవైనను, అట్లు విశేష్యమే పేర్కొనబడని సందర్భములలో 'సామాన్యే నపుంసకమ్' అనుదాని కిది యవవాదము (రా).

గుణిలిఙ్గాస్తు తద్వతి. 17

గుణివాచిత్వే వాచ్యలింగా ఏవ. యథా 'శుక్లో హంసః' 'శుక్లా హంసీ', శుక్లం హంసకులమ్. చిత్రో మయూరః ఇత్యాది. గుణివాచకములైనప్పుడు ఆ వస్తువు లే లింగములు కలవో ఆ లింగములు కల వగును (గు).

విశేష్యస్య అనుపాదానే యదేవ యల్లింగం ప్రతిపిపాదయిషితం, తల్లింగా ఇత్యర్థః. యథా శుక్లమ్, శుక్లః, శుక్లా ఇత్యాది. -విశేష్యము పేర్కొనబడనిచో శుక్లాదు లే లింగమునందు చెప్పదలంచిన ఆలింగము కలవియే అగును (రా).

—

5. వాగ్వర్గము

బ్రాహ్మీ తు భారతీ భాషా గీర్వాగ్వాణీ సరస్వతీ.

1. బ్రాహ్మీ. ఈ. స్త్రీ. బ్రహ్మణ ఇయం బ్రాహ్మీ. -బ్రహ్మసంబంధినియైనది (గు).

2. భారతీ ఈ. స్త్రీ. బిభర్తీతి భారతీ. 'భృఞ్ భరణే'. భరించునది. భరతేన మునినా అవతారితత్వా ద్వా భారతీ. -ఈ లోకమునకు భరతు డను మునిచేత తేబడినది (గు).

విశ్వాని భూతాని బ్రియన్తేఽనయా. సకల ప్రాణులను భరించునది (వి).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3. **భాషా** ఆ. స్త్రీ. భాష్యత ఇతి భాషా. 'భాష వ్యక్తాయాం వాచి'. -భాషింప బడునది (గు).

4. **గీః** ఈ. స్త్రీ. గృణం త్యేతా మితి గీః. 'గృ శబ్దే'. -దీనిని పలుకుదురు. గృణాతి అస్ఖలిత ముచ్చరతీతి గీః. -బాగుగా పలుకునది (అని సరస్వతీవక్ష మందు).

గీయతే స్తూయతే ఇతి గీః. 'గై శబ్దే'. (వి). బాగురిమతే "గిరా" అపి(రా).

5. **వాక్ చ్**. స్త్రీ. ఉచ్యత ఇతి వాక్. 'వచ పరిభాషణే'. పలుకబడునది (గు).

6. **వాణీ** ఈ. స్త్రీ. వణ్యతే శబ్ద్యత ఇతి వాణీ. 'వణ శబ్దే' -పలుకబడునది(గు).

వణ్యతే = స్తూయతే. -పొగడబడునది (వి).

7. **సరస్వతీ** ఈ. స్త్రీ. సరః = ప్రసరణం సర్వత్ర అస్తీతి సరస్వతీ. -అంతట వ్యాప్తి కలది. బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మసరః ఆశ్రయత్వేన అస్యా అస్తీతి వా. -బ్రహ్మ లోకమందు బ్రహ్మసరస్సు నాశ్రయించి నదీరూపమున ప్రవహించినది (గు).

ఈ 7 వాగధిదేవత పేర్లు.

వ్యాహార ఉక్తి ర్లపితం భాషితం వచనం వచః. 1

1. **వ్యాహారః** అ. పుం. వ్యాహ్రియతే ఉచ్యతే ఇతి వ్యాహారః. 'హృఞ్ హరణే' -పలుకబడునది (గు).

2. **ఉక్తిః** ఇ. స్త్రీ. ఉచ్యతే ఇత్యుక్తిః. 'వచ పరిభాషణే'. -పలుకబడునది(గు).

3. **లపితమ్** అ. న. లప్యతే ఇతి లపితమ్. 'రప లప వ్యక్తాయాం వాచి'.-పలుక బడునది (గు).

4. **భాషితమ్** అ. న. భాష్యతే ఇతి భాషితమ్. 'భాష వ్యక్తాయాం వాచి'.-భాషింప బడునది (గు).

5. **వచనమ్** అ. న.
6. **వచః** స్. న. } ఉచ్యతే ఇతి వచనం వచశ్చ. 'వచ పరి భాషణే'. - పలుకబడునది (గు).

ఈ 6 మాటలాడుట పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అపభ్రంశోఽపశబ్దః స్యాత్-

1. అపభ్రంశః అ. పుం. సంస్కృతా దపభ్రశ్యతే ఇత్యపభ్రంశః. 'భ్రంశు అధఃపతనే'. -సంస్కృతముపలన భ్రష్టమైనది (గు).

2. అపశబ్దః అ. పుం. అపభ్రష్టః శబ్దోఽపశబ్దః. -భ్రష్టమైన శబ్దము (గు).

గావీ గోణీ గోపోతలికాదిః (క్షీ).

ఈ 2 వ్యాకరణశాస్త్రనిష్పన్నముకాని గ్రామ్యశబ్దము పేర్లు.

శాస్త్రేఽ శబ్దస్తు వాచకః,

1. శబ్దః అ. పుం. వ్యాకరణశాస్త్రేణ శిక్షితః అర్థవాచకః శబ్దః ఇత్యుచ్యతే. -ప్రకృతిప్రత్యయములచే సంస్కృతమై అర్థవాచకమైన సుశబ్దము శబ్ద మనబడును. శపయతి అవగమయతి అర్థమితి శబ్దః. 'శప గతౌ'. అర్థము నెరిగించునది (గు).

శబ్దయతి అవగమయ త్యర్థమితి శబ్దః. 'శబ్ద ఆవిష్కారే' (వి). శాస్త్రేఽ వ్యాకరణాదౌ యో వాచకః సాధుః స శబ్దః, స ఏవ నిరుపపదేన శబ్దశబ్దేన వ్యవహ్రియతే. -వ్యాకరణాదిశాస్త్రమం దే వాచకము సాధువో ఆది శబ్దము. అదియే కేవలము 'శబ్ద' మని చెప్పబడును (రా).

ఈ 1 వాచకము పేరు.

తిఙ్సుబన్తచయో వాక్యం క్రియా వా కారకాన్వితా. 2

1. వాక్యమ్ అ. న. వక్తుం యోగ్యం వాక్యమ్. 'వచ పరిభాషణే'. -పలుక దగినది. యథా - "కుశలం తస్యా జీవతి కుశలం పృచ్ఛామి జీవతీ త్యుక్తమ్, పునరపి తత్రైవ కథయసి మృతాం తు కథాయామి యా శ్వసితి". అత్ర తిఙ్సుబన్తచయస్య ఏకవాక్యతయా అర్థవాచకత్వా ద్వాక్యమ్. - ఈ యుదాహరణమందు తిఙ్ సుబన్త సమూహమునకు ఏకార్థత్వము కలుగుటవలన నిది వాక్య మనబడును. అథవా తిఙన్తచయో సుబన్తచయో వా వాక్యమ్. -తిఙన్తసమూహముగాని, సుబన్తసమూహముగాని వాక్య మనబడును. తిఙన్తానాం యథా - 'పచతి ఖాదతి మోదతే' ఇత్యాది. సుబన్తానాం యథా -

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ప్రకృతిసిద్ధ మిదం హి దురాత్మనామ్' ఇత్యాది. ద్వితీయాదికారకాన్వితా క్రియా 'వాక్యమ్' ఇత్యుచ్యతే. యథా - దేవదత్త మానయ; దేవదత్త : గా మానయ శుక్లాం దండేన' ఇత్యాది. ద్వితీయాదికారకముల సంబంధము గల యొక క్రియ వాక్య మనబడును. ఈ యుదాహరణమందు గవాది కారకములతో కూడినదై క్రియ ఏకార్థకమై యున్నది. 'క్వచి దధ్యా హృతక్రియయా సహితః సుబంతచయో వాక్య' మిత్యుచ్యతే. యథా - 'యశ్చనింబం పరశునా యశ్చైనం మధుసర్పిషా, యశ్చైనం గంధమాల్యాభ్యాం సర్వత్ర కటురేవ సః'. అత్ర భేదన సేచన వాసన క్రియాణా మధ్యాహార్యత్వాత్. -ఒకానొకచోట క్రియ లేకుండినను, అధ్యాహారముచేత క్రియ కలిగిన సుబంత సముదాయము వాక్య మనబడును. ఇందు కుదాహరణము - 'యశ్చ నింబం' అను శ్లోకము. 'ఇక్కడ భేదించుచున్నాడు, తడుపుచున్నాడు, వాసన కట్టు చున్నాడు' అనెడి క్రియలు ఆకాంక్షచేత అధ్యాహరింపబడుచున్నవి. తిజ్సుబంత చయో మహావాక్యమ్. కారకాన్వితక్రియా అవాన్తరవాక్యమ్. తిజ్సుబంతసము దాయము మహావాక్యము. కారకముతో కూడిన క్రియ అవాంతరవాక్య మనబడును- రామకృష్ణాదిశబ్దములు సుబంతములు. భవతి, ఏధతే ఇత్యాదులు తిజంతములు.

ఉచ్యతే ఇతి వాక్యమ్. 'వచ పరిభాషణే (రా).

శ్రుతిః స్త్రీ వేద ఆమ్నాయ స్త్రయీ-

1. శ్రుతిః. ఇ. స్త్రీ. శ్రూయతే ధర్మాధర్మాదిక మనయేతి శ్రుతిః. 'శ్రు శ్రవణే'. -దీనిచే ధర్మాధర్మాదులు వినబడును (గు).

శ్రూయతే ఇతి శ్రుతిః (రా).

2. వేదః. అ. పుం. విదం త్యనేన ధర్మాధర్మా వితి వేదః. 'విద జ్ఞానే'. దీని చేత ధర్మాధర్మముల నెరుగుదురు (గు).

3. ఆమ్నాయః. అ. పుం. ఆమ్నాయతే పారంపర్యేణే త్యామ్నాయః. 'మ్నా అభ్యాసే'. -పారంపర్యముచే నభ్యసించబడుచున్నది (గు).

4. త్రయీ ధీ. స్త్రీ. త్రయోఽవయవాః త్రయీ (షీ). త్రయః ఋగ్యజుస్సామాఖ్యాః అవయవాః యస్యాః త్రయీ (వి).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 4 వేదము పేర్లు.

ధర్మస్తు తద్విధిః.

1. ధర్మః[1] **అ. పుం.** ధరతి లోకానితి ధర్మః. -లోకములను ధరించునది. ధ్రియతే వా జనై రితి ధర్మః. -జనులచే పూనబడునది (గు).

తేన వేదేన విధీయతే యజ్ఞాదిః. ఏతేన వేదవిహితత్వం ధర్మత్వం, వేదశ్చ ధర్మే ప్రమాణమ్ ఇత్యుక్తమ్. -తద్విధి యనగా వేదవిహితమని యర్థము. దీనిచే వేదము కర్తవ్యమని విధించినదే ధర్మము. వేదమే ధర్మవిషయమున ప్రమాణము అని చెప్పినటులైనది (రా).

ఈ 1 వేదవిహితమైన కర్మ పేరు.

త్రియా మృక్ సామయజుషీ-

1. ఋక్ చ్. స్త్రీ. ఋచ్యంతే దేవాః ఋక్. 'ఋచ స్తుతౌ'. -దేవతలు దీనిచేత స్తోత్రము చేయబడుదురు (గు).

2. సామ న్. న. స్యతి పాప మితి సామ. 'షోఽన్తకర్మణి'. -పాపమును నశింపజేయునది (గు).

3. యజుః స్. న. ఇజ్యంతేఽనేనేతి యజుః 'యజ దేవపూజాసంగతికరణ దానేషు'. -దీనిచే దేవతలు పూజింపబడుదురు (గు).

ఈ 3 పరుసగా మూడు వేదముల పేర్లు.

---

1. త్రయీ ధర్మః. అ. పుం. త్రయీధర్మశబ్దము వేదమునందు చెప్పబడియున్న యజ్ఞాది క్రియలకు పేరు. త్రయ్యాః వేదత్రయస్య ధర్మః త్రయీధర్మః. వేదత్రయముయొక్క ధర్మము (గు. ప్రా. ప్ర.)

రాయముకుటుని వ్యాఖ్యానుసారముగ చేయబడిన పై 'త్రయీధర్మః' అను సమాసము క్షీ. వి. పా. వ్యాఖ్యలలో లేదు. అందవి వ్యస్తపదములుగ (త్రయీ - ధర్మః) నే సూచితములైనవి. రా. వ్యాఖ్య ముకుటుని త్రయీధర్మః అను సమాసమును, దాని వ్యాఖ్యను సోపపత్తికముగ ఖండించినది (సం.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఇతి వేదా స్త్రయ స్త్రయీ,

1. త్రయీ ఈ. స్త్రీ. ఇమే వేదా స్త్రయః త్రయీ త్యుచ్యతే. -ఈ వేదములు మూడును త్రయి యనబడును. త్రయో వేదా అవయవాః అస్యా ఇతి త్రయీ. -మూడు వేదములు అవయవములుగా కలిగినది. త్రయాణాం వేదానాం సమాహారః త్రయీతి వా. -మూడు వేదములయొక్క ఏకీభావము (గు).

ఈ 1 మూడు వేదముల సముదాయము పేరు.

శిక్షేత్యాది శ్రుతే రఙ్గమ్-

1. అఙ్గమ్ అ. న. (శ్రుత్యఙ్గమ్/వేదాఙ్గమ్) శిక్షేత్యాది శ్రుతే రంగ మిత్యు చ్యతే. -శిక్ష మొదలైనవి వేదమునకు అంగ మనబడును. అంగ్యంతే అనేనే త్యఙ్గమ్. 'అగి గతౌ'. -దీనిచేత అన్ని పదార్థములు పొందబడును.

అంగ్యతే జ్ఞాయతేఽనేన. -దీనిచే తెలియబడును (రా).
[ఈ వేదాంగములు శిక్ష మొదలైనవి 6 కలవు -
"శిక్షా వ్యాకరణం ఛన్దో నిరుక్తం జ్యోతిషం తథా,
కల్పశ్చేతి షడంగాని వేద స్యాహు ర్మనీషిణః".

శిక్ష, వ్యాకరణము, ఛందస్సు, నిరుక్తము, జ్యోతిషము, కల్పమను నీ ఆరును వేదాంగములని పండితులు పేర్కొనిరి-

1. శిక్షా ఆ. స్త్రీ. ఆకారాదీనాం వర్ణానాం స్థానప్రయత్నబోధికయాఽనయా శిక్ష్యతే వర్ణాదిరితి శిక్షా. 'శిక్ష విద్యోపాదానే'. - అకారాదివర్ణములయొక్క స్థాన విధాన ప్రయత్నములను బోధించునది. దీనిచే వర్ణాదులు శిక్షింపబడును.

2. వ్యాకరణమ్ అ. న. విశేషేణ ఆక్రియంతే వ్యుత్పాద్యంతే శబ్దా అనేనేతి వ్యాకరణమ్. 'డు కృఞ్ కరణే'. దీనిచేత శబ్దములు విశేషముగా వివరించి చెప్పబడును.

3. ఛన్దః స్. న. ఛందసాం పద్యానాం శాస్త్రం ఛన్దః. పద్యవివేచకమైన శాస్త్రము.

4. నిరుక్తమ్ అ. న. 'వర్ణాగమో వర్ణవిపర్యయశ్చ' ఇత్యాది నిశ్చయే నోక్తం

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నిరుక్తమ్. -వర్ణాగమ వినయు, వర్ణవిపర్యయ మనియు నిది మొదలైనవి నిశ్చయముచేత చెప్పబడినది.

5. జ్యోతిషమ్ అ. న. గ్రహనక్షత్రాణా ముదయా స్తమయాదిప్రతిపాదకం జ్యోతిషమ్. - గ్రహనక్షత్రములయొక్క ఉదయాస్తమయాదుల ప్రతిపాదించునది.

6. కల్పః అ. పుం. కల్పతే ప్రభవతి యాగాదిక్రియాయా మితి కల్పః. 'కృపూ సామర్థ్యే'. - యాగాదిక్రియలందు సమర్థమైనది (గు).]

ఓఙ్కార ప్రణవౌ సమౌ.

1. ఓఙ్కారః అ. పుం. ఆవతి భూతానీతి ఓమ్. 'అవ రక్షణే'. ఓ మిత్యక్షర మోంకారః. -సర్వభూతములను రక్షించునది (గు).

2. ప్రణవః అ. పుం. ప్రకృష్టో నవః ప్రణవః. 'ణు స్తుతౌ'. - మిక్కిలి స్తోత్రము చేయుట ప్రణవము. ప్రణూయతే ప్రస్తూయతే ఇతి ప్రణవః. -మిక్కిలి స్తోత్రము చేయబడునది (గు).

ఈ 2 ఓంకారము పేర్లు.

ఇతిహాసః పురావృత్తమ్-

1. ఇతిహాసః అ. పుం. ఇతి హ పారంపర్యోపదేశః ఆస్తే అస్మిన్నితి ఇతిహాసః. 'ఆస ఉపవేశనే'. . ఇతి హ అనగా పారంపర్యోపదేశము. అది దీని యందు కలదు (గు).

ఇతిహ ఆసీ ద్యత్రేతి ఇతిహాసః. ఇతిః ఏవమర్థే హ కిలార్థే (క్షీ). 'ఇతి హ' ఇతి పారంపర్యోపదేశేఽవ్యయమ్. తదాస్తేఽస్మిన్ (రా).

2. పురావృత్తమ్ అ. న. పురావృత్తనిబంధనప్రాయత్వా న్నివృత్తం పురావృత్తమ్. -పూర్వచరిత్రనిబంధనప్రాయము (గు).

పురావృత్త మాచష్టే పురావృత్తమ్. -వెనుక జరిగినదానిని తెలుపునది (రా).

ఈ 2 ప్రాచీన చరిత్రబోధక వ్యాసాది ప్రణీతము లైన భారతాదుల పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఉదాత్తాద్యా స్త్రయః స్వరాః. 4

1. స్వరః అ. పుం. ఉదాత్తాద్యాః త్రయః స్వరా ఇత్యుచ్యంతే .-ఉదాత్తానుదాత్త స్వరితము లనెడు మూడును స్వరము లనబడును. స్వర్యంతే ఉచ్చార్యంతే ఇతి స్వరాః. 'స్వృ శబ్దోపతాపయోః'. ఉచ్చరింపబడునవి. స్వేన రాజన్తే ఇతి వా. 'రాజృ దీప్తౌ'. -తమంతటనే ప్రకాశించునవి (గు).

1. ఉదాత్తః అ. పుం. ఉత్ ఉచ్చైః ఆదీయతే ఉచ్చార్యత ఇత్యుదాత్తః. -మీద పలుకబడునది.

2. అనుదాత్తః అ. పుం. అను నీచైః ఆదీయతే ఇత్యనుదాత్తః. -తగ్గున పలుక బడునది. ఆజ్ పూర్వో 'దా దానే' ఇతి ధాతుః.

3. స్వరితః అ. పుం. ఉదాత్తానుదాత్తయోః సమాహారః స్వరితః. -ఉదాత్తాను దాత్తములయొక్క సమాహారము స్వరితము. స్వర్యత ఇతి స్వరితః. 'స్వృ శబ్దోపతాపయోః'. -ఉచ్చరింపబడునది (గు).

స్వరన్తి శబ్దాయంతే అథవా స్వర్యన్తే అర్థా ఏభిః. -ఉచ్చరించబడునవి స్వరములు లేదా వీనిచే అర్థములు ఉచ్చరింపబడును కనుక స్వరము లనగా అచ్చులు. వాని ధర్మము కలవగుటచే ఉదాత్తాదులును అచ్చులే. (రా).

ఈ 1 స్వరమునకు పేరు.

ఆన్వీక్షకీ దణ్డనీతి స్తర్క-విద్యార్థశాస్త్రయోః,

1. ఆన్వీక్షకీ ఈ. స్త్రీ. ప్రత్యక్షాగమాభ్యా మవగతస్య వస్తునః అను పశ్చాత్ ఈక్షణ మన్వీక్షా, సా ప్రయోజన మస్యా ఇతి ఆన్వీక్షకీ. -ప్రత్యక్షాగమములచేత అవగతమైన వస్తువును గూర్చి తిరిగి పరీక్షించుట అన్వీక్ష. అది ప్రయోజనముగా కలది ఆన్వీక్షకి (= తర్క-విద్య) (గు).

అను శ్రవణోత్తర మీక్షణం పరీక్షణమ్ అన్వీక్షా. సా ప్రయోజన మస్యాః. (రా).

ఈ 1 అక్షపాదాదిప్రణీతమైన తర్క-శాస్త్రమునకు పేరు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. దణ్డనీతిః. ఇ. స్త్రీ. దమ్యతే అనేనేతి దండః. చతుర్థోపాయః. సః అనయా నీయతే ఇతి దండనీతిః. 'దము గ్లానౌ'. 'ణీఞ్ ప్రాపణే'. -దీనిచేత గ్లాని పొందింపబడును కనుక దండము. సామదానాదులలో నాల్గవ ఉపాయము దండము. అది దీనిచేత ప్రధానముగా ప్రతిపాదించబడును (గు).

దండః దీయతే బోధ్యతేఽనయా దండనీతిః. దీనిచే దండము బోధింప బడును. దండం నయతి దండ్యాన్ ప్రతి ప్రాపయతి. - దండనీయులకడకు దండమును కొనిపోవునది (రా).

అర్థశాస్త్రమ్. అ. న. అర్థ్యత ఇత్యర్థః -భూహిరణ్యాదిః. తస్యార్జనపాలనయో రుపాయభూతం అర్థశాస్త్రమ్. -ప్రార్థింపబడునది కనుక అర్థము అనగా భూహిర ణ్యాదికము. దానిని సంపాదించుటయందును, పాలించుటయందును వెరవైనది కనుక అర్థశాస్త్రము. (గు).

ఈ 1 చాణక్యాదిప్రణీతమైన అర్థ (నీతి) శాస్త్రము పేరు.

ఆఖ్యాయికోపలబ్ధార్థా-

1. ఆఖ్యాయికా. ఆ. స్త్రీ. ఆఖ్యాయతే నాయకచరిత మనయా ఆఖ్యాయికా. 'ఖ్యా ప్రకథనే'. -నాయకచరితము దీనిచేత చెప్పబడును (గు).

ఆచష్టే ఇత్యాఖ్యాయికా. 'చషిఙ్ వ్యక్తాయాం వాచి' (రా).

ఉపలబ్ధార్థా. ఆ. స్త్రీ. కేనా ప్యుపాయేన ఉపలబ్ధః = జ్ఞాతః అర్థః యస్యా స్సా. -ఏ యుపాయము చేతనైన ఎరుగబడిన అర్థము కలిగినది (గు).

ఈ 1 సత్యమైన హర్షచరితము మొదలైనవాని పేరు.

పురాణం పఞ్చలక్షణమ్. 5

[సర్గశ్చ ప్రతిసర్గశ్చ వంశో మన్వన్తరాణి చ,
వంశానుచరితం చేతి లక్షణానాం తు పఞ్చకమ్.]

1. పురాణమ్ అ. న. పురా పూర్వస్మిన్ భూత మితి పురాణమ్. -పూర్వము నం దైనది కనుక పురాణము (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పురాపి నవమ్. -ప్రాచీన మయ్యును నూతనమై భాసించునది (క్షీ). పురాభవమ్. -వెనుకటిది. పురా = అతీతానాగతా వర్థా వణతి. 'అణ శబ్దే'. -గదచిన, రాబోవు విషయములు తెలుపునది (రా).

పఞ్చలక్షణమ్. అ. న. పంచ లక్షణాని ఆస్యేతి పంచలక్షణమ్. -సర్గము, ప్రతిసర్గము, వంశము, మన్వంతరము, వంశానుచరితము అనెడు నీ యయిదు లక్షణములు కలది (గు).

వ్యాసాదిప్రణీత మత్స్యపురాణాదుల పేరు.

ప్రబంధకల్పనా కథా-

1. కథా ఆ. స్త్రీ. ప్రబంధస్య కల్పనా ప్రబంధకల్పనా. - ప్రబంధమును రచించుట కథ. కథ్యతే ఇతి కథా. 'కథ వాక్యప్రబంధే'. రచింపబడునది (గు).

కథావిశేషా బహుధా సంతి. - కథాభేదము లనేకములు కలవు. అవి యెట్లనిన —

1) ఉపరికథా - "పర్యాయేణ బహూనాం యత్ర ప్రతియోగినాం కథాకుశలైః, సంస్క్రియతే భూద్రకవ జ్జిగీషుభి రుపరికథా సా తు". -సమర్థులచేత బహునాయకుల కథ వరునగా నెక్కడ చెప్పబడునో అది యుపరికథ యనబడును.

2) ఖణ్డకథా - "గ్రంథాంతరప్రసిద్ధం యస్యా మితివృత్త ముచ్యతే విబుధైః, మధ్యా దుపాంతతో వా ఖండకథా భానుమత్యాది". - గ్రంథాంతరమందు ప్రసిద్ధమైన కథ మధ్యమునందు లేదా అంతమందు ఏ ప్రబంధమున చెప్పబడియున్నదో అది ఖండకథ యనబడును. అవి భానుమతీపరిణయాదులు.

3) ఉపకథా - "యత్రాశ్రిత్య కథాంతర మతిప్రసిద్ధం నిబధ్యతే కవిభిః, చరితం విచిత్ర మన్యత్ సోపకథా చిత్రలేఖాది. - అతిప్రసిద్ధమైన కథాంతరము విచిత్రముగా ఎచ్చట చెప్పబడునో అది యుపకథ యనబడును. అవి చిత్రలేఖ మొదలైనవి.

4) బృహత్కథా -"అంకాంకితాద్భుతార్థా పిశాచభాషామయీ మహావిషయా, సరవాహనదత్తాదే శ్చరిత మిదం బృహత్కథా భవతి'. -అంకము లనెడు గురు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

తులచేత చిహ్నితమై అద్భుతార్థములు కలిగి పిశాచభాషామయమైన నర వాహనదత్తాదుల చరిత్రము బృహత్కథ యనబడును.

ఈ 1 కొంచెము సత్యమైన అర్థము గల కాదంబర్యాదిరచన పేర్లు.

ప్రవల్హికా ప్రహేళికా.

1. ప్రవల్హికా ఆ. స్త్రీ. ప్రవల్హతే ఆచ్ఛాదయతీతి ప్రవల్హికా. 'వర్హ వల్హ పరిభాషణహింసాచ్ఛాదనేషు. - వీనియం దభిమతార్థము గూఢముగా నుంచ బడును (గు).

ప్రవల్హతే ప్రాధాన్యం భజతే ప్రవల్హికా. 'వల్హ ప్రాధాన్యే'. -ప్రాధాన్యము పొందునది (షీ).

2. ప్రహేళికా. ఆ. స్త్రీ. ప్రహేళయతి అభిప్రాయం సూచయతీతి ప్రహేళికా. 'హేల భావకరణే'. -అభిప్రాయమును సూచింపజేయునది. (గు).

ఈ ప్రహేళికలకు స్ఫుటముగా ఉదాహరణములద్వారా అభిప్రాయము తెలియ జేయబడుచున్నది.

1) సాధారణప్రహేళికా—

"కశ్చ సుప్తో నిమిషతి కా చ వేగేన వర్తతే,
మత్స్యాః సుప్తో నిమిషతి నదీ వేగేన వర్తతే.".

ఈ శ్లోకపూర్వార్ధమందు గల గూఢార్థప్రశ్నకు ఉత్తరార్ధమందు స్పష్టముగా నుత్త రము చెప్పబడియున్నది కనుక నిది యొక ప్రకారమైన ప్రహేళిక.

2) శాబ్దీ ప్రహేళికా—

"పానీయం పాతు మిచ్ఛామి త్వత్తః కమలలోచనే,
యది దాస్యసి నేచ్ఛామి నో చే ద్దాస్యసి దేహి మే".

అత్ర పరకీయాం నాయికాం ప్రతి కస్యచిత్ కామినః ఉక్తిః. అత్ర దేయం పానీయం జలమ్. అదేయ మధరామృతం దేహీ త్యయమర్థో గూఢార్థః. కించ దాసీ యద్యసి నేచ్ఛామి జలమ్. దాసీ నాసి చేత్ జలం దేహి అయమర్థః శబ్దే

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

గూఢః, అతః శాబ్దీ ప్రహేళికేయమ్. -ఇచ్చట పరకీయను గూర్చి నాయకు డడుగు చున్నాడు — ఓ నాయికా ! నాకు దాహమౌచున్నది. ఈయదగిన పానీయము నొల్లను. ఈయరాని పానీయము నిమ్ము. అనగా ఈయదగు పానీయము జలము. ఈయగూడని పానీయము అధరామృతము. దాని నిమ్మనుట. ఇదియును గాక, 'దానివైన జలమొల్లను. దానివి గాకున్న జల మిమ్ము' అను నీ యర్థము శబ్దము నందు గూఢమైయున్నది కనుక నిది శబ్దముచే చెప్పబడునట్టి ప్రహేళిక.

శ) ఆర్థీ ప్రహేళికా—

"జఇ సాసుయయా ఫణీయా పఇవాసఘరమ్మి దీవఇం దేహి,
తాకి సముద్ధముహీవీ హియయమ్మి నివేసియా దిట్ఠీ.
[యది సా సుతయా భణితా పతివాసగృహే దీపం దేహి,
తత స్తస్మా స్నిగ్ధముఖ్యా హృదయే నివేశితా దృష్టిః].

అత్ర హృదయే దృష్టి ర్నివేశితే త్యనేన హృదయమేవ పతిగృహమ్. దృష్టి రేవ దీపః. స వీ వాస్యాః పతిరితి దుశ్చర్యాభిప్రాయోఽర్థః. -అర్థముచేత చెప్పబడు నట్టి ప్రహేళిక యెట్లన - యది సా సుతయా అను పై శ్లోకమున పతివాస గృహమునందు దీపము పెట్టుమని కూతురిచేత చెప్పబడినదై హృదయమునందు దృష్టి నిలిపెను. అనగా హృదయమే పతివాసగృహము. దృష్టి దీపము. కూతురి పతియే తనకు పతి యని స్వైరిణి యభిప్రాయము (గు).

ఈ 2 గూఢార్థముగల ప్రబంధము పేర్లు.

స్మృతిస్తు ధర్మసంహితా-

1. స్మృతిః ఇ. స్త్రీ. మహర్షిభిః వేదార్థస్మరణపూర్వకం రచితత్వాత్ స్మృతిః. 'స్మృ ఆధ్యానే'. - మహర్షులచేత వేదార్థపర్యాలోచనపూర్వకముగా నిర్మింపబడినది స్మృతి (గు).

ఉత్సన్నవిప్రకీర్ణశాఖానాం మన్వాదిభిః స్మరణం స్మృతిః. - నష్టములు, చెల్లాచెదరైన వేదశాఖలను మన్వాదులు స్మరించి రచించినవే స్మృతులు (షీ). స్మర్యతే అనయా స్మృతిః. -దీనిచే ఏతన్మూలమగు వేదము స్మరింపబడును (వి). వేదార్థస్మరణపూర్వకం రచితత్వాత్ స్మృతిః. -వేదార్థమును స్మరించియే అనం తర మిది రచింపబడినది కావున స్మృతి (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. ధర్మసంహితా ఆ. స్త్రీ. ధర్మః సంధీయతే మునిభి రత్రేతి ధర్మసంహితా. -ధర్మము దీనియందు మునులచేత కూర్చబడినది (గు).

ధర్మబోధార్థం రచితా సంహితా. -ధర్మము తెలియుకొరకు రచింపబడిన సంహిత (రా).

సమాహృతిస్తు సంగ్రహః. 6

1. సమాహృతిః ఇ. స్త్రీ. సమాహ్రియతే ఆర్థోఽనయేతి సమాహృతిః. 'హృఞ్ హరణే'. -దీనిచేత నర్థ మొకచోటికి తేబడును (గు).

సమాహరణం సంక్షేపః (షీ).

2. సంగ్రహః అ. పుం. సంక్షేపేణ గృహ్యతేఽర్థోఽనేనేతి సంగ్రహః. 'గ్రహ ఉపాదానే'. -దీనిచేత నర్థము సంక్షేపముగా గ్రహింపబడును (గు).

సంగృహ్యతే సంక్షిప్యతే సంగ్రహః (వి). సంగ్రహణమ్ (రా).

ఈ 2 సంగ్రహించి వ్రాసిన అనేక గ్రంథముల సారాంశము పేర్లు.

సమస్యా తు సమాసార్థా-

1. సమస్యా ఆ. స్త్రీ. సమస్యతే సంక్షిప్యతే అనయేతి సమస్యా. సం పూర్వక 'అసు క్షేపణే' ఇతి ధాతుః. -దీనిచేత సంక్షేపింపబడును (గు).

సమసనం సమస్యా. - సంక్షేపించబడుట. సమం కృత్స్నం; తద్విషయిణీచ్ఛా సమస్యా. తత్ప్రయోజ్యత్వాత్ శబ్దోఽపి సా. -సమ మనగా సమస్తమైనది. దానికి సంబంధించిన కోరిక. ఆ కోరికచే ప్రయుక్తమైన శబ్దమును సమస్య యగును (రా).

2. సమాసార్థా ఆ. స్త్రీ. సమస్యః అర్థోఽస్యాం సమాసార్థా. -సంక్షేపింపబడిన యర్థము దీనియందు కలదు. సమస్యా యథా-

దామోదరకరామృతవిహ్వలీకృతచేతసా,
దృష్టం చాణూరమల్లేన శీతచంద్రం సభస్థలమ్ ఇత్యాది. అత్ర శీతచంద్రం

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నభస్సుల మితి సమస్యా. సమస్య యెట్లనిన- "దామోదర..." ఇత్యాది శ్లోకము నందు "శీతచంద్రం నభస్సులమ్" అనునది సమస్య (గు).

ఈ 2 కవిపరిజ్ఞానార్థమై యీయబడెడు పద్యాంశముల పేర్లు.

కింవదన్తీ జనశ్రుతిః,

1. కింవదన్తీ ఈ. స్త్రీ. కోఽపి వాదః కింవదన్తీ. -సత్యమును అసత్యమును కాని యొకానొక వాదము. కిం కిమితి పరస్పరం వదం త్యంత్రేతి కింవదన్తీ. 'వద వ్యక్తాయాం వాచి'. -ఏ మే మని పరస్పరము చెప్పుకొనునది (గు).

'కిం వదన్తి' ఇత్యాఖ్యాయమానా కింవదన్తీ. - "ఏమేమని చెప్పుచున్నారు" అని యొందొరులతో చెప్పుకొనునది కింవదంతి (రా).

2. జనశ్రుతిః ఇ. స్త్రీ. జనేభ్యః శ్రుతిః జనశ్రుతిః. 'శ్రు శ్రవణే'. -జనులవలన వినుట జనశ్రుతి. జనైః శ్రూయత ఇతి జనశ్రుతిః. -జనులచేత వినబడునది (గు).

జనేభ్యః శ్రూయతే. -జనులవలన వినబడునది (రా).

ఈ 2 లోకవాదము పేర్లు.

వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్త ఉదన్తః స్యాత్-

1. వార్తా ఆ. స్త్రీ. వృత్తం విద్యతేఽత్రేతి వార్తా. -లోకముయొక్క నడత దీనియందు కలదు (గు).

వృత్తిః లోకవృత్తం విద్యతేఽస్యామ్ (షి).

2. ప్రవృత్తిః ఇ. స్త్రీ. ప్రవర్తత ఇతి ప్రవృత్తిః. 'వృతు వర్తనే'. -ప్రవర్తించునది (గు).

ప్రవర్తతే వ్యాప్నోతీతి ప్రవృత్తిః. విస్తరించునది (రా).

3. వృత్తాన్తః. అ. పుం. వృత్తః అనువర్తనీయః అంతః సమాప్తిః అస్యేతి వృత్తాంతః. -అనువర్తించి వచ్చునట్టి సమాప్తి కలిగినది (గు).

4. ఉదన్తః అ. పుం. ఉద్గతః అంతో నిశ్చయోఽస్యే త్యుదంతః. -ఉత్పన్న

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మైన నిశ్చయము కలిగినది (గు).

ఉద్యతే నిగద్యతే రాజాదిచరిత మత్రేతి వ్యుదన్తః. 'వద వక్తాయాం వాచి. ఇందు రాజు మున్నగువారి చరితము చెప్పబడును (వి).

ఈ 4 వృత్తాంతము పేర్లు.

అథాహ్వాయః. 7

ఆఖ్యాహ్వే అభిధానం చ నామధేయం చ నామ చ,

1. ఆహ్వయః. అ. పుం. ఆహూయతే అనేనే త్యాహ్వయః. 'హ్వేఞ్ స్పర్ధాయాం శబ్దే చ'. -దీనిచేత పిలువబడును (గు).

ఆహ్వయంతీతి ఆహ్వాః. తైః యాయతే ప్రాప్యతే. 'యా ప్రాపణే'. -పిలుచువారిచే పొందబడునది. ఆహ్వాన మాహూః. తస్యాః అయః. (రా).

2. ఆఖ్యా. ఆ. స్త్రీ. ఆఖ్యాయతేఽనయే త్యాఖ్యా. 'ఖ్యా ప్రకథనే'. -దీనిచేత పలుకబడును (గు).

3. ఆహ్వా. ఆ. స్త్రీ. ఆహూయతేఽనయే త్యాహ్వా. 'హ్వేఞ్ స్పర్ధాయాం శబ్దే చ'. -దీనిచేత పలుకబడును (గు).

4. అభిధానమ్. అ. న. అభిధీయతేఽనేనే త్యభిధానమ్. అభిపూర్వకో 'డు ధాఞ్ ధారణపోషణయో' రితి ధాతుః; -దీనిచేత పలుకబడును (గు).

5. నామధేయమ్. అ. న.
6. నామ. న్. న.

నమ్యతేఽనేనేతి నామధేయమ్, నామ చ. 'ణము ప్రహ్వత్వే శబ్దే'. -దీనిచేత పలుకబడును కనుక నామధేయము, నామమును (గు).

మ్నాయతే ఇతి నామ. 'మ్నా అభ్యాసే'. పలుకబడునది. నామైవ నామధేయమ్ (రా).

ఈ 6 ను నామధేయము పేర్లు.

హూతి రాకారణాహ్వానం-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. హూతిః. ఇ. స్త్రీ. హూయతేఽనయేతి హూతిః. 'హ్వేఞ్ స్పర్ధాయాం శబ్దే చ'. -దీనిచే పిలుతురు కనుక హూతి (గు).

2. ఆకారణా. ఆ. స్త్రీ. **ఆకారణమ్** అ. న. ఆకారయం త్యనేన. ఆఙ్ పూర్వో 'డు కృఞ్ కరణే' ఇతి ధాతుః. -దీనిచేత పిలుతురు (గు).

3. ఆహ్వానమ్ అ. న. ఆహూయతే అనయే త్యాహ్వానమ్. దీనిచే పిలువబడును (గు).

ఈ రెను పిలుచుట పేర్లు.

సంహూతి ర్బహుభిః కృతా. 8

1. సంహూతిః ఇ. స్త్రీ. సంభూయ హూతిః సంహూతిః. -ఆనేకులు చేరి పిలుచుట సంహూతి (గు).

సమ్యక్ హూయతే సంహూతిః. -చక్కగా పిలువబడునది (రా).

ఈ 1 బహుజనులు చేరి పిలుచుట పేరు.

వివాదో వ్యవహారః స్యాత్-

1. వివాదః అ. పుం. వివిధో వాదః వివాదః. 'వద వ్యక్తాయాం వాచి'. -వివిధమైన వాదము (గు).

విరుద్ధో వాదః. -విరుద్ధమైన వాదము (రా).

2. వ్యవహారః అ. పుం. వ్యవహరం త్యనేనేతి వ్యవహారః. - వ్యవపూర్వో 'హృఞ్ హరణే' ఇతి ధాతుః. -దీనిచేత వ్యవహరింతురు (గు).

ఋణాది ర్వ్యవహారః. -యత్ స్మృతిః. 'వి నానార్థేఽవ సందేహే హరణం హార ఉచ్యతే, నానాసందేహహరణాత్ వ్యవహారః ప్రకీర్తితః (యాజ్ఞవల్క్య స్మృతి). -ఋణాదులకు సంబందించినదివి. అనగా వివిధము, అవ అనగా సందేహము, హార మనగా పోగొట్టుట. నానా సందేహములను పోగొట్టుటవలన ఇది వ్యవహార మనబడును (శ్రీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 2 ధనాదినిమిత్తమైన కలహము పేరు.

ఉపన్యాసస్తు వాఙ్ముఖమ్,

1. ఉపన్యాసః అ. పుం. ఉపన్యసన ముపన్యాసః. ఉప ని పూర్వః 'అసు క్షేపణే' ఇతి ధాతుః. -ఉపన్యసించుట (గు).

2. వాఙ్ముఖమ్. అ. న. వాచః ముఖముపక్రమః వాఙ్ముఖమ్. -వాక్కు-యొక్క-ప్రారంభము (గు).

వాచో ముఖమివ ముఖ ముపక్రమః (రా).

ఈ 2 వాక్యారంభము పేర్లు.

ఉపోద్ఘాత ఉదాహారః-

1. ఉపోద్ఘాతః అ. పుం. ఉప సమీపే ఉద్ధన్యత ఇత్యుపోద్ఘాతః. ఉప ఉత్ పూర్వో 'హన హింసాగత్యో' రితి ధాతుః. -మిక్కిలి సమీపమునం దెరుగజేయ బడునది (గు).

'చింతాం ప్రకృతసిద్ధ్యర్థా ముపోద్ఘాతం ప్రచక్షతే' ప్రకృతసిద్ధికి చేయు ఆలోచనయే ఉపోద్ఘాతము (షీ).

2. ఉదాహారః అ. పుం. ఉద్ధృత్య ఆహ్రియత ఇత్యుదాహారః. ఉదాఙ్ పూర్వో 'హృఞ్ హరణే' ఇతి ధాతుః. -ఎత్తి చెప్పబడునది (గు)

ఉదాహరణమ్ ఉదాహారః (రా).

ఉపన్యాస, వాఙ్ముఖ, ఉపోద్ఘాత, ఉదాహారశబ్దములు 4 సమానార్థకము లని కొందరు. చెప్పబోవు విషయమున కుపయోగించు అర్థమును వర్ణించుట యని కొందరును, ప్రకృతార్థమును ప్రతిపాదించు దృష్టాంతాదికమునకు పేర్లని కొందరును.

శపనం శపథః పుమాన్. 9

1. శపనమ్ అ. న.
2. శపథః అ. పుం. } శపనం శపథః. 'శప ఆక్రోశే'. -ఆక్రోశించుట శపనము, శపథమును. శపతి విశ్వాసి త్యనే

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నేతి వా. 'శప ఉపాలంభనే'. దీనిచేత జనము విశ్వసించును (గు).

వాచా శరీరస్పర్శనం శాపోఽపీ త్యమరమాలా. -వాక్కుచేత శరీరమును తాకుట శపనము, శపథము, శాపము కూడ అని అమరమాల (క్షీ).

ఈ 2 కుమారుని తాకుట మున్నగువానిచే ఒట్టు పెట్టుకొనుటకు పేర్లు.

ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చ—

1. ప్రశ్నః అ. పుం. ప్రచ్ఛనం ప్రశ్నః. 'ప్రచ్ఛ జ్ఞీప్సాయామ్' ఎరుగగోరి యడుగుట ప్రశ్నము.

పృచ్ఛ్యతే ఇతి ప్రశ్నః. -అడుగబడునది (వి).

2. అనుయోగః అ. పుం. అనుయుజ్యతే ఇత్యనుయోగః, అను పూర్వః 'యుజిర్ యోగే' ఇతి ధాతుః. -అడుగబడునది (గు).

3. పృచ్ఛా ఆ. స్త్రీ. "ప్రశ్నః" వలె (గు).

ఈ 3 ప్రశ్నమునకు పేర్లు.

ప్రతివాక్యోత్తరే సమే,

1. ప్రతివాక్యమ్ అ. న. పృష్టస్య ప్రతివచనం ప్రతివాక్యమ్. - అడిగినందులకు బదులు చెప్పుట ప్రతివాక్యము (గు).

ప్రతివిధానార్థం వాక్యం ప్రతివాక్యమ్. - బదులుచెప్పువాక్యమే ప్రతివాక్యము (వి). ప్రతివచనం ప్రతివాక్యమ్ (రా).

2. ఉత్తరమ్ అ. న. ఉత్తర న్యూనేన చోద్యమి త్యుత్తరమ్. 'త్యా ప్లవన తరణయోః'. -అడిగిన శంకను దీనిచే దాటుదురు (గు).

ఉత్తరణమ్ ఉత్తరమ్ (రా).

ఈ 2 అడిగినదానికి బదులు చెప్పుట పేర్లు.

మిథ్యాభియోగోఽభ్యాఖ్యానమ్-

1. మిథ్యాభియోగః అ. పుం. అభియుజ్యత ఇత్యభియోగః ఆక్షేపః. మిథ్యా

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

భూత శ్చాసా వభియోగశ్చ మిథ్యాభియోగః..అపకారము చేయవలెనను యిచ్ఛతో అక్రమణమే అభియోగము. అసత్యమైన అభియోగము మిథ్యాభియోగము (గు).

మిథ్యాభియోగోఽసత్యాక్షేప ఇత్యేకే (క్షీ).

2. అభ్యాఖ్యానమ్ అ. న. అభి అసత్య మారోప్య ఆఖ్యానమ్ అభ్యాఖ్యానమ్.. 'ఖ్యా ప్రకథనే'. -లేనిదాని నారోపించి పలుకుట (గు).

అభ్యాఖ్యాన మితి పాఠాన్తరమ్ (వి).

ఈ 2 మిథ్యావివాదము పేర్లు.

అథ మిథ్యాభిశంసనమ్. 10

అభిశాపః-

1. మిథ్యాభిశంసనమ్ అ. న. మిథ్యాభూత మభిశంసనం మిథ్యాభిశంసనమ్.. అభివూర్వకః 'శంసు స్తుతౌ' ఇతి ధాతుః.. అసత్యమైన నిందను చెప్పుట మిథ్యాభిశంసనము (గు).

2. అభిశాపః అ. పుం. అభి ఆరోప్య శప్యత ఇత్యభిశాపః. 'శప అక్రోశే'. -నిందను చెప్పి యాక్రోశింపబడునది (గు).

మిథ్యాదూషణ మభిశాప ఇత్యేకే (క్షీ). అభిశపనమ్ (రా).

ఈ 2 లేని దోషము నారోపించి చెప్పుటకు పేర్లు.

ప్రణాదస్తు శబ్దః స్యా దనురాగజః.

1. ప్రణాదః. అ. పుం. ప్రకృష్టో నాదః. 'ణద అవ్యక్తే శబ్దే'. -ప్రకృష్టముగా పలుకుట (గు).

శబ్దో గుణానురాగోత్థః ప్రణాద ఇతి కాత్యః (క్షీ). ప్రణద్యతేఽనురాగేణ ప్రణాదః. -ప్రీతిచే పలుకబడునది (వి). ప్రణదనం ప్రణాదః (రా).

ఈ 1 అనురాగమువలన పుట్టిన శబ్దము పేరు.

యశః కీర్తి స్సమజ్ఞా చ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. యశః. స్. న. అశ్నుతే దిశ ఇతి యశః. 'అశూ వ్యాప్తౌ'. -దిక్కులను వ్యాపించునది. యాతి దేశాంతర మితి వా యశః. 'యా ప్రాపణే'. -దేశాంతరమును పొందునది (గు).

2. కీర్తిః. ఇ. స్త్రీ. కీర్త్యత ఇతి కీర్తిః. 'కృత సంశబ్దనే'. -కీర్తింపబడునది (గు).

3. సమజ్ఞా. ఆ. స్త్రీ. సమ్యక్ జ్ఞాయతే పురుషోఽనయేతి సమజ్ఞా. -దీనిచేత పురుషుడు బాగుగా ఎరుగబడును. పా-సమాఖ్యా. సమ్యగాఖ్యాయత ఇతి సమాఖ్యా, 'ఖ్యా ప్రకథనే'. -బాగుగా కీర్తింపబడునది (గు).

సమంతాత్ ఆఖ్యాయతే సమాఖ్యా. -అంతటను కీర్తింపబడునది (వి). సమైః సర్వైః జ్ఞాయతే. 'జ్ఞా అవబోధనే'. -అందరిచే తెలియబడునది (రా).

ఈ 3 కీర్తి పేర్లు.

-స్తవః స్తోత్రం స్తుతి ర్నుతిః. 11

1. స్తవః. అ. పుం. } స్తూయతేఽనేనేతి స్తవః, స్తోత్రం స్తుతిః చ, 'ష్టుఞ్
2. స్తోత్రమ్. అ. న. } స్తుతౌ'. - దీనిచేత స్తోత్రము చేయబడును కనుక
3. స్తుతిః. ఇ. స్త్రీ. } స్తవము, స్తోత్రము, స్తుతియు (గు).

4. నుతిః. ఇ. స్త్రీ. నూయతేఽనేనేతి నుతిః. 'ణు స్తుతౌ'. దీనిచేత నుతింపబడును (గు).

ఈ 4 స్తోత్రము పేర్లు.

ఆమ్రేడితం ద్విర్వ్యుక్తమ్-

1. ఆమ్రేడితమ్ అ. న. ఆమ్రేడ్యతే అసకృ దుచ్చార్యత ఇత్యామ్రేడితమ్. ఆఙ్‌పూర్వో 'మ్రేడృ ఉన్మాద' ఇతి ధాతుః. -పలుమారు పలుకబడునది. 'మేడృ ఉన్మాదే' అను ధాతువు ఆఙ్‌పూర్వమై ఇచ్చట తత్కార్యమైన ద్విర్వ్యుక్తమందు వర్తించును (గు).

ఆమ్రేడ్యతే అధిక్యే నోచ్యతే స్మ. -అధికముగా పలుకబడునది (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సంతోష సంభ్రమములచేత రెండు మూడు మార్లు పలుకబడిన శబ్దము పేరు.

ఉచ్చైర్ఘుష్టం తు ఘోషణా,

1. ఉచ్చైర్ఘుష్టమ్ అ. న. ఉచ్చై ర్ఘుష్యత ఇత్యుచ్చైర్ఘుష్టమ్. 'ఘుషిర్ అవిశ శబ్దనే'. -బిగ్గరగా పలుకబడునది (గు).

2. ఘోషణా ఆ. స్త్రీ. ఘుష్యత ఇతి ఘోషణా. - 'ఘృషిర్ శబ్దే' పలుక బడునది (గు).

ఈ 2 బిగ్గరగా పలుకుట పేర్లు.

కాకుః స్త్రియాం వికారో య శ్శోకభీత్యాదిభి ర్ధ్వనేః. 12

1. కాకుః ఉ. స్త్రీ. కుత్సితం కూయత ఇతి కాకుః. 'కు శబ్దే'. -కుత్సితముగా పలుకబడునది (గు).

కాయతీతి కాకుః. 'కై శబ్దే'. (క్షీ). కక్యతే ఇతి కాకుః. "కక లౌల్యో పతాపయోః". -వికృతముగా పలుకబడునది. ఆదినా కామక్రోధాదేర్గ్రహః (రా).

శోక, భయ, కామ, క్రోధాదులచే ధ్వనియొక్క వికారము పేరు.

అవర్ణాక్షేప నిర్వాదపరీవాదాపవాదవత్,
ఉపక్రోశో జుగుప్సా చ కుత్సా నిన్దా చ గర్హణే. 13

1. అవర్ణః అ. పుం. వర్ణ్యత ఇతి వర్ణః స్తుతిః విరుద్ధస్తుతిః అవర్ణః. 'వర్ణ స్తుతౌ'. -వర్ణ మనగా స్తుతి. అది కాని విరుద్ధస్తుతి అవర్ణము (గు).

అవర్ణో విపరీతవర్ణసమ్. -విరుద్ధముగ వర్ణించుట (క్షీ).

2. ఆక్షేపః అ. పుం. ఆక్షిప్యత ఇత్యాక్షేపః. 'క్షిప నిందాయామ్'. -ఆక్షేపిం చుట ఆక్షేపము (గు).

'క్షిప ప్రేరణే' (వి).

3. నిర్వాదః అ. పుం.
4. పరీవాదః అ. పుం.
5. అపవాదః అ. పుం.
} నికృష్టో వాదః నిర్వాదః, పరీవాదః, అపవాదశ్చ. ' వద వ్యక్తాయాం వాచి '. -నికృష్టమైన వాదము నిర్వాదము, పరీవాదము, అపవాదమును.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నిర్కృంతో వాదా దితి నిర్వాదః. -వాదముపలన నిష్కృంతమైనది (గు).

6. ఉపక్రోశః అ. పుం. పరీవాదావవాదవదితి వతి ప్రత్యయేన ఉపక్రోశాదయో ఒపి అవర్ణాదివత్ నిందార్థా ఇతి జ్ఞాప్యంతే. ఉపక్రోశసాహచర్యా త్తేషాం పుంలింగతా చ. -పరీవాదావవాదవత్ అనుచోట వతి ప్రత్యయము చేత అవర్ణాది శబ్దములపలె నుపక్రోశాదిశబ్దములును నిందార్థము లనియు, ఉపక్రోశసాహచర్యమువలన అవర్ణాదిశబ్దములు పుంలింగము లనియు తెలియదగినది. ఉపక్రోశమ్ ఉపక్రోశః. 'క్రుశ ఆహ్వానే రోదనే చ'. -అంతట నాక్రోశించుట ఉపక్రోశము (గు).

7. జుగుప్సా ఆ. స్త్రీ. జుగుప్సనం జుగుప్సా. 'గుప గోపనకుత్సనయోః'. -రోయుట జుగుప్స (గు).

8. కుత్సా ఆ. స్త్రీ. కుత్సనం కుత్సా. 'కుత్స నిందాయామ్'. -నిందించుట (గు).

కుత్సయతే ఇతి కుత్సా. (వి). 'కుత్స అవక్షేపణే' (రా),

9. నిన్దా ఆ. స్త్రీ. నిందనం నిందా. 'ణిది కుత్సాయామ్'. -నిందించుట నింద (గు).

నిన్ద్యతేఽనయా నిన్దా (వి).

10. గర్హ్ణమ్ అ. న. 'గర్హ్ కుత్సాయామ్'. గర్హించుట = నిందించుట గర్హ్ణము (గు).

గర్హా చ (వి).

ఈ 10 నింద పేర్లు

పారుష్య మతివాదః స్యాత్-

1. పారుష్యమ్ అ. న. పరుష మప్రియం వచః. తస్య భావః పారుష్యమ్. -పరుష మనగా అప్రియవచనము. దాని భావము పారుష్యము (గు).

పరుషో నిష్ఠురభాషి. తస్య భావః పారుష్యమ్. -పరుష డనగా కఠినుడు. ఆతని భావము పారుష్యము (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. అతివాదః. అ. పుం. అతివదన మతివాదః. అతిక్రాంతో వాద మతివాదః. -వాదము నతిక్రమించి పలుకుట అతివాదము (గు).

ఈ 2 అప్రియముగా పలుకుట పేర్లు.

భర్త్సనం త్వపకారగీః,

1. భర్త్సనమ్. అ. న. భర్త్సతే అనేనేతి భర్త్సనమ్. 'భర్త్స తర్జనే'. -దీని చేత బెదరింపబడును (గు).

పరునకు భయము పుట్టించుటకై పలికెడు వాక్కు పేరు.

యస్స నిన్ద ఉపాలమ్భ స్తత్ర స్యాత్ పరిభాషణమ్. 14

1. ఉపాలమ్భః. అ. పుం. ఉపాలభ్యత ఇత్యుపాలంభః. 'డు లభష్ ప్రాప్తౌ'. -దుర్వాక్యము పలుకుట ఉపాలంభము స చ "సత్కులప్రసూతస్య తే ఈదృశం కి ముచిత" మితి గుణావిష్కరణపూర్వకః, అసతీసుతస్య అగమ్యాగమన ముచిత మేవ" ఇతి నిందాపూర్వక శ్చేతి ద్వివిధః. తత్ర నిందాపూర్వక ఉపాలంభః పరిభాషణ మిత్యుచ్యతే. -ఆ యుపాలంభము "మంచి వంశమున పుట్టివ నీ కిట్టి కార్య ముచితమా ?" అను నిట్టి గుణావిష్కరణపూర్వక మనియు, 'వ్యభిచారిణీపుత్రునికి చేయరాని పని చేయుట యుక్తమే' యను నిట్టి నిందాపూర్వక మనియు రెండు విధములు. అందు నిందాపూర్వకమగు ఉపాలంభము పరిభాషణ మనబడును.

2. పరిభాషణమ్. అ. న. పరితః సనిందం భాషణం పరిభాషణమ్. 'భాష వ్యక్తాయాం వాచి'. అంతట నిందతో పలుకుట పరిభాషణము (గు).

ఈ 2 నిందతో కూడిన దుర్వాక్యమునకు పేరు.

తత్ర త్వాక్షారణా య స్స్యా దాక్రోశో మైథునం ప్రతి,

1. ఆక్షారణా. ఆ. స్త్రీ. ఆక్షరతి పరితః వ్యాప్నోతి త్వాక్షారణా. 'క్షర సంచలనే'. -అంతట వ్యాపించునది.

ఈ 1 పరస్త్రీనిమిత్తము పురుషుడు, పరపురుషనిమిత్తము స్త్రీ చేయు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఆక్రోశమునకు పేరు.

స్యా దాభాషణ మాలాపః-

1. ఆభాషణమ్ అ. న. ఆసమంతాత్ భాషణమ్ ఆభాషణమ్. 'భాష వ్యక్తా యాం వాచి'. -అంతట సంభాషించుట ఆభాషణము (గు).

ఆ సమ్యక్ భాష్యతే ఆభాషణమ్. -చక్కగా మాటలాడుట (వి).

2. ఆలాపః అ. పుం. ఆలాపన మాలాపః. 'లప వ్యక్తాయాం వాచి'. -బాగుగా పలుకుట ఆలాపము (గు).

ఆలాపతీ త్యాలాపః (వి).

ఈ 2 సంభాషణము పేరు.

ప్రలాపోఽనర్థకం వచః. 15

1. ప్రలాపః అ. పుం. ప్రలపనం ప్రలాపః. -మిక్కిలి పలుకుట ప్రలాపము.

ఈ 1 ప్రయోజనములేని (ఉన్మత్తాదుల) మాట పేరు.

అనులాపో ముహుర్భాషా-

1. అనులాపః అ. పుం. అను పశ్చా దాలాపః అనులాపః. -చెప్పిన వెనుక మఱల చెప్పుట అనులాపము (గు).

ఈ 1 మాటి మాటికి పలుకుట పేరు.

విలాపః పరిదేవనమ్,

1. విలాపః అ. పుం. విలపనం విలాపః. -విలపించుట విలాపము (గు).

2. పరిదేవనమ్ అ. న. పరిదేవన మనుశోచనమ్. 'దేవృ పరిదేవనే'. -దుఃఖించి పలుకుట పరిదేవనము.

'దివు పరిదేవనే' (రా)

ఈ 2 దుఃఖముతో పలికెడు వాక్కు పేరు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

విప్రలాపో విరోధోక్తిః.

1. విప్రలాపః అ. పుం. విరుద్ధః ప్రలాపః విప్రలాపః. -విరుద్ధమైన ప్రలాపము (గు).

2. విరోధోక్తిః. ఇ. స్త్రీ. విరోధస్య ఉక్తిః (రా).

ఈ 2 వరస్పరవిరుద్ధవచనము పేర్లు.

సల్లాపో భాషణం మిథః. 16

1. సల్లాపః. అ. పుం. సమ్యగాలాపః సల్లాపః. -మంచిభాషణము సల్లాపము (గు).

ఈ 1 ప్రీతితో పరస్పరము భాషించుటకు పేరు.

సుప్రలాప స్సువచనమ్-

1. సుప్రలాపః. అ. పుం. సుష్ఠు ప్రలాపః. -బాగుగా పలుకుట సుప్రలాపము (గు).

సుష్ఠు ప్రకృష్టం లపనమ్. -చక్కగా శ్రేష్ఠముగ పలుకుట (రా).

2. సువచనమ్. అ. న. సుష్ఠు వచనమ్ సువచనమ్. 'వచ పరిభాషణే'. -మంచి వచనము.

ఈ 2 పరిశుద్ధమైన మాటకు పేర్లు.

అపలాపస్తు నిహ్నవః,

1. అపలాపః. అ. పుం. అవలపతి త్యపలాపః. -కప్పిపుచ్చుమాట (గు).

2. నిహ్నవః. అ. పుం. నితరాం హ్నూయతేఽనేనేతి నిహ్నవః. 'హ్నూఙ్ అవనయనే'. -దీనిచేత మోసపుచ్చబడును (గు).

ఈ 2 మోసపుమాట పేర్లు.

సందేశవా గ్వాచికం స్యాత్-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. సందేశవాక్. చ్. స్త్రీ. అనేన సందిశ్యత ఇతి సందేశః. సంపూర్వో 'దిశ అతిసర్జనే'. ఇతి ధాతుః. తస్య వాక్ సందేశవాక్. ఒకనిచే చెప్పబడు అర్థము సందేశము. ఆ వాక్కు (గు).

2. వాచికమ్. అ. న. నందిష్టార్థ వాగేవ వాచికమ్. 'వచ పరిభాషణే'. -సందిష్టార్థము కలిగిన వాక్కే వాచికము. వాచః అస్మిన్ సంతీతి వాచికమ్. -వాక్కులు దీనియందు కలవు (గు).

ఈ 2 చెప్పి పంపు మాట పేర్లు.

వాగ్భేదాస్తు త్రిషూత్తరే. 17

ఉత్తరే వాగ్భేదా రుశత్యాదయః త్రిషు వర్తన్తే. -ముందు చెప్పగల 'రుశతి' మొదలుకొని 'సమ్యక్' వరకు గల వాగ్విశేషములు మూడు లింగములయందును వర్తించును (గు).

రుశతీ వా గకల్యాణీ-

1. రుశతీ. ఈ. స్త్రీ. రుశతి కల్యాణమితి రుశతీ. 'రుశ హింసాయామ్'. -శుభమును చెరచునది. పా. ఉషతీ[1]. ఓషతి=దహతి (మన ఇతి ఉషతీ) 'ఉష దాహే' -మనస్సును వ్యథ పెట్టునది (గు).

ఈ 1 అశుభమైన వాక్కునకు పేరు.

స్యాత్కల్యా తు శుభాత్మికా,

1. కల్యా. ఆ. స్త్రీ. కలయితుం సంఖ్యాతుం యోగ్యా కల్యా. 'కల సంఖ్యానే'. -ఎంచదగినది. కలాసు క్రియాసు సాధురితి వా కల్యా. -క్రియలయందు ఉచిత మైనది (గు).

కాల్యా ఇతి కాత్యాద్యాః. -కాల్య అని కాత్యుడు మొదలగువారు (షీ). 'కాల్యా అపి' ఇతి స్వామీ. తత్ర - కాలే సాధుః. -కాలమున ఉచితమైనది (రా).

---

1 'ఉషతీ' అపపాఠమనియు, ఉషధాతువునకు శత్రంతరూపము 'ఓషన్తీ' కావలసివచ్చు ననియు రామాశ్రమి.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 1 శుభమైన వాక్కునకు పేరు.

అత్యర్థమధురం సాన్త్వమ్-

అత్యర్థమధురమ్. అ. న. అత్యర్థం నితాంతం మధురం శ్రోత్రప్రియం వచః అత్యర్థమధురమ్. -మిక్కిలి శ్రోత్రములకు విన నింపైన పలుకు (గు).

1. సాన్త్వమ్. అ. న. సాంత్వయతీతి సాంత్వమ్. 'సాంత్వ సామ్రప్రయోగే'. -ఊరడించునది (గు).

సాంత్వ్యతేఽనేనేతి సాంత్వమ్. -దీనిచే ఊరడింతురు (క్షీ).

ఈ 1 బుజ్జగించుట పేరు.

సఙ్గతం హృదయఙ్గమమ్. 18

1. సఙ్గతమ్. అ. న. సంగచ్ఛతే మన ఇతి సంగతమ్. సమ్పూర్వో 'గమ్ృ గతా' ఇతి ధాతుః. -మనస్సును లెస్సగా పొందునది (గు).

2. హృదయఙ్గమమ్. అ. న. హృదయం గచ్ఛతీతి హృదయంగమమ్. -మనస్సును పొందునది (గు).

ఈ 2 మనస్సునకు ప్రియమైన మాట పేర్లు.

నిష్ఠురం పరుషమ్-

1. నిష్ఠురమ్. అ. న. నిశిత మివ తిష్ఠతీతి నిష్ఠురమ్. 'ష్ఠా గతినివృత్తౌ'. -తీక్ష్ణమై యుండునది (గు).

నితిష్ఠతీతి నిష్ఠురమ్ (రా).

2. పరుషమ్. అ. న. పిపర్తి వక్తారమితి పరుషమ్. 'పృ పాలనపూరణయోః'. -పలికెడువానిని పూర్ణముగా చేయునది (గు).

పిపర్తి పూరయతి అలంబుద్ధిం కరోతి (రా).

ఈ 2 కఠినమైన వాక్కు పేర్లు.

గ్రామ్య మశ్లీలమ్-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. గ్రామ్యమ్. అ. న. గ్రామే భవం గ్రామ్యమ్. -గ్రామమందు పుట్టినది (గు).

2. అశ్లీలమ్. అ. న. శ్రీః దారుతా; సా నాస్త్యస్మిన్ని త్యశ్లీలమ్. -శ్రీ అనగా ఒప్పిదము. ఆది లేనిది గనుక అశ్లీలము (గు).

అసభ్యస్మృతిహేతు శ్చాశ్లీలమ్. అశ్రీప్రదం భాండాది (క్షీ). శ్రియం లాతీతి శ్లీలమ్. తద్భిన్నం అశ్లీలమ్ (రా).

ఈ 2 పామరజనులు పలికెడి మాటల పేర్లు.

సూనృతం ప్రియే,

సత్యే-

1. సూనృతమ్. అ. న. సుష్ఠు నృత్యంత్యనేనేతి సూనృతమ్. 'నృతీ గాత్ర విక్షేపే'. - దీనిచే లెస్సగా ఆడుదురు. శోభనా నృతా పుంస్త్వ మత్రేతి వా సూనృతమ్. -మంచి వీర్యము కలది (గు).

ప్రియం సత్యం వచనం సూనృతమ్ (క్షీ).

ఈ 1 ఇష్టమును సత్యమును అయిన మాట పేరు.

-అథ సంకులక్లిష్టే పరస్పరపరాహతే.

1. సంకులమ్. అ. న. సంకులక్లిష్టశబ్దౌ పరస్పరవిరుద్ధే వచసి వర్తేతే. యథా– 'యావజ్జీవ మహం మౌనీ బ్రహ్మచారీ చ మే పితా, మాతా మమ చ వంధ్యాఽఽసీత్ సురాభోఽనుపమో భవాన్. -సంకుల క్లిష్టశబ్దములు పూర్వోత్తర విరుద్ధమైన వాక్కునకు పేరు. ఇందుల కుదాహరణము - 'యావజ్జీవ మహం మౌనీ' యను శ్లోకము. సంకులన్తి జడీభవం త్యనేనేతి సంకులమ్. 'కుల సంస్త్యానే'. -దీనిచేత జడు లగుదురు (గు).

అన్యోన్యవిరుద్ధం సంకులం క్లిష్టం చ. యథా - 'అంధో మణి ముపావిధ్య త్రమనంగుళి రావయత్, తమగ్రీవః ప్రత్యముచత్ తమజిహ్వోఽభ్యవూజయత్.' (క్షీ). సంకుల్యతే సంకులమ్ (వి).

2. క్లిష్టమ్. అ. న. క్లిశ్యం త్యనేనేతి క్లిష్టమ్. 'క్లిశూ విబాధనే'. -దీనిచేత క్లేశము నొందుదురు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

క్లిశ్యతే క్లిష్టమ్. -దీనిచే జనము క్లేశ పెట్టబడును (వి).

ఈ 2 విరుద్ధార్థము గల మాట పేర్లు.

లుప్త వర్ణపదం గ్రస్తమ్-

1. గ్రస్తమ్. అ. న. గ్రస్యంతే పీడ్యంతే వర్ణాః పదాని వా అత్రేతి గ్రస్తమ్. 'గ్రసు గ్లసు ఆదనే'. -దీనిచేత వర్ణములు లేదా పదములు మ్రింగబడును (గు).

గ్రస్తమ్ అసంపూర్ణోచ్చారితమ్ (షీ).

ఈ 1 ఆశక్త్యాదులచేత వర్ణములుగాని పదములుగాని లోపించిన శబ్దము పేరు.

నిరస్తం త్వరితోదితమ్,

1. నిరస్తమ్. అ. న. నిరస్యతే త్వరయా నిరస్తమ్. 'అసు క్షేపణే'. -త్వర చేత ప్రేరేపింపబడినది (గు).

ఈ 1 త్వరగా చెప్పిన మాట.

అమ్బూకృతం సనిష్ఠేవమ్-

1. అమ్బూకృతమ్. అ. న. నిష్ఠేవసంపర్కా దనంబు అంబు క్రియతే ఇత్యం బూకృతమ్. -తుంపురులతో కూడుట వలనజలప్రాయముగా చేయబడినది (గు).

సనిష్ఠేవమ్. అ. న. నిష్ఠేవేన సహితమ్. -తుంపురులతో కూడినది (గు).

ఈ 1 నోటినుండి వెడలు నీటి తుంపురులతో కూడిన వాక్కు పేరు.

అబద్ధం స్యా దనర్థకమ్. 20

1. అబద్ధమ్. అ. న. న బధ్యతే హృదయ మత్రే త్యబద్ధమ్, 'బంధ బంధనే'. దీనియందు హృదయము నిలుపబడదు (గు).

అసంబద్ధం దశదాడిమాదివాక్యం సముదాయార్థశూన్యమ్. - సముదా యార్థము (తాత్పర్యార్థము) లేని వాక్య మసంబద్ధము (షీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. అనర్థకమ్. అ. న. న విద్యతే సముదాయార్థోఽత్రే త్యనర్థకమ్.-దీనియందు సముదాయార్థము లేదు (గు).

అనర్థకం జరద్గవాదివాక్యమ్ (రా).

ఈ 2 సముదాయార్థము లేని మాట పేర్లు.

అనక్షర మవాచ్యం స్యాత్-

1. అనక్షరమ్. అ. న. కుత్సితా న్యక్షరాణ్యత్రే త్యనక్షరమ్. నఞ్ అత్ర నిందార్థకః. నిపాతానా మనేకార్థత్వాత్. -కుత్సితములైన అక్షరములు కలది (గు).

అనక్షరమితి విరోధే నఞ్ (క్షీ). న **సంత్యక్షరాణి యత్ర అనక్షరమ్ (వి).** న ప్రశస్తా న్యక్షరాణి యస్మిన్ అనక్షరమ్. అక్షరాణా మప్రాశస్త్యం చార్థద్వారకమ్. అర్థము లేని అక్షరసముదాయము కలదగుటచే అప్రశస్తములగు అక్షరములు కలది కాన అనక్షరము (రా).

2. అవాచ్యమ్. అ. న. వక్తుం యోగ్యం వాచ్యమ్. తన్న భవతీతి అవాచ్యమ్. -పలుకుటకు యోగ్యము కానిది (గు).

ఈ 2 ఉచ్చరింపరాని తిట్టు పేర్లు.

ఆహతం తు మృషార్థకమ్.

1. ఆహతమ్. అ. న. ఆహన్యతే ప్రమాణాన్తరేణే త్యాహతమ్. 'హన హింసాగత్యోః'. -ప్రమాణాంతరముచేత బాధింపబడునది (గు). యథా-'మృగతృష్ణాం భసి స్నాతః ఖపుష్పకృతశేఖరః, ఏష వంధ్యాసుతో యాతి శశశృంగ ధనుర్ధరః[1]' ఇత్యాదులు (గు. ప్రా. ప్ర.).

మృషార్థకమ్. అ. న. మృషా అసత్యభూతోఽర్థః యస్మిం స్తత్ మృషార్థకమ్. -అసత్యమైన అర్థము కలది (గు).

ఈ 1 అత్యంతాసంభావితమైన అర్థముగల వాక్యము పేరు.

---

1. ఈ శ్లోకము వావిళ్ళప్రతిలో అవాచ్యమున కుదాహరణముగ నున్నది. క్షీ. వాఖ్య దీనిని ఆహతమున కుదాహరణముగనే పేర్కొన్నది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సోల్లుణ్ఠనం తు సోత్ప్రాసమ్-

1. సోల్లుణ్ఠనమ్. అ. న. ఉల్లుంఠనేన సహితం సోల్లుంఠనమ్..దెప్పటతో కూడినది (గు).

'లుఠి ఆలస్యే ప్రతీఘాతే చ' (రా).

2. సోత్ప్రాసమ్. అ. న. ఉత్ప్రాసేన సహితం సోత్ప్రాసమ్. - ఎగతాళితో కూడినది (గు).

ఉత్ప్రాసః ఉపహాసః తత్సహితమ్. 'అసు క్షేపణే' (రా).

ఈ 2 పరిహాసముతో కూడిన మాట పేర్లు.

మణితం రతికూజితమ్.)[2]

1. మణితమ్. అ. న. మణ్యతే ఇతి మణితమ్. - కేక వేయబడినది. 'మణ కూజనే'.

2. రతికూజితమ్. అ. న. రతౌ కూజితమ్. -సురత మందలి కేక.

ఈ 2 రతికూజితము పేర్లు.

అథ మ్లిష్ట మవిస్పష్టమ్-

1. మ్లిష్టమ్. అ. న. మ్లేచ్ఛ్యతే మ్లిష్టమ్. 'మ్లేచ్ఛ అవ్యక్తే శబ్దే'. -స్పష్టముగా పలుకబడనిది (గు).

మ్లేచ్ఛతీతి మ్లిష్టమ్. క్లిష్టమితి పాఠే క్లిశ్యత ఇతి క్లిష్టమ్. 'క్లిశూ విబాధనే' (వి). మ్లేచ్ఛ్యతే స్మ (రా).

2. అవిస్పష్టమ్. అ. న. విస్పష్టం న భవతీ త్యవిస్పష్టమ్..స్పష్టముకానిది (గు).

న విస్పశ్యతే స్మ. 'స్పశ బాధనస్పర్శనయోః' -స్పష్టతలేనిది (రా).

---

2. షీ. చూపిన వేరొక పాఠము- 'శ్రావ్యం హృద్యం మనోహారి విస్పష్టం ప్రకటోదితమ్'. అదయారు ప్రతిలోను సూచితము. వ్యాఖ్యానింపబడలేదు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 2 స్పష్టము కాని మాట పేర్లు.

వితథం త్వనృతం వచః.

1. వితథమ్. అ. న. విగతం తథ్యం సత్య మత్రేతి వితథమ్. -తథ్య మనగా సత్యము. ఆది దీనియందు లేదు (గు).

విగతం తథా = సత్యం యత్ర వితథమ్ (షీ). వితస్యతే ఇతి వితథమ్. -సత్యవిరుద్ధముగ పలుకబడినది (రా).

2. అనృతమ్. అ. న. ఋతం సత్యమ్. తన్న భవతీ త్యనృతమ్ -ఋత మనగా సత్యము. ఆది కానిది అనృతము.

ఈ 2 అనృతవాక్కు పేర్లు.

సత్యం తథ్య మృతం సమ్య గమూని త్రిషు తద్వతి.

1. సత్యమ్. అ. న. సత్సు సాధుషు భవం సత్యమ్. -సత్పురుషులయందు పుట్టినది (గు).

సతి సాధు సత్యమ్. -సజ్జనునియం దుచితమైనది (షీ). సతి ధర్మే సాధు సత్యమ్. సత్ అనగా ధర్మము. అందుచితమైనది (వి).

2. తథ్యమ్. అ. న. తథా తేన ప్రకారేణ సాధు తథ్యమ్. -ఆ ప్రకారముగా మంచిది కనుక తథ్యము (గు),

3. ఋతమ్ అ. న. ఇయర్తి హృదయ మితి ఋతమ్. 'ఋ గతౌ'. -హృదయమును పొందునది (గు).

సద్భి రర్యతే ఋతమ్. -సజ్జనులచే పొందబడునది (వి).

4. సమ్యక్. చ్. పుం. అర్థేన సమ మంచతి సంగచ్ఛతే ఇతి సమ్యక్. 'అంచు గతిపూజనయోః'. -అర్థముతో గూడ సంగతమై యుండునది (గు).

సమ్యక్ పుంసి. స్త్రియాం సమీచీ (రా).

'వాగ్వేదాస్తు త్రిషూత్తరే' ఇత్యుక్త త్వాత్ - సత్యా వాక్; సత్యో వ్యాహారః; సత్యం వచః' ఇతి త్రిషు లింగేషు వర్తంతే. అమూని త్రిషు తద్వతీ త్యుక్తత్వాత్

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సత్యవద్వస్తువిషయత్వేఽపి లింగత్రయే వర్తంతే. యథా సత్యో విప్రః, సత్యా నారీ, సత్యం విప్రకులమ్ ఇత్యాది. 'వాగ్భేదాస్తు త్రిషూత్తరే' అని చెప్పుటవలన పూర్వోక్తశబ్దములు త్రిలింగములు. ఈ సత్యాదిశబ్దములు సత్యముగల పదార్థములను చెప్పునపుడు కూడ త్రిలింగములు.

ఈ 4 సత్యమైన దాని పేర్లు.

—

7. శబ్దాదివర్గము

శబ్దే నినాద నినద ధ్వని ధ్వాన రవ స్వనాః,
స్వాన నిర్ఘోష నిర్హ్రాద నాద నిస్వాన నిస్వనాః. 1
ఆరవారావ సంరావ విరావాః-

1. శబ్దః. అ. పుం. శబ్యతే ఇతి శబ్దః. 'శబ్ద శబ్దక్రియాయామ్'. -పలుక బడునది (వి). శబ్దనం శబ్దః. 'శబ్ద శబ్దకరణే'. -శబ్దము చేయబడునది (రా). శప్యతే ఇతి శబ్దః. 'శప ఆక్రోశే'. పలుకబడునది (టీ).

2. నినాదః. అ. పుం. } నినదతీతి నినాదః, నినదశ్చ. 'ణద అవ్యక్తే శబ్దే'.
3. నినదః. అ. పుం. } -వ్రేయునది నినాదము, నినదమును (గు).

నినదనమ్ నినాదః నినదశ్చ (టీ).

4. ధ్వనిః. ఇ. పుం. } ధ్వననం ధ్వనిః, ధ్వానశ్చ. ధ్వన శబ్దే'. -శబ్దము
5. ధ్వానః. అ. పుం. } చేయునది (గు).

6. రవః. అ. పుం. రౌతీతి రవః. 'రు శబ్దే'. -శబ్దము చేయునది. (గు).

రవణం రవః (రా). రూయతే రవః (వి).

7. స్వనః. అ. పుం. } స్వనతీతి స్వనః స్వానశ్చ. 'స్వన శబ్దే'. శబ్దము
8. స్వానః. అ. పుం. } చేయునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

9. నిర్ఘోషః. అ. పుం. నిర్ఘోషతీతి నిర్ఘోషః. 'ఘుషిర్ శబ్దనే'. -ధ్వని చేయునది (గు).

నిర్ఘుష్యతే నిర్ఘోషః. -శబ్దము చేయునది (వి). 'ఘుష ఘుష్టౌ' (రా).

10. నిర్హ్రాదః. అ. పుం. నితరాం హ్రాదతే నిర్హ్రాదః. 'హ్రాద అవ్యక్తే శబ్దే'. -మిక్కిలి ధ్వనించునది (గు).

నిర్హ్రాదనం నిర్హ్రాదః (టీ).

11. నాదః. అ. పుం. నదతీతి నాదః. 'ణద అవ్యక్తేశబ్దే'.-ప్రాయునది (గు).

12. నిస్వానః. అ. పుం.
13. నిస్వనః. అ. పుం.
} నితరాం స్వనతీతి నిస్వానః, నిస్వనశ్చ. 'స్వన శబ్దే'. ప్రాయునది (గు).

నిస్వననమ్ నిస్వానః, నిస్వనశ్చ (టీ).

14. ఆరవః. అ. పుం.
15. ఆరావః. అ. పుం.
16. సంరావః. అ. పుం.
17. విరావః. అ. పుం.
} రౌతీ త్యారవః, ఆరావః, సంరావః, విరావశ్చ. 'రు శబ్దే'. -ప్రాయునది (గు).

ఈ 17 ప్రాత పేర్లు.

అథ మర్మరః,

స్వనితే వస్త్రపర్ణానామ్-

1. మర్మరః. అ. పుం. మర్మరధ్వని రస్యాస్తీతి మర్మరః.-దీనియందు మరమర యనెడు ధ్వని కలదు (గు).

మర్మ రేతి శబ్దానుకరణమ్ (షీ). 'మృజ్ ప్రాణత్యాగే'. "కృదరాదయశ్చ" ఇత్యరన్. ముగాగమో గుణశ్చ. మర్మ రాతి వా. -మర్మస్థానము చేరునది (రా).

ఈ 1 కోకలు, ఆకులు మొదలైనవానియొక్క ప్రాత పేరు.

భూషణానాం తు శిఞ్జితమ్. 2

1. శిఞ్జితమ్. అ. న. శింజతీతి శింజితమ్. 'శిఞ్జి అవ్యక్తే శబ్దే'. -అస్ఫుటముగ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మ్రోయునది (గు).

శింజాఒపి (క్షీ).

ఈ 1 భూషణముల ధ్వనికి పేరు.

నిక్వాణో నిక్వణనం క్వాణనం క్వణనం క్వణన మిత్యపి.

1. నిక్వాణనం అ. పుం.
2. నిక్వణనం అ. పుం.
3. క్వాణనం అ. పుం.
4. క్వణనం అ. పుం.
5. క్వణనమ్. అ న.

} నితరాం క్వణతీతి నిక్వాణనం, నిక్వణనం, క్వాణనం, క్వణనం, క్వణనం చ. 'వణ క్వణ శబ్దే' - బాగుగా పలుకునది (గు).
ఈ 5 సకలవాద్యధ్వనులకు పేర్లు.

'పంచ వీణాయాం అన్యస్య చ కిన్నరాదేం క్వణనే' ఇతి ముకుటం.తన్న. అపిశబ్దేన పూర్వాన్వయస్య బోధనాత్. అతం షడపి భూషణధ్వనేం. -'ఈ 5 శబ్దములు వీణ మరియు తదితరమగు కిన్నరాదుల ధ్వనికిని పేర్లు' అను రాయ ముకుటుని వ్యాఖ్య సరికాదు. 'అపి' యను శబ్దముచే పూర్వాన్వయము తెలియబడు చున్నది. కావున ఈ 5 శింజితమును కలిసి మొత్తము 6 ను భూషణముల ధ్వనికి పేర్లు (రా).

వీణాయాం క్వణితే ప్రాదేం ప్రక్వాణప్రక్వణాదయం 3

1. ప్రక్వాణనం. అ. పుం.
2. ప్రక్వణనం. అ. పుం.

} ప్రకర్షేణ క్వణతీతి ప్రక్వాణనం, ప్రక్వణనశ్చ. 'క్వణ శబ్దే'. -మిక్కిలి మ్రోయునది (గు).

ఉపసర్గాత్ క్వణో వీణాయామేవ ఘఞో వికల్పాత్ సోపసర్గార్థం హి తత్ర వీణాగ్రహణమ్. ఏవం సుక్వాణసుక్వణాదిం. -ఉపసర్గ పూర్వమందుగల క్వణధాతువునకు వీణాధ్వని అను అర్థమందుమాత్రమే ఘఞ్ ప్రత్యయము వికల్పముగ విధింపబడుటచే నిచట వీణాగ్రహణము ఉపశబ్దసహిత క్వణశబ్దము కారకు మాత్రమే. ఇట్లే సుక్వాణ, సుక్వణాదులుకూడ (క్షీ). ఆదిశబ్దా దుపక్వణా దయం. -ఆదిశబ్దముచే ఉపక్వణాదులుకూడ (రా). -దీనిచే ఈ 2 వీణాదిధ్వనికి పేర్లను 'గు' వ్యాఖ్య సరికాదని స్పష్టము (సం.).

ఈ 2 వీణాధ్వని పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కోలాహలః కలకలః-

1. కోలాహలః. అ. పుం. కోలా నాహలతీతి కోలాహలః. 'హల విలేఖనే'. -కోలములు వరాహములు. వానిని భయపరచును ('కుల సంస్త్యానే'). కోలనం కోలః ఏకీభావః. తమాహరతి భినత్తీతి వా కోలాహలః. -కోల మనగా చేరియుండుట. ధానిని చెరుచునది (గు).

యత్తు కోలాన్సూకరా నాహలతే సూత్రాసయతీతి (క్షీర) స్వామ్యాహ తన్న. 'ఆజో యమ హన' ఇత్యకర్మకాత్ స్వాంగకర్మకాచ్చ హన్తే రాత్మనేపద విధానాత్ (రా).

2. కలకలః. అ. పుం. కల్యతే అవ్యక్తం శబ్ద్యత ఇతి కలకలః. 'కల శబ్ద సంఖ్యానయోః'. -అవ్యక్తముగా పలుమారు పలుకబడునది. 'కలకలః' అని ఆభీక్ష్ణ్యమందు ద్విర్భావము (గు).

కలాదపి కలః. 'కల శబ్దే'. - శబ్దమువల్ల కలిగిన శబ్దము. యదపి '(కలోఽత్రావ్యక్తః) ఆభీక్ష్ణ్యే ద్విర్భావః' ఇతి స్వామీ తన్న. తస్య తిజవ్యయ కృన్మాత్రవిషయత్వాత్. - అభీక్ష్ణ్య మనగా 'మాటిమాటికి, ఎల్లప్పుడు' అని అర్థము. ఈ అర్థమందు - తిజ్, అవ్యయ, కృత్తులకు మాత్రమే ద్విర్భావము వచ్చును కాని ఇచ్చట రాదు కనుక 'అభీక్ష్ణ్యే ద్విర్భావః' అను స్వామివచనము సరికాదు (రా).

ఈ 2 ను గుంపున పుట్టిన గొప్పధ్వని పేర్లు.

తిరశ్చాం వాశితం రుతమ్.

1. వాశితమ్. అ. న. వాశ్యతే ఇతి వాశితమ్. 'వాశృ శబ్దే'. పలుకబడునది (గు).

2. రుతమ్. అ. న. రూయత ఇతి రుతమ్. 'రు శబ్దే'. పలుకబడునది (గు).

ఈ 2 మృగపక్ష్యాదుల ధ్వనికి పేళ్ళని గు. తిరశ్చాం యద్రుతం తద్వాశితమ్. -పశుపక్ష్యాదుల రుతము లేక అరపు వాశితమని రా. (కావున రుతము- ఆరపునకు సాధారణము. వాశితము- పశుపక్ష్యాదులకే పరిమితము (సం.)

స్త్రీ ప్రతిశ్రుత్ప్రతిధ్వానే-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. ప్రతిశ్రుత్. త్. సీ. ప్రతిశ్రూయతే ఇతి ప్రతిశ్రుత్. 'శ్రు శ్రవణే'. -ఎదురుగా వినబడునది (గు).

ప్రతీపం శ్రూయతే ప్రతిశ్రుత్. -ప్రతికూలముగా వినబడునది (షీ). ప్రతి శ్రవణం ప్రతిశ్రుత్. యద్వా ప్రతిశబ్దః ప్రతినిధౌ వర్తతే. శ్రూయతే ఇతి శ్రుత్. భట్టస్తు 'ప్రతి = ప్రథమశబ్దం లక్ష్యీకృత్య శ్రూయతే ప్రతిశ్రుత్ ఇత్యాహ. -ప్రతి శ్రవణము ప్రతిశ్రుత్తు. లేదా పూర్వశ్రుతికి ప్రతినిధియే ప్రతిశ్రుత్తు. ప్రతి అనగా ప్రథమశబ్దము. దానిని లక్ష్యముగా చేసికొని వినబడినదే ప్రతిశ్రుత్తు అని భట్టు వచనము (టీ).

2. ప్రతిధ్వానః. అ. పుం. ప్రతిధ్వననం ప్రతిధ్వానః. 'ధ్వన శబ్దే'. -ఎదురుగా పలుకుట ప్రతిధ్వానము (గు).

ధ్వానం ప్రతిగతః ప్రతిధ్వానః. -ధ్వని ననుసరించిన ధ్వని (టీ).

ఈ 2 ప్రతిధ్వని పేర్లు.

గీతం గాన మిమే సమే.

1. గీతమ్. అ. న. } గీయత ఇతి గీతమ్, గానం చ. 'గై శబ్దే'. -పాడ
2. గానమ్. అ. న. } బడునది (గు).

ఈ 2 పాట పేర్లు

—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

8. నాట్యవర్గము

నిషాదర్షభగాన్ధారషడ్జమధ్యమధైవతాః,
పఞ్చమశ్చే త్యమీ సప్త తన్త్రీకణ్ఠోత్థితాః స్వరాః. 1
[షడ్జం మయూరో వదతి గావస్త్వృషభభాషిణః, (1)
అజావికం తు గాన్ధారం క్రౌఞ్చః క్వణతి మధ్యమమ్. (2)
పుష్పసాధారణే కాలే పికః కూజతి పఞ్చమమ్, (3)
ధైవతం హేషతే వాజీ నిషాదం బృంహతే గజః, (4)
మయూరాదయ ఏతే హి మత్తా గాయన్తి పఞ్చమమ్.] (5)

1. నిషాదః. అ. పుం. నిషీదంతి స్వరా అస్మిన్నితి నిషాదః. 'షద్ఌ విశరణ గత్యవసాదనేషు'. -కడపటిస్వర మగుటవల్ల దీనియందు స్వరము లన్నియు చేరియుండును (గు).

నిషీద త్యస్మిన్ రాగో నిషాదః, నిషదోఽపి. -ఇందు రాగము కలదు(షీ). నిషీదతి మనోఽస్మిన్. -దీనియందు మనస్సు లగ్నమై యుండును (రా).

2. ఋషభః. అ. పుం. ఋషతి హృదయం ప్రవిశతీతి ఋషభః. 'ఋష గతౌ'. -హృదయమును ప్రవేశించునది. ఋషభస్వరసంవాదిత్వాద్వా ఋషభః. -వృషభస్వరము వంటి స్వరమును పలుకునది. తదుక్తమ్ -'షడ్జం మయూరో వదతి గావ స్త్వృషభభాషిణః' ఇత్యాది. (గు).

ఋషతి ఋలీవర్దస్వరసాదృశ్యం గచ్ఛతి. 'ఋష గతౌ'. (రా).

3. గాన్ధారః. అ. పుం. గాం వాచం ధారయతీతి గాన్ధారః. 'ధృఞ్ ధారణే'. -వాక్కులను ధరించునది. స్వరాన్తరస్య గన్ధం లేశం ఆరాతీతి వా. గాన్ధారః. -స్వరాంతరమునొక్క శ్రుతిని పుచ్చుకొనునది. గాన్ధారదేశీయైర్గీయత ఇతి వా. -గాంధారదేశపు జనులచే పాడబడునది (గు).

గన్ధయతీతి గన్ధః. 'గన్ధ అర్దనే'. గంధ మియర్తీతి గంధారః = వాయుః.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ఋు గతౌ'. తజ్జన్యత్వాత్ గాంధారః స్వరవిశేషః. -పరిమళించునది గంధము. ఆ గంధమును పొందునది గాంధారము = వాయువు. దానిచే పుట్టింపబడినది గాంధార మను స్వరము (టీ). గంధం గృహ్ణాతీతి గాంధం ఘ్రాణేంద్రియమ్. తస్మిన్ ఇయర్తీతి గాంధారః. -గాంధ మనగా ఘ్రాణేంద్రియము. అందు ప్రవేశించునది గాంధారము (వి). గాంధారదేశే భవః. -గాంధారదేశమున పుట్టినది (రా).

4. షడ్జః. అ. పుం. షట్సు స్థానేషు జాయత ఇతి షడ్జః. 'జనీ ప్రాదుర్భావే'. 'నాసాం కంఠమురస్తాలు జిహ్వాం దంతాంశ్చ సంస్పృశన్, షభ్యో స్సంజాయతే యస్మాత్తస్మాత్ షడ్జ స్స ఉచ్యతే'. నాసిక, కంఠము, రొమ్ము, దవడలు, నాలుక, దంతములు అనెడు ఈ 6 స్థలములయందును పుట్టునది (గు).

5. మధ్యమః. అ. పుం. 'తద్వదేవోత్థితో వాయు రురఃకంఠసమాహితః, నాభిప్రాప్తో మహానాదో మధ్యస్థత్వాత్తు మధ్యమః'. -ఉరఃకంఠములతో కూడి మధ్యావయవ మైన నాభివలన పుట్టునది. స్వరాణాం మధ్యస్థితత్వాద్వా మధ్యమః. -సప్తస్వరములయొక్క మధ్యమునం దుండునది (గు).

మాద్యతీతి మత్. 'మదీ హర్షే'. మదం ధ్యాయతీతి మధ్యః. మధ్యే భవః మధ్యమః (టీ). మధ్యం మాతీతి మధ్యమః. 'మాఙ్ మానే వర్తనే చ'. -మధ్యమం దున్నది (వి).

6. ధైవతః. అ. పుం. ధీమద్భి ర్ధీయతే ధైవతః. -బుద్ధిమంతులచేత పాడబడునది. ధావతి నాభ్యాదిస్థానేభ్యః గచ్ఛతీతి వా ధైవతః. 'ధావు గతిశుద్ధ్యోః'. -నాభ్యాదిస్థానమువలన పుట్టునది (గు).

ధ్యాయతీతి ధీః. 'ధ్యై చింతాయామ్'. ధీః యేషా మస్తీతి ధీమన్తః ధీమతా మయం ధైవతః పృషోదరాదిః. ధీమద్భి ర్ధీయతే ఇతి ధైవతమ్. -ధీమంతులచే గానము చేయబడునది ధైవతము (టీ). మోక్షం ధావతీతి ధైవః. మోక్షమునుగూర్చి పోవునది. ధీః = హృత్, తద్వత్సు నాభ్యాదిస్థానేషు భవః. -ధీః అనగా హృదయము. ఆ హృదయముగల నాభి మున్నగు స్థానములందు పుట్టినది (వి).

7. పఞ్చమః. అ. పుం. "వాయుః సముత్థితో నాభే రురోహృత్కంఠమూర్ధసు,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సంచరన్ పంచమస్థానప్రాప్త్యా పంచమ ఉచ్యతే'. -నాభి, ఉదరము, హృదయము, కంఠము, శిరస్సు అనెడి 5 స్థానములయందు పుట్టును కనుక పంచమము. పిత్రైః పచ్యత ఇతి వా పంచమః. 'పచి విస్తారే'. కోయిలలచేత విస్తరింపజేయబడునది (గు).

పంచసు స్థానేషు మాతీతి పంచమః. 'మాఙ్ మానే వర్తనే చ' (వి). ఐదు స్థానములందు వర్తించునది. పంచస్థానజన్యత్వాత్ స్వరః పంచమః. పంచానాం పూరణః (రా).

ఈ 7 స్వరములు వీణ, కంఠముల నుండి వెడలిన స్వరముల పేర్లు.

కాకలీ తు కలే సూక్ష్మే-

1. కాకలీ. ఈ. స్త్రీ. కలః మధురాస్ఫుటః ధ్వనిః. సూక్ష్మే తస్మిన్ కాకలీ. -కల పనగా మధురమును అస్ఫుటము నైన ధ్వని. అది సూక్ష్మమైన యెడల కాకలి అనబడును. కుః సూక్ష్మః. స చాసౌ కలశ్చ కాకలీ. -సూక్ష్మమైన కల ధ్వని (గు).

మధురేఽ ల్పే శబ్దే కాకలీ. ఈషత్ కలోఽస్యామ్ కాకలీ. - సూక్ష్మము మధురమైన ధ్వని యిందు కలదు (షీ). కురిదమ్ ఈషదర్థేఽవ్యయ మిత్యుక్తమ్. కడతీతి కలః. 'కడ మదే' దలయో రేకత్వస్మరణమ్. ఈషత్ కలోఽస్య కాకలః. స్త్రియాం కాకలీ. - కొంచెము మత్తిలినది. అన్యే స్తు కలయతీతి కలిః ఇతి కలిధాతురుక్తః. ఈషత్ కలిః కాకలిః ఇతి ఇకారాన్తోఽపి. -కొందరు కలి ధాతువు నుండి కల శబ్దమును సాధించిరి. కాకలిః అని ఇకారాంతశబ్దమును కలదు. 'సాధూదితం కాకలిభిః కులీనైః' అని అభినందుని ప్రయోగము (టీ).

ఈ 1 సూక్ష్మమైన ధ్వని పేరు.

ధ్వనౌ తు మధురాస్ఫుటే,

1. కలః అ. పుం. మధురే శ్రుతిసుఖే అస్ఫుటే అవ్యక్తాక్షరే ధ్వనౌ కలః, -సుఖమై వ్యక్తముకాని వర్ణములు కలిగిన ధ్వని కల మనబడును. కం సుఖం లాతీతి కలః. 'లా దానే'. -సుఖము నిచ్చునది. కలో మదః. తద్యోగాద్వా కలః. 'కల మదే'. కలమనగా మదము. అది కలది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కలతి కలయతీతి వా కలః (క్షీ). కడతీతి కలః. 'కడ మదే'. లడయో రేకత్వస్మరణమ్. కల్యత ఇతి వా కలః. -మత్తెక్కించునది. కలనం వా కలః. 'కల సంఖ్యానే'. (టీ).

ఈ 1 అవ్యక్తమధురధ్వని పేరు.

మన్ద్రస్తు గమ్భీరే-

1. మన్ద్రః అ. త్రి. మన్యతే బుధ్యతేఽనేనేతి మంద్రః -దీనిచేత తెలియబడును. మందతే శనై ర్నిస్సరతీతి మంద్రః. 'మది స్తుతి మోదమదస్వప్నకాంతిగతిషు'. -మెల్లగా పలుకబడునది (గు).

మద్రోఽపి. -'మద్రః' -అను రూపమును కలదు (క్షీ).

ఈ 1 గంభీరధ్వనికి పేరు.

తారోఽత్యుచ్చైఃస్-

1. తారాః అ. పుం. తారయతి స్థానేభ్యః సర్వమితి తారః. -'తృ ప్లవన తరణయోః'. -స్వరము నన్ని స్థానములనుండియు తరింపజేయునది (గు).

యత్ దంతిలః- 'నృణా మురసి మంద్రస్తు ద్వావింశతివిధో ధ్వనిః, స ఏవ కంఠే మధ్యః స్యాత్ తారః శిరసి మీయతే (క్షీ)- తారయతి రోధయ త్యన్యాన్ శబ్దానితి తారః. 'తృ ప్లవనతరణయోః'- తక్కిన శబ్దములను నిరోధించునది. (టీ). తారయతి సందేహం తారః -సందేహము తొలగించునది (వి).

త్రయ స్త్రిషు. 2

త్రయః కలమంద్రతారశబ్దాః త్రిషు లింగేషు వర్తంతే. యథా- కలో ధ్వనిః, కలా వాణీ, కలం క్వణిత మిత్యాది.- కలాదిశబ్దములు మూడును మూడులింగములందును వర్తించును (గు).

సమన్వితలయ స్త్వేకతాలో-

1. ఏకతాలః. అ.పుం. సమ్యగన్వితః అనుగతః లయః యత్ర సః ఏకతాల

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఇత్యుచ్యతే.- లయ మనగా నృత్తగీతవాద్యములు సరిగా ముగించుట. అది యెందు బాగుగా కూడియుండునో అది ఏకతాల మనబడును. ఏకః సమః తాలః కాలక్రియామానం యస్య స ఏకతాలః.- సమమైన కాలక్రియామానములు కలిగినది (గు).

ఏకతాన ఇతి వా పాఠః (వి).

వీణా తు వల్లకీ,

విపఞ్చీ-

1. వీణా. ఆ. స్త్రీ. వేతి జ్ఞాయతే స్వరోఽస్యామితి వీణా. 'వీ గతివ్యాప్తి ప్రజనకాంత్యసనఖాదనేషు.'- స్వరము దీనియందు పుట్టును (గు).

వణ్యత ఇతి వీణా. 'వణ శబ్దే'. -శబ్దము చేయునది (వి).

2. వల్లకీ. ఈ. స్త్రీ. వల్లతే ధ్వనివిశేషమితి వల్లకీ. 'వల వల్ల సంవరణే'.-స్వర విశేషమును ధరించునది (గు).

వలతిః (వల్లిః) సౌత్రో వా హృద్యార్థః (ఙీ). వల్లకీశబ్ద ఇకారాంతోఽపి (టీ). వల్లంతే స్వరా అస్యామితి వల్లకీ (రీ). 'వల్ల సంచలనే' (వి).

3. విపఞ్చీ. ఈ. స్త్రీ. విపంచయతి స్వరానితి విపంచీ. 'పచి విస్తారే'. -స్వరములను విస్తరింపజేయునది. వివిధం పంచ్యంతే వ్యక్తీక్రియంతే స్వరా అస్యామితి విపంచీ. 'పచి వ్యక్తీకరణే'. దీనియందు స్వరములు వ్యక్తములుగా చేయబడును (గు).

విపంచయతి శబ్దం విస్తారయతీతి విపంచీ. ఆయం శబ్దః ఇకారాంతోఽప్యస్తి (టీ).

ఈ శి వీణ పేర్లు.

సా తు తన్త్రీభి స్సప్తభిః పరివాదినీ. 3

1. పరివాదినీ ఈ. స్త్రీ. పరితో వదతి సప్తస్వరా నితి పరివాదినీ. 'వద వ్యక్తాయాం వాచి'. -అంతటను సప్తస్వరములు పలుకునది (గు).

పరితో వాదః పరివాదః. తద్యోగాత్ పరివాదినీ (టీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ ఒక్కటి 9 తీగలతో కూడిన వీణ పేరు.

తతం వీణాదికం వాద్యమ్-

1. తతమ్ అ. న. తన్యత ఇతి తతమ్. తంత్రీ సూత్రం, తద్యోగాత్ వీణాదికమపి తతమ్. 'తను విస్తారే'. విస్తరింపబడునది కనుక తతము. తంత్రి అనగా **సూత్రము.** ఆ తంత్రులు కలవి కనుక వీణాదులును తతము లనబడుచున్నవి. **తన్యంతే** వ్యక్తీక్రియంతే స్వరా అత్రేతి తతమ్. -దీనియందు స్వరములు **వ్యక్తము**లుగా చేయబడును. ఆదిశబ్దముచే కిన్నరి, నైరంధ్రి, రావణహస్తము మొదలైన వాద్యములును తతము లనబడును (గు).

తంత్రీతననా త్తతమ్. -తీగలచే విస్తరింపజేయబడినది తతము (క్షీ).

ఈ 1 వీణాదితంత్రీవాద్యమునకు పేరు.

- ఆనద్ధం మురజాదికమ్.

1. ఆనద్ధమ్ అ. న. ఆనహ్యతే చర్మణే త్యానద్ధమ్. 'ణహ బంధనే'. -చర్మముచే కట్టబడునది (గు).

ఆవనద్ధం చ. ఆదిశబ్దాత్ దర్దురకరటాది (క్షీ). నహ్యతే స్మ ముఖం చర్మణేతి ఆనద్ధమ్. ఆదిశబ్దేన పటహాదయో గృహ్యంతే. -దీని ముఖము తోలుచే మూయబడును. ఆదిశబ్దముచే పటహము మొదలగునవి గ్రాహ్యములు (టీ).

ఈ 1 మద్దెల మొదలైన చర్మవాద్యముల పేరు.

వంశాదికం తు సుషిరం -

1. సుషిరమ్ అ. న. సుషిః ఛిద్రం విద్యతే అస్మిన్నితి సుషిరమ్. -సుషి యనగా రంధ్రము; అది కలది సుషిరము. సుషిరః ఇత్యపి పాఠోఽస్తి (గు).

శుషిరమితి ప్రాచ్యాః (క్షీ). శుష్య త్యత్రేతి శుషిః తాలవ్యాదిః. 'శుష శోషణే' సుషిరితి దంత్యాదిరపి. తత్ర సుష్ఠు సరితి (స్యతి ?) ఇతి విగ్రహః. 'షోఽన్త కర్మణి'. సుషిః ఆస్యాస్తీతి సుషిరమ్. -శుషి లేదా సుషి అనగా రంధ్రము. అది కలది కాన శుషిరము లేక సుషిరము (టీ).

ఈ 1 వేణుశంఖకాహళాది ముఖవాద్యముల పేరు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కాంస్యతాలాదికం ఘనమ్. 4

1. ఘనమ్ అ. న. హన్యత ఇతి ఘనమ్. 'హన హింసాగత్యోః'. -కొట్టబడునది. అనలసంయోగా ద్ద్రవీభూయ పున ర్ఘనాయత ఇతి వా ఘనమ్. -అగ్నిసంయోగము వలన ద్రవమై మరల గట్టిపడునది (గు).

కంచుతాళము, గంట మున్నగు వాద్యమునకు పేరు.

చతుర్విధ మిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామకమ్.

1. వాద్యమ్ అ. న. } వాదయంతి ఏనమితి వాద్యం వాదిత్రం చ.
2. వాదిత్రమ్ అ. న. } 'వద వ్యక్తాయాం వాచి'. దీనిని పలికింతురు కనుక వాద్యము, వాదిత్రమును.

వాద్యతే ఇతి. -పలికించబడుచున్నది (షీ).

3. ఆతోద్యమ్ అ. న. ఆసమంతాత్ తోద్యత ఇత్యాతోద్యమ్. 'తుద వ్యథనే'. -అంతటను వాదింపబడునది (గు).

ఆసమంతా త్తుద్యతే తాద్యతే (రా).

ఈ 3 తత–ఆనద్ధ–సుషిర–ఘనము లనెడు నాలుగింటికి పేర్లు.

మృదంగా మురజాః-

1. మృదంగః అ. పుం. మృద్యత ఇతి మృదంగః. 'మృద మర్దనే'. -కొట్ట బడునది. మృత్ ఆంగ మస్యేతి వా మృదంగః. -మృత్తిక అంగముగా కలది (గు).

2. మురజః అ. పుం. మురతీతి మురః వేష్టనమ్. 'ముర వేష్టనే'. చర్మవట్టికా సంవేష్టనా జ్జాతః మురజః. -ముర మనగా చర్మవలయము. అందువలన కలిగినది (గు).

ఈ 2 మద్దెల పేర్లు.

భేదా స్త్వఙ్క్యాలిఙ్గ్యోర్ధ్వకా స్త్రయః. 5

1. అఙ్క్యః. అ. పుం. అంకే ఉత్సంగే వాద్యత ఇత్యంక్యః. -తొడమీద

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నుంచుకొని వాయింపబడునది (గు).

అంకోఽస్యాస్త్యంకీ (అంక్యః) ఉత్సంగస్థత్వాత్ (క్షీ). అంకే భవః అంక్యః (టీ).

1. ఆలిఙ్గ్యః. అ. పుం. వాద్యమాన ఆలింగ్యత ఇత్యాలింగ్యః. -వాయించు సమయమున ఆలింగనము చేయబడునది (గు).

ఆలింగోఽస్యాస్త్యాలింగీ (ఆలింగ్యః). ఆలింగ్య వాదనాత్. -ఆలింగన మొనర్చుకొని వాయించుటచే ఆలింగ్యము (క్షీ). ఆలింగ్యతే ఇత్యాలింగః. 'లిగి గతౌ'. ఆలింగే సాధుః ఆలింగ్యః (టీ).

1. ఊర్ధ్వకః. అ. పుం. వాదనార్థం ఊర్ధ్వస్థ స్సన్ కాయతీతి ఊర్ధ్వకః. 'క్రై శబ్దే'. -వాయించుటకై పొడవుననుండి పలుకునది (గు).

ఊర్ధ్వీకృత్య ఏకేన ముఖేన వాదనా దూర్ధ్వం కాయతి. ఊర్ధ్వకః ఆభోగి కాఖ్యః. ఆహుశ్చ -"హరీతక్యాకృతి స్త్వంక్యో యవమధ్య స్తథోర్ధ్వకః. ఆలింగ్య శ్చైవ గోపుచ్ఛో మధ్యదక్షిణవామతః" నాట్యే చైతత్. -కరకకాయను పోలిన ఆకృతి కలది అంక్యము. యవమధ్యమును పోలు నడుము కలది ఊర్ధ్వకము. గోపుచ్ఛమువంటి ఆకారము కలది ఆలింగ్యము. నాట్యమునం దీ మూడును వరుసగా నడుమ, కుడిప్రక్క, ఎడమప్రక్కల నుండును (క్షీ).

ఈ ఒక్కొక్కటి ఒక్కొకమృదంగభేదమునకు పేరు.

స్యా ద్యశఃపటహో ధక్కా-

1. యశఃపటహః. అ. పుం. యశోర్థః పటహః యశఃపటహః. -కీర్తికారకైన పటహము కనుక యశఃపటహము (గు).

యాత్రాదౌ యశోర్థం పటహో హన్యతే స యశఃపటహః (క్షీ).

2. ధక్కా. ఆ. స్త్రీ. ధగితి అవ్యక్తం కాయతీతి ధక్కా. 'క్రై శబ్దే'. ధక్ అనెడి శబ్దమును పలుకునది (గు).

ఈ 2 ధంక పేర్లు.

భేరీ స్త్రీ దున్దుభిః పుమాన్,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. భేరీ ఈ. స్త్రీ. బిభ్యతి శత్రవోఽ స్యా ఇతి భేరీ. 'ఞీ బీ భయే'. -దీనివలన శత్రువులు భయపడుదురు (గు).

బిభేత్యస్యా రవాదితి భేరీ. ఇకారాన్తోఽ పీతి భట్టః. (టీ)

2. దున్దుభిః ఇ. పుం. దుందుశబ్దేన భాతీతి దుందుభిః. 'భా దీప్తౌ'. దుందు వను శబ్దముచేత ప్రకాశించునది. ఓభనం ఉభిః = పూరణమ్. 'ఉభ పూరణే'. దుందుశబ్దేన ఉభి రత్రేతి దుందుభిః.. ఉభి యనగా నిండుట. దుందు అనెడి ధ్వని చేత నిండుట ఇందు కలదు. (గు).

దుందుశబ్దేన భాయయతి దున్దుభిః.- దుందుశబ్దముచే భయపెట్టునది (క్షీ). దుందునా ఉభ్యతే దుందుభిః. - దుందుశబ్దముచే నింపబడునది (టీ). ద్యా ముభతి శబ్దేన.. శబ్దముచే ఆకాశమును నింపునది. ("భేర్యా మానకదుందుభీ" ఇతి రామాశ్రమీపాఠః. తత్పక్షే-) ఆనకః అ. పుం. ఆనిత్యనేన నాదితేన. -ఈ మ్రోతచే జీవించునది, అనయతి ప్రాణయతి సోత్సాహాన్ కరోతి యోధాన్. - యోధులను ఉత్సాహవంతులనుగా జీవింపజేయునది (రా).

ఈ 2 బేరి పేర్లు.

ఆనకః పటహోఽస్త్రీ స్యాత్-

1. ఆనకః అ. పుం. అనితి చేష్టతే స్వరవిశేషోఽస్మా దానకః. 'ఆన ప్రాణనే'.- దీనివలన స్వరవిశేష ముజ్జీవిత మగును (గు).

ఆ ఆనిత్యానకః (క్షీ). అనిత్యనేన వాదితేనే త్యానకః. - ఈ మ్రోతచే జీవించునది. ఆనయతి సోత్సాహాన్ కరోతి యోధానితి వా.- యోధుల నుత్సాహవంతులను చేయునది. (టీ). ఆ సమంతాత్ నదతీ త్యానకః. 'ణద అవ్యక్తే శబ్దే'. అంతటను అవ్యక్తముగ మ్రోగునది. అనేన స్వపక్షః ఆ = సమంతాత్ అనితి, వా.- దీనిచే స్వపక్షము చైతన్యము కలదగును (వి).

2. పటహః అ. పున్న. పటదితి శబ్దం జహాతీతి పటహః. 'ఓహాక్ త్యాగే'. - పటత్ అనెడు శబ్దమును పలుకునది (గు).

పటవత్ హన్యతే పటహః. - వస్త్రమువలె కొట్టబడునది. పణవ ఇతి పాఠే పణ్యతే స్తూయతే పణవః. 'పణ వ్యవహారే స్తుతౌ చ'. - పొగడబడునది (వి).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వచేన హన్యతే. వస్త్రముచే కొట్టబడుచున్నది. (రా).

ఈ 2 తమ్మట పేర్లు.

కోణో వీణాదివాదనమ్. 6

1. కోణః. అ. పుం. కుణ్యతే అనేనేతి కోణః. 'కుణ శబ్దోపకరణయోః'. -దీనిచే పలికించబడును (గు).

కుణత్యనేన కోణో వాదనకాష్ఠం ధక్కాద్యుపయోగీ. 'కుణ శబ్దే' -దీనిచే ప్రోగింతురు. శతతంత్రీరవ్యనేన వాద్యతే. అత ఏవ కోణో వాదిత్రవాదన మిత్యాహుః. -నూరుతీగల వీణను కూడ దీనిచే వాయించెదరు కావున దీనికి వాదిత్రవాదన మనియు పేరు (క్షీ). వీణాది వాద్యతే యేన ధనురాద్యాకృతినా స కోణః. కుణ్యతే ఇతి కోణః. -వీణాదులు విల్లు మున్నగు ఆకృతిగల దీనిచే ప్రోగించబడును (రా).

ఈ 1 వీణాదివాద్యములు వాయించు కొడుపు పేరు

వీణాదణ్డః ప్రవాలః స్యాత్-

1. ప్రవాలః. అ. పుం. ప్రవలంతే సర్వే స్వరాః అత్రేతి ప్రవాలః. 'వల సంవరణే'. స్వరము లన్నియు నిందు కూడియుండును (గు).

కుబ్జవీణాదండః ప్రవాలః..పొట్టి వీణాదండము ప్రవాళము (క్షీ). ప్రకర్షేణ వల్యతే సంవ్రియతే ఇతి ప్రవాలః. 'వల సంవరణే'. చక్కగా కప్పబడునది (టీ).

ఈ 1 వీణయొక్క ఒఱుగు పేరు.

ఏకుభస్తు ప్రసేవకః,

1. కకుభః. అ. పుం. కం వాయుం స్కుభ్నాతి బధ్నాతీతి కకుభః. 'స్కుభి స్తంభనే'. -వాయువును పోనీయక నిలుపునది (గు).

కంకతే కకుభః. దండాధః శబ్దగాంభీర్యార్థం దారుమయం భాండం యత్ భస్త్రయాఽఽచ్ఛాద్యతే. -వీణాదండము క్రింద శబ్దగాంభీర్యము కొరకై కొయ్యతో చేయబడిన కుండయొకటి తోలుతో కప్పబడియుండును. అది కకుభము (క్షీ). 'స్కుభ వారణే' సౌత్రో ధాతుః. భట్టస్తు - కశ్చ కుశ్చ ఏకూ. తే భాతి. 'భా

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దీప్తై' -శిరస్సును భూమిని ప్రకాశింపజేయునది (టీ). స్వాలంబనాయ దండం క(ం)కతే ఆకాంక్షతీతి కకుభః. -తాను నిలచుటకై దండమును కోరునది (వి).

2. ప్రసేవకః. అ. పుం. ప్రసేవకః. షేవృ సేవనే'. -మిక్కిలి పట్టియుండునది (గు).

ఈ 2 వీణయొక్క కరివె పేర్లు.

కోలమ్బకస్తు కాయోఽస్యాః-

1. కోలమ్బకః అ.పుం. అస్యాః కాయః కోలంబకః. ఈ వీణయొక్క తంత్రి, ఒళుగు మున్నగు శరీరము కోలంబక మనబడును. కుల్యతే అనేన శబ్ద ఇతి కోలంబకః. 'కుల సంస్త్యానే'. -దీనిచేత శబ్దము విస్తరింపజేయబడును. కే శిరసి తంత్రీ రవలంబతే ఇతి కోలంబకః. 'లబి అవస్రంసనే'. -శిరస్సునందు దంతుల సవలంబించి యుండునది. క్రోడే లంబమానః కాయతీతి కోలంబకః. -'కై శబ్దే'. -ఉరస్థలమందుండి శబ్దించునది (గు).

కేఽవలంబ్యంతే తంత్ర్యోఽత్రేతి త్యపభ్రంశే కోలంబకః (టీ). అస్యా వీణాయాః కాయః అలాబు, దండ, కకుభసముదాయః తంత్రీరహితః. తీగలు తప్ప తక్కిన సొరకాయబుర్ర, కొయ్య, కకుభము ఇవి యన్నియు కలసి వీణ శరీరభాగము కోలంబకము.

ఈ 1 తంత్రీరహితమగు వీణాశరీరము పేరు.

ఉపనాహో నిబంధనమ్. 7

1. ఉపనాహః అ. పుం. ఉపనహ్యంతే తంత్ర్యోఽత్రేతి త్యుపనాహః. 'ణహ బంధనే'. -తీగలు దీనియందు కట్టబడును (గు).

ఉపనహ్యతే (తంత్రీ) అనేన అస్మిన్ వా. -దీనిచే లేదా దీనియందు తీగ కట్టబడును (రా).

2. నిబన్ధనమ్ అ. న. నిబధ్యంతే తంత్ర్యోఽత్ర నిబంధనమ్. 'బంధ బంధనే'. దీనియందు తీగలు కట్టబడును (గు).

ఈ 2 తీగలు కట్టెడి బిరడల పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వాద్యప్రభేదా డమరు మడ్డు డిండిమ ఝుర్ఝురాః,
మర్దలః పణవోఽన్యే చ -

1. డమరుః ఉ. పుం. డమేతి శబ్దం రౌతీతి డమరుః. 'రు శబ్దే'. -డమ అనెడి శబ్దమును పలుకునది. ఇది యోగికాపాలాదులు వాయించునది (గు).

డమిత్యవ్యక్తం శబ్దమియర్తీతి డమరుః. - డమ్ అని అస్పష్టశబ్దము చేయునది (క్షీ).

2. మడ్డుః ఉ. పుం. అయమేవ ఘనశ్చేత్ మడ్డు రిత్యుచ్యతే. -ఈ డమరుకమే ఘనమైన మడ్డు వనబడును. మదితి రౌతీతి మడ్డుః. 'రు శబ్దే'.-మడ్ అని పలుకునది కనుక మడ్డువు (గు).

మడ్డు కాయతీతి మడ్డుః, మడ్డూచ్చారణాత్. -మడ్డు అని ప్రోయునది. మడ్డుకం జలవాద్య మాహుః. -మడ్డుకము జలవాద్యమని యందురు (క్షీ). మహాన్ డమరుః మడ్డుః. పృషోదరాదిః. (టీ).

3. డిణ్డిమః అ. పుం. డిండితి శబ్దం మినోతి ప్రక్షిపతీతి డిండిమః. 'డు మిఞ్ ప్రక్షేపణే'. -డిండి యను శబ్దమును చేయునది (గు).

4. ఝుర్ఝురః అ. పుం. ఝుర్ఝతే భాషత ఇతి ఝుర్ఝరః. 'ఝుర్ఝ పరిభాషణ సంతర్జనయోః'. - ధ్వని చేయునది. ఝుర్ఝేతి శబ్దం రౌతీతి ఝుర్ఝరః. ఝుర్ఝ యనెడి ధ్వనిని పలుకునది (గు).

డిండిమఝుర్ఝరౌ శబ్దానుకారాత్ (క్షీ). ఝుర్ఝతీతి ఝుర్ఝరః. 'ఝుర్ఝ పరిభాషణ హింసాతర్జనేషు'. ధ్వని చేయునది. ఝుర్ఝశబ్దం రాతీతి వా. — ఝుర్ఝ ధ్వని చేయునది. 'రా ఆదానే' (టీ).

5. మర్దలః అ. పుం. మృద్యతే మర్దలః. 'మృద క్షోదే'.-మర్దింపబడునది(గు).

మర్ద్యతే మర్దలః. మర్దం(= ఉపమర్దం) లాతి మర్దల ఇతి కవయః (క్షీ).

6. పణవః అ. పుం. పణ్యతే స్తూయతేఽనేనేతి పణవః. 'పణ వ్యవహారే స్తుతౌ చ'. -దీనిచేత స్తోత్రము చేయబడును (గు).

పణయ త్యంతస్తంత్రీకః (క్షీ). పణం వ్యవహారం వాతి గచ్ఛతి.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

-వ్యవహారమును పొందునది (రా).

'అన్యే చ' అనుటచే గోముఖ మృదుక్కాదులైన కొన్ని వాద్యభేదము లును కలవు. డమరుశబ్దము మొదలు 6ను వరుసగా డమరుకము, గుమ్మెట, రాయడిగిడిగిళ్ళు, కైమళ్ళు, మద్దెల, ఉడుక అను వాద్యభేదముల పేర్లు.

నర్తకీలాసికే సమే. 8

1. నర్తకీ ఈ. స్త్రీ. నృత్యతీతి నర్తకీ. 'నృతీ గాత్రవిక్షేపే'. -ఆడునది (గు). **2. లాసికా ఆ.** స్త్రీ. లసతి క్రీడతి రంగభూమౌ ఇతి లాసికా. 'లస శ్లేషణ క్రీడనయోః'. -రంగస్థలమునందు క్రీడించునది (గు).

నర్తక లాసిక శబ్దములు విశేష్యనిఘ్నము లైనను స్త్రీలింగనిర్దేశము నర్తకశబ్దమునకు స్త్రీత్వము వివక్షితమైనప్పుడు జీష్, లాసికశబ్దమునకు టాప్ వచ్చునని తెలుపుటకే (రా).

విలమ్బితం ద్రుతం మధ్యం తత్త్వ మోఘో ఘనం క్రమాత్.

విలంబితం, ద్రుతం, మధ్య మితి లయవిశేషాః క్రమాత్ తత్త్వమ్, ఓఘః, ఘన మిత్యుచ్యన్తే. -విలంబిత, ద్రుత, మధ్యము లనెడి లయవిశేషములు వరుసగా తత్త్వ, ఓఘ, ఘనము లనబడును.

1. విలమ్బితమ్. అ. న. విలంబంతే కరపదాదయోఽత్రేతి విలంబితమ్. ప్రత్యేకం గతివిశేషత్వాత్. 'లబి లంబనే'. -వేరువేరుగా గతివిశేషములు కలుగుట వలన దీనియందు కరపదాదులు నిలుకడ కలవగును (గు).

'లబి అవస్రంసనే' (రా).

2. ద్రుతమ్. అ. న. ద్రవంతి త్వరంతే కరచరణాదయోఽత్ర ద్రుతమ్. 'ద్రు గతౌ'. -దీనియందు కరచరణాదులు త్వరితములై యుండును (గు).

ద్రవంతి శీఘ్రం గచ్ఛం త్యత్ర (రా).

3. మధ్యమ్. అ. న. విలంబితద్రుతయోర్మధ్యే భవత్వా న్మధ్యమ్. -విలం బితద్రుతములు కూడుటచేత ఆ రెంటి నడుమ ఉండునది (గు).

1. తత్త్వమ్. అ. న. కరచరణగతీనాం ప్రత్యేకదర్శనక్రియాయాః తనన

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మత్రాస్తీతి తత్త్వమ్. 'తను విస్తారే'. కరచరణాది గతివిశేషములయొక్క ప్రత్యేకదర్శనక్రియావిస్తారము కలది (గు).

2. ఓఘః. అ. పుం. కరచరణాదిగతివిశేషసమవాయః (ఓచనమ్) ఓఘః. 'ఉచ సమవాయే'. -కరచరణాదిగతివిశేషములయొక్క సమవాయము (గు).

3. ఘనమ్. అ. న. హన్యతే భిద్యతేఽనేనేతి ఘనమ్. 'హన హింసాగత్యోః'. -దీనిచేత భేదింపబడును (గు).

ఈ 3ను వరుసగా నృత్తగీతవాద్యముల విలంబ, ద్రుత, మధ్య మాన ములపేర్లు.

తాలః కాలక్రియామానమ్-

1. తాలః. అ. పుం. హస్తాకుంచన ప్రసారణాదిక్రియాయాః కాలస్య చ యత్ ప్రమాణం తత్తాల ఇత్యుచ్యతే. - హస్తాకుంచనప్రసారణాదిక్రియకును కాలము నకును గల ప్రమాణము పేరు. ఏతావత్కాలావధిః అంగుళ్యాదివిన్యాసజ్ఞాపకః క్రియాకాలపరిమాణ స్తాలః. -ఇంతకాలముచేత ఈ క్రమమున అంగుళివిన్యాసాదులు చేయవలయునని తెలియపరచునట్టి కాలక్రియాపరిమాణము తాల మనబడును. తలన్తి తిష్ఠన్తి గీతవాద్యవృత్తా న్యత్రేతి తాలః. 'తల ప్రతిష్ఠాయామ్' -నృత్త గీతవాద్యములు దీనియందు నిలిచియుండును (గు).

- లయః సామ్యమ్ -

1. లయః అ. పుం. లీయంతే నృత్తగీతాదయోఽస్మిన్నితి లయః. 'లీఙ్ శ్లేషణే'. -నృత్తగీతాదులు దీనియందు సమానముగా కూడియుండును (గు).

గానగేయయో రన్యూనాధిక్యే శ్లిష్టతా లయః ద్రుతాదిః. వాద్యాదీనా మన్యోన్యం సమత్వ మితి యావత్. -గానగేయము లెచ్చుతగ్గులు లేక కలసి యుండుట లయము. వరస్వరము వాద్యాదుల సమత్వము (క్షీ). గీతవాద్యపాదాది న్యాసానాం క్రియాకాలయోః సామ్యం లయః. -గీతవాద్యపాదాదిన్యాసముల క్రియాకాలసామ్యము లయము (రా).

ఈ 1 నృత్తగీతవాద్యముల సమస్థితికి పేరు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అథాస్త్రియామ్. 9

తాణ్డవం నటనం నాట్యం లాస్యం నృత్యం చ నర్తనమ్.

1. తాణ్డవమ్ అ. ప్ల. తణ్డునా ప్రణీతం తాణ్డవమ్. -తండువనెడి ఋషిచే చెప్పబడినది. తాడ్యతే భూమి రనేనేతి వా. -దీనిచే భూమి కొట్టబడును. 'అస్త్రియామ్' అనునది తాండవశబ్దముతో మాత్రమే అన్వయించును (గు).

తండునా శివేనోపదిష్టమ్. -తండు వనగా శివుడు. ఆయనచే నుపదేశింప బడినది (వి). తండునా ప్రోక్తం తాండవమ్ (రా).

2. నటనమ్ అ. న. నట్యతే నటనమ్. 'నట నృత్తౌ'. -నటించుట నటనము (గు).

నటనం నృత్తిః. 'నట అవస్కందనే' (టీ).

3. నాట్యమ్ అ. న. నటస్య కర్మ నాట్యమ్. -నటునియొక్క వ్యాపారము(గు).

నాట్యం తు నర్వరసం పంచసంధి చతుర్వృత్తి దశరూపకాశ్రయం నటకర్మ. -సర్వరసములు, ఐదు సంధులు నాలుగు వృత్తులు కలది. దశరూప కముల నాశ్రయించి యుండునది నాట్యము (క్షీ).

4. లాస్యమ్. అ. న. లసనం లాస్యమ్ 'లస శ్లేషణక్రీడనయోః.' -క్రీడించుట లాస్యము (గు).

లసితుం యోగ్యం లాస్యమ్. -క్రీడించుటకు యోగ్యమైనది (టీ). లసతీతి లాస్యమ్. -విలసిల్లునది (వి).

5. నృత్యమ్. అ. న.
6. నర్తనమ్. అ. న.

పా-నృత్తమ్ అ. న. 'నృతీ గాత్రవిక్షేపే'. నర్తించుట నృత్యము, నృత్తము, నర్తనమును (గు).

నృత్యం త్వంగవిక్షేపమాత్రమ్. -శరీరమును కదలించుట మాత్రమే నృత్యము (క్షీ).

భరతశాస్త్రే తాండవాదీనాం పరస్పరం భేదః. యథా -ఉద్ధతకరణాంగ విక్షేప మారభటీవృత్తిప్రధానం తాండవమ్. కోమలకరణాంగవిక్షేపం శైశికీవృత్తి ప్రధానం లాస్యమ్. అంగవిక్షేపమాత్రం నృత్తమ్. వివాహాభ్యుదయాదౌ సర్వరస

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ప్రధానం నాట్యమ్. -భరతశాస్త్రప్రక్రియలైన యీ యారింటికిని పరస్పరభేదము కలదు. అది యెట్లనిన - ఉద్ధత కరణాంగవిశేషములు కలిగి ఆరభటీవృత్తి ప్రధానమైనది తాండవము. కోమల కరణాంగవిశేషములు కలిగి కైశికీవృత్తి ప్రధానమైనది లాస్యము. అంగవిశేషమాత్రము కలది నృత్తము. వివాహాదిశుభ కార్యములందలి సర్వరసప్రధానమైనది నాట్యము (గు).

ఈ 6 నృత్యము పేర్లు.

తౌర్యత్రికం నృత్త(త్య)గీతవాద్యం నాట్యమిదం త్రయమ్. 10

1. తౌర్యత్రికమ్. అ. న. తూర్యం మురజాదిః. తత్ర భవః శబ్దః తౌర్యః. త్రయః అవయవా అస్యేతి త్రికమ్. తౌర్యేణ త్రికం తౌర్యత్రికమ్. -తూర్య మనగా మద్దెల మొదలైనవి. అందు పుట్టిన శబ్దము తౌర్యము. దానితో మూడవ యవములు కలిగినది (గు).

తూరితుం యోగ్యం ద్రవ్యం మురజాది తూర్యమ్. 'తూరి త్వరణహింస నయోః'. భట్టస్తు 'తురి త్వరాయా' మితి లఘూపధం ధాతు మాహ. తత్ర భవం తౌర్యమ్. త్రయోఽవయవా యస్య త్రికమ్. తౌర్యోపలక్షితం త్రికం తౌర్యత్రికమ్ (టీ).

2. నాట్యమ్. అ. న. నటస్యేదం నాట్యమ్. -నటసంబంధమైనది (గు).

ఈ 2ను నృత్తగీతవాద్యములు కూడుట పేర్లు.

భ్రకుంసశ్చ భ్రుకుంసశ్చ భ్రూకుంసశ్చేతి నర్తకః,
స్త్రీవేషధారీ పురుషో-

1. భ్రకుంసః అ. పుం. } భ్రూభ్యాం కుంసః భాషణం శోభా వా యస్య సః
2. భ్రుకుంసః అ. పుం. } భ్రకుంసః, భ్రుకుంసః, భ్రూకుంసశ్చ. 'కుసి
3. భూకుంసః అ. పుం. } ర్భాషాయామ్'. - నుకబొమ్మలచేత అర్థమును భాషించుట (సూచించుట) యైనను, కాంతి యైనను కలవాడు (గు).

భ్రువా కుంసయతి = భాషతే. -కనుబొమ్మచే భాషించువాడు (టీ).

ఈ 3 స్త్రీ వేషధారియై నటనము చేయు పురుషుని పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నాట్యోక్తౌ-

ఇత ఆరభ్య ఆంగికసాత్త్వికే ఇతి పర్యంతం నాట్యోక్తా విత్యనువర్తతే. -ఇది మొదలు 'ఆంగికసాత్త్వికే' అనువరకు 'నాట్యోక్తౌ' (=నాట్య పరిభాషయందు) అను పద మనువర్తించుచున్నది (గు).

గణికా ఽర్జుకా.

1. అర్జుకా ఆ. స్త్రీ. అర్జయతీ త్యర్జుకా. పా - అజ్జుకా. 'అర్జ అర్జనే'. -ఆర్జించునది (గు).

అర్జతీ త్యర్జుకా (టీ).

(నాట్య పరిభాషయందు) వేశ్య పేరు.

భగినీపతి రావుత్తౌ-

1. ఆవుత్తఃఅ. పుం. అవతీ భగినీ మిత్యావుత్తఃఽ. 'అవ రక్షణే'. -తోబుట్టువ నేలువాడు (గు).

ఆపనమ్ ఆప్. 'ఆప్ఌ వ్యాప్తౌ'. ఆప ముత్తనోతీతి ఆవుత్తఃఽ (టీ).

ఈ 1 తోడబుట్టినదాని మగని పేరు.

-భావో విద్వాన్-

1. భావఃఅ. పుం. భావయతీతి భావఃఽ. -సర్వార్థములను భావింపజేయువాడు (గు).

భావయతి భావ ఇత్యవగమా న్నాట్యా దస్యత్రా ప్యేషాం ప్రయోగే న దోషఃఽ. యద్భరతఃఽ - 'మాన్యే భావోఽపి వక్తవ్యఃఽ కించిదూనేషు మాదృషుఽ' ఇతి (షీ).

ఈ 1 విద్వాంసుని పేరు.

-అథావుకఃఽ.

జనక్తౌ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. ఆవుకః. అ. పుం. అవతీ త్యావుకః. 'అవ రక్షణే'. -రక్షించువాడు.

ఈ 1 తండ్రి పేరు.

యువరాజస్తు కుమారో భర్తృదారకః. 12

యువరాజః. అ. పుం. యువా చాసౌ రాజా చ యువరాజః. పిన్నరేడు.

1. కుమారః. అ. పుం. కుమారయతీతి కుమారః. 'కుమార క్రీడాయామ్' (గు). కుత్సితం మారయతి. 'మృఙ్ ప్రాణత్యాగే'. -కుత్సితమును చెరచువాడు (గు. ప్రా. ప్ర.).

2. భర్తృదారకః. అ. పుం. ద్రియత ఇతి దారకః. -ఆదరింపబడువాడు. భర్తుః దారకః. -దొరకొడుకు (గు).

ఈ 2 యువరాజు పేర్లు.

రాజా భట్టారకో దేవః-

1. భట్టారకః. అ. పుం. భట్టాః సేవకాః. తైః యుద్ధ ముత్తారయతీతి భట్టారకః. 'తృ ప్లవనతరణయోః'. -భటులు సేవకులు. వారిచేత యుద్ధమును తరించువాడు. భటాన్ శత్రూన్ అరతి పీడయతీతి వా. 'అర పీడనే'. -శత్రు భటులను పీడించువాడు (గు).

భట్ చాసౌ తారకశ్చ భట్టారకః. పృషోదరాదిః. భట్టస్తు - టలతీతి టాలకః. భట్ చాసౌ టాలకశ్చ భట్టారకః. 'టల విప్లవే'. రలయో రేకత్వస్మ రణాత్ ఇత్యాహ. భట్యన్త ఇతి భటాః = సేవకాః. 'భట భృతౌ'. తైః భట్‌భిః తారకః ఉత్తారకః భట్టారకః. పృషోదరాదిః. -భట్ అనగా గర్వముగ పలుకువాడు. తారకు డనగా (యుద్ధమును) తరించువాడు. -భట్ మరియు తారకుడు. లేదా టాలకః అనగా విప్లవము కలిగించువాడు. భట్ మరియు టాలకుడు. రల లకభేదము. భటు లనగా సేవకులు వారిచే తరించువాడు. భటన్తి ఉద్ధతం భాషన్తే భట్టాః. "భట పరిభాషణే". భట్టాన్ శత్రూన్ అరతి పీడయతీతి భట్టారకః. 'అర పీడనే'. -భట్టు లనగా గర్వోక్తులాడు శత్రువులు. వారిని పీడించువాడు (వి). భట్టం స్వామిత్వ మృచ్ఛతి భట్టారకః. 'ఋ గతౌ'. -భట్ట మనగా ప్రభువగుట. దానిని పొందువాడు (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. దేవః అ. పుం. దీవ్యతీతి దేవః. 'దివు క్రీడాయామ్'. – ప్రకాశించువాడు (గు).

ఈ 2 రాజు పేర్లు.

తత్సుతా భర్తృదారికా,

1. భర్తృదారికా ఆ. స్త్రీ. భర్తుః దారికా. -రాజు కూతురు (గు).

రాజు కూతురు భర్తృదారిక యనబడును.

దేవీ కృతాభిషేకాయామ్-

1. దేవీ ఈ. స్త్రీ. దీవ్యతీతి దేవీ. 'దివు క్రీడాయామ్'. -క్రీడించునది.

దేవీ శ్రీమహాదేవ్యాం వాసవదత్తాదౌ. శ్రీమహాదేవి; వాసవదత్తాదులు.

ఈ 1 పట్టాభిషిక్తురాలైన రాజభార్య పేరు.

ఇతరాసు తు భట్టినీ. 13

1. భట్టినీ ఈ. స్త్రీ. భటతి ఉద్ధతం భాషత ఇతి భట్టినీ. 'భట పరిభాషణే'. -బిగ్గరగా పలుకునది (గు).

అకృతాభిషేకరాజ్ఞీమధ్యా దేకైకా భట్టినీ పద్మావత్యాదిః. -పట్టాభిషిక్తలు కాని రాణులలో ప్రతియామెయు భట్టిని, పద్మావతి మున్నగునది (క్షీ). భటతీతి భట్టుః రాజా. 'భట భృతౌ'. సోఽస్యాస్యాః పతిత్వేనేతి భట్టినీ. -భట్టు అనగా రాజు. ఆయన పతిగా కలది. అత్ర విశేషః శబ్దార్ణవే ఉక్తః-

'గణికానుచరై రజ్జుకేతి నామ్నా నృపేణ సా,
యువరాజస్తు సర్వేణ కుమారో భర్తృదారకః,
భట్టారకో వాసుదేవో వాచ్యో భృత్యజనేన సః
బ్రాహ్మణేన తు నామ్నైవ రాజన్ని త్యృషిభిః స చ,
వయస్య రాజన్నితి వా విదూషక ఇమం వదేత్.
అభిషిక్తా తు రాజ్ఞాఽసౌ దేవీ త్వన్యా తు భోగినీ,
భట్టినీ త్యపరై రన్యా నీచై ర్గోస్వామినీతి సా'. ఇతి (టి).
(పట్టపురాణి కాక) తక్కిన రాజభార్య.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అబ్రహ్మణ్య మవధ్యోక్తౌ -

1. అబ్రహ్మణ్యమ్ అ. న. బ్రహ్మణే హితం బ్రహ్మణ్యం శాంతతా. తన్న భవతీ త్రబ్రహ్మణ్యమ్. -బ్రాహ్మణునికి హితము కానిది (గు).

వధానర్హస్య బ్రాహ్మణస్య పూత్కరణే. న బ్రహ్మణి సాధు. సాధ్వర్థే యత్ (క్షీ). బ్రాహ్మణోఽవధ్య ఇత్యుక్తిః అబ్రహ్మణ్యమ్. -బ్రాహ్మణుడు చంప దగనివా డనుటకు 'అబ్రహ్మణ్య' మని నాట్యోక్తి (వి).

వధ్యులగు బ్రాహ్మణాదుల విషయమున వధ దోషమనుట.

రాజస్యాలస్తు రాష్ట్రియః.

1. రాష్ట్రియః అ. పుం. రాష్ట్రి రాజ్ఞీ. తస్యాః భ్రాతా రాష్ట్రియః. -రాష్ట్రి యనగా రాజభార్య. దానికి భ్రాత (గు).

నాట్యా దన్యత్ర రాష్ట్రాధికృతో రాష్ట్రియః. -నాట్యభిన్నస్థలములలో రాష్ట్రియ డనగా రాష్ట్రమం దొక అధికారి (క్షీ).

రాజు పెండ్లాము తోడబుట్టినవాని పేరు.

అమ్బా మాతా -

1. అమ్బా ఆ. స్త్రీ. ఆంబ్యతే శబ్ద్యతే బాలై రిత్యంబా. 'అబి శబ్దే'. -బాలుర చేత పిలువబడునది (గు).

కేచిత్తు నాట్యోక్తౌ విత్యధికారస్య ప్రాయికత్వా దంబాదీనాం కేషాంచి దన్యత్రాపి ప్రయోగోఽస్తీ త్యాహుః. -నాట్యోక్తౌ అను అధికారము ప్రాయిక మగుటచే అమ్బాదిశబ్దములు నాట్యమంటే కాక యితరత్ర కూడ ప్రయోగింపబడిన వని కొందరు (టీ).

అన్యత్రాపి నాట్యభిన్నేఽప్యంబాశబ్దప్రయోగః యథా - 'జగదంబ విచిత్ర మత్ర కిమ్'(ఇత్యాదిశంకరాచార్యః) అమ్బాం ప్రణమ్యోపనతానతాంగీ' (శ్రీహర్షః) ఇత్యాది. అథ చ నాట్యేఽపి మాతృశబ్దప్రయోగః యథా - 'ఏకోఽహం భవతీ సుతషయకరో మాతః కియన్తోఽరయః (వేణీసంహారః). -నాట్యభిన్న స్థలములలో అంబా శబ్ద ప్రయోగమునకు, నాట్యమందును మాతృశబ్ద ప్రయోగమునకు ఉదాహరణలు (రామాశ్రమీ టీక).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 1 తల్లికి పేరు.

అథ బాలా స్యాద్వాసూఃస్-

1. వాసూఃస. ఉ. స్త్రీ. వసతి మాతృసమీపే వాసూఃస. 'వస నివాసే'. -తల్లి చెంత నుండునది (గు).

వాస్యతే ప్రీత్యా వాసూఃస. -ప్రీతితో చెంత నుంచుకొనబడునది (షీ). -వాస్యతే స్వగృహే (టీ).

ఈ 1 పిన్నపడుచు పేరు.

ఆర్యస్తు మారిషఃస. 14

1. ఆర్యఃస అ. పుం. ఆరాత్ పాపకర్మభ్యో యాతీ త్యార్యఃస. -పాపకర్మములకు దూరముగా పోవువాడు. అరణీయఃస అభిగమ్యో వా ఆర్యఃస. -పూజ్యుడైనందున అందరిచేతను సేవింపదగినవాడు (గు).

అర్తుం యోగ్యఃస ఆర్యఃస. 'ఋ గతౌ'. -సేవింపదగినవాడు (టీ). "కర్తవ్యమాచరన్ కామ మకర్తవ్య మనాచరన్, తిష్ఠతి ప్రకృతాచారే స తు ఆర్య ఇతి స్మృతఃస" ఇతి వసిష్ఠఃస (రా).

2. మారిషఃస. అ. పుం. మారయతి పాపానీతి మారిషఃస. 'మృజ్ ప్రాణత్యాగే'. -పాపములను చెరుచువాడు. మర్షణాత్ సహనాద్వా మారిషఃస. -అన్నిటి నోర్చువాడు (గు).

మర్షతీతి మారిషఃస. 'మృష తితిక్షాయామ్'. పృషోదరాదిఃస. -సహించువాడు. మా ఇతి నిషేధార్థేఽవ్యయమ్. రేషతీతి రిషఃస. 'రిష హింసాయామ్'. మా రిషఃస. -హింసను నివారించువాడు (హింసింపనివాడు) (టీ). మాయా మియర్తి గచ్ఛతీతి. 'ఋ గతౌ'. -మాయను పొందువాడు (వి).

ఈ 2 పూజ్యుని పేర్లు.

అత్తికా భగినీ జ్యేష్ఠా-

(19)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. అత్తికా ఆ. స్త్రీ. అత్తా మాతా. సైవ అత్తికా. -తల్లియే అత్తిక యనబడును పా. అంతికా. 'అత్తికా చాంతికా తథా' ఇతి ద్విరూపకోశాత్ (గు).

అత్తీ త్వత్తికా. 'అద భక్షణే'. (టీ). అత్తి భ్రాతృభార్యాం వచనై రిత్యత్తికా. -వదిన లేక మరదలిని కఠినోక్తులతో తినునది (వి).

ఈ 1 అక్క చేరు.

నిష్ఠా నిర్వహణే సమే,

1. నిష్ఠా ఆ. స్త్రీ. నియతం స్థానం నిష్ఠా. 'ష్ఠా గతినివృత్తౌ'. -కథకు నియతమైన పర్యాప్తిస్థానము.

నాటకే పూర్వోత్తరకథాసంగతిః సంధి రిత్యుచ్యతే. స చ 'ముఖం ప్రతిముఖం గర్భో విమర్శశ్చ తథైవ చ, నిష్ఠా నిర్వహణం చేతి నాటకే పంచ సంధయః' ఇతి పంచవిధః. తేషు పంచమో నిష్ఠా నిర్వహణమితి చోచ్యతే. -నాటకమందు పూర్వోత్తరకథలయొక్క సంగతి సంధి యనబడును. ఆ సంధు లైదు. అం దైదవసంధి నిష్ఠ యనియు, నిర్వహణమనియు చెప్పబడును (గు).

2. నిర్వహణమ్ అ. న. ప్రస్తుతకథాయాః నిర్వాహః పరిసమాప్తిః నిర్వహణమ్. -ప్రస్తుతకథయొక్క సమాప్తి నిర్వహణము (గు).

నిశ్శేషేణ వహనం సమాప్తిః నిర్వహణమ్. -సంపూర్ణముగా సమాపనము చేయుట నిర్వహణము (క్షీ). నిరుహ్యతేఽనేనేతి నిర్వహణమ్. 'వహ ప్రాపణే'. (టీ).

ఈ 2 నిర్వహణము పేర్లు.

హణ్డే హఞ్జే హలాహ్వానం నీచాం చేటీం సఖీం ప్రతి. 15

ఈ మూడును సంబోధనార్థకములైన అవ్యయములు. వరుసగా నీచురాలిని, దాసిని, చెలికత్తెనుగూర్చి పిలుచుట పేర్లు. (గు).

నాట్యోక్తౌ నీచాం ప్రతి హణ్డే ఆహ్వానం, చేటీం ప్రతి హఞ్జే, సఖీం ప్రతి హలా (క్షీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. హడ్డే అవ్య. } హిండతే. 'హిడి గత్యనాదరయోః'. బాహులకాత్
2. హజ్జే అవ్య. } వీప్రత్యయః. ఇతోఽకారశ్చ. హడ్డే ఇత్యత్ర దస్య జోఽపి
3. హలా అవ్య. } (రా). 'హల విలేఖనే' హలతీతి హలా (టీ).

అఙ్గహారోఽఙ్గవిక్షేపో-

1. అఙ్గహారః అ. పుం. అంగస్య స్థానాత్ స్థానాంతరాహరణ మంగహారః. 'హృఞ్ హరణే'. -శరీరము నిటు నటు త్రిప్పుట (గు).

స్థిరహస్తాదిః ద్వాత్రింశద్వా (షీ). అంగుల్యాదివిన్యాసః (టీ).

2 అఙ్గవిక్షేపః అ. పుం. అంగస్య విక్షేపః అంగవిక్షేపః. 'క్షిప ప్రేరణే'. -అంగమును కదలించుట (గు).

ఈ 2 ఆడునప్పుడు శరీరమును కదలించుట పేర్లు.

వ్యఞ్జకాభినయౌ సమౌ,

1. వ్యఞ్జకః అ. పుం. అర్థం వ్యనక్తీతి వ్యంజకః. 'అఞ్జూ వ్యక్తి శ్లక్ష్ణకాంతి గతిషు'. -అర్థమును వ్యక్తముగా చేయునది (గు).

2. అభినయః అ. పుం. అభిముఖేన అర్థో నీయతే ఆనేనే త్యభినయః. 'ణీఞ్ ప్రాపణే'. -దీనిచేత అభిముఖముగా అర్థము పొందింపబడును (గు).

స చ వాచికాంగికాహార్యసాత్త్వికభేదా చ్చతుర్విధః (టీ).

ఈ 2 హస్తవిన్యాసాదులచేత భావార్థమును తెలుపుట పేర్లు.

నిర్వృత్తే త్వఙ్గసత్త్వాభ్యాం ద్వే త్రిష్వాంగికసాత్త్వికే. 16

1. ఆఙ్గికమ్ అ. త్రి. అంగేన నిర్వృత్త మాంగికమ్. - అంగముచేత చేయబడినది. భ్రూవిక్షేపాదయః క్రియా ఆంగికాః. -భ్రూవిక్షేపాదిక్రియలు ఆంగికములు (గు).

2. సాత్త్వికమ్. అ. త్రి. సత్త్వేన (మనోవృత్త్యా) నిర్వృత్తం సాత్త్వికమ్. -సత్త్వముచేత పుట్టించబడినది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'స్తంభప్రలయరోమంచా స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ,
అశ్రు వైస్వర్య మిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః.' ఇతి.
-స్తంభప్రళయములు మొదలైన యెనిమిది సాత్త్వికములు (గు).

ఈ 2 వరుసగా కనుబొమ్మలు మొదలైన అంగములచేతను, మనోవృత్తి యైన సత్త్వగుణముచేతను పుట్టించబడిన క్రియలకును, స్వేదరోమాంచాదులకును పేర్లు.

శృఙ్గార వీర కరుణాద్భుత హాస్య భయానకాః,
బీభత్స రౌద్రే చ రసాః-

శృంగారాదయోఽష్టౌ రసాః. చశబ్దాత్ శాంతోఽపి నవమః. వాత్సల్యం దశమః. తత్ర శాంత స్యాలౌకికత్వేన వత్సలస్య పుత్రాది స్నేహరూపత్వా ద్రసాత్మకత్వేన న నిర్దిష్టౌ. - శృంగారము మొదలుగ గల రసము లెనిమిది. చశబ్దమువలన శాంతము తొమ్మిదవది. వత్సలరసము పదియవది. వానిలో శాంత మలౌకికము. వత్సలము పుత్రాదిస్నేహరూపము. కనుక రసములుగా చెప్పబడలేదు.

1. రసాః. అ. పుం. సామాజికైః రస్యంతే ఆస్వాద్యంతే ఇతి రసాః. 'రస ఆస్వాదనే'. -సభాసదులచేత ఆస్వాదింపబడునవి (గు).

శృఙ్గారః శుచి రుజ్జ్వలః. 17

1. శృఙ్గారః అ. పుం. శృఙ్గం ప్రాధాన్య మియర్తీతి శృఙ్గారః. -ప్రాధాన్యము నొందునది (గు).

శృఙ్గ ముత్తమత్వ మియర్తి శృఙ్గారః. ఉత్తమయువప్రకృతిత్వేన జుగుప్సా దిరహితత్వాత్ శుచిః. = శుద్ధః ఉజ్జ్వలో వేషే ణౌచిత్యేన చ. **లక్షణ మేతత్. న త్వేతౌ శృంగారపర్యాయౌ.** -శృంగమును అనగా ఉత్తమత్వమును పొందునది శృంగారము. ఉత్తమ యువజనస్వభావ మగుటచే ఏవగింపు మున్నగునవి కలుగవు కాన ఇది శుచి లేక శుద్ధము. వేషముచేతను, ఔచిత్యముచేతను ఇది ఉజ్జ్వలము = ప్రకాశమానము. ఇది శృంగార రస లక్షణము. శుచిః. ఉజ్జ్వలః

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అనునవి శృంగారరసపర్యాయములు కావు (క్షీ). శృంగం యువాదిక మియర్తి 'ఋు గతౌ'. -యువజనమును పొందునది (వి).

2. శుచిః ఇ. పుం. పరిశుద్ధత్వాత్ శుచిః. - జుగుప్సావిరహితమై పరిశుద్ధమైనది (గు).

శోచన్త్యనేన శుచిః. -దీనిచే విరహులు శోకింతురు (రా).

3. ఉజ్జ్వలః అ. పుం. ఉజ్జ్వలతి ప్రకాశతే ఇత్యుజ్జ్వలః. 'జ్వల దీప్తౌ'. -ప్రకాశించునది (గు).

టీకాసర్వస్వమున శుచ్యుజ్జ్వలశబ్దములు వ్యాఖ్యానింపబడలేదు. గు. వి. పా. రా. వ్యాఖ్యలు వీనిని శృంగారరసపరములుగనే నిర్వచించినవి. కాని తక్కినరసవాచకములతో సహోచ్చరితములైన శబ్దము లా యా రసవాచకములకు పర్యాయములగుటచే ఇచ్చటమాత్రమే పర్యాయములు కాకుండుట నందేహాస్పదము. కాని ఈ రెంటికి శృంగారార్థమున ప్రయోగము లగపడుట లేదు. ఈ దృష్టితో క్షీరస్వామి వచనము సత్యమే యనిపించును (సం.)

ఈ 3 శృంగారరసము పేర్లు.

ఉత్సాహవర్ధనో వీరః-

1. ఉత్సాహవర్ధనః అ. పుం. ఉత్సాహేన వర్ధతే ఇత్యుత్సాహవర్ధనః. 'వృధు వృద్ధౌ'. -ఉత్సాహముచేత వృద్ధి పొందునది (గు).

ఉత్సాహో హి వీరరసస్య స్థాయీ భావః. ఏవం స్థాయీ భావః స్ఫీతతయై వాస్వాద్యత ఇతి సర్వరసలక్షణం కటాక్షితమ్. - ఉత్సాహము వీరరసస్థాయిభావము. ఇట్లు స్థాయిభావము విస్తారముగా ఆస్వాదింపబడుట సర్వరససామాన్యలక్షణము (క్షీ). ఉత్సాహం వర్ధయతి త్యుత్సాహవర్ధనః. - ఉత్సాహమును పెంపొందించునది (వి).

2. వీరః అ. పుం. వీరయన్త్యనేన వీరః. 'ఋర వీర విక్రాంతౌ'. -దీనిచేత విక్రమింతురు (గు).

విశేషేణ ఈర్తే ఇతి వీరః. 'ఈర గతౌ'. -విశేషించి పొందునది. అజతీతి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వీరః. 'అజ గతిక్షేపణయోః'. -శత్రువులను పారద్రోలునది (టీ). విశేషేణ ఈరయతీతి వా వీరః. -విశేషించి (శత్రువులను) దూరముచేయునది (రా).

ఈ 2 వీరరసమునకు పేర్లు.

కారుణ్యం కరుణా ఘృణా,
కృపా దయాఽనుకంపా స్యాదనుక్రోశోఽపి-

1. **కారుణ్యమ్** అ. న. } కుర్వం త్యాత్మాన మదీన మనయేతి కరుణా. 'డు కృఞ్
2. **కరుణా** ఆ. స్త్రీ. } కరణే'. -దీనిచేత జనులు మనస్సును అదీనము చేసికొందురు. కరుణైవ కారుణ్యమ్. -కరుణయే కారుణ్యము (గు).

శోకస్థాయిప్రభవః కరుణో రసో ధర్మద్వారేణోక్తః. - శోకము అను స్థాయిభావము మూలముగా గల కరుణరసము ధర్మముద్వారా చెప్పబడినది (క్షీ). కరోతీతి కరుణా. 'డు కృఞ్ కరణే'. కుర్వంత్యాత్మాన మదీన మనయా కరుణా. -దీనిచే మనస్సును అదీనమును చేయుదురు. కరుం క్లేశం న సహతే ఇతి వా. -క్లేశమును సహింపదు (వి).

3. **ఘృణా** ఆ. స్త్రీ. ఘృణన్తి సించం త్యనయేతి ఘృణా. 'ఘృ క్షరణే.' -దీనిచేత మనస్సును ద్రవయుక్తముగా చేయుదురు (గు).

ఘృణ్యతేఽనయా ఘ్రియన్తేఽనయా. 'ఘృ క్షరణదీప్త్యోః'. -దీనిచే ప్రకాశింతురు (టీ). ఘృణ్యన్తేఽనుగృహ్యన్తేఽనయా. -దీనిచే అనుగ్రహింపబడుదురు (వి).

4. **కృపా** ఆ. స్త్రీ. కృపయన్తేఽనయా కృపా. 'కృప కృపాయామ్'. -దీనిచేత దయ చూపుదురు (గు).

క్రపణం కృపా. 'కృప క్రపాయామ్' (టీ). క్రపయతే కృపా (వి).

5. **దయా** ఆ. స్త్రీ. దయన్తే రక్షం త్యనయా ఇతి దయా. 'దేఙ్ రక్షణే'. -దీనిచేత రక్షింతురు (గు).

'దయ దాన గతి హింసా రక్షణేషు' (టీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

6. అనుకమ్పా ఆ. స్త్రీ. అనుకంపతేఽనయే త్యనుకంపా. 'కపి కించిచ్చలనే'. -దీనిచే కొంచెముగా కదలుదురు (గు).

అనుకంపన మనుకంపా (టీ).

7. అనుక్రోశః అ. పుం. అనుక్రోశం త్యనేనే త్యనుక్రోశః. 'క్రుశ ఆహ్వానే రోదనే చ'. -దీనిచేత దుఃఖింతురు (గు).

అనుక్రోశన్తి = సమదుఃఖా భవం త్యనేన. -దీనిచే సమదుఃఖము ననుభవింతురు (క్షీ).

ఈ 7 కరుణరసము పేర్లు.

అథో హసః. 18

హాసో హాస్యం చ-

1. హసః అ. పుం. } హాసయతి జనానితి హసః, హాసః, హాస్యం చ.
2. హాసః అ. పుం. } 'హస హసనే'. -జనులను నవ్వించునది (గు).
3. హాస్యమ్ అ. న. }

స్థాయ్యేవ తు రసీభవే దితి భావరసయోః పర్యాయత్వేన ధ్వనతి. -స్థాయియే రసమగును కనుక భావరసములను పర్యాయముగ సూచించెను. హసనీయం హసే సాధు వా హాస్యమ్. (క్షీ).

ఈ 3 హాస్యరసము పేర్లు.

బీభత్సం వికృతం త్రిష్విదం ద్వయమ్,

4. బీభత్సం అ. త్రి. 'బంధ బంధనే' ఇత్యస్య నిందాయాం సన్. బీభత్సా నిందా. సాఽత్రాస్తీతి బీభత్సమ్. -బీభత్స మనగా నింద, ఆది కలిగినది (గు).

2. వికృతమ్ అ. త్రి. వికృన్తతి మన ఇతి వికృతమ్. 'కృతి ఛేదనే'. -మనస్సును దుఃఖపెట్టునది (గు).

సద్విరుద్ధత్వాత్ వికృతమ్. -సహజరూప విరుద్ధమగుటచే వికృతము (వి). వికరణం వికృతం జుగుప్సాప్రభవత్వాత్. -చెడగొట్టుట వికృతము. ఏవగింపు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వల్ల కలుగునది కనుక (రా).

ఈ 2 బీభత్సరసము పేర్లు.

విస్మయోఽద్భుత మాశ్చర్యం చిత్రమపి-

1. విస్మయః అ. పుం. విస్మాపయతీతి విస్మయః. 'ష్మిఙ్ ఈషద్ధసనే'. -విశేషముగా నవ్వించునది (గు).

అద్భుతస్య విస్మయస్థాయిభావాత్మకత్వాత్. విపూర్వః స్మిఙ్ ఆద్భుతార్థః. అద్భుతరసమునకు విస్మయము స్థాయిభావము. విపూర్వమగు స్మిఙ్ ధాతువునకు ఆద్భుతము అర్థము (క్షీ). విస్మయనం విస్మయః (టీ).

2. అద్భుతమ్ అ. త్రి. అదిత్యాశ్చర్యార్థేఽవ్యయమ్. తస్య భవన ముత్పత్తి స్థాన మద్భుతమ్. 'భూ సత్తాయామ్'. -అత్ అని ఆశ్చర్యార్థకమైన అవ్యయము. ఆ యాశ్చర్యమున కుత్పత్తిస్థానము (గు).

3. ఆశ్చర్యమ్ అ. త్రి. ఆ సమంతాత్ చరితు మాస్వాదితుం యోగ్యం ఆశ్చర్యమ్. 'చర గతిభక్షణయోః'. -ఆస్వాదించుటకు యోగ్యమైనది (గు).

ఆచరణీయమ్. 'ఆశ్చర్య మనిత్యే' ఇతి సాధుః. (క్షీ). ఆ ఇతి చర్యతే అభినీయతే ఇత్యాశ్చర్యమ్. పృషోదరాదిః. (టీ).

4. చిత్రమ్ అ. త్రి. చిత్రయతీతి చిత్రమ్. 'చిత్ర చిత్రకరణే'. -ఆశ్చర్యమును కలుగజేయునది (గు).

చిత్ర కదాచి ద్దర్శనే. అచ్ (క్షీ). చిత్రయతీతి చిత్రమ్. 'చిత్ర చిత్రకరణే' (టీ).

ఈ 4 అద్భుతరసము పేర్లు.

అథ భైరవమ్. 19

దారుణం భీషణం భీష్మం ఘోరం భీమం భయానకమ్,
భయంకరం ప్రతిభయమ్-

1. భైరవమ్ అ. త్రి. బీరోః సంత్రాసకృత్ భైరవమ్. 'ఞీ బీ భయే'.-భీరునకు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వెరపు పుట్టించునది. బిభే త్యస్మా దధీర ఇతి వా భైరవమ్. -పిరికివాడు దీనిచే వెరపు చెందును (గు).

బిభేతి తాచ్ఛీల్యేనేతి భీరుః. భీరో రిదం భైరవమ్. -భయపడుస్వభావము కలవాడు భీరువు. వానికి సంబంధించినది (టీ).

2. దారుణమ్ అ. న. దారయతి చిత్తమితి దారుణమ్. 'దృ విదారణే'. -చిత్తమును భేదించునది (గు).

'దృ భయే' (రా).

3. భీషణమ్ అ. త్రి.
4. భీష్మమ్ అ. త్రి.
6. భీమమ్ అ. త్రి.
7. భయానకమ్ అ.త్రి.

బిభేత్యస్మాదితి భీషణం, భీష్మం, భీమం, భయానకం చ. -అధీరుడు దీనిచేత వెరపు చెందును కనుక భీషణము, భీష్మము, భీమము, భయానకమును (గు).

భీషయతే భీషణః. బిభ్య త్యస్మాత్ భీష్మః. (క్షీ).

5. ఘోరమ్ అ. త్రి. ఘురతీతి ఘోరమ్. 'ఘుర భీమార్థశబ్దయోః' -వెరపించునది (గు).

ఘోరయతీతి ఘోరమ్. హన్తీతి వా ఘోరమ్. 'హన్తేర్ఘురచ్చ'. -భయపెట్టునది లేక చంపునది (రా).

8. భయంకరమ్ అ. త్రి. భయం కరోతీతి భయంకరమ్. 'డు కృఞ్ కరణే'. -భయమును కలుగజేయునది (గు).

9. ప్రతిభయమ్ అ. త్రి. భయం ప్రతిగతమ్. -భయముతో కూడినది (గు).

ప్రతిగతం భయేన (క్షీ). ప్రతిగతం భయ మస్మిన్. - భయముతో కూడినది (రా).

ఈ 9 భయానకరసము పేర్లు.

రౌద్రం తూగ్రమ్-

1. రౌద్రమ్ అ. త్రి. రుద్రో ధేవతాఽస్య రౌద్రమ్. - రుద్రుడే అధిదేవతగా

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కలిగినది (గు).

రుద్రస్యాయం రౌద్రః క్రోధాత్మా. -రుద్రసంబంధమైనది. క్రోధరూపము (క్షీ). రుద్రస్యేదం రౌద్రమ్ (రా).

ఈ 2 రౌద్రరసము పేర్లు.

అమీ త్రిషు. 20

చతుర్దశ-

అద్భుతా ద్యుగ్రాంతా శ్చతుర్దశశబ్దాః రసహేతుమద్వస్తువాచిత్వే త్రిలింగాః. - ఆద్భుతాదిశబ్దములు 14 రసహేతువస్తువాచకము లగునపుడు త్రిలింగములు (గు).

అమీ ఆద్భుతాద్యా ఉగ్రాన్తా రసేషు పుంలింగాః; తద్వతి త్రిలింగాః. -ఆద్భుతశబ్దము మొదలుకొని ఉగ్రశబ్దము వరకు గల పదునాలుగు, రసముల పేర్లయినపుడు పుంలింగములు. రసవద్వస్తువాచకము లయినప్పుడు త్రిలింగములు (క్షీ).

దరత్రాసౌ భీతిర్భీః సాధ్వసం భయమ్.

1. దరః అ. పుం. దీర్యతేఽస్మాదితి దరః. 'దృ భయే'. -దీనిచే భయపెట్టబడును (గు).

దరణం దరః. (టీ). దరతి బిభేత్యస్మాదితి దరః. -దీనివలన జనము భయపడును (వి).

2. త్రాసః అ. పుం. త్రసనం త్రాసః. 'త్రసీ ఉద్వేగే'. -భయపడుట (గు).

త్రస్యం త్యస్మాదితి త్రాసః. -దీనివలన భయపడుదురు (వి).

3. భీతిః ఇ. స్త్రీ. }
4. భీః ఈ. స్త్రీ. } బిభేత్యస్యాః ఇతి భీతిః, భీశ్చ. బిభేత్యస్మాదితి భయమ్.
6. భయమ్ అ. న. } -దీనివలన భయపడుదురు (వి).

5. సాధ్వసమ్ అ. న. సాధూ నస్యతీతి సాధ్వసమ్. 'అసు క్షేపణే'. -సాధువు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

లను బాధించునది (గు).

యత్తు సాధూ నస్యతి. అచ్ ఇతి ముకుట స్తన్న. అణః ప్రసంగాత్. తస్మాత్ సాధూనా మసనమ్ -సాధువులకు బాధకము (రా).

ఈ 6 వెరపు పేర్లు.

వికారో మానసో భావః-

1. వికారః అ. పుం. క్రోధహర్షాదికృతమనోవికారో భావ ఇత్యుచ్యతే. -క్రోధ హర్షాదికృతమైన మనోవికారము భావ మనబడును. భావయతి కరోతి రసాన్ భావః. 'భూ సత్తాయామ్'. -రసములను పుట్టించునది. స్వకారణాద్భవతీతి భావః. -తన కారణమువలన అగునట్టిది. భావయతి బోధయతి కవే రభిప్రాయ మితి భావః. -కవి యభిప్రాయము నెరింగించునది. స చ త్రివిధః - స్థాయీ వ్యభిచారీ సాత్త్వికశ్చేతి. తత్ర స్థాయీ రతిహాసాదిరూపభేదే నాష్టవిధః. వ్యభిచారీ తు నిర్వేదగ్లానిశంకాదిరూపేణ త్రయస్త్రింశద్విధః. సాత్త్వికః స్తంభ ప్రలయాదిరూపే ణాష్టవిధః. -ఆభావము స్థాయి వ్యభిచారి సాత్త్విక మని మూడు విధములు. అందు స్థాయిభావము రతిహాసాదిభేదముచేత, 8 విధములు కలది. వ్యభిచారిభావము నిర్వేదాదిభేదముచేత 33 విధములు కలది. సాత్త్వికము స్తంభప్రలయాదిభేదముచేత 8 ప్రకారములు కలది (గు).

చేతసా భావ్యతే సుఖాదిః భావః చిత్తవృత్తివిశేషః. -మనస్సుచేత సుఖా దులు అనుభవించబడును కనుక భావము చిత్తవృత్తివిశేషము (క్షీ).

ఈ 1 మనోవికారము పేరు.

అనుభావో భావబోధకః. 21

1. అనుభావః అ. పుం. అనుపశ్చా దర్థం భావయతి ప్రకాశయతీతి అనుభావః. -అర్థము నెరింగించునది (గు).

భావం యోఽనుభావయతి ముఖరాగాదిః. -భావమును ఎరుకపరచునట్టి ముఖారాగాదికము అనుభావము (క్షీ). భావసూచకో గుణక్రియాదిః. -భావమును సూచించు గుణము, క్రియ మున్నగునది (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 1 రత్యాదిభావసూచకమగు ముఖవికారరోమాంచాదుల పేరు.

గర్వోఽభిమానోఽహంకారో

1. గర్వః ఆ. పుం. గర్వ త్యనేనేతి గర్వః. 'గర్వ దర్పే'. -దీనిచేత గర్వించుతురు (గు).

"గర్వో నామ కులైశ్వర్యరూపవిద్యాబలాదిభిః,
ఇష్టార్థవిజయప్రాప్తే ర్జాయతే నీచగోచరః" ఇత్యాచార్యః (టీ).

2. అభిమానః అ. పుం. ఆత్మాన ముత్కృష్టం మానయతీ త్యభిమానః. 'మన అవబోధనే'. -తన్ను గొప్పవానినిగా తలపించునది (గు).

అభి సర్వతో మానః. -అందరికంటెను తాను గొప్పవాడనని భావించుట (రా).

3. అహంకారః అ. పుం. అహ మితి బుద్ధిం కరోతీ త్యహంకారః 'డు కృఞ్ కరణే'. -నేను గొప్పవాడనను బుద్ధిని కలిగించునది (గు).

అహమేవ జ్యాయానితి కరోతీ త్యహంకారః (వి).

ఈ 3 అహంకారము పేర్లు.

మాన శ్చిత్తసమున్నతిః,

1. మానః అ. పుం. ఆత్మానం మానయతీతి మానః. 'మాన పూజాయామ్' -తన్ను పూజించుకొనజేయునది. పరత ఉత్కర్షేణ చేతస ఉన్నతి ర్మానః. యథా శూరోఽస్మి అర్థవా నస్మీతి. -పరులకంటె తన గొప్పతనముచే మనస్సు యొక్క ఉన్నతి మానము. ఎట్లన - శూరుడను, ధనికుడను అని. ప్రణతియోగ్యేషు ఉన్నతికథనం వా మానః. - నమస్కరింపదగిన వారి సమక్షమున తన గొప్ప చెప్పుకొనుట మానము (గు).

2. చిత్తసమున్నతిః ఇ. స్త్రీ. చిత్తస్య సమున్నతిః. -చిత్తముయొక్క ఔన్నత్యము.

గర్వాదయః పంచాపి పర్యాయా ఇతి తు యుక్తమ్. -గర్వాదులు ఐదును

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పర్యాయము లనుట యుక్తము (రా).

ఈ 2 మానము పేర్లు.

అనాదరః పరిభవః పరీభావ స్తిరస్క్రియా, 22
రీఢావమాననావజ్ఞాఽవహేళన మసూర్షణమ్.

1. **అనాదరః** అ. పుం. ఆదరః సత్కారః. స న భవతీ త్యనాదరః. -ఆదర మనగా సత్కారము. అది కానిది అనాదరము (గు).

న ఆదరః అనాదరః (రా).

2. పరిభవః అ. పుం. } పరిభూయతే పరిభవః, పరీభావశ్చ. 'భూ సత్తా
3. పరీభావః అ. పుం. } యామ్'. -పరిభవించుట (గు).

4. తిరస్క్రియా ఆ. స్త్రీ. తిరస్కరణం తిరస్క్రియా. 'డు కృఞ్ కరణే'. -తిరస్కరించుట (గు).

5. రీఢా ఆ. స్త్రీ. రిహతి హినస్తీతి రీఢా. 'రిహ కత్థన యుద్ధ నిందా హింసా దానేషు' -పీడించునది (గు).

'రిహ కత్థనాదౌ'. రేహణం రీఢా (షీ). రేహణమ్. 'రిహ వధే'. స్త్రీత్వం లోకాత్. -పీడించుట. స్త్రీలింగము లోకవ్యవహారమునుబట్టి (రా).

6. **అవమాననా** ఆ. స్త్రీ. మాననం పూజా, తద్విరోధినీ అవమాననా. -మానన మనగా పూజ. దానికి విరుద్ధమైనది (గు).

7. **అవజ్ఞా** ఆ. స్త్రీ. అవజ్ఞాయతే అనయే త్యవజ్ఞా. 'జ్ఞా అవబోధనే'. -దీనిచేత నీచముగా తలపబడును (గు).

అవజ్ఞానమ్ అవజ్ఞా (టీ).

8. **అవహేలనమ్** అ. న. అవహేడయతీ త్యవహేలనమ్. 'హేడృ అనాదరే'. లడయో రభేదః. -అనాదరించుట అవహేలనము (గు).

9. **అసూర్షణమ్** అ. న. అసూర్షణ మనాదరః. 'సూర్ష అదరే'. -అనాదరము

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అసూర్షణము. అసుషణమ్, అసూషణం ఇతి చ పాఠః (గు).

న సుష్ఠు ఉషణ మసూషణ మితి లక్షణయాఽవజ్ఞా గమ్యతే. యత్కాటిల్యాః - అయ ముచ్చైఃసించతీతి దీర్ఘశ్చారాయణః ప్రవ్రాజీత్. అసూర్షణ మిత్యేకే. -చక్కగా తడుపకపోపుట. లక్షణచే అనాదరించుట సూచితము (క్షీ). అసూన్ షిణోతీతి అసుషణమ్. 'షిణు హింసాయామ్'. -ప్రాణములను బాధించుట (వి) అవిద్యమానః సుషణఃసుహర్షఃఅత్రేతి అసూషణమ్. -ఇందానందము లేదు (టీ).

ఈ 9 తిరస్కారము పేర్లు.

మన్దాషం హ్రీ స్త్రపా వ్రీడా లజ్జా-

1. మన్దాషమ్ అ. న. మన్ద మషం వాగ్యత్ర మన్దాషమ్. -తిన్ననిమాటలు కలది (గు). మంద మషి అత్రేతి మందాషమ్. దీనియందు కన్నులు మూయ బడును (గు. ప్రా. ప్ర).

వ్రీడావనమ్రవక్త్రేన్దుర్ఇతి స్వోత్థలజ్జావశాత్ వివక్ష రవనమతి ముఖమితి మందాస్య మిత్యేకే. -నేత్రములు కొంచెముగా నిమీలితము లగుట. -లజ్జావశముచే వక్త్ర తన ముఖము వంచును కనుక మందాస్యమ్ అని కొందరు (క్షీ).

2. హ్రీః ఈ. స్త్రీ. జిహ్రేతీతి హ్రీః. 'హ్రీ లజ్జాయామ్' సిగ్గపడుట హ్రీ(గు).

జిహ్రేత్యనయేతి హ్రీః. -దినిచే సిగ్గుపడును (వి).

3. త్రపా ఆ. స్త్రీ. త్రపతే త్రపా. 'త్రపూష్ లజ్జాయామ్'. -లజ్జించుట (గు).

4. వ్రీడా ఆ. ప్ర. వ్రీడయతీతి వ్రీడా. 'వ్రీడ చోదనే లజ్జాయాం చ'. -ప్రేరేపించునది. వ్రీడశబ్దః పుల్లింగో ఽవ్యస్తి. తథా చ - 'వ్రీడాదివాభ్యాశ గతై ర్వలత్యే' ఇతి మాఘకావ్యే (3-40) (గు).

5. లజ్జా ఆ. స్త్రీ. లజ్జనం లజ్జా. 'ఓ లస్జీ వ్రీడనే'. -లజ్జించుట లజ్జ (గు).

లజ్జతే ఇతి లజ్జా (వి). వ్రీలశబ్దోఽప్యస్తి.

'పథి పథికవధూభిః సాదరం పృచ్ఛ్యమానా

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కువలయదలనీలః కోఽయమార్యే తవేతి,
స్మితవికసితగండం ప్రీలవిభ్రాంతనేత్రం
ముఖ మువనమయన్తి స్పష్ట మాచష్ట సీతా'. (పా).

ఈ రెండు సిగ్గు పేర్లు.

సాపత్రపాఽన్యతః. 23

1. అపత్రపా ఆ. స్త్రీ. నికృష్టా త్రపా అపత్రపా. -చెడ్డసిగ్గు అపత్రప.

సా లజ్జా అన్యతశ్చేత్ సాఽపత్రపా. అయం హ్రీమాత్రేఽపి. -ఆ సిగ్గు అన్యులవలన కలిగెనేని అది అపత్రప. ఇది సాధారణమైన సిగ్గునకును పేరు "హీర్లజ్జాపత్రపా వ్రీడా" అని రత్నకోశము (రా).

ఈ 1 పరులు చెంత నున్నందున కలిగిన సిగ్గు పేరు.

క్షాన్తి స్తితిక్షా-

1. క్షాన్తిః ఇ. స్త్రీ. క్షమా క్షాంతిః. 'క్షమూష్ సహనే'. -క్షమించుట క్షాంతి(గు)

క్షమ్యత ఇతి క్షాన్తిః (వి). క్షమణం క్షాన్తిః (రా).

2. తితిక్ష. ఆ. స్త్రీ. తితిక్షతే తితిక్షా. 'తిజ నిశానే'. -ఓర్చుట తితిక్ష (గు).

అభిధ్యా తు పరస్వ (స్య) విషయే స్పృహా.

1. అభిధ్యా ఆ. స్త్రీ. అపహరణే గ్రహణే ధ్యాన మభిధ్యా. 'ధ్యై చింతాయామ్'. -అపహరించవలెనను చింత అభిధ్య (గు).

అభిచారేణ ధ్యాన మభిధ్యా. పరస్వవిషయే స్పృహేత్యేకే దోషచిన్తా పూర్వం పరస్వే లిప్సేత్యర్థః. యత్కామ్యః -విషయప్రార్థనాఽభిధ్యా. -పరులను తిరస్కరించు ఆలోచన అభిధ్య. ఇతరుల సొత్తుపై కోరిక యని కొందరు. దుష్ట మగు ఆలోచనతో పరులసొత్తు కోరుట (క్షీ). అభిధ్యానమ్ అభిధ్యా. 'ధ్యై ఆధ్యానే' పరస్య విషయే చౌర్యాదినా స్పృహా. -ఇతరుని విషయమున దొంగతనము మున్నగువానిద్వారా పొందకోరిక. 'పరస్వవిషయస్పృహా' ఇతి పాఠే పరస్వే విషయేణ చౌర్యాదినా లిప్సా ఇతి ముకుటః. పరస్వవిషయిణీచ్ఛే త్యర్థః. -పరస్వ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

విషయస్పృహా' అను పాఠమున ఇతరుల సొత్తును చౌర్యాదులచే పొందకోరిక' అని రాయముకుటుని వ్యాఖ్య. పరులసొత్తు విషయముగాకల లాభేచ్ఛ (రా).

ఈ 1 పరధనవిషయకమగు అభిలాష పేరు.

అక్షాన్తి ర్రీర్ష్యా-

1. అక్షాన్తిః ఇ. స్త్రీ. న క్షాంతిః అక్షాంతిః. క్షాంతి ఆనగా ఓర్పు. అది కానిది అక్షాంతి (గు).

భార్యాదేః పరదర్శనాసహనే రూఢాఽక్షాన్తి ర్రీర్ష్యా. అయం తు పరోత్కర్షా సహనం మాత్సర్య మీర్ష్యాం మన్యతే. య ఈర్ష్యుః పరవిత్తేష్వితివత్. -భార్యాదులను పరులు దర్శించుటను సహింపలేమి యను అర్థమున రూఢమైనది. అక్షాంతియే ఈర్ష్య. కాని యీ గ్రంథకర్త (అమరసింహుడు) వరుల గొప్పదనమును సహింపలేకుండుట యను మాత్సర్యమునే ఈర్ష్యగా తలంచుచున్నాడు. పరవిత్తములపై ఈర్ష్యాలువువలె (క్షీ). న క్షమణమ్. క్షామ్యతేఽ క్తిని నఞ్ సమాసః. 'క్షమూష్ సహనే' (రా).

2. ఈర్ష్యా ఆ. స్త్రీ. ఈర్ష్యతీతి ఈర్ష్యా. 'ఈర్ష్య ఈర్ష్యాయామ్'. - ఓర్వలేకుండుట ఈర్ష్య (గు).

ఈ 2 పరుల సంపదను సహింపలేకుండుటకు పేర్లు.

అసూయా తు దోషారోపో గుణేష్వపి.

1. అసూయా ఆ. స్త్రీ. గుణేషు సత్స్వపి పరేషు దోషారోపః అసూయా -మంచి గుణములు కలిగియున్నను చెడుగుణముల నారోపించుట అసూయ యనబడును. అస్యతీ త్యసూయా. 'అసు క్షేపణే'. (గు).

అసూయనమ్ అసూయా. 'అసూఙ్ ఉపతాపే'. కణ్ఠ్యాదిః. గుణే ష్వర్థదానాదిష్వపి డాంబికత్వాదిదోషారోపోఽసూయే త్యుచ్యతే. ధనము దానమిచ్చుట వంటి గుణములందును డాంబికత్వము మున్నగు దోషముల నారోపించుట అసూయ (టీ). 'అసూఙ్ అసూయాయామ్' (రా).

ఈ 1 పరుల గుణములందు దోషముల నారోపించుట పేరు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వైరం విరోధో విద్వేషో-

1. **వైరమ్** అ. న. వీరస్య కర్మ వైరమ్. -వీరునియొక్క వ్యాపారము (గు).

ఇత్థ మీర్ష్యాసూయాద్వేషాణాం భేదాత్ 'ద్వేషో నా స్యా దసూయేర్ష్యా' ఇతి మాలాకారో భ్రాన్తః. -ఇట్లీర్ష్యా - అసూయా -ద్వేషముల కర్థభేద ముండగా మాలాకారు డను నిఘంటుకర్త పీనిని పర్యాయపదములుగా తలంచి భ్రాంతి నొందినాడు (క్షీ).

2. **విరోధః** అ. పుం. విశేషేణ రోధః విరోధః. 'రుధిర్ ఆవరణే'. ఓర్పును విశేషముగా అడ్డగించునది (గు).

విరుణద్ధీతి విరోధః. -విరోధించునది (వి).

3. **విద్వేషః** అ. పుం. విశిష్టో ద్వేషః విద్వేషః. 'ద్విష అప్రీతౌ'.-అధికమైన ద్వేషము (గు).

విద్వేషణం విద్వేషః (టీ).

ఈ రెండు వైరము పేర్లు.

మన్యుశోకౌ తు శుక్ స్త్రియామ్,

1. **మన్యుః** ఉ. పుం. మన్యతేఽనేనేతి మన్యుః. 'మన జ్ఞానే'. -దీనిచేత ఎరుగబడును. విరుద్ధలక్షణచేత ఏమియు ఎరుగబడదని యర్థము (గు).

2. **శోకః** అ. పుం.
3. **శుక్** చ్. స్త్రీ. } శోచనం శోకః, శుక్ చ. 'శుచ శోకే'. శోచించుట శోకము (గు).

ఈ రెండు శోకము పేర్లు.

పశ్చాత్తాపోఽనుతాపశ్చ విప్రతీసార ఇత్యపి. 25

1. **పశ్చాత్తాపః** అ. పుం.
2. **అనుతాపః** అ. పుం. } పశ్చాత్ తాపయతీతి పశ్చాత్తాపః, అనుతాపశ్చ. 'తప సంతాపే'. -అజ్ఞానముచేత ముం

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దాక పనిచేసి వెనుక నొచ్చుకొనుట పశ్చాత్తాపము, అనుతాపమును (గు).

3. విప్రతిసారః అ. పుం. విరుద్ధం ప్రతిసరణం విప్రతీసారః. 'సృ గతౌ'. -విరుద్ధమునుగూర్చి ప్రవర్తించుట (గు).

ఈ 3 పశ్చాత్తాపము పేర్లు.

కోపక్రోధామర్షరోషప్రతిఘా రుట్క్రుధౌ స్త్రియౌ,

1. కోపః అ. పుం. కోపనం కోపః. 'కుప క్రోధే'. -కోపించుట (గు).

కుప్యతీతి కోపః (వి).

2. క్రోధః అ. పుం. క్రోధనం క్రోధః. 'క్రుధ క్రోధే'. -క్రోధించుట క్రోధము (గు).

క్రుధ్యతీతి క్రోధః (వి).

3. అమర్షః అ. పుం. న మర్షణ మమర్షః. 'మృషు సహనే'. -ఓర్వకుండుట అమర్షము (గు).

న మృష్య త్యనేన. -దీనిచే సహింపడు (వి). 'మృష తితిక్షాయామ్' (రా).

4. రోషః అ. పుం. రుష్యతే అనేనేతి రోషః. 'రుష హింసాయామ్'. -దీనిచేత హింసింపబడును (గు).

రోషణం రోషః (టీ).

5. ప్రతిఘః అ. పుం. ప్రతిహన్తీతి ప్రతిఘః. 'హన హింసాగత్యోః' -సత్కర్మను చెరుచునది (గు).

ప్రతిహన్యతేఽనేన ప్రతిఘః. -దీనిచే చెరుపబడును (క్షీ). ప్రతిహననమ్ ప్రతిఘః (టీ).

6. రుట్ ష్. స్త్రీ. రుష్యత ఇతి రుట్. 'రుష రోషే'. -క్రోధించుట (గు).

7. క్రుత్ ధ్. స్త్రీ. క్రోధః క్రుత్. 'క్రుధ రోషే'. -క్రోధించుట (గు).

క్రోధనం క్రుత్ (టీ). క్రుధ్యతీతి క్రుత్ (వి).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 7 కోపము పేర్లు.

శుచౌ తు చరితే శీలమ్-

1. శీలమ్ అ. న. శీలతీతి శీలమ్. 'శీల సమాధౌ'. -బాగుగా నడుచుకొనుట శీలము (గు).

శుచౌ శుద్ధే. 'శీల సమాధానే'. చర్యతేఽనేన చరితమ్, చరిత్రం చ. -దీనిచే చక్కగా ఆచరించబడును (క్షీ). (న కేవలం శుచౌ చరితే కింతు) చరిత్ర మాత్రేఽపి శీలమ్ (రా).

ఈ 1 పవిత్రమగు నడవడికకు పేరు.

ఉన్మాద శ్చిత్తవిభ్రమః. 26

1. ఉన్మాదః అ. పుం. ఉన్మాద్యతేఽనేనే త్యున్మాదః. 'మదీ హర్షగ్లేపనయోః'. -దీనిచేత మదించును (గు).

ఉన్మదనమ్ ఉన్మాదః (టీ).

2. చిత్తవిభ్రమః అ. పుం. చిత్తస్య విభ్రమః చిత్తవిభ్రమః. -చిత్తముయొక్క భ్రాంతి (గు).

చిత్తానవస్థితిః భూతాద్యావేశాత్ (క్షీ). చిత్తస్య విభ్రమణం విభ్రమః. 'భ్రమ అనవస్థానే'. (టీ).

ఈ 2 భూతావేశాదులచేత కలిగిన చిత్తచాంచల్యము పేర్లు.

ప్రేమా నా ప్రియతా హార్దం ప్రేమ స్నేహః-

1. ప్రేమా న్. పుం.
2. ప్రియతా ఆ. స్త్రీ. } ప్రియస్య భావః ప్రేమా, ప్రియతా చ. -ప్రియము యొక్క భావము ప్రేమ, ప్రియతయు (గు).

ప్రీణాతీతి ప్రియః 'ప్రీఞ్ తర్పణే'. -సంతోషింపజేయునది. ప్రియస్య భావః -దాని భావము(టీ).

3. హార్దమ్ అ. న. హృదయే భవం హార్దమ్. -హృదయమందు పుట్టినది(గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

హృదయస్య కర్మ హార్దమ్. -హృదయపు కృత్యము (క్షీ).

4. ప్రేమ న్. న. ప్రిణనం ప్రేమ. 'ప్రీఞ్ తర్పణే'. -సంతోషింపజేయుట (గు).

ప్రీతిః ప్రేమ (క్షీ). ప్రయణం ప్రేమ (టీ).

5. స్నేహః అ. పుం. స్నిహ్యత ఇతి స్నేహః. 'ష్ణిహ ప్రీతౌ'. -ప్రీతి (గు).

స్నేహనం స్నేహః (టీ).

ఈ 5 స్నేహము పేర్లు.

అథ దోహదమ్,

ఇచ్ఛా కాఙ్క్షా స్పృహేహా తృడ్వాఞ్ఛా లిప్సా మనోరథః. 27
కామోఽభిలాష స్తర్షశ్చ-

1. దోహదమ్ అ. న. దోహః పూర్తిః. 'దుహ ప్రపూరణే'. -తం దదాతీతి దోహదమ్. 'డు దాఞ్ దానే'. -దోహ మనగా పూర్తి. దాని నిచ్చునది (గు).

దోహ మాకర్షణం దదాతి దోహదమ్. -ఆకర్షణమును కలిగించునది(క్షీ). దోహదశబ్దః ప్రాయః గర్భిణీచ్ఛాయాం ప్రయుజ్యతే. అత్ర తు ఇచ్ఛామాత్రే. -దోహదశబ్దము సామాన్యముగ గర్భవతి కోరిక అను అర్థమున ప్రయోగింప బడును. ఇచటనో కోరిక అను సామాన్యార్థమునందు వర్తించును (టీ). దోగ్ధీతి దోహః. తం దదాతి (వి).

2. ఇచ్ఛా ఆ. స్త్రీ. ఏషణ మిచ్ఛా. 'ఇషు ఇచ్ఛాయామ్'. -కోరుట ఇచ్ఛ (గు).

ఇచ్ఛతి యయేతి ఇచ్ఛా. -దీనిచే జనము కోరును కనుక ఇచ్ఛ (వి).

3. కాఙ్క్షా ఆ. స్త్రీ. కాంక్షణం కాంక్షా. 'కాంక్షి కాంక్షాయామ్'. -కాంక్షించుట కాంక్ష (గు).

కాంక్షతీతి కాంక్షా (వి).

4. స్పృహా ఆ. స్త్రీ. స్పృహణం స్పృహా. 'స్పృహ ఇచ్ఛాయామ్'. -ఇష్టపడుట స్పృహ (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'స్పృహ ఈప్సాయామ్' (టీ). స్పృహయతీతి స్పృహా (వి).

5. ఈహా ఆ. స్త్రీ. ఈహన మీహా. 'ఈహ చేష్టాయామ్'. -మనోవ్యాపారము ఈహ (గు).

6. తృట్ ష్. స్త్రీ. తర్షణం తృట్. 'తృష పిపాసాయామ్'. -కోరుట. తృష ధాతోః పిపాసార్థత్వేఽపి, అత్ర ఇచ్ఛాసామాన్యే వర్తతే. -తృషధాతువు దప్పి కోరుట యను అర్థము కలదైనను ఇచ్చట ఇచ్ఛాసామాన్యమందు వర్తించినది(గు).

తృష్యతీతి తృట్ (వి).

7. వాఞ్ఛా ఆ. స్త్రీ. వాంఛనం వాంఛా. 'వాఞ్ఛి ఇచ్ఛాయామ్'. -కోరుట వాంఛ (గు).

వాంఛతీతి వాంఛా (వి).

8. లిప్సా ఆ. స్త్రీ. లబ్ధు మిచ్ఛా లిప్సా. 'డు లభష్ ప్రాప్తౌ'..ఒక అర్థమును పొందగోరుట (గు).

9. మనోరథః అ. పుం. మన ఏవ రథో యస్య సః మనోరథః. -మనస్సే రథముగా కలిగినది (గు).

మన ఏవ రథో = దూరగామి యత్ర మనోరథః, మనోగవీ చ. -దీనికి మనస్సే రథము (దూరము పోవునది) కావున మనోరథము (షీ). మనో రథ ఇవ మనోరథః. - రథమువంటి మనస్సు కలది (టీ).

10. కామః అ. పుం. కమనం కామః. 'కము కాంతౌ'..కోరుట కామము(గు).

కామనం కామః (టీ). కామ్యతే కామః (వి).

11. అభిలాషః అ. పుం. అభిలషణ మభిలాషః. 'లష కాంతౌ'. -కోరుట అభిలాషము (గు).

అభిలషతీ త్యభిలాషః (వి).

12. తర్షః ఆ. పుం. తర్షణం తర్షః. 'తృష పిపాసాయామ్'. కోరుట (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 12 కోరిక పేర్లు.

స మహాన్ లాలసా ద్వయోః

1. లాలసా ఆ. ప్ర. న ఏవ అధికశ్చేత్ లాలసా. -అధికమైన ఆ కోరికయే లాలస యనబడును. లస్యతే లాలసా. 'లస శ్లేషణక్రీడనయోః'.

సాతిశయేనేచ్ఛా భృశం లసనం లాలసా. 'లల ఇచ్ఛాయాం వా' (క్షీ). స తర్షో మహాంశ్చేత్ 'లల ఈచ్ఛాయామ్'. ఔణాదికోఽసణ్. యద్వా 'లస కాంక్షా'. భృశం లసన మిత్యర్థే యజన్తాదః. టాప్. ఘుషా తు లాలసః. స్త్రీనిర్దేశ ఆబంతతాసూచనార్థః. (రా).

ఈ 1 అతిప్రీతికి పేరు.

ఉపాధి ర్మా ధర్మచిన్తా-

1. ఉపాధిః ఇ. పుం. ఉప సమీపే ఆధీయతే ధర్మోఽస్య ఉపాధిః. 'డు ధాఞ్ ధారణపోషణయోః'. -దీని సమీపమునందు ధర్మము చేయబడును (గు).

ఉప సమీపే ఆధిరస్య, ఉపవన్న ఆధిర్వా ఉపాధిః. ఆధీయతే చింతా ఽనేనే త్యాధిః. - ఆధి యనగా చింత. ఆ చింత చెంత కలది. లేదా సంగత మైన చింత ఉపాధి (క్షీ). ఉపాధీయతే ఆనేనే త్యుపాధిః (టీ). సమీప ఆధేః ఉపాధిః (రా).

2. ధర్మచిన్తా ఆ. స్త్రీ. ధర్మస్య చింతా. -ధర్మమును చింతించుట (గు).

చిన్త్యతే చింతా. 'చితి స్మృత్యామ్'. -తలంపబడునది చింత (వి).

ఈ 2 ధర్మచింత పేర్లు.

పుంస్యాధి ర్మానసీ వ్యథా. 28

1. ఆధిః ఇ. పుం. ఆధీయతే దైన్య మనేనే త్యాధిః. 'డు ధాఞ్ ధారణపోషణయోః'. -దీనిచేత దైన్యము సంపాదింపబడును (గు).

ఈ 1 మనస్సంబంధమైన వ్యథ పేరు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

స్యా చ్చిన్తా స్మృతి రాధ్యానమ్–

1. చిన్తా ఆ. స్త్రీ. చిన్త్యతే చింతా. 'చితి స్మృత్యామ్'. -చింతించుట చింత (గు).

చింతనం చింతా (టీ).

2. స్మృతిః ఇ. స్త్రీ. స్మరణం స్మృతిః. 'స్మృ ఆధ్యానే'. -స్మరించుట స్మృతి (గు).

స్మర్యతే ఇతి స్మృతిః. -స్మరింపబడునది (వి).

3. ఆధ్యానమ్ అ. న. ఆధ్యాయతే ఆధ్యానమ్. 'ధ్యై చింతాయామ్' -చింతించుట ఆధ్యానము (గు).

ఆధ్యాన ముత్కంఠాపూర్వకస్మరణ మితి కాశికా. - ఉత్కంఠతో ఆలోచించుట ఆధ్యానమని కాశిక (క్షీ).

ఈ 3 చింతించుట పేర్లు.

ఉత్కణ్ఠోత్కలికే సమే,

1. ఉత్కణ్ఠా ఆ. స్త్రీ. ఉత్కంఠ్యతే ఉత్కంఠా. 'కఠీ శోకే'. -ఉద్గతమైన శోకము ఉత్కంఠ (గు).

ఉత్కంఠన ముత్కంఠా (టీ).

2. ఉత్కలికా ఆ. స్త్రీ. ఉత్కల్యతే ఉత్కలికా. 'కల సంఖ్యానే'. -ఉద్గతమైన సంఖ్య కలిగినది (గు).

ఉత్కలయతీ త్యుత్కలికా (టీ). శబ్దార్ణవే–
చింతా తు స్మృతి రాధ్యానం స్మరణం సస్పృహే పునః,
ఉత్కంఠోత్కలికే తస్మిన్ అభిధ్యా తూభయోరపి (టీ).

ఈ 2 ఇష్టవస్తుప్రాప్తియందలి కాలవిలంబము నోర్వజాలక తహతహ పడుట పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఉత్సాహో వ్యవసాయః స్యాత్-

1. ఉత్సాహః అ. పుం. ఉద్గతం సహన ముత్సాహః. 'షహ మర్షణే'. -ప్రయాసము నోర్చుట (గు).

2. వ్యవసాయః అ. పుం. వ్యవసీయత ఇతి వ్యవసాయః. 'షోఽన్తకర్మణి'. విశేషముగా నిశ్చయించుట వ్యవసాయము. పా- అధ్యవసాయః (గు).

ఉద్యమోద్యోగౌ చ అధ్యవసాయార్థౌ (క్షీ). వ్యవస్థితిః వ్యవసాయః. పా- అధ్యవసాయః అధ్యవసితిః (టీ). అధ్యవసానమ్ (రా).

ఈ 2 మహాకార్యవిషయకమైన ఉద్యోగము పేర్లు.

స వీర్య మతిశక్తిభాక్. 29

1. వీర్యమ్ అ. న. పిరే సాదు వీర్యమ్. -వీరునియం దుండునది (గు).

ఉత్సాహః సాతిశయో వీర్యమ్. - అతిశయించిన ఉత్సాహము వీర్యము (క్షీ).

ఈ 1 మిక్కిలి దృఢమైన ఆ ఉత్సాహము పేరు.

కపటోఽస్త్రీ వ్యాజదంభోపధయ శ్ఛద్మకైతవే,
కుసృతి ర్నికృతి శ్శాఠ్యమ్-

1. కపటః అ. ప్న. కం బ్రహ్మాణ మపి పటతీతి కపటః. 'పట గతౌ'. -బ్రహ్మను కూడ పొందునది. కే శిరసి పట ఇవాచ్ఛాదకః కపటః..-తలపై వస్త్రము వలె కప్పియుండునది (గు)

కం బ్రహ్మాణం పటయతి మోహయతీతి కపటః. -బ్రహ్మను కూడ మోసపుచ్చునది (టీ). కస్య బ్రహ్మణోఽపి పటః వ్యాపకః. - బ్రహ్మకును వ్యాపకమైనది (రా).

2. వ్యాజః అ. పుం. వ్యజ్యతేఽనేనేతి వ్యాజః. 'అజ గతిక్షేపణయోః'. -దీని చేత ప్రేరేపించబడును (గు).

వ్యజన్తి క్షిపన్త్యనేనేతి వ్యాజః (టీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3. దమ్భుః అ. పుం. దభ్నోతి హినస్తీతి దంభః. 'దమ్భు దమ్భనే'. - పీడించునది (గు).

దంభనం దంభః. దభ్యతేఽనేనేతి వా దమ్భుః (టీ).

4. ఉపధిః అ. పుం. ఉప సమీపే ధీయతే ఇత్యుపధిః. 'డు ధాఞ్ ధారణ పోషణయోః'. -సమీపవస్తువునం దుంచబడునది (గు).

ఉపాధీయతే స్ఫటికస్యేవ సిందూర ముపధిః. -స్ఫటికమునకు సిందూరమువలె ఆరోపించబడునది (షీ). ఉపాధీయతే ఆరోప్యతేఽనేనే త్యుపధిః. -దీనిచే ఆరోపించబడును (టీ).

5. ఛద్మ న్. న. ఛాద్యతే స్వరూప మనేనేతి ఛద్మ. 'ఛద అపవారణే'. -దీనిచేత స్వరూపము కప్పబడును (గు).

6. కైతవమ్ అ. న. కితవస్య కర్మ కైతవమ్. -కితవు డనగా ధూర్తుడు. వాని వ్యాపారము కైతవము (గు).

7. కుసృతిః ఇ. స్త్రీ. కుత్సితా సృతిః కుసృతిః. 'సృ గతౌ'. - కుత్సితమైన నడత (గు).

కుత్సితా సృతిః హింసార్థం కుసృతిః. పూర్వత్ర తు వంచనా ఫలమ్. -హింసకై వెడలుట కుసృతి. కైతవాదులకు వంచన ఫలము. కుసృతికి హింస ప్రయోజనము (షీ).

8. నికృతిః ఈ. స్త్రీ. నికృష్టం కృణాతి హినస్తీతి నికృతిః. 'కృఞ్ హింసాయామ్'. -నీచముగ హింసించునది (గు).

నికృష్టా కృతిర్నికృతిః (షీ). నికృష్టా కృతిః క్రియా పరప్రతారణరూపా -నికృష్టమైన పని యనగా పరులను మోసగించుట. యద్వా పరాభీష్టస్య నికర్తనమ్. 'కృతీ ఛేదనే'. -లేదా యితరుల అభీష్టమును ఖండించుట (రా).

9. శాఠ్యమ్ అ. న. శఠస్య భావః శాఠ్యమ్. -శఠునియొక్క భావము (గు).

శఠతీతి శఠః. 'శఠ కైతవే'. తస్య భావః. -శఠుడనగా కపటి. అతని

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

భావము (టీ). శఠనమ్ (రా).

ఈ 9 కవటము పేర్లు.

ప్రమాదోఽనవధానతా. 30

1. ప్రమాదః అ. పుం. శక్తుడై యుండియు చేయదగిన కార్యము చేయకుండుట ప్రమాదము. ప్రకృష్టో మదః ప్రమాదః. 'మదీ హర్షగ్లేపనయోః'. -ప్రకృష్టమైన మదము ప్రమాదము (గు).

ప్రమాద్యతీతి ప్రమాదః (వి).

2. అనవధానతా ఆ. స్త్రీ. అనవధానస్య భావః. -అవధానము లేనివానియొక్క భావము అనవధానత (గు).

అనవహితత్వం కార్యేఽవలేపః (క్షీ). న విద్యతేఽవధానమస్య అనవధానః. తస్య భావః. -అవధానము లేనివాడు అనవధానుడు. అతని భావము (టీ).

ఈ 2 అనాలోచితకృత్యము పేర్లు.

కౌతూహలం కౌతుకం చ కుతుకం చ కుతూహలమ్.

1. కౌతూహలమ్ అ. న.
4. కుతూహలమ్ అ. న. } కుత్సితం పాపం తూలయతీతి కౌతూహలం, కుతూహలం చ. 'తూల నిష్కర్షణే'. -కుత్సితమైన పాపమును బయలుపరచునది (గు).

కుత్సితం తన్యతే కుతుః. 'తను విస్తారే'. కౌతీతి వా కుతుః. 'కు శబ్దే'. -కుత్సితమును విస్తరించునది, లేదా శబ్దము చేయునది కనుక కుతువు. కుతూం హలతీతి కుతూహలమ్. 'హల విలేఖనే'. -కుతువును పోగొట్టునది (టీ). ఏతే శబ్దా రూఢాః. కుత్సితం పాపం తూలయతీతి కౌతూహలం, కుతూహలం చ. 'తూల నిష్కర్షే'. -పాపమును పారద్రోలునది (వి). కుతూం చర్మనిర్మిత స్నేహపాత్రం హలతి. యద్వా హలతీతి హలః. కృత్వా హలమ్. అణ్. కౌతూహలమ్. అణభావే కుతూహలమ్ (రా).

2. కౌతుకమ్ అ. న.
3. కుతుకమ్ అ. న. } కుత్సితం తోజయతి హినస్తీతి కుతుకమ్; కుతుకమేవ కౌతుకమ్. 'తుజ హింసాయామ్'. -కుత్సిత

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మును చెరచునది కుతుకము. కుతుకమే కౌతుకము (గు).

కుః భూమిః తుద్యతేఽనేన; కుత్సితం తన్యతే వా. - కుః అనగా భూమి. దానిని బాధించునది. -కుత్సితమును విస్తరించునది (క్షీ). కుతూం కాయతీతి కుతుకమ్. 'కై శబ్దే'. కుత్వాం భవం వా కుతుకమ్. కుతుక మేవ కౌతుకమ్(టీ).

ఈ 4 అపూర్వవస్తువును కోరుట పేర్లు.

స్త్రీణాం విలాస బిబ్బోక విభ్రమా లలితం తథా, 31
హేలా లీలేత్యమీ భా(హా)వాః క్రియాః శృంగారభావజాః.

1. భావాః అ. పుం. స్త్రీణాం శృంగారభావతి[1] జనితాః విలాసాదిక్రియాః భావాః ఇత్యుచ్యంతే. -స్త్రీలయొక్క శృంగారభావమైన రతివలన పుట్టిన విలాసాది క్రియలు భావము లనబడును. భూయంతే రాగిణోఽత్ర భావాః. 'భూ సత్తాయామ్'. -దీనియందు కాముకు లగుదురు. హా-హావాః. హూయంతే రాగిణోఽత్ర హావాః. 'హు దానాదనయోః'. -దీనిచేత కాముకులు స్వవశముగా చేయబడుదురు (గు).

శృంగారభావేభ్యో రత్యాదిభ్యో మనోవికారేభ్యో జాతాః క్రియా శ్చేష్టా అలంకారాఖ్యా లీలాదయః హావాః. హ్వయం త్యనేనేతి హావః[1]. -శృంగార భావములగు రత్యాదులనుండియు, మనోవికారములనుండియు పుట్టిన క్రియలు, అలంకారము లనబడు చేష్టలు, లీలాదులును హావములు. - స్పర్ధించునవి లేక ధ్వనించునవి కాన హావములు (క్షీ). రాహుః -ప్రాప్తేషు శృంగారరసాశ్రయేషు భావేషు కామాంకురచిహ్నాలేఖ్యం, ఉత్పద్యతే యత్ స్మితవీక్షితోక్త మున్మీలితం రమ్యతయా స హావః" ఇతి (టీ). హవనమ్ హావః (రా).

1. విలాసః అ. పుం. విశేషేణ లసనం విలాసః. 'లస శ్లేషణక్రీడనయోః'. -ప్రియునియొక్క దర్శనముచేతనైన కటాక్షభ్రూవికారాదులు విలాసము (గు).

"విలాసోఽజ్ఞే విశేషో యః ప్రియాప్తౌ వాసనాదిషు" 'లస శ్లేషణే' (క్షీ). విలసనం విలాసః (టీ). విలసతి యేనేతి విలాసః (వి).

---

1. 'రా' వ్యాఖ్య యీ వ్యుత్పత్తిని ఖండించినది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. బిబ్బోకః అ. పుం. విభోః గతివిశేషస్య ఓకః స్థానం బిబ్బోకః. వబయో రభేదః. విపూర్వకో 'వా గతిగంధనయో' రితి ధాతుః. విపు అనగా గతివిశేషము. అది కలది. సాపరాధుడైన ప్రియుని కథ వినునపుడు ఇంచుకంత అనాదరము బిబ్బోకము (గు). బిబ్బోకమని (గు. ప్రా. ప్ర.)

విర్వోకోఽభిమతప్రాప్తావపి గర్వా దనాదరః. 'విపు క్షేపే'. విపూర్వస్య వుక్క-తేర్వాఽపభ్రంశో విర్వోకః. -తాను కోరినది లభించినను దానిని గర్వము వలన త్రోసిపుచ్చుట (క్షీ). విపానం విపుః. గతివిశేషః. ఉచ్యతే సమవైత్య స్మిన్నితి ఓకః స్థానమ్. 'ఉచ సమవాయే'. బిబోరోకః బిబ్బోకః. -ఒకానొక గతి విశేషమునకు నెలవు (టీ). విశేషేణ బుక్క-తి గర్వతీతి బిబ్బోకః. 'బుక్క గర్వే'. -విశేషించి గర్వించుట (వి). భర్త్సనాదయో బిబ్బోకాః. -బెదరించుట మున్నగునవి బిబ్బోకములు (పా).

1. విభ్రమః అ. పుం. విశేషేణ భ్రమః విభ్రమః. 'భ్రము అనవస్థానే'. -విశేషమైన చలనము విభ్రమము. త్వరచేత భూషణవిపర్యయము విభ్రమము (గు).

విభ్రమణమ్ విభ్రమః. -మనస్సు నిలుకడలేక యుండుట. 'చిత్తవృత్త్యనవస్థానం శృంగారా ద్విభ్రమో మతః (టీ).

1. లలితమ్ అ. న. లలతీతి లలితమ్. 'లల విలాసే'. -సుకుమారాంగ విన్యాసరూపమై యొప్పునది (గు).

'అనాచార్యోపదిష్టం స్యా ల్లలితం రతిచేష్టితమ్' (క్షీ). లలనం లలితమ్ (టీ). 'లల ఈప్సాయామ్'. 'లడ విలాసే వా'. డలయో రేకత్వస్మరణమ్. సుకుమారక్రమో లలితమ్ (పా).

1. హేలా ఆ. స్త్రీ. హేలనం హేలా. 'హిల భావకరణే'. -సంభోగమందలి అభిప్రాయము హేల (గు).

హిలతీతి హేలా. హేడతే ఋతి వా. 'హేడృ అనాదరే'. (వి). ధార్ష్ట్యా చరణం హేలా. -దిట్టదనము చూపుట (పా).

1. లీలా ఆ. స్త్రీ. లీలనం లీలా. 'లీఙ్ శ్లేషణే'. -సంశ్లేషము లీల. ఇతిశబ్దస్య ఆద్యర్థకత్వాత్ విచ్ఛిత్తి కిల (లి)కించిత కుట్టమితాదయో గృహ్యంతే. -ఇతి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శబ్దము ఆద్యర్థకము కావున విచ్ఛిత్తి, కిలికించిత, కుట్టమితాదులును గ్రహింప బడుచున్నవి (గు).

ప్రియస్యానుకృతి ర్లీలా శ్లిష్టా వాగ్వేషచేష్టితైః (క్షీ). లలనం లీలా (వి). ప్రియగతి వచనాద్యనుకరణం లీలా -ప్రియుని గమనమును, వచనములను అనుకరించుట (పా). లియతే లీయతే ఇతి వా లీలా (టి). లయనం లీః. 'లీఙ్ శ్లేషణే'. లియం లాతి. 'లా ఆదానే'. -కలయికను కలిగించునది (రా).

ఇతిశబ్దాత్ ప్రకారార్థాత్ కిలికించితాదయోఽపి. అత్ర భరతః—

లీలా విలాసో విచ్ఛిత్తిః విభ్రమః కిలికిఞ్చితమ్,
మోట్టాయితం కుట్టమితం బిబ్బోకో లలితం తథా,
విహ్వలం చేతి మంతవ్యా దశ స్త్రీణాం స్వభావజాః. (నా. శా).

1. విచ్ఛిత్తిః ఇ. స్త్రీ. 'మండనానాదరన్యాసో విచ్ఛిత్తీ రూపదర్పతః. -సౌంద ర్యగర్వమువలన అలంకారములను అనాదరముగ అలంకరించుకొనుట. విశిష్టా చిత్తిః భంగి రిత్యర్థః (క్షీ). విచ్ఛేదనం విచ్ఛిత్తిః. 'ఛిదిర్ ద్వైధీకరణే' (రా).

1. కిలికిఞ్చితమ్ అ. న. "హర్షా ద్రుదితగీతాదివ్యామిశ్రం కిలికించితమ్" అలీకం కించిత మిత్యర్థః. కిలేతి కంఠకూజితం వా. యథా కిలికిలారావః. -హర్షమువలన రోదనము, గీతములు మున్నగునవి కలసినది. కిల యని కంఠ ధ్వని (క్షీ). కిలకించితం క్రోధాభ్రహర్షభీత్యాదిసాంకర్యం వికృతముఖభాషణమ్. -కోపము, కన్నీరు, హర్షము, భయములతో సంమిశ్రితమైన ముఖవికారముతో కూడిన సంభాషణము (పా).

1. మోట్టాయితమ్ అ. న. "మోట్టాయితం ప్రియం స్మృత్వా సాంగభంగ విజృంభితమ్". 'ముట్ట ప్రమర్దనే' -ప్రియుని తలచి, ఒడలు విరచుకొని ఆవ లించుట (క్షీ). కర్ణకండూయనగాత్రభంగాది. -చెవి గోకికొనుట, ఒడలు విరుచు కొనుట మొ. (పా).

1. కుట్టమితమ్ అ. న. "దుఃఖోపచారః సౌఖ్యేఽపి హర్షాత్ కుట్టమితం మతమ్" 'కుట్ట ఛేదనాదౌ, తేన మితమ్'. -సౌఖ్యమున్నను హర్షమువలన దుఃఖమును అభినయించుట కుట్టమితము (క్షీ). కుట్టమిత మోష్ఠగ్రహణసుఖే దుఃఖాభినయః.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

-అధరమును ప్రియుడు చుంబించుచుండగా ఆ సుఖమును పొందుచును దుఃఖము నభినయించుట (పా).

1. విహృతమ్ అ. న. 'అవసరాగతం వచనం వ్యాజాదినా హృతం విహృతమ్' -మాటలాడదగిన సమయమున వ్యాజాదులచే (ఆదిశబ్దముచే సిగ్గుకూడ) మాటాడ కుండుట (క్షీ).

స్త్రీల శృంగారభావముపలన పుట్టిన విలాసాదిచేష్టలు.

ద్రవకేలిపరీహాసాః క్రీడా లీలా చ నర్మ చ. 32

1. ద్రవః అ. పుం. ద్రవతి చిత్త మనేన ద్రవః. 'ద్రు గతౌ'. -దీనిచేత మనస్సు కరగును (గు).

ద్రవణం ద్రవః (టీ).

2. కేలిః ఇ. పుం. కిలం త్యనేనేతి కేలిః. 'కిల క్రీడాయామ్'. -దీనిచే క్రీడిం తురు. (గు).

'కేల్య చలనే' వా. (క్షీ). కేలనం కేలిః (టీ). కేలతి చిత్తం కేలిః. 'కేల్య చలనే'. కిలతీతి వా. 'కిల శ్వైత్యే క్రీడాయాం వా' (వి). కేలీ ఇతి స్త్రియామపి. 'కేలీషు తద్గానగుణా న్నిపీయ' ఇతి నైషధాత్. ఇతి ముకుటః (రా). -కేలీ శబ్దము ఈకారాంతస్త్రీలింగమును కలదు.

3. పరీహాసః అ. పుం. పరితః హసం త్యత్రేతి పరీహాసః. 'హసే హసనే' -దీనియందు నవ్వుదురు (గు).

పరిహసతీతి పరీహాసః (వి). పరిహసనమ్ (రా).

4. క్రీడా ఆ. స్త్రీ. క్రీడనం క్రీడా, 'క్రీడృ విహారే'. -విహరించుట (గు).

5. లీలా ఆ. స్త్రీ. లయనం లీలా. 'లీఙ్ శ్లేషణే'. -సంశ్లేషణము లీల (గు).

ఖేలా ఇతి పాఠాంతరే. ఖేలనం ఖేలా. 'ఖేల్య చలనే'. క్రీడించుట (టీ). ఖేలతీతి ఖేలా (వి).

6. నర్మ న్. న. నృణాతి రత్యతిశయం ప్రాపయతీతి నర్మ. 'నృ నయే'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

-రత్యతిశయమును పొందునది (గు).

సరణమ్. -పొందించుట (రా).

ఈ 6 స్త్రీపురుషులు పరస్పరము చేసికొను పరిహాసము పేర్లు.

వ్యాజోఽపదేశో లక్ష్యం చ-

1. వ్యాజః అ. పుం. పరద్రోహమే ఫలముగా కలది కపటము. తన ప్రయోజనమునకై ఒకటి నుద్దేశించి, వేరొకటి చేయుట వ్యాజము. వ్యజ్యతే క్షిప్యతేఽనేనేతి వ్యాజః. 'అజ గతిక్షేపణయోః'. -దీనిచేత అరిష్టము పోగొట్టబడును (గు).

వ్యాజః స్వరూపాచ్ఛాదనమ్. -తన రూపమును కప్పిపుచ్చుకొనుట వ్యాజము (క్షీ).

2. అపదేశః అ. పుం. అపదిశ్యతే అతద్రూపేణే త్యపదేశః. 'దిశ అతిసర్జనే'. -ఉద్దేశించిన పదార్థము దీనిచేత విడువబడును (గు).

అతద్రూపస్య తాద్రూప్యం క్రీడార్థం వంచనేయమ్ (క్షీ).

3. లక్ష్యమ్ అ. న. లక్ష్యతే అనేనేతి లక్ష్యమ్. పా-లక్షమ్. 'లక్ష దర్శనాంకనయోః'. -దీనిచేత ప్రయోజనము కానబడును (గు).

లక్షణం లక్ష్యమ్. 'లక్ష ఆలోచనే'. (రా).

ఈ 3 వ్యాజము పేర్లు.

క్రీడా ఖేలా చ కుర్దనమ్,

1. క్రీడా ఆ. స్త్రీ. క్రీడనం క్రీడా. 'క్రీడృ విహారే'. -క్రీడించుట క్రీడ (గు).

క్రీడతీతి క్రీడా (వి).

2. ఖేలా ఆ. స్త్రీ. ఖేలనం ఖేలా. -విహరించుట (గు).

ఖేలతీతి ఖేలా (వి).

3. కుర్దనమ్ అ. న. కుర్దః కుర్దనమ్. 'కుర్ద క్రీడాయామ్'. -క్రీడించుట

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కుర్దనము (గు).

కూర్దన మితి క్షీ. రా.

ఈ 3 కందుకాదిక్రీడ పేర్లు.

ఘర్మో నిదాఘః స్వేదః స్యాత్-

1. ఘర్మః అ. న. జిఘ్ర్తితి ఘర్మః. 'ఘృ క్షరణదీప్త్యోః. - కారునది(గు).

జిఘ్ర్తి అనేనాంగం ఘర్మః (క్షీ). ఘరత్యంగ మనేన వా. -దీనిచే శరీరము తడియును. 'ఘృ సేకే' (టీ).

2. నిదాఘః అ. పుం. నితరాం దహతీతి నిదాఘః. 'దహ భస్మీకరణే' -మిక్కిలి పీడించునది (గు).

నిదహ్యతేఽనేన నిదాఘః. -దీనిచే జనము పీడింపబడును (క్షీ).

3. స్వేదః అ. పుం. స్విద్యతేఽనేనాంగమితి స్వేదః. -దీనిచే యొడలు చెమర్చును (గు).

ఈ 3 చెమట పేర్లు.

ప్రలయో నష్టచేష్టతా. 33

1. ప్రలయః అ. పుం. ప్రలీయంతే క్రియాః అత్రేతి ప్రలయః. -దీనియందు క్రియలు లీనమగును (గు).

ప్రలయనమ్ (టీ).

ఈ 1 హర్షాదులవలన దేహచేష్టలు మానియుండుట పేరు.

అవహిత్థాఽఽకారగుప్తిః-

1. అవహిత్థా అ. స్త్రీ. అనురాగాదిజనితమోహాత్ చక్షురాదివికారః ఆకారః. తస్య లజ్జాభయాదినా గోపన మవహిత్థా. -అనురాగాదులవలన పుట్టిన గగుర్పాటు మొదలైన అవయవవికారము ఆకారము. దానిని లజ్జాభయాదులచేత కప్పుట

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అవహిత్థ అనబడును. అవహీయతే గోప్యతే ఆకారః అనయా. 'ఓ హాక్ త్యాగే'. -దీనిచేత నాకారము గోపనము చేయబడును. పా- అవహిత్థమ్ (గు).

అవహిః స్థితిః అవహిత్థా (టీ).

ఈ 1 ఆకారగోపనము పేరు.

సమౌ సంవేగసంభ్రమౌ,

1. సంవేగః అ. పుం. సం విజ్యతే అనేనేతి సంవేగః. 'ఓ విజీ భయచలనయోః'. -దీనిచేత చలింపబడును కనుక నైనను, వెఱవబడును కనుక నైనను సంవేగము (గు).

భయాదినా కర్మస్వావేగః (క్షీ). సంవేజనం సంవేగః (టీ).

2. సంభ్రమః అ. పుం. సంభ్రమ్యతేఽనేనేతి సంభ్రమః. 'భ్రము చలనే'.-దీనిచే చలనము కలుగును (గు).

సంభ్రమణం సంభ్రమః (రా).

ఈ 2 హర్షాదులవల్లనైన పనులయందలి త్వర పేర్లు. పరనైన్యదర్శనాదులవలన పుట్టిన తారతమ్యవిచారము పేర్లని కొందరు.

స్యా దాచ్ఛురితకం హాసః సోత్త్రాసః-

1. ఆచ్ఛురితకమ్ అ. న. ఉత్త్రాస్యతే ఉత్క్షిప్యతే అనేనే త్యుత్త్రాసః. తేన సహ వర్తత ఇతి సోత్త్రాసః ఆచ్ఛురితక మిత్యుచ్యతే. ఉత్త్రాస మనగా ఎత్తిపొడుచుట. దానితోకూడిన నవ్వు ఆచ్ఛురితక మనబడును. ఆనమంతాచ్ఛురతీతి ఆచ్ఛురితకమ్. 'ఛుర ఛేదనే'. -అంతట కోయునది (గు).

ఉత్త్రాస్యతే సామర్థ్యోఽన్యః క్రియతేఽనేన, సోపహాస ఇత్యర్థః. ఆచ్ఛురణం పరచ్ఛేదనమ్. అవచ్ఛురిత మితి కాత్యః. స హాసః ఈషత్ స్మితాఖ్యః. -దీనిచే నితరుడు కుపితుడుగా చేయబడును (క్షీ). ఉత్త్రాసేన ఆధిక్యేన క్షేపణేన వా సహితః సోత్త్రాసః (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 1 ఇతరులకు రోషము కలిగించు నవ్వు పేరు.

స మానక్ స్మితమ్. 34

1. స్మితమ్ అ. న. సః హాసః మనాక్ ఈషచ్ఛేత్ స్మితమిత్యుచ్యతే. – ఆ నవ్వు అల్పమైనచో స్మిత మనబడును. స్మీయతే స్మితమ్. 'ష్మిఙ్ ఈషద్ధసనే'. -ఇంచుకంత నవ్వుట స్మితము. - కపోల వికాసమాత్రము కలది స్మితము (గు).

"ఈషద్వికసితై ర్దంతైః కటాక్షైః సౌష్ఠవాన్వితైః,
అలక్షితద్విజద్వార ముత్తమానాం స్మితం భవేత్" (రా).

ఈ 1 చిరునగవు పేరు.

మధ్యమః స్యా ద్విహసితమ్-

1. విహసితమ్ అ. న. స్మితాతిహసితయో ర్మధ్యమః విహసితమ్. -చిరునవ్వునకును పెద్దనవ్వునకును మధ్యమైన నవ్వు విహసిత మనబడును. విశేషేణ హసితం విహసితమ్. 'హసే హసనే'.

ఆకుంచితకపోలాక్షం సస్వనం నిఃస్వనం తథా,
ప్రస్తావోత్థం సానురాగ మాహు ర్విహసితం బుధాః" (రా).

విశేషముగా నవ్వుట విహసితము.

రోమాఞ్చో రోమహర్షణమ్,

1. రోమాఞ్చః అ. పుం. రోమ్ణా మంచనం రోమాంచః. 'అంచు గతిపూజనయోః'. -రోమములు గగుర్పొడుచుట రోమాంచము.

రోమ్ణా మంచనం పూజనమ్ (రా).

2. రోమహర్షణమ్ అ. న. రోమణి హృష్యం త్యనేన రోమహర్షణమ్. 'హృష తుష్టౌ'. -దీనిచేత రోమములు ప్రకాశించును (గు).

పులకో రోమవిక్రియాఽపి (క్షీ). రోమ్ణాం హర్షణమ్ (రా).

ఈ 2 గగుర్పాటుకు పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

క్రన్దితం రుదితం క్రుష్టమ్-

1. క్రన్దితమ్ అ. న. క్రన్దనం క్రన్దితమ్. 'క్రది ఆహ్వానే రోదనే చ'. -రోదించుట (గు).

క్రన్ద్యతేఽనేన క్రన్దితమ్ (వి).

2. రుదితమ్ అ. న. రోదనం రుదితమ్. 'రుదిర్ అశ్రువిమోచనే'.-దుఃఖముచేత కన్నీరు జారవిడుచుట (గు).

రోదిత్యనేన రుదితమ్ (వి).

3. క్రుష్టమ్ అ. న. క్రోశనం క్రుష్టమ్. 'క్రుశ ఆహ్వానే రోదనే చ'. -ఏడ్చుట క్రుష్టము (గు).

క్రోశ త్యనేన క్రుష్టమ్ (వి).

ఈ 3 రోదనము పేర్లు.

జృమ్భస్తు త్రిషు జృమ్భణమ్. 35

1. జృమ్భః అ. త్రి. జృమ్భన్తే అనేనేతి జృంభః, జృంభణం చ.

2. జృమ్భణమ్ అ. పుం. 'జృభ జృభి గాత్రవినామే'. -దీనిచేత దేహము సంకోచవికాసాదులను పొందును (గు).

ఈ 2 ఆవులింత పేర్లు.

విప్రలమ్భో విసంవాదో-

1. విప్రలమ్భః అ. పుం. విప్రలభనం విప్రలంభః. 'డు లభష్ ప్రాప్తౌ'. -విపరీతముగా అర్థమును పొందుట విప్రలంభము. (గు).

విప్రలభ్యతేఽనేన విప్రలంభః (వి).

2. విసంవాదః అ. పుం. విసంవదనం విసంవాదః. 'వద వ్యక్తాయాం వాచి'. -విపరీతముగా పలుకుట (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

విరుద్ధం సమ్యగ్వదనం వా (టీ).

ఈ 2 విపరీతముగా పలుకుట పేర్లు.

రిఙ్ఖణం స్ఖలనం సమే,

1. రింఖణమ్ అ. న. రింఖో రింఖణమ్. 'రిఖి గతౌ'. పా- రింగణమ్. (రిగి గతౌ'). -జారుట రింఖణము, రింగణమును (గు).

2. స్ఖలనమ్ అ. న. స్ఖలితం స్ఖలనమ్. 'స్ఖల నంచలనే'. -చలించుట స్ఖలనము (గు).

"ద్వే ధర్మాదే శ్చలనస్య" ఇతి స్వామీ. "బాలానాం హ స్తపాదగమనస్య" ఇత్యన్యే. "పిచ్ఛిలాదౌ పతనస్య". ఇత్యపరే. - ఈ రెండును ధర్మాదులనుండి జారుట యని క్షీరస్వామి. బాలురు చేతులు, కాళ్ళతో పోవుట యని కొందరు. మీగడ మున్నగువానిపై పడుట యని మరికొందరు (రా).

స్యా న్నిద్రా శయనం స్వాపః స్వప్నః సంవేశ ఇత్యపి. 36

1. నిద్రా ఆ. స్త్రీ. నియతం ద్రాంతి ఇంద్రియా ణ్యత్రేతి నిద్రా. 'ద్రా కుత్సా యాం గతౌ'. దీనియం దింద్రియములు నియతముగా ఉపరతము లగును (గు).

నిద్రాణం నిద్రా (రా).

2. శయనమ్ అ. న. శేతే శయనమ్. 'శీఙ్ స్వప్నే'. -నిద్రించుట (గు).

శీతిః శయనమ్ (టీ).

3. స్వాపః అ. పుం.
4. స్వప్నః అ. పుం. } స్వపితం స్వాపః, స్వప్నశ్చ. 'ఞి ష్వప్ శయే'. -శయనించుట స్వాపము, స్వప్నమును (గు).

స్వపనం స్వాపః (క్షీ). స్వపితీతి స్వాపః (వి).

5. సంవేశః అ. పుం. సంవిశం తీంద్రియా ణ్యత్రేతి సంవేశః. 'విశ ప్రవేశనే'. -ఇంద్రియములు దీనియందు ప్రవేశించును (గు).

సంవేశనం సంవేశః (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 5 నిద్ర పేర్లు.

తన్ద్రీ ప్రమీలా-

1. తన్ద్రీ ఈ. స్త్రీ. అత్యంత మింద్రియాణి ద్రాంత్యత్రేతి తంద్రీ. 'ద్రా కుత్సాయాం గతౌ'. -ఇం దింద్రియములు మిక్కిలి యుపరతము లగును(గు).

ఇంద్రియాణాం తననం ద్రాత్యస్యాం తంద్రీ. నిద్రా తంద్రే త్యాబంతోఒ పి (షీ). తత్పూర్వాద్రతేః 'స్పృహిగృహి-' ఇత్యాదినా తంద్రా ఇతి నిపా త్యతే. తంద్రాయాః కరణం తంద్రీ (రా).

2. ప్రమీలా ఆ. స్త్రీ. ప్రమీలంతి ఇంద్రియా ణ్యత్రేతి ప్రమీలా. 'మీల నిమీలనే' -ఇంద్రియములు దీనియందు మిక్కిలి మూయబడును (గు).

ప్రమీలనం ప్రమీలా. 'మిల నిమేషణే' (టీ).

ఈ 2 కునికిపాటు (అత్యంతశ్రమాదులచే నన్ని యవయవములు స్వాధీ నము తప్పియుండుట) పేర్లు.

భ్రకుటి ర్భ్రుకుటి ర్భ్రూకుటిః స్త్రియామ్.

1. భ్రకుటిః. ఇ. స్త్రీ.
2. భ్రుకుటిః ఇ. స్త్రీ.
3. భ్రూకుటిః ఇ. స్త్రీ.

} భ్రువోః కుటిః కుటిలతా భ్రకుటిః, భ్రుకుటిః, భ్రూకుటిశ్చ. - కనుబొమ్మల కుటిలత యను అర్థమున భ్రకుంసశబ్దమునకు వలె మూడు రూపములు. కొంద రీ భ్రకుట్యాదులను అదృష్టిః అనుదానితో కలుపుదురు. దీనిచేత భ్రకుటి యనగా 'సౌమ్యముకాని చూపు' అను నర్థము పేర్కొందురు (షీ). కుటనం కుటిః కౌటి ల్యమ్ 'కుట కౌటిల్యే'. భ్రువోః కుటిః (టీ).

ఈ 3 బొమముడి పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అదృష్టిఃస్యా దసౌమ్యేఽక్షి-

1. అదృష్టిః ఇ. స్త్రీ. రోషా దసౌమ్యా దృష్టి రదృష్టిః. -రోషముచేత క్రూరమైన దృష్టి. విరుద్ధా దృష్టి రదృష్టిః. -విరుద్ధమైన దృష్టి అదృష్టి (గు).

ఈ 1 రోషముచేత క్రూరమైన దృష్టికి పేరు.

స్వరూపం చ స్వభావశ్చ నిసర్గశ్చ-

1. సంసిద్ధిః. ఇ. స్త్రీ. సమ్యక్ సిద్ధిః సంసిద్ధిః. 'షిధు గత్యామ్'. -పదార్థమును లెస్సగా పొందునది (గు).

సంసేధనం సంసిద్ధిః. షిధ సంరాద్ధౌ'. (టీ). సంసిధ్యతీతి సంసిద్ధిఃవి).

2. ప్రకృతిః ఇ. స్త్రీ. ప్రకృష్టం కరోతీతి ప్రకృతిః. 'డు కృఞ్ కరణే'. -పదార్థమును ప్రకృష్టముగా చేయునది. 'సమే' అను విశేషణముచేత సంసిద్ధి ప్రకృతిశబ్దములు స్త్రీలింగములు. (గు).

ప్రకరణం ప్రకృతిః. 'డు కృఞ్ కరణే'. (టీ).

3. స్వరూపమ్ అ. న. స్వస్య రూపం స్వరూపమ్. -తనయొక్క రూపము స్వరూపము (గు).

4. స్వభావఃఅ. పుం. స్వస్య భావఃస్వభావఃస్వభావఃస్వభ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కమ్పుఃన-

1. వేపథుః ఉ. పుం. వేపనం వేపథుః. 'టు వేప్ కంపనే'. -కంపించుట వేపథువు (గు).

2. కమ్పుఃఅ. పుం. కంపనం కంపః. 'కపి కించిచ్చలనే'. చలించుట కంపము (గు).

కంపతే కంపః (వి).

ఈ 2 వణకు పేర్లు.

అథ క్షణ ఉద్ధర్షో మహ ఉద్ధవ ఉత్సవాః. 38

1. క్షణఃఅ. పుం. క్షణుతే హినస్తి దుఃఖమితి క్షణః. 'క్షణు హింసాయామ్'. -దుఃఖమును చెరుచునది (గు).

క్షణోతి దుఃఖమ్ క్షణః (టీ).

2. ఉద్ధర్షఃఅ. పుం. ఉద్ధర్షయం త్యనేనే త్యుద్ధర్షః. 'హృష ఆలీకే'. -దీనిచేత సంతోషింతురు (గు).

ఉద్ధర్షయతీ త్యుద్ధర్షః. ఉద్గతో హర్షోఽత్రేతి వా. -మిక్కిలి సంతోష పెట్టునది. ఇందు హర్షము వ్యక్తమగును (టీ). ఉత్కృష్టఃహర్షఃఉద్ధర్షః (వి).

3. మహఃఅ. పుం. మహ్యతే జనైరితి మహః. 'మహ పూజాయామ్'..జనుల చేత పూజింపబడును (గు).

మహఃఅకారాంతః. సాంతస్తు తేజోఽర్థఃక్లీబే (క్షీ). మహనం మహఃమహతీతి వా. (టీ).

4. ఉద్ధవఃఅ. పుం. ఉత్ ధునోతి దుఃఖమి త్యుద్ధవః. 'ధూఞ్ కంపనే'. -దుఃఖమును పోగొట్టునది (గు).

ఉద్ధునాతి దుఃఖమ్ (క్షీ). ఉత్ ఉద్ధతం హూయన్తే జనా అత్రేతి ఉద్ధవః. -ఇందు జనులు గర్వోక్తు లాడుదురు (వి).

5. ఉత్సవఃఅ. పుం. ఉత్సూతే సుఖమి త్యుత్సవః. 'షూఙ్ ప్రాణిగర్భ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

విమోచనే'. సుఖమును పుట్టించునది. సువతి ప్రేరయతి జనానితి వా. 'షూ ప్రేరణే'. జనులను ప్రేరేపించునది (గు).

ఉత్సవతీ త్యుత్సవః (టీ).

ఈ ఏ ఉత్సవము పేర్లు.

—

9. పాతాళవర్గము

అధోభువన పాతాల బలిసద్మ రసాతలమ్,
నాగలోకః-

1. అధోభువనమ్ అ. న. అధఃస్థితం భువన మధోభువనమ్. -క్రిందనుండు లోకము (గు).

అధశ్చ తద్భువనం చ (టీ).

2. పాతాలమ్ అ. న. పతం త్యస్మిన్ పాపాత్ పాతాలమ్. 'పత్ృ గతౌ'. -పాపమువలన దీనియందు పడుదురు (గు).

3. బలిసద్మ న్. న. బలే రసురస్య సద్మ నివాసః బలిసద్మ. -బలిచక్ర వర్తికి నివాసము (గు).

4. రసాతలమ్ అ. న. రసాయాః భూమేః తల మధోభాగః రసాతలమ్. భూమియొక్క- ఆధోభాగము (గు).

రసా భూః తలం పృష్ఠం వాస్య. - భూమి దీనికి వెనుకభాగమై యున్నది (క్షీ).

5. నాగలోకః అ. పుం. నాగానాం సర్పాణాం లోకః నాగలోకః. -సర్పములయొక్క- లోకము (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 5 పాతాళలోకము పేర్లు.

అథ కుహరం సుషిరం వివరం బిలమ్. 1
ఛిద్రం నిర్వ్యథనం రోకం రన్ధ్రం శ్వభ్రం వపా సుషిః,

1 కుహరమ్ అ. న. కుం భూమిం హరతీతి కుహరమ్. 'హృఞ్ హరణే'. -భూమిని హరించునది. కుత్సితం కృత్వా హరతీతి కుహరమ్. -పదార్థమును కుత్సితముగా చేసి హరించునది. కుహతి విస్మాపయతి తమసా వా కుహరమ్. 'కుహ విస్మాపనే'. -తమస్సుచేత విస్మయమును చేయునది (గు).

కుహం రాతీతి కుహరమ్. 'రా దానే'. -కుహమనగా విస్మయము. దానిని కలిగించునది (రా). ప్రాణ్యాదికం కుత్సితం కృత్వా హరతి (వి).

2. సుషిరమ్ అ. న. సుష్ఠు న్యతి గతిమితి సుషిరమ్. 'షోఽన్తకర్మణి'. -మిక్కిలి గతిని చెరచునది (గు).

సుషి ర్ధర్మమాత్రేఽపి మదువత్. శాశ్వతస్తు నిరస్తావయవో సుషిర సుషీ మన్యతే. (క్షీ). శోషణం శుషిః. శుష్యత్యత్రేతి వా. 'శుష శోషణే'. శోషణము శుషి. ఇందు ఎండిపోవును కనుక శుషి. శుషిః అస్యా స్తీతి శుషిరమ్. -ఆ శుషి కలది (టీ).

3. వివరమ్ అ. న. విగతః వరః వారణ మస్య వివరమ్. 'వృఞ్ వరణే'. -అడ్డము లేనిది (గు).

వివ్రియతే వివరమ్. తెరచుకొనబడునది (క్షీ). వివృణోతి -తెరచుకొనునది (వి). వీనాం పక్షిణాం వరమ్. -పక్షులకు కొంచెము ప్రియమైనది (రా).

4. బిలమ్ అ. న. బిల్యతే భిద్యతే ఇతి బిలమ్. 'బిల భేదనే'. -భేదింప బడునది (గు).

బిలతీతి బిలమ్ (క్షీ).

5. ఛిద్రమ్ అ. న. ఛిద్యత ఇతి ఛిద్రమ్. 'ఛిదిర్ ద్వైధీకరణే'. -ఛేదింపబడు నది (గు).

ఛిద్యతే ఛిద్రమ్. 'ఛిద్ర భేదనే'. తొలువబడునది (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

6. నిర్వ్యథనమ్ అ. న. నిశ్చయేన వ్యథనం భయమత్ర. 'వ్యథ భయచలనయోః'. -దీనియందు నిశ్చయముగా భయము కలదు (గు).

నిర్వ్యథతేఽనేన నిర్వ్యథనమ్. -దీనిచే బాధించబడును (క్షీ). నిర్వ్యథన్తేఽస్మాత్. -దీనివలన వ్యథ నొందుదురు (వి). నిశ్చయేన వ్యథనం భయం చలనం వా యత్ర. -దీనియందు తప్పక భయము లేక చలనము కలదు (రా).

7. రోకమ్ అ. న. రోచతే ప్రకాశత ఇతి రోకమ్[1]. 'రుచ దీప్తౌ'. -ప్రకాశించునది. రోచతే అనేన వస్త్వాదికమితి వా. - దీనిచేత వస్త్వాదులు ప్రకాశించును(గు).

రోచతే ప్రకాశతేఽనేన రౌతి వా రోకమ్ (క్షీ). రౌతి స్వగతప్రాణిముఖేన శబ్దాయతే ఇతి రోకమ్. -తన లోపల నున్న ప్రాణుల ముఖముచే శబ్దము చేయునది (వి). రోచతే ఽత్ర. 'రుచ దీప్తౌ'. ఇచ్ఛట (వస్తువు) ప్రకాశించును (రా).

8. రన్ధ్రమ్ అ. న. రణతి వాయునేతి రంధ్రమ్. 'రణ శబ్దే'. -వాయువుచేత ప్రేయునది (గు).

గతిం రంధయతి హింసయతీతి రంధ్రమ్. 'రధ హింసాసంరాధ్యోః'. -గమనమును నిరోధించునది (వి). రమణం రమః. రమం క్రీడాం ధరతి. -రమ మనగా క్రీడ. దానిని ధరించునది (రా).

9. శ్వభ్రమ్ అ. న. శోభన మత్ర మాకాశ మస్మిన్నితి శ్వభ్రమ్. -బయలు దీనియందు లెస్సగా కలదు (గు).

శ్వభి ర్భాతి (భ్రాన్తం) శ్వభ్రమ్. -కుక్కలచే ప్రకాశించునది లేదా తిరుగాడబడునది (క్షీ). శుభం పరిహృత్య అభ్రతి వర్తత(ర్ధ)తే ఇతి శ్వభ్రమ్. 'అభ్ర గతౌ'. -శుభమును వీడి యుండునది (వి). శ్వభ్రయతీతి శ్వభ్రమ్. 'శ్వభ్ర గతౌ'. -తిరుగాడజేయునది (రా).

10. వపా ఆ. స్త్రీ. ఉప్యతే ఽప్యతే తృణాదిక మత్రేతి వపా. 'డు వప్ బీజసంతానే'. -తృణాదులు దీనియందు వేయబడును (గు).

---

1. 'రా' వ్యాఖ్య యీ వ్యుత్పత్తిని ఖండించినది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

11. సుషిః ఇ. స్త్రీ. సుష్ఠు స్యతి ప్రమాదపతితా నితి సుషిః. 'షోఽన్తకర్మణి' -ప్రమాదమువలన పడినవారిని హింసించునది (గు).

పా. ఋషిః. ఋష్య త్యత్రేతి. 'ఋషి శోషణే'. -ఇందు పడినవి యెండి పోవును కాన ఋషి (టీ).

వపాశబ్దసాహచర్యాత్ సుషిశబ్దః స్త్రీలింగః. వపాశబ్దసాహచర్యముచే సుషి శబ్దము స్త్రీలింగము (గు).

ఈ 11 రంధ్రము పేర్లు.

గర్తావటౌ భువి శ్వభ్రే-

1. గర్తః అ. పుం. గిరతి సర్వాదికమితి గర్తః. 'గృ నిగరణే'. -సర్వాదులను తనయం దణగించునది (గు).

గర్తా ఇతి (ఆకారాంతః) అపి (షీ).

2. అవటః అ. పుం. అవతి సర్వాదికమి త్యవటః. 'అవ రక్షణే'.సర్వాదులను రక్షించునది (గు).

సిద్ధస్యానువాదాత్ శ్వభ్రం భూరంధ్రమేవ. యత్ కాత్యః-'శ్వభ్రగర్తావటా గాధా భువో వివరవాచకాః' ఇతి (షీ).

ఈ 2 భూమియం దుండు బొక్క పేర్లు.

సరన్ధ్రే సుషిరం త్రిషు. 2

1. సుషిరమ్ అ. త్రి. సుషిరశబ్దో రంధ్రవద్వస్తువాచకత్వే త్రిలింగః..సుషిర శబ్దము రంధ్రముతో కూడిన వస్తువును చెప్పునపుడు మూడు లింగములందును వర్తించును (గు).

సుషి రత్రాస్తీతి సుషిరమ్ (వి).

అన్ధకారోఽస్త్రియాం ధ్వాన్తం తమిస్రం తిమిరం తమః.

1. అన్ధకారః అ. పు. అంధం హతదృష్టిశక్తికం కరోతీతి అంధకారః..

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'డు కృష్ కరణే'. -లోకులను అంధులను చేయునది (గు).

'అన్ద దృష్ట్యుపఘాతే'. అన్దయతీత్యన్ధమ్. అంధం కరోతి త్యంధకారః (టీ). అన్ధనమ్ అన్ధః. అంధం కరోతి (రా).

2. ధ్వాన్తమ్ అ. న. ధ్వనం త్యత్ర మార్గ మపశ్యంత ఇతి ధ్వాన్తమ్. 'ధ్వన శబ్దే'. -మార్గమును కాననివారలై దీనియందు మొరపెట్టుదురు (గు).

ధ్వన్యతే ఇతి ధ్వాన్తమ్. 'ధ్వన శబ్దే' (టీ).

3. తమిస్రమ్ అ. న. }
5. తమః స్. న. } తమయతి లోకం తమః. తమ ఏవ తమిస్రమ్. 'తము గ్లానౌ'. -లోకమును గ్లాని పొందించునది (గు).

తామ్యం త్యనేన తమః. -దీనిచే జనులు శక్తిహీను లగుదురు కాన తమన్ను. తమః అస్యాస్తీతి తమిస్రమ్. -తమస్సు కలది తమిస్రము (క్షీ). తమోఽస్త్యత్ర. భావప్రధానో నిర్దేశః. తమిస్రాఽస్త్యాశ్రయత్వే నాస్యేతి వా (రా).

4. తిమిరమ్ అ. న. తిమ్యతి అనుష్ణత్వాత్ తిమిరమ్. 'తిమ ఆర్ద్రీభావే'. -ఉష్ణములేక ఆర్ద్రమై యుండునది. తిమ్యంతే కాముకహృదయా న్యనేనేతి వా. దీనిచేత కాముక హృదయము లార్ద్రముగా చేయబడును (గు).

తిమ్యతీవ తిమిరమ్ (క్షీ).

ఈ 5 చీకటి పేర్లు.

ధ్వాన్తే గాఢేఽన్ధతమసం-

1. అన్ధతమసమ్ అ. న. అంధం కరోతి త్యంధమ్. అంధం చ తత్తమశ్చ అంధ తమసమ్. -లోకము సంధముగా చేయు తమస్సు (గు).

అంధయ త్యంధం చ తత్తమశ్చ (క్షీ). అన్ధయతి జనానాం దృష్టిమ్ అన్ధ తమసమ్. 'అన్ద దృష్ట్యుపఘాతే'.

ఈ 1 గాఢాంధకారము పేరు.

క్షీణేఽవతమసం-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. అవతమసమ్ అ. న. అవహీనం తమః అవతమసమ్. -అల్పమైన తమస్సు (గు).

ఈ 1 క్షీణమైన చీకటి పేరు.

తమః. 8

విష్వక్సంతమసమ్-

1. సంతమసమ్ అ. న. విష్వక్ సర్వతః వ్యాప్తం తమః సంతమసమ్. -అంతట వ్యాప్తమైన తమస్సు సంతమసము. సంతత మవిచ్ఛిన్నం తమః సంతమసమ్. -అవిచ్ఛిన్న మయిన తమస్సు సంతమసము (గు).

సమంతాత్ తమః సంతమసమ్ (క్షీ).

ఈ 1 అంతట వ్యాపించిన చీకటి పేరు.

... — ...

10. భోగివర్గము

-నాగాః కాద్రవేయాః-

నాగకాద్రవేయశబ్దౌ మానుషాకారేషు ఫణాలాంగూలాదియుక్తేషు దేవయోనిషు భోగిషు వర్తేతే. -నాగకాద్రవేయశబ్దములు పడిగలు, తోకలు కలిగి మనుష్యరూపులును, దేవయోనులును నైన పాముల పేర్లు.

1. నాగాః అ. పుం. నగే పర్వతే చందనతరౌ వా భవాః నాగాః. -పర్వతమునందుగాని, చందనవృక్షమునందుగాని పుట్టినవి. పద్భ్యాం నాంగంతీతి వా నాగాః 'అగి గతౌ'. -పాదములచేత సంచరింపనివి (గు).

న అగాః (క్షీ). న గచ్ఛతీతి నగః. 'గమ్ఌ గతౌ'. నగే భవాః నాగాః. ఇతి కేచిత్ (టీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. కాద్రవేయాః అ. పుం. కద్రూః అపత్యాని కాద్రవేయాః. -కద్రువ కొడుకులు (గు).

ఈ 2 కద్రువు కొడుకుల పేర్లు.

తదీశ్వరః,

శేషోఽనన్తో-

1. శేషః అ. పుం. శేతే హరిరస్మిన్నితి శేషః. 'శిఙ్ స్వప్నే'. -హరి యితని మీద శయనించును. కల్పాంతేఽపి శిష్యత ఇతి వా శేషః. -కల్పాంతమునందును మిగిలియుండువాడు (గు).

2. అనన్తః అ. పుం. న విద్యతే అంతో నాశో యస్య సః అనంతః. -నాశము లేనివాడు (గు).

ఈ 2 నాగులకు రాజైన ఆదిశేషుని పేర్లు.

వాసుకిస్తు సర్పరాజః—

1. వాసుకిః ఇ. పుం. వసు రత్నం కే శిరసి యస్య సః వసుకః, తస్యాపత్యం వాసుకిః. -వను వనగా రత్నము. అది శిరస్సున కలవాడు వసుకుడు. వాని కొడుకు వాసుకి. వసతి పాతాలే ఇతి వాసుకిః. 'వస నివాసే'. -పాతాళమం దుండువాడు (గు).

వసు కాయతి ఇతి వసుకః. 'కై శబ్దే' -తస్యాపత్యమ్ (రా).

2. సర్పరాజః అ. పుం. సర్పాణాం రాజా సర్పరాజః. -పాములకురాజు (గు).

ఈ 2 వాసుకి పేర్లు.

అథ గోనసే. 4

తిలిప్సుః స్యాత్.

1. గోనసః అ. పుం. గోరివ నాసా యస్య సః గోనసః. -గోవు నాసికవంటి నాసిక కలది (గు).

గోనాసేఽపి (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. తిలప్సః (-త్సరి) అ. పుం. తిలతి చలతీతి తిలప్సః. 'తిల గతౌ'. -చరించునది (గు).

తేలనం తిల్. 'తిర గతౌ'. 'తిల స్నేహనే' వా. తిలమేతీతి తిలిత్. తిలితం స్యతీతి తిలిత్సః. -తిల్ అనగా పోవుట. అట్లు పోవునది తిలిత్. పోవువారిని చంపునది (టీ). తిలతి స్నిహ్యతీతి తిలత్సః. -స్నేహము చేయునది (వి). తేలనం తిలిః. తిలిం గతిం త్సరతి. 'త్సర ఛద్మగతౌ'.

అజగరే శయు ర్వాహస ఇత్యుభౌ.

1. అజగరః అ. పుం. అజం ఛాగం గిరతీ త్యజగరః. 'గృ నిగరణే'. -మేకను మ్రింగునది. న జాగర్తీ త్యజగరః. 'జాగృ నిద్రాక్షయే'. - ఎప్పుడును మేలుకొననిది. అజః నిత్యః గరః యస్య వా అజగరః. -నిత్యమైన విషము కలిగినది (గు).

గిరతీతి గరః. అజస్య గరః (రా).

2. శయుః ఉ. పుం. శేతే అత్యర్థం శయుః. 'శీఙ్ స్వప్నే'. -మిక్కిలి నిద్రించునది (గు).

3. వాహసః అ. పుం. వాతీతి వాయుః. తేన హసతీతి వాహసః. 'హసే హసనే'. -వా అనగా వాయువు. దానిచేత సంతోషించునది. వాహం గమనం స్యతీతి వాహసః. 'షోఽన్తకర్మణి'. -గమనమును చెరుచునది (గు).

ఈ 3 పెనుబాము పేర్లు.

అలగర్దో జలవ్యాలః-

1. అలగర్దః అ. పుం. అలం గిరతి ఖేకా నిత్యలగర్దః. 'గృ నిగరణే'. మిక్కిలి కప్పలను మ్రింగునది పా- అరగర్దః, ఆరః శీఘ్రగః గర్దః కాంక్షావాన్ 'గృధు అభికాంక్షాయామ్'. అరశ్చాసౌ గర్దశ్చే త్యరగర్దః. -ఆర మనగా శీఘ్రముగా పోవునది. గర్ద మనగా కాంక్షించునది. కనుక అరగర్దము. రలయో రభేదాత్. పా-అలిగర్దః, 'గర్ద శబ్దే'. -కర్కటకమువలె అరచునది. పా - అజగర్దః. నిర్విషతయా న జగ దర్దయతీతి అజగర్దః. 'అర్ద పీడనే'. -విషము లేని దగుటచే జగత్తును పీడింపనిది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

న లగ న్నర్దయతి నిర్విషత్వాత్. -శరీరమును చుట్టుకొన్నను విషములేనిది కనుక పీడింపదు (క్షీ). లగతీతి లక్. 'లగే సంగే". ఆర్దయతీ త్యర్దః. 'అర్ద గతౌ హింసాయాం వా'. లక్ చాసా వర్దశ్చ లగర్దః = లగ్నః సన్ పీడక ఇత్యర్థః. లగర్దో న భవతీత్యలగర్దః. యద్వా అలతీత్యలః. 'అల గత్యాదౌ'. గర్దతీతి గర్దః. 'గర్ద శబ్దే'. అలశ్చాసౌ గర్దశ్చ అలగర్దః. -పోవునపుడు శబ్దము చేయునది (టీ).

2. జలవ్యాలః అ. పుం. జలే వ్యాలః జలవ్యాలః. -నీటియందుండెడి పాము(గు).

ఈ 2 నీరుకట్టుపాముకు పేర్లు.

సమౌ రాజిలడుండుభౌ. 5

1. రాజిలః అ. పుం. రాజిః రేఖాఽస్మి న్నస్తీతి రాజిలః -రేఖలు కలిగినది (గు).

రాజిం దేహే లాతి రాజిలః. -శరీరమున లేఖ(ల)ను కలిగినది (క్షీ). 'లా దానే ఆదానే చ' (వి).

2. డుండుభః అ. పుం. డుండతీతి డుండుభః. 'డుడి మజ్జనే'. -అణగియుండునది (గు).

'డుండు' భాషతే డుండుభ ఇత్యేకే. -డుండు అని శబ్దము చేయునది(క్షీ). 'డుండు' ఇత్యనుకరణశబ్దః. తం భణతి, తేన భాతి ఇతి వా. -డుండు అని పలుకునది లేక డుండుశబ్దముచే ఒప్పునది టీ). లణ్యతే ఇతి డుండుః, 'ఓ లడి ఉత్ క్షేపణే'. ఉభతీత్యుభః. 'ఉభ పూరణే'. డుండుశ్చాసా వుభశ్చ డుండుభః (రా).

ఈ 2 విషములేని యిరుదలశిఖండి పేర్లు.

మాలుధానో మాతులాహ్వాః-

1. మాలుధానః అ. పుం. మాలుభి ర్ధీయతే పోష్యత ఇతి మాలుధానః. 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయోః'. -మాలు లనగా నీచులు. వారిచే పోషింపబడునది(గు).

మాలుః మాతులాఖ్యౌషధిః తత్ర ధాన మస్య మాలుధానః. -మాలువు అనగా మాతులమను ఓషధి. అచట నివసించునది (క్షీ). మాతీతి మాలుః-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఓషధిః. 'మాఙ్ మానే'. ధీయతే ఇతి ధానమ్. 'డు ధాఞ్ ధారణపోషణయోః'. మాలా ధాన మస్యాః మాలుధానః. మలతీతి మాలః. 'మల ధారణే'. మాల్రైః ధీయతే పోష్యతే ఇతి వా మాలుధానః. పృషోదరాదిః (టీ).

2. మాతులాహిః ఇ. పుం. మాతులా నామ ఓషధిః, తస్యాం స్థితః అహిః మాతులాహిః. -మాతుల యనెడు ఓషధియం దుండు సర్పము (గు).

మిమీతే మీయతే ఇతి వా మా. 'మాఙ్ మానే'. మాం తులయతీతి మాతులః. 'తుల ఉన్మానే' -మాతులశ్చాసా వహిశ్చ మాతులాహిః (టీ). మాతులే ధత్తూరే వర్తమానోఽహిః మాతులాహిః. (వి) -ముర్రులపాము (పా).

ఈ 2 ఉమ్మెత్తలో నుండెడి ముర్రులపాము పేర్లు.

నిర్ముక్తో ముక్తకఞ్చుకః.

1. నిర్ముక్తః అ. పుం. కంచుకేన ముక్తః నిర్ముక్తః. 'ముచ్ఌ మోక్షణే'. -కుబుసముచే విడువబడినది (గు).

అమోచీతీ ముక్తః = కంచుకః. నాస్తి ముక్తోఽస్య నిర్ముక్తః (టీ). నిర్ముక్తః కంచుకో యేన నిర్ముక్తః (వి).

2. ముక్తకఞ్చుకః అ. పుం. ముక్తః కంచుకోఽనేన ముక్తకంచుకః. -విడువ బడిన కుబుసము కలది (గు).

ఈ 2 అప్పుడే కుబుసము విడచిన పాము పేర్లు.

సర్పః పృదాకు ర్భుజగో భుజఙ్గోఽహి ర్భుజఙ్గమః. 6
ఆశీవిషో విషధర శ్చక్రీ వ్యాల స్సరీసృపః,
కుణ్డలీ గూఢపా చ్చక్షుశ్శ్రవాః కాకోదరః ఫణీ. 7
దర్వీకరో దీర్ఘపృష్ఠో దన్దశూకో బిలేశయః,
ఉరగః పన్నగో భోగీ జిహ్మగః పవనాశనః. 8
(లేలిహానో ద్విరసనో వ్యాలః కుమ్భీనసో హరిః,)

1. సర్పః అ. పుం. సర్పతీతి సర్పః. 'సృప్ఌ గతౌ'. -చరించునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సర్పణం సర్పః (రా).

2. పృదాకుః ఉ. పుం. పర్దతీతి పృదాకుః. 'పర్ద కుత్సితే శబ్దే'. -కుత్సిత ముగా పలుకునది (గు).

ప్రియతే వ్యాయచ్ఛతి పృదాకుః (షీ). పర్దతే ఇతి పిపర్తి స్వమితి వా. పృదాకుః. 'పృ పాలన పూరణయోః'. -బుస్సుమని ధ్వని చేయునది లేదా తన్ను తాను కాపాడుకొనునది (టీ). ఆఖుగ్రహణార్థం కుం భువం ప్రియతే గచ్ఛతి వా పృదాకుః. పరనిపాతః. 'పృజ్ వ్యాయామే'. -ఎలుకలను పట్టు కొనుటకై భూమిపై తిరుగాడునది (వి).

3. భుజగః అ. పుం. }
4. భుజఙ్గః అ. పుం. }
5. భుజఙ్గమః అ. పుం. } భుజం కుటిలం గచ్ఛతీతి భుజగః, భుజఙ్గః, భుజఙ్గమశ్చ. 'గమ్ఌ గతౌ'. -కుటిలముగా పోవునది కనుక భుజగము, భుజంగము, భుజంగమమును (గు).

భుజేన కౌటిల్యేన గచ్ఛతి. -కుటిలముగా పోవునది (షీ). భుజః సర్ప దేహః. తేన గచ్ఛతీతి వా. -భుజ మనగా సర్పశరీరము. దానితో పోవునది (వి). భుజః సన్ గచ్ఛతీతి భుజంగః. -కుటిలమై పోవునది (రా).

5. అహిః ఇ. పుం. ఆంహతి త్యహిః. 'అహి గతౌ'. -చరించునది (గు).

ఆహన్తి త్యహిః. -చంపునది (రా).

7. ఆశీవిషః అ. పుం. ఆశిషి దంష్ట్రాయాం విష మస్యాస్తీ త్యాశీవిషః. -ఆశిస్సు అనగా కోర. అందు విషము కలది. ఆశీశబ్ద ఈకారాంతోఽప్యస్తి. 'ఆశీమివ కలామిందోః' ఇతి రాజశేఖరః.

ఆశ్యాం విషమస్య. ఆశీస్తాలుగతా దంష్ట్రా తయా విద్ధో న జీవతి'. పృషోదరాదిత్వాత్ రేఫలోపే అశీశబ్దోఽయ మితి సభ్యాః (షీ).

8. విషధరః అ. పుం. విషస్య ధరః. -విషమును ధరించునది (గు).

9. చక్రీ న్. పుం. శిరసి చక్రయోగా చ్చక్రీ. -శిరస్సునందు చక్రము కలిగి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నది. చక్రం మండలాకారతా అస్యాస్తీతి వా చక్రీ. -మండలాకారమై యుండు నది (గు).

10. వ్యాలః అ. పుం. దష్టం వ్యదతీతి వ్యాదః. లడయో దభేదాత్ వ్యాలః. 'అద ఉద్యమనే'. -కరువ నుద్యమించునది (గు).

వ్యాదనం హంతు ముద్యమోఽస్యాస్తి వ్యాలః. 'అద ఉద్యమే' (క్షీ).

11. సరీసృపః అ. పుం. కుటిలం సర్పతీతి సరీసృపః. 'సృప్ల్ృ గతౌ'. -కుటిలముగా పోవునది (గు).

12. కుణ్డలీ న్. పుం. కుండలాకారం వపురస్యేతి కుండలీ. -కుండలాకారమైన శరీరము కలది (గు).

కుండలం కుండలాకారతాఽస్యాస్తీతి. -కుండలాకారము కలది (టీ).

13. గూఢపాత్ ద్. పుం. గూఢాః పాదాః యస్య సః గూఢపాత్. -కానరాని పాదములు కలది (గు).

గూఢాః పాదా అస్య. పృషోదరాదిః. 'పాదానామపి విజ్ఞేయే ద్వే శతే ద్వే చ వింశతీ'. -పాము కాళ్ళు 240 అని తెలియవలెను. యద్వా గూఢం పాత యతి. 'పద గతౌ'. -లేదా గూఢముగ సంచరించునది (రా).

14. చక్షుశ్శ్రవాః న్. పుం. చక్షుర్భ్యాం శృణోతీతి చక్షుశ్శ్రవాః. 'శ్రు శ్రవణే'. -కన్నులవలన వినునది. చక్షుషీ శ్రవణే యస్యేతి వా. -కన్నులే చెవులుగా కలిగినది (గు).

చక్షుషీ శ్రవసీ అస్య చక్షుఃశ్రవాః. అత ఏవ గోకర్ణః (క్షీ).

15. కాకోదరః అ. పుం. కా ఈషత్ అకం కుటిలగతికం ఉదర మస్యేతి కాకోదరః. -ఇంచుకంత కుటిలగతియైన కడుపు కలది. కాకస్యేవ ఉదర మస్యేతి వా. -కాకిపొట్టవంటి పొట్ట కలది (గు).

కాకోలం విష ముదరేఽస్య. -ఉదరమున విషము కలది (క్షీ).

16. ఫణీ. న్. పుం. ఫణా అస్యాస్తీతి ఫణీ. -పడిగ కలిగినది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఫణోఽస్యాస్తీతి (టి).

17. దర్వీకరః అ. పుం. దర్వ్యాకారత్వాత్ ఫణా దర్వీ. సైవ ప్రహరణాదౌ కరోఽస్యేతి దర్వీకరః. -తెడ్డువంటి ఆకారము కలిగినది కనుక పడిగ దర్వి యనబడును. ఆ పడిగ హస్తముగా కలది (గు).

దర్వ్యా ఫణయా కృణోతి హింసయతీతి వా. 'కృ హింసాయామ్'. -పడిగతో హింసించునది (వి). దర్వీం ఫణం కరోతీతి వా. -పడిగ విప్పునది (రా).

18. దీర్ఘపృష్ఠః అ. పుం. దీర్ఘం పృష్ఠ మస్యేతి దీర్ఘపృష్ఠః. -దీర్ఘమైన వీపు కలది (గు).

19. దన్దశూకః అ. పుం. కుత్సితం దశతీతి దందశూకః. 'దంశ స్వప్నే'. -బిలమునందు నిద్రించునది (గు).

20. బిలేశయః అ. పుం. బిలే శేతే ఇతి బిలేశయః. 'శీఙ్ స్వప్నే'. -బిలమునందు నిద్రించునది (గు).

21. ఉరగః అ. పుం. ఉరసా గచ్ఛతీ త్యురగః. 'గమ్ఌ గతౌ'. ఉరస్సు చేత సంచరించునది (గు).

22. పన్నగః అ. పుం. పద్భ్యాం న గచ్ఛతి పన్నగః. - పాదములచేత పోవనిది. పన్నం పతితం యథా తథా గచ్ఛతీతి వా. -పడినట్లుగా పోవునది(గు).

23. భోగీ. న్. పుం. భోగః సర్పశరీరమ్. తదస్యాస్తీతి భోగీ. -భోగమనగా సర్పశరీరము. అది కలది (గు).

భోగః సర్పదేహః కుటిలా గతి ర్వాఽస్యాస్తీతి. - భోగ మనగా సర్పదేహము లేదా వక్రమైన గమనము. అది కలది (క్షీ). భోగః ఫణః; సోఽస్యాస్తి. -భోగమనగా పడిగ; అది కలది (టీ).

24. జిహ్మగః అ. పుం. జిహ్మం వక్రం గచ్ఛతీతి జిహ్మగః. 'గమ్ఌ గతౌ'. -వక్రముగా పోవునది (గు).

25. పవనాశనః అ. పుం. పవనః ఆశనం యస్య సః. -వాయువు ఆహార

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ముగా కలది (గు).

ఈ 25 సామాన్యముగ సర్పము పేర్లు.

త్రిష్వా హేయం విషాస్థ్యాది-

1. ఆహేయమ్ అ. త్రి. ఆహా భవమా హేయమ్.-సర్పమందు పుట్టినది (గు) పాముయొక్క విషము, అస్థి, చర్మము మొదలైన వాని పేరు.

స్ఫటాయాం తు ఫణా ద్వయోః,

1. స్ఫటా ఆ. ప్ర. స్ఫుటతీతి స్ఫటా. పా-స్ఫుటా. 'స్ఫుటిర్ విశరణే'. విస్తీర్ణమైనది (గు).

స్ఫట న్తి విశీర్య న్తి ఏనయా స్ఫటా. 'ద్వయోః' ఇతి స్ఫటాయామపి. ఫణే త్యేకే. -దీని(కాటు)చే బ్రద్దలగును (క్షీ). స్ఫుటతీతి స్ఫటా 'స్ఫట వికసనే'. విప్పారునది.

2. ఫణా ఆ. ప్ర. ఫణత్యనయా ఫణా. 'ఫణ గతౌ'. -సర్పము దీనిచే పోవును (గు).

ఈ 2 పడిగ పేర్లు.

సమౌ కఞ్చుకనిర్మోకౌ-

1. కఞ్చుకః అ. పుం. కంచతే బధ్యతేఽనయేతి కంచుకః. 'కచి దీప్తిబంధనయోః'. -దీనిచేత సర్పశరీరము బంధింపబడును (గు).

కంచుకమివ కంచ్యతే బధ్యతేఽనేన (క్షీ).

2. నిర్మోకః అ. పుం. నిర్ముచ్యత ఇతి నిర్మోకః. 'ముచ్లృ మోక్షణే'. -విడువబడినది (గు).

నిశ్చయేన ముచ్యత ఇతి నిర్మోకః (టీ).

ఈ 2 పాము కుబుసము పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శ్వేలస్తు గరలం విషమ్. 9

1. శ్వేలః అ. పుం. శ్వేలతే మోహయతీతి శ్వేలః. 'ఓ శ్వీదా స్నేహన మోహనయోః'. -మోహమును పొందించునది (గు).

శ్వీద్యన్త్యనేన (టీ). శ్వేడత ఇతి శ్వేడః (వి).

2. గరలమ్ అ. న. గిరతి జీవం గరలమ్. 'గృ నిగరణే'. -ప్రాణమును మ్రింగునది (గు).

గరతి జీవం గరః. గరం లాతి గరలః. శ్యామ శ్యామలవత్ (క్షీ).

3. విషమ్ అ. ప్న. దేహం వేవేష్టీతి విషమ్. 'విష్ఌ వ్యాప్తౌ'. -దేహమును వ్యాపించునది. 'పుంసి క్లీబే చేత్యస్య పూర్వేణ విషశబ్దేనాన్వయాత్ విషశబ్దః పుంలింగేఽపీతి కేచిత్. -పుంసి యనెడు శబ్దమునకు విషశబ్దముతో అన్వయ మగుటచేత విషశబ్దమునకు పుంలింగమును కలదని కొందరు (గు).

వేవేష్టి విష్యతేఽనేనేతి వా విషమ్. 'విష్ఌ వ్యాప్తౌ', 'విష విప్రయోగే' వా. (టీ).

ఈ 3 సామాన్యముగా విషనామములు.

పుంసి క్లీబే చ కాకోల కాలకూట హలాహలాః,
సౌరాష్ట్రిక శ్చాక్లిక్కికేయో బ్రహ్మపుత్రః ప్రదీపనః, 10
దారదో వత్సనాభశ్చ విషభేదా అమీ నవ.

1. కాకోలః అ. పుం. కాకవత్ కృష్ణవర్ణత్వాత్ కాకోలః. -కాకివలె నల్లనై యుండునది. కా ఈషత్ కోలతి సంస్త్యాయతీతి కాకోలః. 'కుల సంస్త్యానే'. -ఇంచుక కూడి వ్యాపించునది (గు).

కాకమేచకః కాకోలః (క్షీ).

1. కాలకూటః అ. పుం. కాలస్య వర్ణస్య కూటః కాలకూటః. -కృష్ణవర్ణము నకు స్థానము. కాలం యమమపి కూటయతి కాలకూటః. 'కూట పరిదాహే'. -యముని కూడ పీడించునది. తిర్యగ్రేఖ బుద్బుదాకార ఘనబిందువ్యాప్త పృథు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మాలి నామకాసుర రక్తజన్య విషనామ. ఇదం అహిచ్ఛత్ర మలయ కోంకణ శృంగిబేర పురాదిషూత్పద్యతే. -అడ్డగీరలు కలిగి సీటిబుగ్గలవంటి పెద్దబొట్ల చేత వ్యాపించబడినదై దేవాసురయుద్ధమందు పృథుమాలి యను అసురుని నెత్తురువలన పుట్టినది. ఇది అహిచ్ఛత్రము మలయము మొదలైన దేశముల యందు పుట్టును (గు).

మృత్యుసంబంధీ వ్యాజః (షీ). కాలమపి కూటయతి 'కూట పరిదాహే'. -యమును కూడ కాల్చివేయునది (రా).

1. హలాహలః అ. పుం. హలతి జఠరం విలిఖతి, న హలతి చ హలాహలః. 'హల విలేఖనే'. -కడుపులో నొక పర్యాయము కీల్చుచున్నట్లును, ఒక పర్యాయము లేనట్టు నుండునది. -తాలపత్ర సంస్థాన నీలగోస్తనాకృతి గుచ్ఛవృక్ష దాహకవిషనామ. ఇదం హిమవత్పర్వత కిష్కింధా కోంకణదేశదక్షిణ సింధ్వాదిషు భవతి. తాటాకువంటి ఆకృతి కలిగి నల్లనై గోస్తనాకృతియైన గుత్తులు కలిగి సమీపమం దుండెడు వృక్షములను దహించునది. ఇది హిమవత్పర్వత కిష్కిందాదులయందు పుట్టును (గు).

హాలేవ హలతీతి హాలాహలః, హాలహలశ్చ (షీ). న హలతి, ఆహలతి వా. ఆహలమ్, ఆహలమ్ వా. తతః కర్మధారయః (రా).

1. సౌరాష్ట్రికః అ. పుం. సురాష్ట్రదేశే భవః. -సురాష్ట్రదేశమున పుట్టినది (గు).

1. శౌక్లికేయః అ. పుం. శుక్లదేశే భవః. శుక్లదేశమందు పుట్టినది (గు).

1. బ్రహ్మపుత్రః అ. పుం. బ్రహ్మణః పుత్రః. బ్రహ్మవలన పుట్టినది(గు).

1. ప్రదీపనః అ. పుం. ప్రదీపయతీతి ప్రదీపనః. 'దీపీ ధీప్తౌ'. -మిక్కిలి దీప్తముగా చేయునది. ఏష రక్తవర్ణోఽంజనాద్రిభవః. -ఇది ఎఱ్ఱని వన్నెకలదై అంజనాద్రియందు పుట్టునది (గు).

1. దారదః అ. పుం. దరదదేశే భవః. - దరద మను దేశమున పుట్టినది. దరదే నాగవిశేషే భవః. -దరదమను పామునందు పుట్టునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. వత్సనాభః అ. పుం. వత్సస్యేవ నాభిరస్య వత్సనాభః. -వత్సముయొక్క- నాభివలె నుండునది. సింధువార సమవత్ర వృక్షవిశేషభవః తత్సంబంధివాయుః జ్వరప్రదః. -వావిలాకువంటి ఆకులు కలిగిన వృక్షమందు పుట్టునది. దీనియందు పుట్టిన వాయువుయొక్క- స్పర్శముచేత జ్వరము పుట్టును (గు).

వత్సాన్ నభ్నాతి. 'ణభ హింసాయామ్'. -పిల్లలను హింసించునది. వత్సస్య నాభిరివ నాభి రస్యేతి వా (రా).

ఈ 9 స్థావరవిషభేదముల పేర్లు.

విషవైద్యో జాఙ్గలీకో-

1. విషవైద్యః అ. పుం. విషవిద్యాం వేత్తీతి విషవైద్యః. -విషమును దించు విద్యను తెలిసినవాడు (గు).

విద్యామధీతే వేత్తి వా వైద్యః. విషస్య వైద్యః. -విద్యను నేర్చువాడు లేక ఎరిగినవాడు (రా).

2. జాఙ్గలికః అ. పుం. జాంగలం విషవిద్యాం వేత్తీతి జాంగలికః. పా- జాంగులికః. -జాంగల మనగా విషము దించు మంత్రము.దాని నెరిగినవాడు (గు).

జాంగలం విషం, తద్యోగాత్ తచ్ఛాస్త్రమపి జాంగలమ్. తదధీతే వేత్తి వా జాంగలికః (టీ). జాంగులీం విషవిద్యాం వేత్తి. జాంగుల్యా దీవ్యతీతి వా. -విషవిద్య నెరిగినవాడు లేదా విషవిద్యచే నొప్పువాడు (రా).

ఈ 2 విషము దించునట్టి వైద్యుని పేర్లు.

వ్యాలాగ్రా హ్యాహితుణ్డికః. 11

1. వ్యాలగ్రహి న్. పుం. వ్యాలం గృహ్ణాతీతి వ్యాలగ్రాహీ. పా- వ్యాలగ్రాహః. 'గ్రహ ఉపాదానే'. -పామును పట్టువాడు (గు).

2. అహితుణ్డికః అ. పుం. అహితుండేన జీవతీ త్యహితుండికః. -సర్పముఖ ముచేత బ్రతుకువాడు (గు).

అహితుండేన దీవ్యతి (ఠీ). ఆహితుండిక ఇత్యపి.

ఈ 2 పాములు పట్టువాని పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

11. నరకవర్గము

స్యా న్నారకస్తు నరకో నిరయో దుర్గతిః స్త్రియామ్,

1. నారకః అ. పుం. } నృణాతి ప్రాపయతి పాపినః స్వసమీపమితి నర
2. నరకః అ. పుం. } కః. నరక ఏవ నారకః. 'నృ నయనే'. -పాపి ష్ఠులను తన సమీపమును పొందించునది కనుక నరకము. నరకమే నారకము. నారాః కాయం త్యస్మిన్నితి వా నరకః. స ఏవ నారకః. 'కై శబ్దే'. -నరులు దీనియందు మొర పెట్టుదురు (గు).

నరతి నృణాతి వా నరకః. 'నృ నయే', నరక ఏవ నారకః (టీ). నారం నరసమూహః కాయత్యస్మిన్నితి నారకః నరకశ్చ. 'కై శబ్దే'. - నర సమూహము నారము. అది ఇందు (బాధలకు తాళజాలక) అఱచును కనుక నరకము. నరకమే నారకము (వి).

3. నిరయః అ. పుం. ఆయః శుభావహో విధిః. స నిర్గతః అస్మాదితి నిరయః. -అయ మనగా శుభావహవిధి. అది దీనివలన నిర్గత మౌను (గు).

నిష్క్రాంతః అయాత్ నిరయః. అయోఽనుకూలం దైవమ్. -దైవాను కూల్య మిట లేదు (క్షీ).

4. దుర్గతిః ఇ. స్త్రీ. దుష్టా గతిః. -దుష్టమైన గతి (గు).

ఈ 4 నరకము పేర్లు.

తద్భేదా స్తపనావీచిమహారౌరవరౌరవాః. 1
సఙ్ఘాతః కాలసూత్రం చేత్యాద్యాః-

1. తపనః అ. పుం. పాపినః తాపయతీతి తపనః. **'తప సంతాపే'**. -పాపు లను తపింపజేయునది (గు).

తప స్త్యనేన వా. -దీనిచే పీడించబడుదురు (క్షీ). తప్యన్తే పాపినోఽత్ర

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(వి). తపతీతి తపనః. -జ్వలించునది (రా).

1. అవీచిః ఇ. పుం. 'తరంగ స్వల్పయో ర్వీచి'రితి రుద్రః. నాస్తి సుఖస్య స్వల్పోఽప్యత్ర అవీచిః. -వీచి యనగా స్వల్పము. సుఖముయొక్క లేశమైనను దీనియందు లేదు కనుక అవీచి. అవం త్యస్మాదితి వా అవీచిః. 'అవ రక్షణే'. -దీనివలన తమ్ము రక్షించుకొందురు. అవీచిశబ్దః తపనాదిసాహచర్యాత్ పుంసి స్త్రియా మప్యస్తి. తథా చామరమాలాయామ్- 'విశేషాః స్యు రవీచిః స్త్రీ' ఇతి. అవీచిశబ్దము తపనాదిశబ్దసాహచర్యమువలన పుంలింగమందును, అమర మాల యను నిఘంటువునందు స్త్రీలింగముగా చెప్పుటవలన స్త్రీలింగమందును వర్తించును (గు).

విరుద్ధా వీచయోఽత్ర. -వీచి యనగా సుఖము. ఇందు విరుద్ధములైన వీచులు అనగా దుఃఖములు కలవు (షీ).

1. మహారౌరవః అ. పుం. } మహాన్ రౌద్రః రవః అత్రేతి మహారౌరవః
2. రౌరవః అ. పుం. } రౌరవశ్చ. -మిక్కిలి భయంకరమైన ధ్వని కలిగినది (గు).

రురుః హింస్రః క్రందశ్చ. తత్ర భవో రౌరవః. -హింసాపరమగు అరపు రురువు. అందు పుట్టినది (షీ). రౌతీతి రురుః. 'రు శబ్దే'. రురోః అయం రౌరవః. రౌద్రో రవోఽత్ర రౌరవః. పృషోదరాదిః (టీ). రుః దుఃఖం, తస్య రవోఽత్రేతి రౌరవః (వి). రురుర్నామ మృగవిశేషః. తస్యాయమ్. -రురువు అను నది యొక మృగము. దానికి సంబంధించినది (రా).

1. సంహృతః అ. పుం. సంహన్యన్తేఽత్రేతి సంహారః. 'హృఞ్ హరణే'. -పాపులు దీనియందు పీడింపబడుదురు (గు). పా- సంహారః. సంహ్రియన్తే పాపినోఽత్ర సంహారః. పాపులు దీనియందు సంహరింపబడుదురు (గు).

సమ్యక్ హారోఽత్ర (టీ). సమ్యక్ హాతోఽత్ర (రా).

1. కాలసూత్రమ్ అ. న. కాలా న్యయోమయాని సూత్రాణ్యస్మిన్నితి కాల సూత్రమ్. -ఇనుపతీగలు దీనియందు కలవు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఆద్యశబ్దేన తమి స్రాంధతమిస్రాసిపత్రవనాదయో గృహ్యన్తే. -ఆద్యశబ్దముచే తమిస్ర - అంధతమిస్ర - అసిపత్రవనాదులు గ్రహింపబడుచున్నవి.

ఈ 6 నరకభేదముల పేర్లు.

సత్త్వాస్తు నరకాః,

ప్రేతాః-

1. నారకాః అ. పుం. నరకే భవాః నారకాః. -నరకమున నుండువారు (గు).

సీదన్తీతి సత్త్వాః ప్రాణినః. -నశించునవి సత్త్వములు, అనగా ప్రాణులు (క్షీ). నరకస్థాః సత్త్వాః జంతవః నారకాః. -నరకమందుండు జంతువులు నారకములు (రా).

2. ప్రేతాః అ. పుం. ప్రకర్షేణ నరకమితాః. -ప్రకృష్టముగా నరకమును పొందినవారు. క్షుత్పిపాసాదిభిః భృశం ప్రాప్తా వా ప్రేతాః. 'ఆఙ్పూర్వ్యాప్తౌ'. -క్షుత్పిపాసాదులచేత మిక్కిలి పొందబడినవారు (గు).

ఈ 2 నరకమునం దుండు జంతువుల పేర్లు.

వైతరణీ సిన్ధుః-

1. వైతరణీ ఈ. స్త్రీ. విగతం తరణ మత్ర. 'తృ ప్లవనతరణయోః'. -దీని యందు దాటుట లేదు (గు). వితరణేన గోదానాదినా తీర్యత ఇతి వైతరణీ. గోదానాదులచే దాటబడునది. విరుద్ధం తరణం వితరణం, తదస్యా మస్తీతి వైతరణీ. -కష్టమైన దాటుట కలది. వితరణౌ అసూర్యే పాతాలే భవా. -సూర్యుడు లేనిది కనుక వితరణీ పాతాళము. -ఆందు పుట్టినది వైతరణీ (గు).

విగతతరణిః వినౌకాః -దాటించు నావ లేనిది (క్షీ).

ఈ 1 నరకమందున్న సిందువు (నది) పేరు.

స్యా దలక్ష్మీస్తు నిర్ఋతిః.

1. అలక్ష్మీః ఈ. స్త్రీ. లక్ష్మీ ర్న భవతీ త్యలక్ష్మీః. -సంపత్తు కానిది అలక్ష్మీ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

న లక్ష్యతే అలక్ష్మీః. 'లక్ష దర్శనాంకనయోః'. -అగపడనిది (షీ). లక్ష్మి విరుద్ధా (రా).

2. నిర్ఋతిః ఇ. స్త్రీ. ఋతేః సన్మార్గా న్నిష్క్రాంతా నిర్ఋతిః. -సన్మార్గము పాసినది (గు).

నియతా ఋతిః ఘృణా యస్యాః. నిర్గతా ఋతేః (=ఋభాత్) ఇతి వా. -దయ మాలినది. ఋతము లేనిది (టీ).

ఈ 2 నరకసంబంధమైన అభాగ్యము పేర్లు.

విష్టి రాజూ:-

1. విష్టిః ఇ. పుం. వేవేష్టితి విష్టిః. విష్ఌ వ్యాప్తౌ'. వ్యాపించునది కనుక విష్టి. విశతి నరక మనయా వా విష్టిః. 'విశ ప్రవేశనే'. -దీనిచేత జనము నరకమును ప్రవేశించును (గు).

విశతి క్లేశం విష్టిః నరకే హతాత్ షేపః (షీ). విష్టాతి విష్యత ఇతి వా విష్టిః. 'విష విప్రయోగే'. విష్టి ర్నరకపాతనే (టీ). -నరకమున పడుట.

2. ఆజూః ఉ:. స్త్రీ. ఆ సమంతా ద్దుఃఖం జనయతి త్యాజూః. 'జసీ ప్రాదుర్భావే'. -అంతట దుఃఖమును పుట్టించునది. ఆజుషతే నరక మనయేతి వా ఆజూః. 'జుషీ ప్రీతిసేవనయోః' -దీనిచేత నరకమును పొందుదురు (గు).

ఆజవతే ఆజూః. ఆ అజ్యతే వా (షీ). ఆజవతీ త్యాజూః. 'జు గతౌ'. ఆజన్యతే వా. పృషోదరాదిః (టీ). (దుఃఖము లేదా నరకము) దీనిచే పుట్టించ బడును.

ఈ 2 జీత మీయక కొలువు చేయించుకొనుట పేర్లు. భద్రకరణము పేర్లని కొందరు. బలాత్కారముగా నరకమున త్రోయుట పేర్లని కొందరు.

కారణా తు యాతనా తీవ్రవేదనా.

1. కారణా ఆ. స్త్రీ. కృణాతీతి కారణా. 'కృణీ హింసాయామ్'. -బాధించునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కార్యతేఽనయేతి కారణా. -దీనిచే హింసింపబడును (టీ).

2. యాతనా ఆ. స్త్రీ. యా న్తి నాశ మనయేతి యాతనా. 'యా ప్రాపణే'. -దీనిచేత నాశనమును పొందుదురు. యాతయతీతి వా యాతనా. 'యతీ ప్రయత్నే'. -ఉపద్రవించుటకై ప్రయత్నము చేయించునది (గు).

యాత్యతేఽనయేతి యాతనా. 'యత నికరోపస్కారయోః'. -దీనిచే తిరస్కరింపబడును (టీ).

3. తీవ్రవేదనా ఆ. స్త్రీ. తీవ్రా చ సా వేదనా చ. -తీవ్రమైన వేదన (గు).

'విద చేతనాఖ్యానవివాసేషు'. వేద్యతేఽనయేతి వేదనా. తీవ్రా చాసౌ వేదనా చ తీవ్రవేదనా. -దీనిచే బాధింపబడును కనుక వేదన. తీవ్రమైన వేదన (టీ).

ఈ 8 అతివేదన పేర్లు.

పీడా బాధా వ్యథా దుఃఖ మామనస్యం ప్రసూతిజమ్, 8.
స్యాత్ కష్టం కృచ్ఛ్ర మాభీలం త్రిష్వేషాం భేద్యగామి యత్.

1. పీడా ఆ. స్త్రీ. పీడ్యన్తేఽనయేతి పీడా. 'పీడ అవగాహనే'. -దీనిచే జనులు పీడింపబడుదురు (గు).

2. బాధా ఆ. స్త్రీ. బాధ్యన్తేఽనయేతి బాధా. 'బాధృ విలోడనే'. -దీనిచే కలియబెట్టబడుదురు (గు).

ఆబాధా ఇతి వా ఛేదః. ఆబాధనమ్. 'ఆబాధా వేదనా దుఃఖమ్' ఇతి హలాయుధః (టీ). బాధ్యతే యయా బాధా. -దీనిచే బాధింపబడును (వి).

3. వ్యథా ఆ. స్త్రీ. విథ్యన్తేఽనయేతి వ్యథా. 'వ్యథ భయచలనయోః'. దీనిచే జనులు భయపడుదురు లేక చలింతురు కనుక వ్యథ (గు).

వ్యథనం వ్యథా (టీ). వ్యథన్తేఽనయేతి వ్యథా. -దీనిచే జనులు భయపడుదురు (వి).

4. దుఃఖమ్ అ. త్రి. దుష్టాని ఖాని ఇంద్రియా ణ్యత్రేతి దుఃఖమ్. -దీనియందు ఇంద్రియములు దుష్టము లగును. దుర్ఖిందితం ఖనతి వా దుఃఖమ్. 'ఖను అవ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దారణే'. -దుష్టముగా భేదపెట్టునది (గు).

ప్రసూతే స్మ జాతం దుఃఖమ్ (క్షీ). దుఃఖయతీతి దుఃఖమ్. 'సుఖ దుఃఖ తత్ర్కియాయామ్' (టీ).

5. అమనస్యమ్ అ. న. మానసే సాధు మానస్యమ్. తన్న భవతీతి అమానస్యమ్. మానసమునం దొప్పునది మానస్యము. ఆది కానిది అమానస్యము. పా- అమనసో భావః ఆమనస్య మితి వా. -దుష్టమైన మనస్సుయొక్క భావము ఆమనస్యము (గు).

అమనసో భావః ఆమనస్యం; వై మనస్య మిత్యర్థః. షడపి మనఃపీడార్థా ఇతి సభ్యాః. యన్మాలా- 'దుఃఖం ప్రసూతిజే క్లీబే పీడా బాధా చ వేదనా'. 'దుఃఖ మాధిః ప్రసూతిజమ్' ఇతి కాత్యాః. -పైఆరును మానసికబాధకు పేళ్లని కొందరు. దుఃఖము, పీడ మున్నగునవి ప్రసూతివలన కలిగిన పేళ్లని కాత్యుడు (క్షీ).

6. ప్రసూతిజమ్ అ. న. ప్రసూతౌ జాతం ప్రసూతిజమ్. 'జనీ ప్రాదుర్భావే'. -ప్రసూతియందు పుట్టినది (గు).

7. కష్టమ్ అ. త్రి. కష్యతి హినస్తీతి కష్టమ్.' కష హింసాయామ్'. -హింసించునది (గు)

కషిష్యతీతి కష్టమ్. కష్టం భవిష్యతీత్యాహుః (క్షీ).

8. కృచ్ఛ్రమ్ అ. త్రి. కృన్తతీతి కృచ్ఛ్రమ్. 'కృతీ ఛేదనే'.-ఛేదించునది (గు)

కర్షతీతి కృచ్ఛ్రమ్ (క్షీ).

9. ఆఖిలమ్ అ. న. ఆసమంతాత్ భయం లాతీ త్యాఖిలమ్. 'లా దానే'. -అంతట భయము నిచ్చునది (గు).

ఆసమంతాత్ భియం లాతి. ఏతాని శరీరపీడార్థాని. లక్ష్యే తు నవాప్యే కార్థాః, ఏషాం దుఃఖాదీనాం మధ్యాద్విశేష్యనిష్ఠా దుఃఖకష్టకృచ్ఛ్రాత్రిలింగాః. యథా 'నేయం దుఃఖా చ దురుపపాదా చ, దుఃఖః సుతో నిర్గుణః, సర్వం దుఃఖం వివేకినః (క్షీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పీడాదిషు దుఃఖాదయః అభేదోపచారాత్ యదా విశేష్యనిఘ్నాః తదా త్రిషు లింగేషు వర్తంతే, యథా 'కష్టా సేవా, కష్టో భృత్యభావః, కష్టం వ్యాకరణమ్' ఇతి లింగభట్టాదయః. పీడాదిశబ్దేషు యద్యద్విశేష్యగామి తత్సర్వం త్రిషు లింగేషు వర్తత ఇతి టీకాసర్వస్వకారాదయః. - పీడాది శబ్దములలో అభేదోపచారమువలన విశేష్యనిఘ్నము లగు దుఃఖాదిశబ్దములు లింగత్రయమందును వర్తించును. కష్టా సేవా ఇత్యాదు లుదాహలణములు. పీడాదులు 6 మనఃపీడకును, కష్టాదులు 3 శరీరపీడకును పేర్లు. ఈ 9 దుఃఖమునకే పేర్లని కొందరు (గు).

—

12. వారివర్గము

సముద్రోఽబ్ధి రకూపారః పారావార స్సరిత్పతిః,
ఉదన్వా నుదధిః సింధుః సరస్వాన్ సాగరోఽర్ణవః. 1
రత్నాకరో జలనిధి ర్యాదఃపతి రపాంపతిః,

1. సముద్రః అ. పుం. సమ్యగునత్తి చంద్రోదయా దితి సముద్రః. 'ఉన్దీ క్లేదనే'. -చంద్రోదయమువలన మిక్కిలి క్లేదమును పొందునది. అనగా వృద్ధి పొందునది. సముంతాత్ ముదం రాతీతి వా సముద్రః. 'రా దానే'. -అంతట సంతోషము నిచ్చునది. ముద్రయా సహితః సముద్రః. -ఈశ్వరాజ్ఞతో కూడుకొని యుండునది (గు).

సమునత్తీతి సముద్రః. ఉదాః జలజంతువిశేషాః. సంగతాః ఉద్రా యస్మిత్ సముద్రః. -జలజంతు విశేషము లిందు చక్కగా కూడియున్నవి. మోదతే, ముద్యతేఽనయేతి వా ముద్రా = మర్యాదా. 'ముద హర్షే'. ముద్రయా సహ వర్తత ఇతి సముద్రః. ఆపః సముందంతి క్లిద్యంత్యస్మిన్నితి సముద్రః. -జలము లిందు క్లేదమును పొందును (టీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. అబ్ధిః ఇ. పుం. ఆపః ధీయంతే అస్మిన్నిత్యబ్ధిః. 'డు ధాఞ్ ధారణపోషణయోః'. -జలములు దీనియందు ధరింపబడును (గు).

3. అకూపారః అ. పుం. మర్యాదయా నకుం పృథివీం పృణాతీ త్యకూపారః. 'పృ పాలనపూరణయోః'. -మర్యాదచే భూమిని నింపనిది. అకుత్సితం పార మస్య. -కుత్సితముగాని దరి కలది. అవిద్యమానా కుః పృథ్వీ పారే ఽస్యేతి వా అకూపారః. -దీని ఆవలియందు భూమి లేదు (గు).

కుశ్చ ఉశ్చ క్వౌ, క్వౌ పిపర్తీతి కూపారః, న కూపారః అకూపారః అవిద్యమానా కుః పృథివీ అకుః. అకుం పిపర్తీతి వా అకూపారః (టీ). న కూప మృచ్ఛతి. 'ఋ గతౌ'. కర్మణ్యణ్. 'అన్యేషామపీతి' దీర్ఘః. నఞ్సమాసః (రా).

4. పారావారః అ. పుం. పార మావృణోతీతి పారావారః. 'వృఞ్ వరణే'. -దరిని కప్పునది. -అనగా దరిలేని దనుట. పా-పారాపారః. పార మపారమస్య పారాపారః. -అపారమైన తీరము కలిగినది. "సతమా స్సతమాలతయా పారాపారాయ య స్సదా వో దావ" ఇతి హరిప్రబోధే సందిష్టయమకమ్ (గు).

పారమివావారమస్య వా దుస్తరత్వాత్ (క్షీ). అవార్యత ఇత్యవారమ్. పారం చ అవారం చ పారావారే. తే అస్య స్త ఇతి పారావారః (టీ).

5. సరిత్పతిః ఇ. పుం. సరితాం పతిః సరిత్పతిః. -నదులకు ప్రభువు (గు).

6. ఉదన్వాన్ త్ పుం. ఉదక మస్మి న్నస్తీ త్యుదన్వాన్. -ఉదకము కలిగినది (గు).

7. ఉదధిః ఇ. పుం. ఉదకం ధీయతే అస్మి న్నిత్యుదధిః. 'డు ధాఞ్ ధారణపోషణయో'ః. -ఉదకము దీనియందు ధరింపబడును (గు).

8. సింధుః ఉ. పుం. స్యందతే సింధుః. 'స్యందూ ప్రస్రవణే'. - ప్రవహించునది (గు).

స్యందతే ఆపః అత్రేతి సింధుః. -ఇందు జలము ప్రవహించును (టీ).

9. సరస్వాన్ త్ పుం. "సరో నీరే తటాకే చ" ఇతి రుద్రః. తద్యోగాత్ సరస్వాన్. -సరస్సనగా ఉదకము. అది కలది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సరాంసి స న్త్యత్ర సరస్వాన్ (క్షీ). సరో నీరం గతి ర్వా ఽస్త్యస్మిన్ (టీ).

10. సాగరః అ. పుం. సగరపుత్రైః ఖాతః సాగరః. సగరపుత్రులచే త్రవ్వబడినది (గు).

గిరతి జీవ మితి గరః విషమ్. గరేణ సహ వర్తత ఇతి సగరః నృప విశేషః. సగర స్యాయం సాగరః, సగరేణ అవతారితత్వాత్. - ప్రాణములు తీయునది కాన గరము అనగా విషము. గరముతో పుట్టినవాడు సగరుడను సూర్యవంశపు రాజు. ఆ సగరునిచే త్రవ్వించబడినది కాన సాగరము (టీ).

11. అర్ణవః అ. పుం. అర్ణాంసి సంత్యస్మిన్ని త్యర్ణవః. -జలములు కలిగినది (గు).

12. రత్నాకరః అ. పుం. రత్నానా మాకరః. -రత్నములకు గనియైనది (గు).

13. జలనిధిః ఇ. పుం. జలాని నితరాం ధీయన్తేఽస్మిన్నితి జలనిధిః. 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయోః'. జలములు దీనియందు మిక్కిలి ధరింపబడును (గు).

14. యాదఃపతిః ఇ. పుం. యాదసాం జలజంతూనాం పతిః. - యాదస్సులనగా జలజంతువులు. వానికి పతియైనది (గు).

యాదాంసి పాతి యాదఃపతిః. పాథఃపతి రిత్యేతే (క్షీ).

15. అపాంపతిః ఇ. పుం. అపాం జలానాం పతిః అపాంపతిః. -జలములకు పతియైనది (గు).

ఈ 15 సముద్రము పేర్లు.

తస్య ప్రభేదాః క్షీరోదో లవణోద స్తథాపరే. 2

క్షీరోద లవణోద శబ్దములును, తథాపరే అన్నందున దధ్యుద ఘృతోద ఇక్షూద సురోద స్వాదూద శబ్దములును ప్రత్యేకముగా సముద్రభేదములు (గు).

1. క్షీరోదః అ. పుం. క్షీరమివ ఉదకం యస్య సః క్షీరోదః. -పాలవంటి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నీళ్లు కలిగినది (గు).

క్షీర ముదకం యస్య సః (టీ).

2. లవణోదః అ. పుం. లవణ మివ ఉదకం యస్య సః లవణోదః. -లవణ మువంటి ఉదకము కలది (గు).

లవణ ముదకం యస్య (టీ).

ఈ రీతిని దధ్యుదాదిశబ్దములకు అర్థము తెలియదగును.

ఆపః స్త్రీ భూమ్ని వార్వారి సలిలం కమలం జలమ్,
పయః కీలాల మమృతం జీవనం భువనం వనమ్. 3
కబన్ధ ముదకం పాథః పుష్కరం సర్వతోముఖమ్,
అమ్భోఽర్ణ స్తోయ పానీయ నీర క్షీరామ్బు శంబరమ్. 4
(కృపీటం కాణ్డ మస్త్రీ స్యా జ్జీవనీయం కుశం విషమ్), (1)
మేఘపుష్పం ఘనరసమ్-

1. ఆపః ప్. స్త్రీ. నిత్యబహువచనమ్. ఆప్నువంతీ త్యాపః. 'ఆప్ఌ వ్యాప్తౌ'. -వ్యాపించునవి (గు).

ఆప స్నానం క్లీబం చాస్తి 'ఆపోశన'మితి వ్యవహారాత్. 'కబన్ధ ముదక మాపో నీరవార్వారినారమ్, క్లీబమపి' ఇతి సంసారావర్తాత్. . 'ఆపస్' అని సకారాంతనపుంసకలింగశబ్దమును కలదు (టీ). ఇన్ద్రేణ ఆప్యన్తే ఆపః. -ఇంద్రునిచే పొందబడునవి (వి).

2. వాఃర్. స్న. } ఆపవార యతి నిమ్నోన్నత మితి వాఃవారి చ. 'వృఞ్
3. వారి ఇ. న. } వరణే'. - నిమ్నోన్నతములను కప్పునది. వార్శబ్దో రేఫాన్తః స్త్రీలింగః పూర్వసాహచర్యాత్, ఉత్తరసాహచర్యాత్ క్లీబే చ (గు).

వృణోతీతి వార్, వారి (క్షీ). బహుప్రదేశం వృణోతి (వి).

4. సలిలమ్ అ. న. సరతీతి సలిలమ్. 'సృ గతౌ'. రలయో రభేదః. -ప్రవహించునది. సలతీతి సలిలమ్. 'షల గతౌ'. -పోవునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

5. కమలమ్ అ. న. కామ్యతే తృషార్తై రితి కమలమ్. 'కము కాంతౌ'. -దప్పిగొన్నవారిచే కోరబడునది (గు).

కమ్యతే ఇతి కమలమ్ (టీ).

6. జలమ్ అ. న. జలతి జడీభవతీతి జలమ్. 'జల ఘనే'. -జడీభవించునది (గు).

'జల హూతనే' (వి). 'జల అపవారణే' (రా).

7. పయః న్. న. పయత ఇతి పయః. 'పయ గతౌ'. -ప్రవహించునది. పీయత ఇతి వా పయః. 'పా పానే'. -పానము చేయబడునది (గు).

'పీఙ్ పానే' (టీ).

8. కీలాలమ్ అ. న. కీలాన్ జ్వాలాన్ అలతి వారయతీతి కీలాలమ్. 'అల భూషణ పర్యాప్తిశక్తి వారణేషు'. -అగ్నిజ్వాలలను వారించునది. కీల్యతే బధ్యత ఇతి వా కీలాలమ్. 'కీల బంధనే'. —బంధింపబడునది (గు).

కీలాం లాతీతి కీలాలమ్. 'లా ఆదానే' (టీ). ఔర్వాగ్నేః కీలాం లాతి. -బడబాగ్నిజ్వాలలను సంపాదించునది (రా).

9. అమృతమ్ అ. న. న మ్రియన్తేఽనేనే త్యమృతమ్. 'మృఙ్ ప్రాణత్యాగే'. -దీనిచేత మరణమును పొందరు (గు).

మృతం మరణమ్. న మృతం మరణ మస్యాస్మిన్ అమృతమ్. ప్రాణ స్యాపోమయత్వాదితి భట్టః -మృత మనగా మరణము. అది యిందు లేదు. ప్రాణ ము జలమయము కనుక (టీ). న మృత మనేన (వి).

10. జీవనమ్ అ. న. జీవం త్యనేనేతి జీవనమ్. 'జీవ ప్రాణధారణే'. -దీని చేత బ్రతుకుదురు (గు).

జీవ్యతేఽనేన. -దీనిచేత జీవింపబడును (టీ).

11. భువనమ్ అ. న. భవతి సర్వ మనేనేతి భువనమ్. 'భూ సత్తాయామ్'. -దీనివలన అన్నియు కలుగును (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

భూయతే ఇతి భవనమ్. 'భూ ప్రాప్తౌ'. దీనిచే సర్వము లభించును. భవన్తి ఉత్పద్యంతేఽనేన. -దీనిచే పుట్టుదురు (రా).

12. వనమ్ అ. న. వనతీతి వనమ్. 'వన సంభక్తౌ'. -లెస్సగా కూడియుండునది (గు).

వన్యతే సేవ్యత ఇతి వనమ్. 'వన సంభక్తౌ' 'వను యాచనే' వా.-ప్రాణులచే సేవింపబడునది లేక కోరబడునది (టీ).

13. కబన్ధమ్ అ. న. కం శరీరం బధ్నాతీతి కబంధమ్. 'బంధ బంధనే'. శరీరమును నిలుపునది. పా- కమన్థ మితి పాఠే కమ్, అన్ధమ్ ఇతి నామద్వయమ్. (తృషితైః) కామ్యత ఇతి కమ్. 'కము కాంతౌ'. (దప్పికలవారిచే) కోరబడునది. అనం త్యేనేనే త్యంధమ్. 'అన ప్రాణనే'. -దీనిచేత బ్రతుకుదురు (గు).

కాయతీతి కమ్. 'కై శబ్దే'. కం సుఖం బధ్నాతీతి కబన్దమ్. 'బన్ధ బంధనే'. క మనగా సుఖము. దానిని నిలుపునది (టీ).

14. ఉదకమ్ అ. న. ఉనత్తీతి ఉదకమ్. 'ఉన్దీ క్లేదనే'. -ద్రవమై యుండునది (గు).

15. పాథః స్. న. పీయతే పాథః. 'పా పానే'. -పానము చేయబడునది. పాతి భూతానీతి పాథః. 'పా రక్షణే'. -భూతములను రక్షించునది (గు).

16. పుష్కరమ్ అ. న. పోషయతీతి పుష్కరమ్. 'పుష పుష్టౌ'. -పోషించునది (గు).

పుష్ణాతీతి పుష్కరమ్ (క్షీ).

17. సర్వతోముఖమ్ అ. న. సర్వతో ముఖాన్యస్య సర్వతోముఖమ్. -ప్రవహించునప్పుడు అంతట ముఖములు కలది (గు).

సర్వతో ముఖాన్యస్య సర్వదిగ్గమనాత్ (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

18. అమ్భుః స్. న. [1]అమతి గచ్ఛతి త్యమ్భుః. 'అమ గత్యాదిషు'. -పోవునది (గు).

అద్యతే ఇత్యంభః. 'అద భక్షణే'. -త్రాగబడునది. అభ్యతే వా. 'అభి శబ్దే'. -శబ్దము చేయబడునది. ఆప్నోతీతి వా. 'ఆప్ఌ వ్యాప్తౌ'. - వ్యాపించునది (టీ). ముఖం అంభతే వా ఆనేన. -దీనిచే నోరు శబ్దము చేయును (వి). ఆప్యతే ఇత్యంభః. -వ్యాపించబడును (రా).

19. అర్ణః స్. న. ఋణాతీ త్యర్ణః. 'ఋ గతౌ'. -పోవుచుండునది (గు).

[2]ఋణోత్యర్ణః (షీ). ఋచ్ఛతి త్యర్ణః (టీ).

20. తోయమ్ అ. న. తాయతే పాలయతీతి తోయమ్. 'తాయృ సంతాన పాలనయోః'. -రక్షించునది (గు).

తుదతి తౌతి వా తోయమ్. తుః సౌత్ర ఆవరణార్థో వా. బాధించునది లేదా ఆవరించునది (టీ).

21. పానీయమ్ అ. న. పీయతే ఇతి పానీయమ్. 'పా పానే'. పానము చేయబడునది. పాతుం యోగ్య మితి వా. -త్రాగదగినది (గు).

పాయతే పానీయమ్. 'పై శోషణే'. -ఎండిపోవునది (టీ).

22. నీరమ్ అ. న. నిమ్న మీర్తే నీరమ్. 'ఈర గతౌ'. -పల్లమును పొందునది. నయతి సుఖమితి వా. 'ణీఞ్ ప్రాపణే' -సుఖమును పొందునది (గు).

నీయత ఇతి నీరమ్. -తీసికొని పోబడునది. నిశ్చయేన రాతీతి వా నీరమ్. 'రా ఆదానే'. నిర్గతం రాత్ = అగ్నే ర్వా. 'అగ్నే రాపః' ఇతి (తైత్తిరీయ) శ్రుతేః. -అగ్నినుండి వెలువడినది. నిష్క్రాంతః రోఽస్మాత్. 'అద్భ్యోఽగ్నిః' ఇతి (మను) స్మృతేః. -అగ్ని దీనినుండి వెలువడినది కనుక నీరము (టీ). నిశ్చయేన రాతి సుఖమ్. -తప్పక సుఖము నిచ్చును. 'నీర వార్వారి నారమ్' ఇతి సంసారావర్తసంమతే 'నార' ఇతి పాఠే నరస్యేదమ్. 'ఆపో వై నరసూనవః' ఇతి (మను) స్మృతేః. పా-నారమ్. నరునకు సంబంధించినది (రా).

---

1. క్షీరస్వామి రాయముకుటులు చెప్పిన ఈ వ్యుత్పత్తిని రా. వ్యాఖ్య ఖండించినది.
2. రా. వ్యాఖ్య యీ వ్యుత్పత్తిని ఖండించినది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

23. క్షీరమ్ అ. న. క్షీయతే క్షీరమ్. 'క్షి నివాసగత్యోః'.-ప్రవహించునది(గు).

క్షియతీతి క్షీరమ్. 'క్షి నివాసగత్యోః'. -ప్రవహించునది. ఘస్యత ఇతి వా క్షీరమ్. 'ఘస్ృ అదనే'. -త్రాగబడునది (టీ). క్షీయతే ఇతి క్షీరమ్. 'క్షి క్షయే'. -క్షయము నొందునది (వి).

24. అమ్బు ఉ. న. అంబతే అంబు. 'అబి శబ్దే'. - ప్రవహించునప్పుడు ధ్వనియుక్తమై యుండునది (గు).

అంబతే సుఖ మనేన (వి).

25. శమ్బరమ్ అ. న. శంబయతీతి శంబరమ్. పా-సంబరమ్. సంబయతీతి. 'శంబ షంబ సంవరణే'. - ఆవరించునది. శం వృణోతీతి శంబరమ్. 'వృఞ్ వరణే'. -సుఖముచేత కప్పునది. వబయో రభేదః (గు).

పా-శంవరమ్. శం వృణోతీతి శంవః 'వృఞ్ వరణే'. శంవం రాతీతి శంవరమ్. 'రా ఆదానే' (టీ). సంవృణోతీతి సంవ(బ)రమ్. వబయో రభేదః. కప్పివేయునది (వి). సంవయతి 'షంవ సంబన్ధనే'. సంబంధింపజేయునది (రా).

26. మేఘపుష్పమ్ అ. న. మేఘానాం పుష్పం మేఘపుష్పమ్. -మేఘములకు పుష్పము వంటిది (గు).

మేఘానాం పుష్పం ప్రసవః (క్షీ). మేఘస్య పుష్ప మివ మేఘపుష్పమ్ (టీ).

27. ఘనరసమ్ అ. ప్ల. ఘనస్య రసం ఘనరసమ్. -మేఘముయొక్క రసము. ఈ శబ్దము పుంలింగమును కలదు - 'పుంలింగః స్యాద్ఘనరసః సాంద్ర నిర్యాసయోరపి' ఇతి రుద్రః (గు).

ఈ 27 జలము పేర్లు.

త్రిషు ద్వే ఆప్య మమ్మయమ్,

1. ఆప్యమ్ అ. త్రి.
2. అమ్మయమ్ అ. త్రి.

} అపాం వికారః ఆప్యమ్, అమ్మయం చ. -జలముయొక్క వికారము ఆప్యము, అమ్మయమును (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 2 జలవికారము పేర్లు.

భఙ్గ స్తరఙ్గ ఊర్మి ర్వా స్త్రియాం వీచిః-

1. భఙ్గిః **అ. పుం.** భజ్యతే స్వయమేవ భంగః. 'భఞ్జో ఆమర్దనే' - తనం తట నశించునది (గు).

2. తరఙ్గిః **అ. పుం.** తరతీతి తరంగః. 'తృ ప్లవనతరణయోః'. - దరి చేరునది (గు).

3. ఊర్మిః **ఇ. ప్ర.** ఋచ్ఛతి గచ్ఛతీ త్యూర్మిః. 'ఋ గతౌ'. -చరించునది. ఊర్మిశబ్దః పుంలింగేఽప్యస్తి. తథా చ వామనభట్టః - పుంలింగస్త్రీలింగా మరీచిమణియష్టిముష్టయో వీచిః, కోటిః పాటలి శాల్మలి తరణి శ్రేణ్యూర్మ యో వస్తిః'. ఇతి (గు).

ఊర్వతీ త్యూర్మిః. వా స్త్రియా మితి కాకాక్షివత్ (క్షీ).

4. వీచిః **ఇ. ప్ర.** వాతీతి వీచిః. 'వా గతిగంధనయోః'. -చరించునది. విస్మ యం చినోతీతి వా వీచిః. 'చిఞ్ చయనే'. విస్మయమును చేయునది. వీచిశబ్దః వా స్త్రియామిలి కేచిత్ (గు).

'వీచీ' తు నిత్యం స్త్రీ (క్షీ). వయతి ఊయతే వా వీచిః. 'వేఞ్ తన్తు సంతానే'. (టీ). వేతి వృద్ధిం గచ్ఛతీతి వీచిః. 'వీ గత్యాదిషు'. - వృద్ధి పొందునది (వి).

ఈ 4 అలల పేర్లు.

అథోర్మిషు. **5.**

మహత్యుల్లోలకల్లోలౌ-

1. ఉల్లోలః **అ. పుం.** ఉత్ ఊర్ధ్వం లోడయతీ త్యుల్లోలః. 'లోడృ ఉన్మాదే'. లడయో రభేదః. -పైకి లేచునది (గు).

ఊర్ధ్వం లోలయతి ఉల్లోలః (క్షీ). ఉల్లోడయతీ త్యుల్లోలః (టీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. కల్లోలః అ. పుం. కలతే శబ్దాయతే కల్లోలః. 'కల అవ్యక్తే శబ్దే'. -అవ్యక్తముగా ప్రాయునది. కల్యతే జల మనేనేతి కల్లోలః. "కల కిల క్షేపే". -దీని చేత జలము చల్లబడును (గు).

కల్లన్తేఽనేన నద్య ఇతి కల్లోలః. కుత్సితో లోల ఇత్యేకే. -దీనిచే నదులు శబ్దము చేయును. కుత్సితమైన చలనమని కొందరు (క్షీ). కల్లత ఇతి కల్లోలమ్. 'కల్ల అవ్యక్తే శబ్దే'. యద్వా కాయతీతి కం జలమ్. లోడం లోలః (టీ). కత్ ఊర్ధ్వం లోలతీతి కల్లోలః (వి).

ఈ 2 గొప్ప అలల పేర్లు.

స్యా దావర్తోఽంభసాం భ్రమః,

1. ఆవర్తః అ. పుం. ఆవర్తతే చక్రవత్ భ్రామ్యతీ త్యావర్తః. 'వృతు వర్తనే'. -చక్రమువలె తిరుగునది (గు).

ఆవర్తనమ్ ఆవర్తః (టీ).

ఈ 1 ఉదకముయొక్క సుడి పేరు.

పృషన్తి బిన్దుపృషతాః పుమాంసో విప్రుషః స్త్రియః. 6

1. పృషన్తి త్. న. పర్షన్తి సించంతీతి పృషన్తి. బహువచనము. 'పృషు సేచనే'. -తడుపునవి (గు).

బహువచనం త్రిలింగభ్రాన్తినిరాసార్థమ్ (టీ).

2. బిందవః ఉ. పుం. బిందంతీతి బిందవః. 'బిది అవయవే'. -జలముయొక్క అవయవములు బిందువులు (గు).

3. పృషతాః అ. పుం. పర్షంతి సించంతీతి పృషతాః -తడుపునవి (గు).

4. విప్రుషః ష్. స్త్రీ. విగతా ప్రుట్ దాహాః అభ్య ఇతి విప్రుషః. 'ప్రుష ప్లుష దాహే'. -దీనివలన దాహము నివర్తించును (గు).

విగతః ప్రోషో దాహోఽస్యా విప్రుట్ (క్షీ). బహువచననిర్దేశః

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ప్రాయికః. విగతా విరుద్ధా వా ప్రుట్ దాహో ఆభ్య ఇతి విప్రుషః. విప్రోష స్తీతి వా విప్రుషః. 'పృషు సేచనే'. -తడుపునవి (టీ).

ఈ 4 ఉదకబిందువుల పేర్లు.

చక్రాణి పుటభేదాః స్యుఃన-

1. చక్రాణి అ. న. చక్రమనగా వాక, భూమిని వ్రక్కలించి నీళ్ళూరి వచ్చెడు బుగ్గ పేళ్లని కొందరు. చక్రాకార ఏషా మస్తీతి చక్రాణి. -చక్రమువంటి ఆకారము కలిగినవి. పా- వక్రాణి. వక్రత్వా ద్వక్రాణి. 'వఞ్చు కౌటిల్యే'. -వక్రమైన ఆకారము కలవి (గు).

చక్రాకారేణ యాన్త్యధఃు. -చక్రాకారముగ క్రిందకు పోవునవి (క్షీ). వఞ్చు స్తీతి వక్రాణి. 'వఞ్చు గతౌ'. -ప్రసరించునవి (టీ), వంకనాత్ (వంక సంబంధాత్ వక్రీభవన్తీతి) వక్రాణి. 'వకి కౌటిల్యే గతౌ చ. - వంకరగ నుండుటచే (బురదతో సంబంధముచే వక్రమైనవి) వక్రములు (వి).

2. పుటభేదాః అ. పుం. పుటం సంశ్లిష్టం భిందంతీతి పుటభేదాః. 'భిదిర్ విదారణే'. -లెస్సగా గట్టియై కూడియున్న స్థలమును భేదించునది (గు).

పుటం భిత్త్వా నిర్యాంతీ త్యుపధ్యాయ ఉల్ప్వేషా. వక్రాణీతి మాలా. నదీ వంకాభ్యా ఇతి చ గౌడో ద్రాన్తఃు (క్షీ).

ఈ 2 నదీవక్రము పేర్లు.

భ్రమాశ్చ జలనిర్గమాఃు,

1. భ్రమాఃు అ. పుం. భ్రమతి జల మేభి రితి భ్రమాఃు. 'భ్రము చలనే'. -జలము దీనిచేత పోవును (గు).

2. జలనిర్గమాఃు అ. పుం. జలాని నిర్గచ్ఛం త్యేభ్య ఇతి జలనిర్గమాఃు.-జలము పీనివలన బయలుదేరుచున్నది (గు).

నిర్గమనాని నిర్గమాఃు. 'గమ్ఌ గతౌ'. జలానాం నిర్గమాఃు -జలనిర్గమాఃు (టీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కొందరు చక్రాదిశబ్దములు 4ను జలమార్గము పేర్లందురు. నీళ్లు పోవు టకు కట్టిన తూము, దోనె మొదలైనవాని పేర్లు.

కూలం రోధశ్చ తీరం చ ప్రతీరం చ తటం త్రిషు. 7

1. కూలమ్ అ. న. కూలయతీతి కూలమ్. 'కూల ఆవరణే'. -నదిని కప్పి యుండునది (గు).

కూలయతీతి కూలమ్ (టీ).

2. రోధః స్. న. రుణద్ధి జలమితి రోధః. 'రుధిర్ ఆవరణే'. - జలమును నిలుపునది (గు).

రోధ ఇత్యకారాంతోఽపి- 'రోధః ప్రోక్తశ్చ రోధసి' ఇతి సంసారా వర్తాత్ (టీ).

3. తీరమ్ అ. న. తరం త్యనేనేతి తీరమ్. 'తృ ప్లవసతరణయోః'. -దీని చేత తరింతురు. తీరయతి సరిత్తరణకర్మ అత్రేతి వా తీరమ్. 'పార తీర కర్మ సమాప్తౌ'. -దీనియందు నదీతరణవ్యాపారము సమాప్తి మగును (గు).

తరం త్యస్మా త్తీరమ్ (షీ). -తీరమే ప్రతీరము.

4. ప్రతీరమ్ అ. న. తీరమేవ ప్రతీరమ్. -తీరమే ప్రతీరము. తీరశబ్దస్య ప్రేత్యుపసర్గయోగః ఉపసర్గాంతరనివృత్తి జ్ఞాపకః. -తీరశబ్దమునకు ప్ర అనెడు ఉపసర్గతో యోగము తక్కిన ఉపసర్గలతో యోగము లేదని యెరింగించు చున్నది (గు).

తీరప్రతీరే దీపప్రదీపవత్ (షీ). ప్రతీరయతీతి ప్రతీరమ్ (టీ).

5. తటమ్ అ. త్రి. తటతీతి తటమ్. 'తట ఉచ్ఛ్రాయే'. ఉన్నతమైనది (గు).

తట్యతే ఆహన్యతే అమ్భసా తటమ్. - నీటిచే కొట్టబడునది (షీ). స్త్రియాం తటీ (రా).

ఈ 5 దరి పేర్లు.

పారావారే పరార్ధ్యాచీ తీరే-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. పారమ్ అ. న. పార్యతే తరణకర్మాత్ర పారమ్. -దీనియందు దాటెడు వ్యాపారము ముగియును (గు).

(నద్యాఃపరే పార్శ్వే కూలం పారమ్. పార్యతే సమాప్యతేఽస్మిన్నితి వా. -నది అవ్వలియొడ్డు పారము. -ఇందు తరణము పరిసమాప్త మగును(క్షీ). 'పార కర్మసమాప్తౌ' (వి). పరం తీరం పారమ్ (రా).

2. అవారమ్ అ. న. న విద్యతే వాఃజలమత్ర అవారమ్. - దీనియందు జలము లేదు. పా-అపారమ్. న పారమ్. -పారము కానిది (గు).

అర్వాక్ పార్శ్వే కూల మవారమ్. -ప్రక్కనున్న (ఈవైపు) తీరము అవారము. న ప్రియతే అవారమ్ (క్షీ). అవ అర్యతే. 'ఋ గతౌ' (రా).

పరం చ అర్వాక్ చ పరార్వాచీ, తే తీరే పారావారే ఇత్యుద్వేతే. -పార అవార శబ్దములు వరుసగా ఈపలిదరికిని ఆవలిదరికిని పేర్లు (గు).

పరావాచీ ఇత్యేకే. అర్వాక్‌శబ్ద స్యావ్యయత్వాత్. అర్వాక్‌శబ్ద మవ్యయ మగుటచే పరార్వాచీకి బదులుగా పరావాచీ అని కొందరు (క్షీ).

పాత్రం తదన్తరమ్.

1. పాత్రమ్ అ. న. పీయత ఇతి పాత్రమ్. "పా పానే". -పానము చేయ బడునది (గు).

తయోఃకూలయో ర్మధ్యం, పీయతే పాత్రం ప్రవాహఃఆ రెండు తీరముల నడిమి ప్రదేశము పాత్రము. -ప్రవాహము (క్షీ). పిబంత్యత్ర, పాంత్య స్మాద్వా పాత్రమ్. 'పా పానే'. 'పా రక్షణే'. -ఇందు నీరు త్రాగుదురు. దీని నుండి రక్షింతురు (టీ).

ఈ 1 రెండునదుల నడుము పేరు.

ద్వీపోఽన్త్రియా మంతరీపం యదంతర్వారిణ స్తటమ్. 8

వారిణోఽంతఃవారిమధ్యే యత్తటం, తస్మిన్ ద్వీపాంతరీపశబ్దౌ వర్తేతే. -ద్వీపాంతరీపశబ్దములు 2 నీళ్ల నడుమ నున్న తిన్నె పేర్లు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. ద్వీపః అ. ప్న. ద్విధా గతాః ఆపః అస్మిన్నితి ద్వీపః. - దీనియందు జలము రెండు భాగములుగా నిరుప్రక్కల ప్రవహించును (గు).

2. అంతరీపమ్ అ. ప్న. ఆపా మంతః మధ్య మంతరీపమ్. -జలమధ్యము అంతరీపము. అంతర్గతా ఆపః అస్మిన్నితి వా. -దీనియందు జలము అంతర్గతమై యుండును (గు).

ఈ 2 లంక పేర్లు.

తోయోత్థితం త త్పులినమ్-

1. పులినమ్ అ. న. పులః మహత్త్వ మస్యాస్తీతి పులినమ్. 'పుల మహత్త్వే'. -ఆధిక్యము కలిగినది (గు).

తోయే క్షీణే సతి ఉత్థితం దృశ్యం తత్ పులిన మిత్యుచ్యతే. -నీరు తీసిన తర్వాత కనబడు తిన్నె పులిన మనబడును (గు).

పోలతీతి పులినమ్ (టీ). పులతీతి పులినమ్ (వి).

సైకతం సికతామయమ్.

1. సైకతమ్ అ. న. }
2. సికతామయమ్ అ. న. } సికతాః అస్య సంతీతి సైకతమ్, సికతామయం చ. -సికత మనగా ఇసుక. అది కలిగినది సైకతము, సికతామయమును (గు).

ఈ 2 ఇసుకతిన్నె పేర్లు.

నిషద్వరస్తు జమ్బాలః పఙ్కోఽస్త్రీ శాదకర్దమౌ. 9

1. నిషద్వరః అ. పుం. నిషీదన్తి పరాహాదయోఽత్రేతి నిషద్వరః. 'షద్ఌ విశరణగత్యవసాదనేషు'. -వరాహాదులు దీనియం దుండును (గు).

నిషీదంతం వృణోతి. -ఉపవిష్టుని ఆవరించును (క్షీ). నిషదనం నిషత్. నిషదః ఆసనస్య వరః (ఆవారకః) నిషద్వరః. 'వృఙ్ ఆవరణే'. - ఆసనమును కప్పివేయునది (టీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. జమ్బాలః అ. పుం. జమతి గ్రసతే గతిం వస్తు వా జంబాలః. 'జము అదనే'. -గతిని గాని, వస్తువునుగాని కబళించునది (గు).

జంబనం జంబః. జంబం ఆలాతి 'లా దానే' (రా).

3. పఙ్కః అ. పున్న. పఞ్చతే విస్తార మావద్యత ఇతి పంకః. 'పచి విస్తారే'. విస్తారమును పొందునది (గు).

పఞ్చతే దుఃఖ మనేనేతి పంకః. 'పచి వ్యక్తీకరణే'. 'పచి విస్తారే' వా. -దీనిచే దుఃఖము వ్యక్తము చేయబడును లేదా విస్తరింప బడును (టీ). పచ్యన్తే గన్ధ్యాణాం పదాన్యత్రేతి పంకః. - బాటసారుల పాద ముద్రలు దీనిపై వ్యక్తమగును (వి).

4. శాదః అ. పుం. శీయతే పాదోఽత్ర శాదః. 'శద్ఌ శాతనే'. - పాదము దీనియందు కృశించును (గు).

శీయన్తేఽస్మి న్నన్నేన వా. ఇందు లేక దీనిచే కృశింతురు. శ్యతీతి శాదః. 'శో తనూకరణే'. -స్వల్పముగా చేయునది (టీ).

5. కర్దమః అ. పుం. కృణోతీతి కర్దమః. 'కృఞ్ హింసాయామ్' — పీడించునది. కర్దతి కుత్సితశబ్దం కరోతీతి వా కర్దమః. 'కర్ద కుత్సితే శబ్దే'. -కుత్సిత శబ్దమును చేయునది (గు).

ఈ 5 అడుసు పేర్లు.

జలోచ్ఛ్వాసాః పరీవాహాః-

1. జలోచ్ఛ్వాసాః అ. పుం. ప్రవృద్ధం జల ముచ్ఛ్వసతి యైస్తే జలో చ్ఛ్వాసాః. -అధికమైన జలము వీనిచేత ఊరును. జలస్య ఉచ్ఛ్వాసా ఇవ జలో చ్ఛ్వాసాః. 'శ్వస ప్రాణనే'. -జలములకు నిట్టూర్పు వంటివి (గు).

2. పరీవాహాః అ. పుం. పరివహతి జలం యైస్తే పరీవాహాః. - అధికమైన జలము యీ మార్గములచేత ప్రవహించును (గు).

ఈ 2 అలుగుల పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కూపకాస్తు విదారకాః,

1. కూపకాః అ. పుం. స్వల్పాః కూపాః కూపకాః. -అల్పములైన నూతులు (గు).

కూపప్రతికృతిః కూపకః. శుష్క-నద్యాదౌ జలార్థం గర్తాః క్రియన్తే. యత్కా-త్యాః - వివరాన్ కూపకా నాహుః'. నూతివంటిదే చిన్న నూయి కూపకము. నది, చెరువు మున్నగునవి ఎండినపుడు అందు నీటికై త్రవ్వబడిన గోతులు, కూపములు చెలమలు (షీ). కుత్సితాః కూపాః (రా).

2. విదారకాః అ. పుం. విదార్యంతే విదారకాః. 'దృ విదారణే'. -త్రవ్వబడినవి (గు).

విదారయతి ష్మాం విదారకః. మాలా చ. -'చుణ్డీ, వివరోత్సాశ్చ కూపకాః' -భూమిని చీల్చునది (షీ). విదార్యన్తే (వి). కుత్సితా విదారాః విదారకాః (రా).

ఈ 2 చెలమలు, పిల్లనూతుల పేర్లు.

నావ్యం త్రిలిఙ్గం నౌతార్యే-

1. నావ్యమ్ అ. త్రి. నావా తార్యం నావ్యమ్. -ఓడచేత దాటదగినది (గు).

ఈ 1 నావచే దాటదగిన నద్యాదుల పేరు.

స్త్రీయాం నౌ స్తరణి స్తరిః. 10

1. నౌః ఔ. స్త్రీ. నయతీతి నౌః 'ణీఞ్ ప్రాపణే'. - పదార్థమును గట్టును పొందించునది. నుద్యత ఇతి వా. 'ణుద ప్రేరణే'. -ప్రేరేపించబడునది (గు).

నుదతి నుద్యతే వా నౌః. 'ణుద ప్రేరణే'. -ప్రేరేపించునది లేదా ప్రేరణ చేయబడునది నౌః అనబడును. యద్వా నయతీతి నం = తారకః. 'ణీఞ్ ప్రాపణే'. నమ్ అవతీతి నౌః. 'అవ రక్షణాదౌ'. నమ్ అనగా కొని పోవునది. దానిని కాపాడునది కాన నౌః (టీ).

2. తరణిః ఇ. స్త్రీ.
3. తరిః ఇ. స్త్రీ. } తరం త్యనయా నదీమితి తరణిః, తరిశ్చ. -దీనిచేత తరింతురు కనుక తరణి, తరియు. పా. తరీ (ఈ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"తరీషు తత్రత్య మఫల్లు భాండ" మితి మాఘుఁ (గు).

ఈ 8 ఓడల పేర్లు

ఉడుపం తు ప్లవఁ కోలఁ-

1. ఉడుపమ్ అ. న. ఉదవఁ ఆపఁ. తాభ్యఁ పాతీ త్యుడుపమ్. 'పా రక్షణే'. -ఉడువు లనగా ఉదకములు. వానివలన రక్షించునది (గు).

ఉడుప్యతే ఉడుపఁ. ఉడుపఁ తృణప్లవఁ (క్షీ). ఉడూనీవ పాతి. -జలము లను వలె కాపాడునది (టీ). ఉదూర్ధ్వ ముప్యతే ఉడుపమ్. 'డు వప్ బీజతంతు సంతానే'. ఉదవఁ ఆపఁ తాభ్యో పాతి రక్షతి ఇత్యుడుపమ్ (వి).

2. ప్లవఁ అ పుం. ప్లవంత్యనేన ప్లవఁ. 'ప్లవ గతౌ'. దీనిచేత దాటుదురు (గు).

ప్లవతే ఇతి ప్లవఁ. 'ప్లుఙ్ గతౌ' (టీ).

3. కోలఁ అ. పుం. కోలతి సంస్త్యాయతీతి కోలఁ. 'కుల సంస్త్యానే'. -తేలు చుండునది (గు).

కవన్తేఽనేన కోలఁ (క్షీ).

ఈ 8 తెప్ప పేర్లు.

స్రోతోఽమ్బుసరణం స్వతఁ,

1. స్రోతఁ న్. న. స్వతఁ అంబుసరణం స్రోత ఇత్యుచ్యతే. -తనంతట పారుచున్న ప్రవాహము స్రోత స్సనబడును. స్వతఁ సరతీతి స్రోతఁ. 'సృ గతౌ'. -తనంతట పోవునది (గు).

స్వతోఽకృత్రిమమ్ (క్షీ). స్రవతీతి స్రోతఁ. -పారునది.

ఈ 1 తనంతట పారుదాని పేరు.

ఆతర స్తరపణ్యం స్యాత్-

1. ఆతరఁ అ. పుం. ఆతరం త్యనేనే త్యాతరఁ. 'తృ ప్లవనతరణయోఁ'. -దీని చేత దాటుదురు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(ఆతరః) ఆవాప ఇత్యేకే (క్షీ). అ సమంతా దుప్యతే ఆవాపః. 'డు వప్ బీజసంతానే'. (వి)

2.తరపణ్యమ్ అ. న. పణ్యం మూల్యం తరస్య తరణస్య పణం తర పణ్యమ్. - దాటుటకు మూల్యము తరపణ్యము (గు).

పణంత్యనేన పణః., పణే సాధు పణ్యం మూల్యమ్. (క్షీ). తరణం తరః. తరస్య పణ్యమ్ (రా).

ఈ 2 ఓడ నడపువాని కిచ్చెడు కూలిపేర్లు.

ద్రోణీ కాష్ఠామ్బువాహినీ. 11

1. ద్రోణీ ఈ- స్త్రీ. ద్రవత్యస్యాం జలమితి ద్రోణీ. 'ద్రు గతౌ'. - దీనియందు జలము కారిపోవును (గు).

ద్రవత్యంభోఽస్యామ్. 'ద్రోణికా త్వంబువాహినీ' ఇత్యేకే పేరుః (క్షీ). 'ద్రోణీ: కాష్ఠామ్బుసేచనీ, ద్రుణిశ్చ' ఇతి రూపరత్నాకరాత్ ద్రోణీ:, ద్రుణిశ్చ (రా).

2. కాష్ఠామ్బువాహినీ ఈ. స్త్రీ. అంబు వహతీ త్యంబువాహినీ. కాష్ఠకృతా అంబువాహినీ కాష్ఠాంబువాహినీ. - కాష్ఠముచే చేయబడిన జలవాహిని (గు).

కాష్ఠ ముపలక్షణమ్. కాష్ఠాద్యాదిమయీ జలధారిణీ ద్రోణీ. - కాష్ఠ మను నది యుపలక్షణము. కట్టె, రాయి మున్నగు వానితో చేయబడిన నీటిని నిలువ చేయు దోనె ద్రోణి (క్షీ). పునః పునరంబు వహతీ త్యంబువాహినీ. -మాటిమాటికి నీటిని ధరించునది (రా).

ఈ 2 దోనె పేర్లు.

సాంయాత్రికః పోతవణిక్ -

1. సాంయాత్రికః అ. పుం. సముదితానాం యాత్రా సంయాత్రా ద్వీపాంతర గమనమ్. సా ప్రయోజన మస్య సాంయాత్రికః. సంయాత్ర యనగా ద్వీపాంతర గమనము. అది ప్రయోజనముగా కలవాడు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. పోతవణిక్ ఙ్. పుం. పవతే వాతేనేతి పోతః యానమ్. తత్ప్రధానః వణిక్ పోతవణిక్.- పోత మనగా పడవ. అది ప్రధానముగా కల వర్తకుడు (గు).

పోతేనోపలక్షితో వణిక్ పోతవణిక్ (రా).

ఈ 2 ఓడబేరగాని పేర్లు.

కర్ణధారస్తు నావికః,

1. కర్ణధారః అ. పుం. "కర్ణః శ్రోత్రమరిత్రం చ" ఇతి భట్టః. కర్ణ మరిత్రం ధరతీతి కర్ణధారః. 'ధృ ధారణే'. - కర్ణ మనగా ఓడ నడిపెడు తెడ్డు. దానిని ధరించినవాడు (గు).

కర్ణోఽరిత్రమ్.'కర్ణః శ్రోత్ర మరిత్రం చ' ఇతి దుర్గః (క్షీ).

2. నావికః అ. పుం. నావా తరతీతి నావికః. — ఓడచేత దాటువాడు (గు).

ఈ 2 ఓడ నడిపెడువాని పేర్లు.

నియామకాః పోతవాహాః-

1. నియామకాః అ. పు. నియచ్ఛంతి పోతం నియామకాః. 'యమ ఉపరమే'.- కలమును (ఓడను) నియమించువారు (గు).

నియన్తుం శక్తా నియామకాః, నియామాశ్చ (క్షీ)

2. పోతవాహాః అ. పుం. పోతం వహన్తీతి పోతవాహాః. 'వహ ప్రాపణే'. పడవ నడపువారు. (గు)

ఈ 2 ఓడ కంబము మీదనుండి ఓడ నడిపెడువాని పేర్లు.

కూపకో గుణవృక్షకః. 12

1. కూపకః అ. పుం. కాయతీతి కూపకః. 'కై శబ్దే'. - పతాకముచేత నించు కంత ధ్వని కలిగినది (గు).

కూపే ఆధారగర్తే కాయతి కూపకః. గౌరస్తు జలాంతస్తరూన్ కూపకా

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నాహ. ఆధారపు గోయిలో నున్నదై శబ్దము చేయునది. జలములోని చెట్లు కూపకములని గౌడుడు (క్షీ). కూపప్రతికృతిత్వాత్ కూపకః. - కూపమువంటిది కూపకము (వి) కూపే కాయతి (రా).

2. గుణవృక్షకః అ. పుం. గుణేన రజ్జ్వా బద్ధో వృక్షః గుణవృక్షకః.- త్రాడు చేత కట్టబడిన వృక్షము గుణవృక్షకము (గు).

గుణవృక్షో యత్ర నౌ రజ్జ్వా బధ్యతే. పోతే ధ్వజపటాధార ఇత్యేకే (క్షీ).

ఈ 2 ఓడమీద దెక్కెము కట్టెడి స్తంభము పేర్లు.

నౌకాదణ్డః క్షేపణిః స్యాత్ -

1. నౌకాయణ్డః అ. పుం. నౌకాయాః ప్రేరణదంతౌ నౌకాదండః.- నావను ప్రేరేపించు దండము (గు).

యేన నౌ ర్వాహ్యతేఽసౌ నౌకాదండః (క్షీ).

2. క్షేపణిః ఇ. స్త్రీ. క్షిప్యతే నౌ రనయేతి క్షేపణిః - 'క్షిప ప్రేరణే'. దీనిచేత నోడ ప్రేరేపింపబడును. పా - క్షేపణీ. (గు).

'క్షోపణీ'అపభ్రంశః 'క్షిపా' ఇత్యుపాధ్యాయః (క్షీ). భట్టస్తు క్షిపతీతి క్షిపణీ, బాహులకాత్ క్షేపణీ త్యాహ (టీ).

ఈ 2 ఓడ నడపుగడ పేర్లు.

అరిత్రం కేనిపాతకః,

1. అరిత్రమ్ అ. న. ఋచ్ఛతి నౌ రనేనే త్యరిత్రమ్. 'ఋ గతౌ'. -దీనిచేత నావ నడచును (గు).

ఇయర్తి అనేన అరిత్రమ్ స్యాది కోటిపాత్రం వా. (క్షీ). అర్యతే అరిత్రమ్ (టీ).

2 కేనిపాతకః అ. పుం. కే జలే నిపాత్యన్తే నావః అనేనేతి కేనిపాతకః. 'పత్ఌ గతౌ'. - జలమందు ఓడగా దీనిచేత గడపబడును (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కే జలే నిపాతోఽన్య. - జలమందు దీనిచే త్రోయబడును. (రా)

ఈ 2 ఓడ నడపు తెడ్డు పేర్లు.

అభ్రిః స్త్రీ కాష్ఠకుద్దాలః -

1. అభ్రిః ఇ. స్త్రీ. అభ్రయతి లవణాదికమి త్యభ్రిః. 'అభ్ర గతౌ'. – లవణాదికమును పొందించునది (గు).

న బిభర్త్యభ్రిః (షీ). అభ్రతీ త్యభ్రిః (టీ).

2. కాష్ఠకుద్దాలః అ. పుం. కాష్ఠేన కృతః కుద్దాలః కాష్ఠకుద్దాలః. -కర్రతో చేయబడిన గుద్దలి (గు).

ఈ 2 పదవయొక్క లవణాది ఘాలిన్యము తొలగించునట్టి మ్రానిగుద్దలి పేర్లు.

సేకపాత్రం తు సేచనమ్. 13

1. సేకపాత్రమ్ అ. న. సేకః సేచనమ్. తస్య పాత్రమ్. -నీరు చల్లుటకు పాత్రము (గు).

3. సేచనమ్ అ. న. సిచ్యతే అనేన నౌకాజలమితి సేచనమ్. 'షిచిర్ క్షరణే'. - ఓడలో నీళ్ళు దీనిచేత చల్లబడును. (గు).

సేచనం యేన నావో జల ముద్ధ్రియతే. - ఓడనుండి దీనిచే జలము (బయటకు) చల్లబడును (షీ).

ఈ 2 ఓడలో చొచ్చిన నీళ్ళను వెళ్ళజల్లెడి పాత్రము పేర్లు.

[1]యానపాత్రం తు పోతః -

1. యానపాత్రమ్ అ. న. యానాయ పాత్రం యానపాత్రమ్. - గమనమునకు యోగ్యమైన పాత్రము (గు).

---

1. ఈ శ్లోకార్ధమును షీ. రా. వ్యాఖ్యానించలేదు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[1]యానపాత్రమితి శ్లోకః సర్వానందాదిభి రవ్యాఖ్యాతోఽపి ప్రాం (ప్రయోగ ?) బాహుల్యాత్ వ్యాఖ్యాయతే. యాంత్యనేనేతి యానమ్. 'యా ప్రాపణే'. పాతీతి పాత్రమ్. 'పా రక్షణే'. యానం చ తత్ పాత్రం చ యాన పాత్రమ్. (టీ).

2. పోతః అ. పుం. పూయతే కాలక్రమేణేతి పోతః. 'పూయీ విశరణే'. -కాల క్రమమున ప్రక్కలై పోవునది (గు).

పునాతీతి పోతః. 'పూఙ్ పవనే' (టీ).

ఈ 2 నడచునట్టి కలమను ఓడ పేర్లు.

అబ్ధిభవే త్రిషు సముద్రియమ్,

1. సముద్రియమ్ అ. త్రి. సముద్రే భవం సముద్రియమ్ - సముద్రమునందు పుట్టినది. 'సముద్రియా ఆపః' సముద్రియో ముక్తామణిః' 'సముద్రియం లవణమ్' అని మూడు లింగములయందును వర్తించును.

ఈ 1 సముద్రమున పుట్టిన వస్తువు పేరు.

క్లీబేఽర్ధనావం నావోఽర్ధే-

1. అర్ధనావమ్ అ. న. అర్ధం నావః అర్ధనావమ్. - నావలో సగము అర్ధ నావము (గు).

ఈ 1 ఓడలో సగము పేరు.

అతీతనౌకేఽతిను త్రిషు. 14

1. అతిను ఉ. త్రి. నావ మతిక్రాంత మతిను. - నావ నతిక్రమించునది (గు).

ఈ 1 ఓడ నతిక్రమించిన వస్తువు పేరు. (జలాదికము పేరు).

త్రిష్వాగాధాత్-

---

1. ఈ వాక్యముచే టీకాసర్వస్వకర్త సర్వానందుడు కాడని తోచును (చూ. అవతరణిక)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అగాధశబ్దము వరకు కల శబ్దములు శి లింగములయందు వర్తించును (గు).

ప్రసన్నోఽచ్ఛః-

1. ప్రసన్నః అ. త్రి. ప్రసీదతీతి ప్రసన్నః. 'షద్ఌ విశరణ గత్యవసాదనేషు'. -ప్రకృష్టముగా మనస్సును పొందునది (గు).

ప్రాసదత్ ప్రసన్నః (టీ).

2. అచ్ఛః అ. త్రి. న చ్ఛ్యతి దృష్టి మిత్యచ్ఛః. 'ఛో చేదనే'. - దృష్టిని పీడించునది (గు).

అచ్ఛ్యతే న చ్ఛాద్యతే వాఽచ్ఛః. (ఛద అపవారణే). -కప్పిపుచ్చబడనిది (షీ).

ఈ 2 నిర్మలమైన వస్తువు పేర్లు.

కలుషోఽనచ్ఛ ఆవిలః,

1. కలుషః అ. త్రి. కలతి మనః క్షిపతీతి కలుషః. 'కల కిల క్షేపే'. -మనస్సును పీడించునది (గు).

కం లుషతి హినస్తి కలుషః. ('లుష హింసాయామ్') -జలమును పాడు చేయునది (షీ). కం జలం లునాతీతి కలుషమ్. 'లూఞ్ ఛేదనే'. -నీటిని చెడగొట్టునది (వి).

2. అనచ్ఛః అ. త్రి. న అచ్ఛః అనచ్ఛః. -అచ్ఛము కానిది (గు).

3. ఆవిలః అ. త్రి. ఆ సమంతాత్ బిల్యత ఇత్యావిలః. 'బిల భేదనే'. వబయోరభేదః. -అంతట భేదింపబడునది (గు).

ఆ అవ ఏలయత్యావిలః. ఆవిల్యతే ఆభిద్యతే వా (షీ). ఆవిలతీ త్యావిలః. 'విల సంవరణే' (వి).

ఈ శి కలగినదాని పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నిమ్నం గభీరం గమ్భీరమ్-

1. నిమ్నమ్ అ. త్రి. ఖననాయ నితరాం మ్నాయతే అభ్యస్యత ఇతి నిమ్నమ్. 'మ్నా అభ్యాసే'. - త్రవ్వుటకు మిక్కిలి అభ్యసింపబడునది (గు).

నమతి నిమనతి వా నిమ్నమ్ (క్షీ). ఖననాయ నితరాం మనతీతి నిమ్నః (వి).

2. గభీరమ్ అ. త్రి.
3. గమ్భీరమ్ అ. త్రి. } గమనే భయం రాతీతి గభీరం, గంభీరం చ. 'రా దానే'. చొచ్చునపుడు మిక్కిలి భయము కలిగించునది (గు).

గమే భయం రాతి (క్షీ). గాతే జలజన్తవోఽత్ర, గచ్ఛన్తి వా. 'గాఙ్ గతౌ', 'గమ్ఌ గతౌ'. -జలచరము లిందు పోవును (రా).

ఈ 3 లోతైనదాని పేర్లు.

ఉత్తానం తద్విపర్యయే. 15

1. ఉత్తానమ్ అ. త్రి. ఊర్ధ్వం తన్యతే ఉత్తానమ్. 'తను విస్తారే'. - ఊర్ధ్వముందు విస్తరింపజేయబడునది (గు).

ఉద్గత స్తానో విస్తారోఽస్మాదితి ఉత్తానమ్. పైకివచ్చిన విస్తారము కలది (టీ).

ఈ 1 లోతు కానిదాని పేరు.

అగాధ మతలస్పర్శే-

1. అగాధమ్ అ. త్రి. నాస్తి గాధః ప్రతిష్ఠా అస్య అగాధమ్. 'గాధృ ప్రతిష్ఠాలిప్సయో ర్గ్రంథే చ'. -ప్రతిష్ఠలేనిది అగాధము (గు).

న విద్యతే గాధః స్థితి రత్రేత్యగాధమ్. -ఇందు నిలుకడ లేదు (టీ).

2. అతలస్పర్శః అ. పుం. నాస్తి తలస్పర్శః అధఃస్పర్శః అస్మిన్ అతలస్పర్శః. - అడుగుముట్టుట లేనిది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నాస్తి తలేఽధఃస్పర్శోఽస్య ఆతలస్పర్శమ్ (క్షీ). తలస్య స్పర్శః తల స్పర్శః. న విద్యతే తలస్పర్శోఽత్రేతి (టీ).

ఈ 2 మిక్కిలి లోతైనదాని పేర్లు.

కైవర్తే దాశధీవరౌ,

1. కైవర్తః అ. పుం. కే జలే వర్తన్త ఇతి కేవర్తాః మత్స్యాదయః. తేషా మయం హంతా కైవర్తః. - జలమునందు వర్తించునవి కనుక కేవర్తములు అనగా మత్స్యాదులు. వానిని చంపెడువాడు. కస్య జలస్య ఈః లక్ష్మీః. తయా వర్తః వర్తనం యస్య సః కైవర్తః. -జయలక్ష్మిచేత వర్తనము కలవాడు (గు).

2. దాశః అ. పుం. విక్రయేణ మత్స్యాన్ దాశతి ద్యతి దాశ్నోతీతి వా దాశః. 'దాశృ దానే'. 'దో అవఖండనే'. 'దాశ హింసాయామ్'. - విక్రయముచేత మత్స్యాదుల నిచ్చువాడు గాని ఖండించువాడు గాని పీడించువాడు గాని దాశుడు. పా- దాసః ఇతి సాంతోఽప్యస్తి. 'కైవర్తభృత్యయో ర్దాసః' ఇతి రుద్రః(గు).

దశతీతి వా. 'దంశ దశనే' (క్షీ).

3. ధీవరః అ. పుం. ధత్తే మత్స్యాదీనితి ధీవరః. 'డు దాఞ్ ధారణపోష ణయోః'. -మత్స్యాదులను ధరించువాడు (గు).

ధీయతే ఆవ్రియతే ధీవరః. ఆవరింపబడువాడు (క్షీ). దధాతి మత్స్యాన్ -చేపలను ధరించువాడు (టీ). ధ్యాయతి మత్స్యానితి వా. 'ధ్యై చింతాయామ్'. -చేపలనుగూర్చి ఆలోచించువాడు.

ఈ 3 చేపలను పట్టు జాలరివాని పేర్లు.

ఆనాయః పుంసి జాలం స్యాత్-

1. ఆనాయః అ. పుం. ఆనీయన్తే మత్స్యా ఆనేనే త్యానాయః. 'ణీఞ్ ప్రాపణే'. -దీనిచేత మత్స్యములు అంతట లాగబడును (గు).

నయనం నాయః. 'ణీఞ్ ప్రాపణే'. ఆసమంతా న్నాయో ఽనేనే త్యానా

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

యః - దీనిచే అంతటను లాగబడును. ఆనయంతి మత్స్యా ననేనేతి వా. -దీనిచే చేపలను సంపాదింతురు (టీ).

2. జాలమ్ అ. న. జాలవ ద్గవాక్షవత్ తిష్ఠతీతి జాలమ్. -గవాక్షమువలె నుండునది. జలే క్షిప్యత ఇతి వా. -జలమున వేయబడునది (గు).

జలతి ఘనీభవతీతి వా. -గట్టిపడునది. 'జల ఘాతనే' (టీ). జలే క్షియతే ఇతి జాలమ్. -జలమందు పడును. 'క్షి నివాసగత్యోః (రా).

ఈ 2 వల పేర్లు.

శణసూత్రం పవిత్రకమ్,

1. శణసూత్రమ్ అ. న. శణ ఆదానం, తస్య సూత్రం శణసూత్రమ్. మత్స్యాదుల నీడ్చెడు సూత్రము శణసూత్రము. ఇది సకారాదియు కలదు. శణమయం సూత్రం శణసూత్రమ్. -జనుముచేత చేయబడిన సూత్రము (గు).

శణతీతి శణః. 'శణ దానే'. 'శణ గతా' వితి భట్టః. సూత్రయత ఇతి సూత్రమ్. శణస్య సూత్రమ్ (టీ).

2. పవిత్రకమ్ అ. న. నిర్మత్స్యత్వేన జలం పునాతీతి పవిత్రకమ్. 'పూఞ్ పవనే'. -మత్స్యముల పోగొట్టి ఉదకమును పవిత్రముగా చేయునది. 'శణసూత్రమయం రాజ్ఞో వైశ్య స్యావికసూత్రకమ్'. అని మనుపుచే చెప్పబడినది కనుక పవిత్రకము (గు).

నిమజ్జనేన జలం పునాతీతి పవిత్రకమ్. -మునుకచే నీటిని పవిత్రము చేయునది (వి). పవిత్ర ముపవీతమ్. తద్వదివ. - పవిత్రమనగా యజ్ఞోపవీతము. దానివంటిది వలె (రా).

ఈ 2 వలత్రాటి పేర్లు.

మత్స్యధానీ కువేణీ స్యాత్-

1. మత్స్యధానీ ఈ. స్త్రీ. మత్స్యాః ధీయంతేఽత్ర మత్స్యధానీ. 'డు ధాఞ్ ధారణ పోషణయోః'. -మత్స్యములు దీనియందు వేయబడును (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పా. మత్స్యాధానీ. మత్స్యాః ఆధీయన్తేఽత్ర (టీ).

2. కువేణీ ఈ. స్త్రీ. కుత్సితం వేణన్తే మత్స్యాః ఆస్యామితి కువేణీ. 'వేణృ గతౌ'. -మత్స్యములు దీనియందు కుత్సితముగా సంచరించును (గు).

ఈ 2 చేపలబుట్ట పేర్లు.

బడిశం మత్స్యబన్ధనమ్. 16

1. బడిశమ్ అ. న్న. బలినః మత్స్యాన్ శ్యతీతి బడిశమ్. 'శో తనూకరణే'. -బలముగల మత్స్యములను కృశముగా చేయునది. లడయో రభేదః (గు).

స్త్రియాం బడిశా. ఆఫచయే తు బడిశీ (రా).

2. మత్స్యబన్ధనమ్ అ. న. మత్స్యా బధ్యంతేఽనేన మత్స్యబంధనమ్. 'బన్ధ బన్ధనే'. -మత్స్యములు దీనిచే బంధించబడును. పా. మత్స్యవేధనమ్. వ్యధ తాడనే'. -మత్స్యములను పీడించునది (గు).

విధ్యతేఽనేన వేధనమ్, 'విధ విధానే' ఇత్యస్మాత్ వ్యధేః వ్యధన మితి స్యాత్ (క్షీ). మత్స్యానాం వేధనమ్. -చేపలను వేధించుసది (రా).

ఈ 2 గాలము పేర్లు.

పృథురోమా ఋషో మత్స్యో మీనో వైసారిణోఽణ్డజః,
విసార శ్శకులీ చ-

1. పృథురోమా న్. పుం. ముఖదేశే పృథూని రోమాణ్యస్య పృథురోమా. -ముఖమునందు పొడుగు రోమములు కలది. మత్స్యసామాన్యమునకు పేరు కనుక నీ పృథురోమశబ్దము రోమములేని మత్స్యమునందును వర్తించును (గు).

రోమ పక్షోఽత్ర. - పృథురోమశబ్దమందలి రోమశబ్దమునకు పక్షమని అర్థము చెప్పుకొనవలెను (క్షీ). వల్కలమ్ ఇతి నర్వధరః.-రోమశబ్దమునకు వల్కల మర్థమని సర్వధరుడు (రా).

2. ఋషిః అ. పు. ఋషతి హినస్తి బాలమత్స్యానితి ఋషిః. 'ఋష హింసా-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

యామ్'. -పిల్లచేపలను చంపి తినునది (గు).

రుష్యతే ఇతి రుషః. - హింసింపబడును కాన రుషము. 'రుషా నాగ బలాయాం స్త్రీ, తాపమత్స్యాటవీషు నా' (రా).

3. మత్స్యః అ. పుం. మాద్యతి మాంసజిఘృక్షయా మత్స్యః. 'మదీ హర్షే'. -మాంసమును హరించు నిచ్ఛచేత హర్షించునది (గు).

మాద్యతి మత్స్యః, మచ్ఛోఽపి (క్షీ). 'మత్స్యో మీనేఽథ పుంభూమ్ని దేశే'. (రా). మత్స్యస్య అపచయవివక్షాయాం మత్స్నీ (టీ).

4. మీనః అ. పుం. మీయతే ధీవరేణ మీనః. 'మీఙ్ హింసాయామ్'. -జాలరి వాని చేత హింసింపబడునది. మినోతి క్షిపతి జలమితి వా మీనః. 'డు మిఞ్ ప్రక్షేపణే' - జలము చల్లునది (గు).

మీనాతీతి వా మీనః 'మీఙ్ హింసాయామ్' (రా).

5. వైసారిణః అ. పుం. విసరతీతి విసారీ. విసార్యేవ వైసారిణః. 'సృ గతౌ'- చరించునది కనుక విసారి. విసారియే వైసారణము (గు).

వివిధం సరతీతి విసారీ. తతః వైసారిణః (రా).

6. అణ్డజః అ. పుం. అండా జ్జాయత ఇత్యండజః జనీ ప్రాదుర్భావే'. గ్రుడ్డు వలన పుట్టునది (గు).

7. విసారః అ. పుం. విచిత్రం సరతీతి విసారః. 'సృ గతౌ'. -విచిత్రముగా చరించునది (గు).

విశేషేణ సరతి (రా).

8. శకులీ న్. పుం. మత్స్యానాం కవచప్రాయా స్థూలా త్వక్ శకులః, తద్యోగా చ్ఛకులీ. పా- శకలీ. - మత్స్యములకు కవచప్రాయమై స్థూలమై యుండు చర్మము శకులము. అది కలిగినది శకులి (గు).

శకలాని పృష్ఠే సంత్యస్య శకలీ. సశల్క- ఇత్యర్థః శల్క- చ. -వీపుపై పొలుసులు కలది (క్షీ). శకలం శల్య మస్యాస్తీతి శకలీ. శకలమనగా శల్యము

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అది కలది. పా- శకులః. శక్యతే గ్రహీతుం శకులః. 'శక్ృ శక్తౌ'. పట్టుటకు శక్యమైనది (వి).

ఈ 8 సామాన్యముగా మత్స్యముల పేర్లు.

అథ గడక శ్మకులార్బకః. 17

1. గడకః అ. పుం. గదతి సించతీతి గడకః. 'గద సేచనే'. - నీళ్లు చల్లునది (గు).

గదతి పుచ్ఛాచ్ఛోటనాత్ సించతీతి గడకః. -తోకను విదలించుటవలన నీటితో తడపునది (షీ).

2. శకులార్బకః అ. పుం. శకులస్య ఆర్బకః శకులార్బకః- చేపపిల్ల శకులార్బకము. శకులః ఆర్బక ఇవ శకులార్బకః. - పిల్లవంటి మీను శకులార్బకము (గు).

శకులోఽత్ర మత్స్యమాత్రే. - శకుల మనగా ఇచట సాధారణ మత్స్యము (షీ).

ఈ 2 చేపపిల్లల పేర్లు. జెల్లల పేర్లని కొందరు.

సహస్రదంష్ట్రిః పాఠీనః-

1. సహస్రదంష్టః అ. పుం. సహస్రం దంష్ట్రాిః అస్య సహస్రదంష్ట్రిః.- వేయి కోరలు కలిగినది (గు).

సహస్రదంష్ట్రో వాదాలో నామ మత్స్యః.- ఇది వాదాలమను చేప (షీ). బహుదంష్ట్రిత్వాత్ సహస్రదంష్ట్రిః (వి).

2. పాఠీనః అ. పుం. పాఠం పృష్ఠ మున్నయతీతి పాఠీనః. -పాఠ అనగా వీపు. దాని నెత్తికొని యుండునది. భక్ష్యతయా శాస్త్రే పఠ్యత ఇతి వా. 'పఠ వ్యక్తాయాం వాచి'. శాస్త్రములయందు భక్ష్యముగా పఠింపబడినది (గు).

పాఠీన శ్చిత్రవల్లిః. బహుదంష్ట్రిత్వాత్ పాటయతీతి. భక్ష్యత్వేన పఠ్యతే వా. ఏతా సాదృశ్యపర్యాయా. - ఇది చిత్రవల్లియను చేప, వలుకోర లుండుటచే

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

చీల్చును కాన పాటీ(తీ)నము. లేక భక్ష్యముగా పఠితము. సహస్రదంష్ట్ర, పాఠీన శబ్దములు పోలికనుబట్టి పర్యాయములుగ పేర్కొనబడినవి (క్షీ). పాఠం పృష్ఠం నమయతి. 'ణము ప్రహ్వత్వే' వీపును వంచునది. అపశ్యం పఠతీతి పాఠీ ద్విజః. తస్య ఇన ఇవాపేక్షితః. హవ్యకవ్యయోః ప్రశస్త్యాద్వా.- అవశ్యము పఠించువాడు పాఠి అనగా ద్విజుడు. అతనికి సూర్యునివలె ఆపేక్షితమైనది హవ్యకవ్యములలో ప్రశస్తము కనుక (రా). పాఠయతి స్వజాతీయ విరుద్ధమితి పాఠీనః.- తన జాతివానికంటె వేరైనదిగా స్పష్టముగా తెలుపునది. పాటీన ఇతి పాఠే పాటయతీతి. 'పట భేదనే.' - పాటీన పుసు పాఠమున చీల్చునది కావున పాటీనము (వి).

ఈ 2 వేయి (పలు) కోరలు కలమీను పేర్లు.

ఉలూపీ శిశుక స్సమౌ,

1. ఉలూపీ న్. పుం. ఉత్ ఊర్ధ్వం లుంపతి భ్రమతీతి ఉలూపీ.'లుప్ఌ చేదనే' ఊర్ధ్వముగా భ్రమించునది (గు).

ఉ విస్మయజనకం రూప మస్యాస్తీతి ఉరూపః. తతః ఇనిః. రలయో రైక్యమ్. ఉలూపీ. - ఉ అనగా ఆశ్చర్యజనకము. అట్టిరూపము కలది ఉరూపి. రలల కభేదముచే ఉలూపి. ఓఃశంభోః రూపమ్ ఉరూపమ్ అస్యాస్తీతి వా. ఉ అనగా శివుడు. ఆయన రూపము ఉరూపము. ఆది కలది ఉరూ(లూ)పి (రా). ఉ సవిస్మయం లుప్యతి పంకజాదిక మితి వా. 'లుప విమోహనే' (వి).

2. శిశుకః అ. పుం. చాపల్యా చ్ఛిశురివ శిశుకః. - చాపల్యమువలన శిశువు వంటిది (గు).

శిశుమారప్రతికృతిః శిశుకః. - శిశుమారము వంటిది (క్షీ).

ఈ 2 శిశువువలె చపలమైన ఉలసమీను పేర్లు.

నడమీన శ్చిలిచిమః –

1. నడమీనః అ. పుం. నడాఖ్యే తృణే మీనః నడమీనః.- నడ మను తృణ విశేష మునందు సంచరించు మీసము (గు).

నడాభః మీన ఇతి వా. - నడమువంటి వన్నెగల చేప (క్షీ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. చిలిచిమః అ.పుం. చీయతే లీయతే చిలిచిమః 'చిఞ్ చయనే'. లీఙ్ శ్లేషణే'.- అణగుచుండునది (గు).

చీయతే మీయతే చ చిలిచిమః. చిలిచిమః త్రిదోషకృదితి వైద్యాః (క్షీ). 'చిల విలసనే'. వీప్సాయాం ద్విత్వమ్. చిలిం చిలిం విలాసం మిమీతే ఇతి చిలిచిమః. 'మాఙ్ మానే' (రా).

ఈ 2 క్రాలు కనువున తిరుగు మీను పేర్లు.

ప్రోష్ఠీ తు శఫరీ ద్వయోః. 18

1. ప్రోష్ఠీ ఈ. స్త్రీ. ప్రోష్ఠీశఫరీద్వయం భక్షయితు రంతరుదరదాహకమత్స్యనామసీ. - ప్రోష్ఠీశఫరీశబ్దములు భక్షించిన వానికి పైత్యము చేసెడి మీను పేర్లు. ప్రోష్ఠతి పిత్తకృత్వాత్ ప్రోష్ఠీ. 'పుష దాహే'. పైత్యకారి యగుటవలన దహించునది. ప్రకృష్టః ఓష్ఠ అస్యా ఇతివా ప్రోష్ఠః. -పెద్ద పెదవి కలిగినది(గు).

ద్వయోః ఇత్యనేన సంబంధాత్ ప్రోష్ఠః అపి (రా).

2. శఫరీ ఈ. ప్ల. శఫాన్ గతిసాధనావయవాన్ రిణాతి పీడయతీతి శఫరీ. 'రి గతిశోషణయోః'. - శఫము లనగా గొరిసెలు. వానిని శీఘ్రగమనము చేత పీడించునది (గు).

శఫాన్ రాతి శీఘ్రగత్వాత్ శఫరీ. - వేగముగ పోవున దగుటచే గొరిసెలను పట్టుకొనునది (క్షీ).

ఈ 2 తెలుమీను పేర్లు.

క్షుద్రాణ్డ మత్స్యసఙ్ఘాతః పోతాధానమ్—

1. క్షుద్రాణ్డమత్స్యసఙ్ఘాతః అ. పుం. అండా దచిరనిర్గతా మత్స్యా అండమత్స్యాః. క్షుద్రాశ్చ తేఽండమత్స్యాశ్చ క్షుద్రాండమత్స్యాః. తేషాం సంఘాతః. -క్షుద్రాండమత్స్యసంఘాతః. - క్షుద్రములును, అండమువలన అప్పుడు నిర్గతులు నైన మత్స్యములయొక్క గుంపు క్షుద్రాండమత్స్యసంఘాతము (గు).

2. పోతాధానమ్ అ. న. పోతాః మత్స్యపోతాః, ఆధీయంతే ఽస్మిన్నితి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పోతాధానమ్. 'డు దాఞ్ ధారణపోషణయోఃఁ'. మీనుపిల్లలు దీనియం దుండును (గు).

పోతే వహ్యాతే ఆధీయతే. (ధాఞః కర్మణి ల్యుట్). -పదవయందు ఇది ఉంచబడును (రా).

ఈ 5 మీనుపిల్లల గుంపు పేర్లు.

అథో ఝషాఃఁ,

రోహితో మద్గుర శ్శాలో రాజీవ శ్శకుల స్తిమిఃఁ. 19

తిమిర్జిలాదయశ్చ-

1. రోహితఃఁ అ. పుం. రోహితత్వాత్ రోహితఃఁ. -ఎఱ్ఱనై యుండునది (గు).

రోహతీతి రోహితఃఁ. 'రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే చ'. రోహణమ్, ఘఞ్. రోహఃఁ. రోహో జాతో ఽ స్య రోహితఃఁ.

1. మద్గురఃఁ అ. పుం. జలే మజ్జతీతి మద్గురఃఁ. 'టు మస్జ్ మజ్జనే'. -జల మందు మునిగి యుండునది (గు).

1. శాలఃఁ అ. పుం. శలతి శీఘ్రం గచ్ఛతీతి శాలఃఁ. "శల ఆశుగమనే". -శీఘ్రముగా పోవునది. అరుబుమీను.

శాలతి శాలతే వా శాలఃఁ (ఓ). శాద్యతే ఇతి శాలఃఁ. 'శాదృ శ్లాఘాయామ్'. డలయో రైక్యమ్. -మెచ్చబడునది (రా).

పా- సాలఃఁ అ. ప్ల. సలతీతి సాలఃఁ 'సల గతౌ'. దంత్యాదిఃఁ(టీ). "శాలో ఝషే, ధీవర ఏవ దాశఃఁ" ఇత్యూష్మభేదాత్ తాలవ్యాదిఃఁ. 'కైవర్త ఇవ బద్ధ రాజీవోత్పలసారో వసన్తకాలఃఁ' ఇతి వాసవదత్తాశ్లేషా ద్దంత్యాదిశ్చ (సాలఃఁ). కైవర్తపక్షే సాలో మత్స్యభేదఃఁ. వసన్తపక్షే సాలం పుష్పమ్. 'సాలం పుష్పే క్లీబం వృక్షే తు పుమాన్' ఇతి ఉభయలింగమ్ (రా).

1. రాజీవఃఁ అ. పుం. రాజిఃఁ పంక్తి ర స్త్యస్య రాజీవఃఁ. -మత్స్యముల వరుస కలది. కొలువాసము లను మీను (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

రాజ్యాః సంత్యస్య రాజీవో వ్రజాతః (క్షీ). రాజీ రేఖా అస్యాస్తి (రా).

1. శకులః అ. పుం. శక్నోతి గన్తుం శకులః. "శక్ృ శక్తౌ". -వేగిరముగా పోవుటకు శక్తమైనది. బెడిసమీను (గు).

శక్నోతి గన్తుం వేగేన (రా).

1. తిమిః ఇ. పుం. తిమ్యతీతి తిమిః. 'తిమి ష్టిమ ఆర్ద్రీభావే'. - ఆర్ద్రమై యుండునది. నూఱు యోజనముల నిడుపుగల మీను (గు).

తామ్యతీతి తిమిః. 'తము గ్లానౌ'.

1. తిమిఙ్గిలః అ. పుం. తిమిం గిలతీతి తిమింగిలః. 'గృ నిగరణే'. -తిమిని మ్రింగునది. ఆదిశబ్దముచేత తిమింగిలగిలాదులును గ్రహింపబడుచున్నవి. తదుక్తం రామాయణే- 'తిమింగిలగిలోఽప్యస్తి తద్గిలోఽప్యస్తి రాఘవః' ఇతి (గు).

ఆదిశబ్దాత్ తిమింగిలగిల నంద్యావర్తాదయః (క్షీ).

ఈ 7ను వేర్వేరుగా ఒక్కొక్క మత్స్యవిశేషము పేర్లు.

అథ యాదాంసి జలజన్తవః,

1. యాదాంసి న్. న. నిత్యబహువచనము. "యా ప్రాపణే". -చరించునవి. యతన్తే బాలమత్స్యాన్ హంతుమితి వా యాదాంసి. 'యతీ ప్రయత్నే'. -బాల మత్స్యములను హింసించుటకొఱకు యత్నము చేయునవి (గు).

యాతి యాదః (క్షీ) యాన్తి వేగేన. వేగముగ చరించునవి. యామత్తీతి వా. 'అద భక్షణే'. యాం దస్యతి వా. 'దసు ఉపక్షయే' (రా).

2. జలజన్తవః ఉ. పుం. జలే జంతవః - జలమందలి జంతువులు (గు).

ఈ 2 జలచరముల పేర్లు.

తద్భేదా శ్శింశుమారోద్ర శఙ్కవో మకరాదయః.

1. శింశుమారః. అ. పుం. శిశూన్ మారయతీతి శింశుమారః, 'మృఙ్ ప్రాణత్యాగే'. - శిశువులను చంపునది. పా-శిశుమార ఇత్యపి కేచిత్. మొసలి (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. ఉద్రః అ. పుం. ఉనక్త్యుద్రః 'ఉన్దీ క్లేదనే'. -తడుపునది. నీరుపిల్లి (గు).

ఉనత్త్యుద్రః (క్షీ).

1. శఙ్కుః ఉ. పుం. శంకతేఽ స్మాల్లోకః శంకుః. 'శకి శంకాయామ్'. - దీని చేత లోకము శంకించును.- నీరువంది (గు).

1. మకరః అ. పుం. ప్రాణికబలనే ముఖం కిరతీతి మకరః. 'కృ విక్షేపణే'. - ప్రాణులను కబళించునప్పుడు ముఖమును విదిలించునది. - మాయాం కరోతీతి మకరః. 'డు కృఞ్ కరణే'..మాయను చేయునది. చొరమీను. ఆదిశబ్దముచే జల హస్త్యాదులు గ్రహింపబడుచున్నవి. (గు)

మా కుర్యాత్ కించిదితి త్యస్యంత్యస్మాత్ మకరః. - దీని నేమియు చేయ రాదని దీనివల్ల భయపడుదురు (క్షీ). కృఞాతీతి కరః. 'కృ హింసాయామ్'. మనుష్యాఞాం కరః మకరః. పృషోదరాదిః. మనుష్యులను హింసించునది. యద్వా 'మకి భూషాయామ్' మంకతే ఇతి మకః. మకం రాతి. 'రా దానే (రా) మాయాం కరోతీతి మకరః 'డు కృఞ్ కరణే'. - మాయను చేయునది. (వి)

జలజంతువుల భేదముల పేర్లు.

స్యాత్కులీరః కర్కటకః -

1. కులీరః అ. పుం. కౌ భూమౌ లీయత ఇతి కులీరః. - భూమియం దణగి యుండునది (గు).

కులిన మీరయతి వా, జనకభక్షకత్వాత్. యత్ కౌటిల్యాః - కర్కట సధర్మాణో హి రాజపుత్రా జనకభక్షాః (క్షీ). కులతి. 'కుల సంస్త్యానే' కుల మస్త్యా స్తీతి కులీ. త మీరయతి కులీరః. - వంశముకలవాడు కులి. ఆ కులిని హింసించునది. లయనం లీః కుత్సితా లీః కులీ. తం రాతి వా. (రా).

2. కర్కటకః అ. పుం. కృణోతి జననీం కర్కటః. 'కృఞ్ హింసాయామ్. - పుట్టినప్పుడు తల్లిని చంపునది (గు)

కృఞాతీతి కర్. కటతీతి కటః.'కటే వర్షాపరణయోః' కర్ చాసౌ కటశ్చ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కర్కటః. కర్క ఇతి సౌత్రో ధాతుః. కర్కం శ్వేతవర్ణం టలతి. 'టల గతౌ'(రా).

ఈ 2 ఎండ్రకాయ పేర్లు.

కూర్మే కమఠకచ్ఛపౌ,

1. కూర్మః అ. పుం. కుత్సితః ఊర్మిః వేగః అస్య కూర్మః. ఊర్మి యనగా వేగము. కుత్సితమైన వేగము కలది. 'ఊర్మిః స్త్రీపుంసయో ర్వీచ్యాం ప్రకాశే వేగ భంగయోః' ఇతి రభసః. కం జలం ఊర్వతీతి వా కూర్మః.'ఊర్వీ హింసాయామ్'. జలమును చెరుచునది (గు).

కురతి కుమూర్వతి వా కూర్మః. -భూమిని చెరచునది (క్షీ). కౌ ఊర్మిః వేగోఽస్య. - భూమిపై వేగముగ పోవునది (రా).

2. కమఠః అ. పుం. కే ఉదకే మఠతీతి కమఠః. 'మఠ నివాసే'. -జలమునందు నివసించునది. యజ్ఞార్థం కామ్యత ఇతి వా.'కము కాంతౌ'. -యజ్ఞార్థమై కాంక్షింప బడునది (గు).

3. కచ్ఛపః అ. పుం. కచ్ఛేన పుచ్ఛేన పిబతీతి కచ్ఛపః. 'పా పానే'. -పుచ్ఛము చేత పానము చేయునది. కచ్ఛ మనూపదేశం క్షుద్రజంతుభక్షణేన పాతీతి వా. - జలప్రాయప్రదేశమును క్షుద్రజంతుభక్షణముచేత రక్షించునది (గు).

ఈ 2 తాబేటి పేర్లు.

గ్రాహోఽవహారో —

1. గ్రాహః అ. పుం. గృహ్ణాత్యేవ న ముంచతి ప్రాణిన ఇతి గ్రాహః. 'గ్రహ ఉపాదానే'. -ప్రాణులను పట్టి విడువనిది (గు).

గృహ్ణాతి గ్రాహః తంతునాగాఖ్యః. -తంతునాగ మని దీనికి పేరు(క్షీ).

2. అవహారః అ. పుం. అవహరతీ త్యవహారః. 'హృఞ్ హరణే'. - ప్రాణు లను హరించునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అవహ్రియతే ఽ నేనే త్యవహారః. -దీనిచే ప్రాణులు హరించబడును(క్షీ). పా- ఆవరాహః. తత్పక్షే ఆవరహయతి స్థలభూమి మిత్యవరాహః. 'రహ త్యాగే'. -స్థలప్రదేశమును విడిచిపెట్టునది (వి).

ఈ 2 లతాకారముగా చుట్టుకొని ప్రాణిహింస చేయు మత్స్యము పేర్లు.

-నక్రస్తు కుమ్భీరః-

1. నక్రః అ. పుం. న క్రామతీతి నక్రః. 'క్రము పాదవిక్షేపే'.-భూమియందు పాదవిక్షేపము చేయనిది (గు).

2. కుమ్భీరః అ. పుం. కుంభినో గజాన్ రాతీతి కుంభీరః. 'రా ఆదానే'. -గజములను గ్రహించునది (గు).

కుంభిన మీరయతి. 'ఈర క్షేపే'. -ఏనుగును కూడ పీడించునది (క్షీ).

ఈ 2 ఏనుగును పట్టి ఈడ్చుకొనిపోవు జలజంతువు (మొసలి) పేర్లు.

అథ మహీలతా. 21

గండూపదః కించులకో-

1. మహీలతా ఆ. స్త్రీ. మహ్యాం లతేవ తిష్ఠతీతి మహీలతా. - భూమియందు లతవలె నుండునది (గు).

మహీలతా భూమిసూ ర్నామ క్రిమిః. -భూమిసువు అనెడు క్రిమి మహీ లత (క్షీ). మహ్యాః లతేవ (రా).

2. గణ్డూపదః అ. పుం. గండవః శరీరగ్రంథయః; త ఏవ పాదాః అస్య గండూపదః. -గండువు లనగా శరీరమున నున్న బుడుపులు. అవి పాదములుగా కలది (గు).

3. కించులకః అ. పుం. కించిత్ చలతీతి కించులకః. -ఇంచుకంత చలించు నది (గు).

కించి చ్చులుంపతి కించులకః. లకాంతో వా (కించులకః)(క్షీ). 'చులుమ్ప

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

హింసాయామ్'. స్రౌత్రో ధాతుః. - కొంచెము హింసించునది (టీ). మృదాది కించిత్ లుంచిత్వా చులతి అపనయతీతి కించులకః. 'చుల సంవరణే సముచ్ఛ్రాయే చ'. -మట్టి మున్నగువానిని కొంచెము కప్పి, తొలగించునది (వి).

ఈ 3 ఎర్ర పేర్లు.

నిహాకా గోధికా సమే,

1. నిహాకా ఆ. స్త్రీ. నిజహాతి స్థలమితి నిహాకా. 'ఓహాక్ త్యాగే'. - భూమిని విదచి నీళ్లయం దుండునది (గు).

నియతం జహాతి భువమ్ (రా).

2. గోధికా ఆ. స్త్రీ. గుధతీతి గోధికా. 'గుధ పరివేష్టనే'. -చుట్టుకొని యుండునది (గు).

గుధ్యతీతి గోధికా (క్షీ). గోధా అపి (రా). గుధ్యతీతి గోధః. 'గుధ రోషే'. గోధైవ గోధికా. - కోపించునది కనుక గోధ. గోధయే గోధిక (టీ).

ఈ 2 నీరుడుము పేర్లు.

రక్తపా తు జలూకాయాం స్త్రియాం భూమ్ని జలౌకసః. 22

1. రక్తపా ఆ. స్త్రీ. రక్తం పిబతీతి రక్తపా. 'పా పానే'. రక్తమును పానము చేయునది (గు).

రక్తం పిబతీతి రక్తపాః. విశ్వపావత్ (టీ).

2. జలూకా ఆ. స్త్రీ. } జల మౌకః స్థానం యస్యా స్సా జలూకా, జలౌక
3. జలౌకసః న్. స్త్రీ. } సశ్చ. -జలమే స్థానముగా కలిగినది కనుక జలూకము, జలౌకస్సును. జలౌకశ్శబ్దము నిత్యబహువచనము (గు).

ఈ 3 జలగ పేర్లు.

ముక్తాస్ఫోటః స్త్రియాం శుక్తిః-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. ముక్తాస్ఫోటః అ. పుం. ముక్తాః స్ఫుటం త్యస్మాదితి ముక్తాస్ఫోటః. 'స్ఫుట వికసనే'. -ముత్యములు దీనివలన వికసించును (గు).

2. శుక్తిః ఇ. స్త్రీ. శోకం త్యక్తేతి శుక్తిః. 'శుక గతౌ'. - ముత్యములను పుట్టించునది (గు).

శుచ్యతి, శోచతి, శోకతి వా. 'శుచ్య అభిషవే' 'శుచ శోకే'. 'శుక గతౌ' వా. (రా).

ఈ 2 ముత్యపుచిప్ప పేర్లు.

శంఖః స్యాత్ కమ్బు రస్త్రియౌ,

1. శంఖః అ. పు. శామ్య త్యశుభ మనేనేతి శంఖః. -అశుభములు దీనిచేత శమించును. శం సుఖం ఖనతి జనయతీతి శంఖః. 'ఖను అవదారణే'. -సుఖమును పుట్టించునది (గు).

శం సుఖ మస్య ఇతి శంఖః. -దీనికి సుఖము కలదు. శామ్య త్యలక్ష్మీం వా. 'శము ఉపశమే'. అంతర్భావితణ్యర్థః. -దారిద్ర్యమును పోగొట్టునది (రా). శమయతి దుఃఖం జనానామ్. -జనుల దుఃఖమును పోగొట్టునది (వి).

2. కమ్బుః ఉ. పు. కామ్యతే శుభార్థిభిరితి కంబుః. 'కము కాంతౌ'. -శుభార్థు లైనవారిచేత కాంక్షింపబడునది (గు).

ఈ 2 శంఖము పేర్లు.

క్షుద్రశంఖాః శంఖనఖాః-

1. క్షుద్రశంఖాః అ. పుం. క్షుద్రాశ్చ తే శంఖాశ్చ క్షుద్రశంఖాః. - క్షుద్రము లైన శంఖములు (గు).

2. శంఖనఖాః అ. పుం. సూక్ష్మనద్యాదిజాః కృమయః శంకనకా ఇత్య సత్. క్షుల్లకాశ్చ (క్షీ). శంఖస్య నఖా ఇవ శంఖనఖాః ఇతి తు ముకుటః. శంఖనన్తి. 'బహుల మన్యత్రాపి' ఇతి యుచ్, ల్యుట్ వా. స్వార్థే కన్. శంఖనకాః

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఇత్యన్యే. శంకన్తే ఇతి శంకనాః. శంకనా ఏవ శంకనకాః (రా). శంఖవ న్న విద్యతే ఖం అవకాశోఽస్యేతి వా. -శంఖమునకు వలె దీని కవకాశము లేదు(వి).

ఈ 2 గుల్లల పేర్లు.

శమ్బూకా జలశుక్తయః. 23

1. శంబూకాః అ. పు. శామ్యతి దుఃఖం శంబూకాః. -దుఃఖమును శమింప జేయునవి. శ్లో. 'శంబూక పిణ్యాక మధూక భేకాః' ఇత్యమరమాలా. 'శంబూకాభిః సహ పరిచయా స్నియతే పామరీభిః' ఇతి కాళిదాసః (గు).

శం వాన్తి శంబూకాః జలమాత్రజాః. 'వా గతిగంధనయోః'. - శుభమును వ్యాపింపజేయునవి (షీ). 'శంబూకా న నపుంసకే' ఇతి మేదిన్యా ద్విలింగతా (రా). జలశుక్తిసాహచర్యాత్ స్త్రీలింగోఽపి-

'సింధోరుచ్చైః వవనవలనా దుచ్చలద్భి స్తరంగై-
స్తీరం నీతో మతవిధివశా ద్దక్షిణావర్తశంఖః,
దగ్ధః కిం వా భవతి మనసీవేతి సందేహినీభిః
శంబూకాభి స్సహ పరిచయా స్నియతే పామరీభిః'. (పా).

2. జలశుక్తయః ఇ. స్త్రీ. జలమాత్రజాః శుక్తయః జలశుక్తయః. -జలసామాన్యమునం దెల్ల పుట్టునవి (గు).

జలజాః శుక్తయః (రా). జలే విద్యమానాః శుక్తయః. -జలమం దుండు శుక్తులు.

ఈ 2 కప్పచిప్పల పేర్లు.

భేకే మణ్డూక వర్షాభూ శాలూర ప్లవ దర్దురాః.

1. భేకః అ. పుం. బిభేతి సర్పాత్ భేకః. 'ఞీ భీ భయే'. - సర్పమువలన భయపడునది (గు).

2. మణ్డూకః అ. పుం. మండతే శోభతే తటాకాదౌ మండూకః. 'మది భూషాయామ్'. -తటాకాదులయం దొప్పునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మణ్డతి మణ్డతే వా సరో మండూకః (క్షీ). మండయతి జలాశయం, మండతే వా - తటాకమును అలంకరించునది. లేదా ఒప్పునది (రా).

3. వర్షాభూః ఊ. పుం. వర్షాసు భవతీతి వర్షాభూః. 'భూ సత్తాయామ్'. -వర్షాకాలమున పుట్టునది (గు).

4. శాలూరః అ. పుం. శలతి ఉత్ప్లుత్య గచ్ఛతీతి శాలూరః. 'శల గతౌ'. -గంతులు వేయుచు చరించునది. పా- సాలూరః. 'వరిసర కృకలాస స్వేద సాలూర సర్పాః' ఇతి ప్రయోగాత్ (గు).

శాలతే ఇతి వా శాలూరః. 'శాల కత్థనే'. -అఱచునది. శాడతే ఇతి వా. 'శాదృ గతౌ'. -చరించునది. డలయోరైక్యమ్ (రా).

5. ప్లవః అ. పుం. ప్లవతే ప్లవః. 'ప్లుఙ్ గతౌ'. - గంతులు వేయుచు పోవునది (గు).

6. దర్దురః అ. పుం. శబ్దేన కర్ణే దృణాతీతి దర్దురః. 'దృ విదారణే'. -శబ్ద ముచేత చెవులను ప్రక్కలించునది (గు).

ఈ 6 కప్ప పేర్లు.

శిలీ గణ్డూపదీ-

1. శిలీ ఈ. స్త్రీ. శిలతీతి శిలీ. "శిల గతౌ". పోవునది. శిలతి మృదమితి శిలీ. 'శిల ఉంఛే'. -మృత్తును భక్షించునది (గు).

శినోతి శిలతి వా శిలీ (క్షీ). శిలతీతి శిలీ. 'శిల ఉఞ్ఛే'. శినోతి శ్యతీతి వా శిలీ. 'శిఙ్ నిశానే' 'శో తనూకరణే'. శిలతి మృదమితి వా. - మట్టిని ప్రోగుచేసి కొనునది (వి).

2. గణ్డూపదీ ఈ. స్త్రీ. గండూపదస్య స్త్రీ గండూపదీ. - గండూపదము యొక్క- స్త్రీ గండూపది.

ఈ 2 ఆడుఎర పేర్లు.

-బేకీ వర్షాభ్వీ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. భేకి ఈ. స్త్రీ. భేకస్య స్త్రీ భేకీ. -భేకముయొక్క స్త్రీ భేకి (గు).

2. వర్షాభ్వి ఈ. స్త్రీ. వర్షాభ్యాః స్త్రీ వర్షాభ్వీ. వర్షాభువుయొక్క స్త్రీ వర్షాభ్వి (గు).

ఈ 2 ఆడుకప్ప పేర్లు.

కమఠీ డులిః. 24

1. కమఠీ ఈ. స్త్రీ. కమఠస్య స్త్రీ కమఠీ. -కమఠముయొక్క స్త్రీ కమఠి (గు).

2. డులిః ఇ. స్త్రీ. డులతీతి డులిః. 'డుల ఉత్క్షేపే'. - జలమును చల్లునది (గు).

పా. దులిః. దోలతి. 'దుల ఉత్క్షేపే' (రా). పా. డులిః. డోలయతి జలమితి డులిః (వి).

ఈ 2 ఆడుతాబేటి పేర్లు.

మద్గురస్య ప్రియా శృఙ్గీ-

1. శృఙ్గీ ఈ. స్త్రీ. మద్గురస్య జలాంతర్మకరస్య ప్రియా శృంగీ త్యుచ్యతే. -శృంగీశబ్దము మద్గుర మను మీనుయొక్క పెంటి పేరు. శృణాతీతి శృంగీ. 'శృ హింసాయామ్'. -హింసించునది (గు).

సాదృశ్యా ద్యోగ్యతయా ప్రియా (క్షీ).

ఈ 1 ఆడుమద్గురము పేరు.

దుర్నామా దీర్ఘకోశికా,

1. దుర్నామా ఆ. స్త్రీ. దుష్టం నామ నమస్యాః దుర్నామా. 'ణము ప్రహ్వత్వే శబ్దే చ'. దుష్టమైన నమనము కలిగినది. దు ర్నిందితం నామ అస్యా ఇతి దుర్నామా. -దుష్టమైన నామము కలది (గు).

దుః సంజ్ఞేత్యేకే (క్షీ).

2. దీర్ఘకోశికా ఆ. స్త్రీ. దీర్ఘకోశాతక్యాకారత్వాత్ దీర్ఘకోశికా. - నిడుపు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వీరకాయవంటి దేహము కలది (గు).

దీర్ఘః కోశో యస్యాఃసా దీర్ఘకోశికా. -పొడవైన శరీరము కలది (రా).

ఈ 2 ఏనుగుజలగ పేర్లు.

జలాశయో జలాధారః-

1. జలాశయః అ. పుం. జల మాశేతేఽత్ర జలాశయః. 'శీఙ్ స్వప్నే'. -జలము దీనియం దుండును (గు).

జల మాశయో హృదయ మస్య. -జలమే దీనికి హృదయము కనుక జలాశయము. సామాన్యేనోపక్రమోఽయమ్. తత్ర జలాశయే ష్వమీ విశేషాఃసంగమాంతాఃం - ఇది సామాన్యముగ ప్రారంభించబడినది. ఇటుపై సంగమ శబ్దమువఱకు జలాశయభేదములు (షీ).

2. జలాధారః అ. పుం. జలస్య ఆధారః. -జలమునకు స్థానము (గు).

ఆధ్రియతేఽత్ర ఆధారః. 'ధృఙ్ అవస్థానే'. -ఇందు ధరింపబడును. జలస్య ఆధారః. -జలమున కాధారము (రా).

ఈ 2 నీరుండెడి తావు పేర్లు.

తత్రాగాధజలే హ్రదః. 25

1. హ్రదః అ. పుం. హ్రాదతే కల్లోలైఃహ్రదః. 'హ్రాద అవ్యక్తే శబ్దే'. -కల్లోలములచే అవ్యక్తముగా మ్రోయునది (గు).

ఈ 1 అగాధజలాశయము పేరు.

ఆహావస్తు నిపానం స్యా దుపకూపజలాశయే,

1. ఆహావః అ.పుం. ఆహూయన్తే పశవోఽత్రేత్యాహావః. 'హ్వేఞ్ స్పర్ధాయాం శబ్దే చ'. -దీనియందు పశువులు పిలువబడును (గు).

2. నిపానమ్ అ. న. నియతం పిబంతి జలం పశవోఽత్ర నిపానమ్. 'పా

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పానే' నియతముగా పశువులు దీనియందు పానము చేయును (గు).

ఈ 2 పళ్వాదులు నీరు త్రాగుటకై నూతియొద్ద నుంచబడిన రాతితొట్టి మొదలగువాని పేర్లు.

పుంస్యేవాన్ధుః ప్రహిః కూప ఉదపానం తు పుంసి వా. 26

1. అన్ధుః ఉ. పుం. జనాః అనేన ఆనన్తి త్యందుః. "అన ప్రాణనే' - జనులు దీనిచేత బ్రతుకుదురు (గు).

ఆన్ధయతీ త్యందుః. 'అంధ ధృష్ట్యుపఘాతే'. గ్రుడ్డివానిని చేయునది (క్షీ). అమ్యతే ఇత్యందుః. 'ఆమ గత్యాదౌ'. (రా). కేచిత్తు యత్ర పుంసీత్యుచ్యతే. తత్ర క్వచి ల్లింగాంతర మస్తీతి జ్ఞాపనార్థ మేవకారః. తేన 'కలికా కోరకః పుమాన్' ఇత్యుక్తావపి విచకార కోరకాణీతి మాఘప్రయోగ ఉపపద్యత ఇత్యాహుః (టీ).

2. ప్రహిః అ. పుం. ప్రకృష్టం ప్రీయతే జల మస్మాదితి ప్రహిః. 'హృఞ్ హరణే'. - ప్రకృష్టముగా జలము దీనివలన గ్రహింపబడును. జలం ప్రజహాతి వా. 'ఓ హాక్ త్యాగే' - మిక్కిలి జలము నిచ్చును (గు).

ప్రప్రీయతే ఇతి ప్రహిః (రా).

3. కూపః అ. పుం. కుత్సితాః కోః వా ఆపః అస్మిన్నితి కూపః. -కుత్సితములైన ఉదకములుగాని భూమిసంబంధములైన ఉదకములుగాని దీనియందు కలవు (గు).

కౌతీతి కూపః. 'కు శబ్దే'. కుత్సితాః ఈషద్వా ఆపోఽత్ర. - కలుషితములైన లేదా అల్పములైన జలము లిందు కలవు (రా).

4. ఉదపానమ్ అ. ష్న. ఉదకం పీయతేఽస్మా దుదపానమ్. - ఉదకము దీనివలన పానము చేయబడును. (గు).

ఉదకం పీయతేఽస్మి న్నిత్యుదపానమ్ (క్షీ).

ఈ 4 నూతి పేర్లు.

నేమి స్త్రీకాన్య -

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. నేమిః ఇ. స్త్రీ. నీయతే జల మనయేతి నేమిః. 'ణీఞ్ ప్రాపణే'. — దీనిచేత జలము పొందించబడును (గు).

నయంత్యనయా జలం నేమిః. — దీనిచే జలమును పొందుదురు (రా). నీయతే జలఘటోఽనేనేతి నేమిః.. దీనిచే జలపాత్రము పైకి లాగబడును (వి).

2. త్రికా ఆ. స్త్రీ. త్రయః అవయవాః అస్య త్రికా..మూడవయవములు కలది. త్రికాశబ్దసాహచర్యమువలన నేమిశబ్దము స్త్రీలింగము (గు).

తిస్రః అస్రయః అస్యాః. - మూడంచులు కలది (రా).

ఈ 2 నూతియందు నీళ్లత్తుటకు సమీపమున నుంచిన రాట్నము, ఏతము మొదలైన దారుయంత్రము పేళ్లు.

పీనాహో ముఖబంధన మస్య యత్,

1. పీనాహః అ. పుం. పినహ్యతే ఇష్టకాభిరితి పీనాహః. 'ణహ బంధనే'. -ఇటికెలు మొదలైన వానిచేత కట్టబడినది (గు).

కూపస్యోర్ధ్వే ఇష్టకాభి ర్వినహ్యతే పీనాహో నాందీపట్టాఖ్యః (క్షీ).

ఈ 1 హంసపాది మొదలగు నూతి వాయికట్టు పేరు.

పుష్కరిణ్యాం తు ఖాతం స్యాత్ -

1. పుష్కరిణీ ఈ. స్త్రీ. పుష్కరం జలం; తద్యోగాత్ పుష్కరిణీ. - పుష్కరమనగా జలము. అది కలిగినది (గు).

పుష్కరాణి సంత్యస్యామితి పుష్కరిణీ (రా).

2. ఖాతమ్ అ. న. ఖన్యత ఇది ఖాతమ్. 'ఖను అవదారణే'. - త్రవ్వబడునది (గు).

అఖాని ఖాతమ్. 'ఖను అవదారణే' (రా).

ఈ 2 నలుచదరముగా త్రవ్వబడిన బావి పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అఖాతం దేవఖాతకమ్. 27

1. అఖాతమ్ అ. న. న ఖన్యత ఇత్యఖాతమ్. - మనుష్యులచే త్రవ్వ బడనిది (గు).

2. దేవఖాతకమ్ అ. న. దేవైఃఖన్వత ఇతి దేవఖాతమ్. - దేవతలచే త్రవ్వ బడనిది (గు).

ఈ 2 దేవతలచే త్రవ్వబడిన పుణ్యతీర్థముల పేర్లు.

పద్మాకర స్తటాకోఽస్త్రీ -

1. పద్మాకరః అ. పుం. పద్మానా మాకరః పద్మాకరః. - పద్మములకు ఉనికి పట్టు (గు).

2. తటాకః అ. పుం. తటా న్యకతీతి తటాకః. 'అక అగ కుటిలాయాం గతౌ.'- గట్టును కుటిలముగా పొందియుండునది. పా - తడాగః. తడతీతి తడాగః. 'తడ ఆఘాతే'. - గట్టును కొట్టునది (గు).

తడ్యతే తడాగః. తడాక ఇతి కశ్చిత్ (రా).

ఈ 2 తామరలు గల చెరువు పేర్లు.

కాసార స్సరసీ సరః,

1. కాసారః అ. పుం. కాసత ఇతి కాసారః. 'కాస్య శబ్దే'. - ధ్వనియునది. కం జల మాసరత్యత్ర కాసారః. 'సృ గతౌ'. -జలము దీనిని పొందును (గు).

కాస మృచ్ఛతి వా నడ్వలాంబుత్వాత్. 'ఋ గతౌ'. - వికాసమును పొందు నది (షీ). ఈషత్ సారోఽస్య.- కొంచెము జలము కలది (రా). 'కాసనం కుత్సన మియ ర్తీతి వా.- నిందను పొందునది (వి).

2. సరసీ ఈ. స్త్రీ. } సరతి ప్రవహతీతి సరః, సరసీ చ.
3. సరః స్. న. } 'సృ గతౌ'. - ప్రవహించునది సరస్సు, సరసియును(గు)

స్రియతే ఇతి సరః. -ప్రవహించునది. మహత్ సరః. గౌరాదిత్వాత్ ఙీష్.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

-పెద్దసరస్సు సరసి (రా).

ఈ 3 కొలను పేర్లు. పద్మాకరాదులు ర్ ను ఏకార్థకములని కొందరు.

వేశన్తః పల్వలం చాల్పసరః -

1. వేశన్తః అ. పుం. విశన్తి మహిషాదయః అత్ర వేశన్తః. 'విశ ప్రవేశనే'. - మహిషాదులు దీనియందు ప్రవేశించును (గు).

2. పల్వలమ్ అ. న. పలన్తి మహిషాదయోఽత్ర పల్వలమ్. 'పల గతౌ'. — మహిషాదులు దీనియందు చరించును (గు).

3. అల్పసరః స్. న. అల్పం చ తత్ సరశ్చ అల్పసరః. - అల్పమైన సరస్సు (గు).

ఈ 3 చిన్న సరస్సు పేర్లు.

వాపీ తు దీర్ఘికా. 28

1. వాపీ ఈ. స్త్రీ. ఉప్యన్తే పద్మాదయః అత్ర వాపీ. 'టు వప్ బీజసంతానే'. — పద్మాదులు దీనియందు మొలవబెట్టబడును. వారి పీయతే వాఽత్ర. 'పా పానే' దీనియందు జలము పానము చేయబడును (గు).

2. దీర్ఘికా ఆ. స్త్రీ. దీర్ఘైవ దీర్ఘికా - దీర్ఘమైనది (గు).

ఈ 2 నడబావి పేర్లు.

ఖేయం తు పరిఖా —

1. ఖేయమ్ అ. న. ఖన్యతే 'ఖను అవదారణే.. - త్రవ్వబడునది (గు).

2. పరిఖా ఆ. స్త్రీ. పరితః ఖన్యత ఇతి పరిఖా.-అంతట త్రవ్వబడునది (గు).

ఈ 2 అగడ్త పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అధార స్వమ్బసాం యత్ర ధారణమ్,

1. ఆధారః అ. పుం. ఆధ్రియతే జలమత్ర ఆధారః. 'ధృ ధారణే'. - జలము దీనియందు ధరించబడును (గు).

ఈ 1 కట్ట గట్టి నీరు నిలిపియున్న మడుగు పేరు.

స్యా దాలవాల మావాల మావాపః -

1. ఆలవాలమ్ అ. న. ఆలూయతే ఖన్యత ఇత్యాలవాలమ్. 'లూఞ్ చేదనే'. - త్ర వ్వబడునది (గు).

వృక్షసేకార్థం తలే ద్రవతోఽమ్బుసః స్థానమ్. యదాహుః - 'ఆలవాలం విదు ర్ధీరా ధారణం ద్రవతోఽమ్బుసః'. మునిశ్చ-'అపాం ధారణ మాధార స్తదల్పం చాలవాలకమ్'.-చెట్లను తడుపుటకు పారుచున్న జలమును నిలుపుచోటు. (క్షీ). ఆసమంతాత్ జలస్య లవమ్ ఆలాతి.. లా ఆదానే'. లవ మాలాతీతి లవాలః. తద్భిన్నమ్ ఆలవాలః హ్రస్వాదిః ఇత్యన్యే. - అన్నివైపులనుండియు కొంచెము నీటిని తెచ్చునది (రా).

2. ఆవాలమ్ అ. న. ఆవలతే జలమత్రే త్యావాలమ్. 'వల సంచలనే.' - ఉదకము దీనిముందు కొంచెము కదలుచుండును (గు).

ఆవలతే బహిర్నిర్గమా దంభోఽత్రావాలమ్ (క్షీ). ఆవలతేఽమ్భోఽనేన. 'వల సంవరణే' (రా).- దీనిచే నీరు చుట్టు తిరుగును. ఆ ఈషత్ వాలాః వృక్షాః అత్ర వా. - చిన్న మొక్క లిందు కలవు (రా).

3. ఆవాపః అ. పుం. ఆసమంతా దుప్యతే న్యస్యతే జలమత్ర ఆవాపః. 'టువప్ బీజసంతానే'.-దీనియందు నీళ్లు ఆంతటను నిలువబడును (గు).

ఆపప న్తి జలమత్ర. - ఇచ్చట నీటిని నిలుపుదురు (రా).

ఈ 3 చెట్టుపాది పేర్లు.

అథ నదీ సరిత్. 29

తరఙ్గిణీ శైవలినీ తటినీ హ్రాదినీ ధునీ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

స్రోతస్వినీ ద్వీపవతీ స్రవన్తీ. నిమ్నగావగా 30
[కూలఙ్కషా నిర్ఝరిణీ రోధోవత్రా సరస్వతీ] (1)

1. నదీ ఈ. స్త్రీ. నదతీతి నదీ, 'ఇద అవ్యక్తే శబ్దే'. - మ్రోయునది (గు).

2. సరిత్ త్. స్త్రీ. సరతీతి సరిత్. 'సృ గతౌ'. -ప్రవహించునది (గు).

3. తరఙ్గిణీ ఈ, స్త్రీ. తరంగాః అస్యాం సంతీతి తరంగిణీ. . అలలు కలిగినది (గు).

4. శైవలినీ ఈ. స్త్రీ. శైవల మస్యా అస్తీతి శైవలినీ. -నాచుకలది (గు).

5. తటినీ ఈ. స్త్రీ. తట మస్యా అస్తీతి తటినీ. - దరులు కలిగినది (గు).

6. హ్రాదినీ ఈ. స్త్రీ. హ్రాదః అవ్యక్తశబ్దః అస్యా మస్తీతి హ్రాదినీ. — అవ్యక్త శబ్దము కలిగినది (గు).

హ్రాదః అస్త్యస్యాః. హృదినీ త్యేకే (క్షీ). హ్రాదతే ఇతి హ్రాదినీ (టీ).

7. ధునీ ఈ. స్త్రీ. ధునోతి వాతేన ధునీ. 'ధూఞ్ కంపనే' - వాయువుచేత కంపించునది (గు).

ధునోతి వేతసాదీన్.- ప్రబ్బలి మున్నగువానిని కంపింపజేయునది (రా). ధునోతి పాపమితి ధునీ. - పాపమును పోగొట్టునది (వి).

8. స్రోతస్వినీ ఈ. స్త్రీ. స్రోతః అస్యా అస్తీతి స్రోతస్వినీ. - తనంతట ప్రవహించునది (గు).

9. ద్వీపవతీ ఈ. స్త్రీ. ద్వీపాః అస్యాం సంతీతి ద్వీపవతీ. -ద్వీపములు కలిగినది (గు).

10. స్రవన్తీ ఈ. స్త్రీ. గిరిభ్యః స్రవతీతి స్రవన్తీ. 'స్రు స్రవణే'. -పర్వతము వలన స్రవించునది (గు).

11. నిమ్నగా ఆ. స్త్రీ. నిమ్నం గచ్ఛతీతి నిమ్నగా. 'గమ్ఌ గతౌ - పల్లమును గూర్చి పోవునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

12 ఆపగా ఆ. స్త్రీ. ఆపాం సమూహః ఆపమ్. తేన గచ్ఛతీతి ఆపగా. -ఉదక సమూహము ఆపము. దానిచేత పోవునది (గు).

ఆ ఆపగచ్ఛతి. ఆప్సంబంధినా వేగేన ఆద్భిశ్చ గచ్ఛతి వా. -జలసంబంధ మగు వేగముచే లేదా జలములచే పోవునది (క్షీ).

ఈ 12 నదికి పేర్లు.

గఙ్గా విష్ణుపదీ జహ్నుతనయా సురనిమ్నగా,
భాగీరథీ త్రిపథగా త్రిస్రోతా భీష్మసూరపి. 31

1. గఙ్గా ఆ. స్త్రీ. హరిచరణాత్ గాం భూమిం గతా గంగా. 'గమ్ఌ గతౌ'. -హరిపాదము వలన భూమిని పొందినది. హరోత్తమాంగాత్ భూమిం గతా గంగా. - హరశిరస్సువలన భూమిని పొందినది (గు).

గాం గాతే గచ్ఛతీతి గంగా. ఆగం గచ్ఛతి వా. - భూమిని లేక పర్వత మును గూర్చి పోవునది (క్షీ).

2. విష్ణుపదీ ఈ. స్త్రీ. విష్ణుపదోద్భవా విష్ణుపదీ. - విష్ణుపాదమున పుట్టినది (గు).

విష్ణుపదాద్భోత్థా విష్ణుపదీ (క్షీ). విష్ణుః పదం స్థానం యస్యాః. -విష్ణువు స్థాన ముగా కలది. విష్ణుపదాత్ సంభూతత్వాద్వా.-విష్ణువు పాదమునుండి పుట్టినది (గు).

3. జహ్నుతనయా ఆ. స్త్రీ. జహ్నోః తనయా జాహ్నవీ. -జహ్నుమహా మునియొక్క చెవియందు పుట్టినది (గు).

4. సురనిమ్నగా ఆ. స్త్రీ. సురాణాం నిమ్నగా. -సురలయొక్క నది (గు).

5 భాగీరథీ ఈ. స్త్రీ. భగీరథేన రాజ్ఞా భూలోక మవతారితా ఇతి భాగీరథీ. - భగీరథుడను రాజుచేత భూలోకమునకు తేబడినది (గు).

భగీరథస్యేయం భాగీరథీ. - భగీరథసంబంధమైనది (రా). భగీరథా దవతారితా. - భగీరథునివలన భూమికి తేబడినది (క్షీ).

6. త్రిపథగా ఆ. స్త్రీ. స్వర్గమర్త్యపాతాలమార్గేషు త్రిషు గచ్ఛతీతి త్రిపథగా.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'గమ్ఌ గతౌ.' - స్వర్గమర్త్యపాతాళమార్గములందు మూటియందును పోవునది (గు).

త్రయాణాం పథాం సమాహారః త్రిపథమ్. తేన గచ్ఛతి (రా).

7. త్రిస్రోతాః స్. స్త్రీ. త్రీణి స్రోతాంసి యస్యాః త్రిస్రోతాః. -మూడు ప్రవాహములు కలది (గు).

8. భీష్మసూః ఊ. స్త్రీ. భీష్మం సూతే ఇతి భీష్మసూః. 'షూఙ్ ప్రాణిప్రసవే'. -భీష్ముని కన్నది (గు).

ఈ 8 గంగానది పేర్లు.

కాలిన్దీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్వసా,

1 కాలిన్దీ ఈ. స్త్రీ. కలిందపర్వతాజ్జాతా కాలిందీ. - కళిందపర్వతమువలన పుట్టినది (గు).

కలిందస్యేయమ్ (రా).

2. సూర్యతనయా ఆ. స్త్రీ. సూర్యస్య తనయా. -సూర్యుని కూతురు (గు)-

3. యమునా ఆ. స్త్రీ. యమేన సహజాతా. యమునితో కూడ పుట్టినది (గు).

యచ్ఛతీతి యమునా. "యమ ఉపరమే" (రా). యమేన సహజా యమునా యమీ చ.యమునితో కలిసి పుట్టినది. యమి అనియు పేరు (క్షీ).

4. శమనస్వసా ఋు. స్త్రీ. శమనస్య స్వసా. -యముని చెల్లెలు (గు).

ఈ 4 యమునానది పేర్లు.

రేవా తు నర్మదా సోమోద్భవా మేఖలకన్యకా. 32

1 రేవా. ఆ. స్త్రీ. రేవతే రేవా. 'రేవృ ప్లవగతౌ'.- దాటులతో పోవునది(గు).

2. నర్మదా ఆ. స్త్రీ. నర్మ కేళిం దదాతీతి నర్మదా. 'డు దాఞ్ దానే'. -నర్మ మనగా క్రీడ. దాని నిచ్చునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నర్మార్థం సోమవంశ్యేన పురూరవసాఽవతారితా. -విలాసార్థమై చంద్ర వంశ్యుడగు పురూరవునిచే తీసుకొని రాబడినది (క్షీ).

3. సోమోద్భవా ఆ. స్త్రీ. సోమవంశజేన పురూరవసా భువం ప్రత్యవతారితా సోమోద్భవా. - సోమవంశమున పుట్టిన పురూరవు డను రాజుచేత భూమికి తేబడినది (గు).

సోమ అమృత ముద్భవత్యస్యాః. స్వర్గప్రదత్వాత్. -స్వర్గప్రదము కనుక సోమము (అమృతము) దీనివలన లభించును. సోమాత్ రుద్రాత్ భవతి. -సోము డనగా రుద్రుడు. ఆయనవలన పుట్టినది (రా).

4. మేఖలకన్యకా ఆ. స్త్రీ. మేఖలపర్వతప్రభవత్వాత్ మేఖలకన్యకా. -మేఖల పర్వతమున పుట్టుటవలన మేఖలకన్యక (గు).

పా. మేకలకన్యకా. మేకలోఽద్రిః ప్రభవోఽస్యాః (క్షీ). మేకలస్య ఋషే రద్రేర్వా కన్యకా. -మేకలు డను ఋషికి లేదా పర్వతమునకు కూతురు (రా).

ఈ 4 నర్మదానది పేర్లు.

కరతోయా సదానీరా-

1. కరతోయా ఆ. స్త్రీ. ఈశ్వరకరతోయా జ్ఞాతా కరతోయా. -ఈశ్వరుని హస్తమువలన పుట్టినది (గు).

గౌరీవివాహే హస్తాత్ ప్రదానతోయా జ్ఞాతా. - గౌరీవివాహసందర్భమున శివునికి కన్యాదానముచేసిన జలముగా చేతినుండి వెలువడినది (క్షీ). కరస్య తోయం కరతోయమ్. తదస్యాస్తి (రా).

2. సదానీరా. ఆ. స్త్రీ. సదా నీర మస్యాస్తీతి సదానీరా. -ఎల్లప్పుడు జలము దీనియందు కలదు (గు).

ఈ 2 గౌరీవివాహకాలమున ధారపోయునవు డీశ్వరుని హస్తమువలన పుట్టిన నది పేర్లు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

బాహుదా సైతవాహినీ,

1. బాహుదా ఆ. స్త్రీ. లిఖితనామ్నుః ఋషేః ఛిన్నబాహోః బాహుదానాత్ బాహుదా. -లిఖితు డను ఋషి శంఖు డను ఋషి యాశ్రమమునందు అతడు లేనపుడు ఫలములను భక్షించిన యపరాధముకొఱకు ఆతని యాజ్ఞవలన ప్రద్యుమ్ను డను రాజుచేత చేతులు కోయించుకొని తనయందు స్నానముచేయగా, ఆ లిఖితఋషికి బాహువుల నిచ్చినది కనుక బాహుద. బహుదేన కార్తవీర్యార్జునేన అవతారితా బాహుదా, -బహుప్రదుడైన కార్తవీర్యార్జునునిచే భూమికి తేబడినది (గు).

బాహుభి ర్ధీయతే తీర్యతే బాహుదా. - బాహువులచే దాటబడునది (షీ). బాహుబలం దదాతీతి బాహుదా. -బాహుబలము నిచ్చునది (వి).

2. సైతవాహినీ. ఈ. స్త్రీ. సిత మంబు వహతీతి సితవాహినీ. సితవాహిన్యేవ సైతవాహినీ. -తెల్లని జలమును వహించునది సైతవాహిని (గు).

సితాని వాహనాని యస్యార్జునస్య స సితవాహనః. తస్యేయం సైతవాహినీ. -తెల్లని వాహనములు కల కార్తవీర్యార్జునునికి సంబంధించినది (రా).

ఈ 2 బాహుదానది పేర్లు.

శతద్రుస్తు శితద్రుః స్యాత్-

1. శతద్రుః ఉ. స్త్రీ. పుత్రశోకార్తం కంతే శిలాం బద్ధ్వా ప్రవిష్టం వసిష్ఠం దృష్ట్వా శతధా ద్రుతా శతద్రుః. -పుత్రశోకదుఃఖితుడై కంఠమున రాయి కట్టుకొని తనయందు దుమికిన వసిష్ఠుని చూచి నూరు పాయలుగా ప్రవహించినది (గు).

శతధా ద్రవతీతి శతద్రుః. 'ద్రు గతౌ' (రా).

2. శితద్రుః ఉ. స్త్రీ. శితం తీక్ష్ణం ద్రుతా శితద్రుః. 'ద్రు గతౌ'. -తీవ్రముగా ప్రవహించునది (గు).

శు పూజిత మాశు వా తుదతి శుతుద్రిః. ఏతదబుధ్యమానాః శితద్రుః,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సితద్రుర్వే త్యాహుః. ఇమం మే గంగే యమునే సరస్వతి శుతుద్రీతి హి శ్రుతిః (క్షీ).

ఈ 2 వసిష్ఠునికి వెరచి నూరుపాయలై ప్రవహించిన నది పేర్లు.

విపాశా తు విపాట్ స్త్రియామ్. 33

1. విపాశా ఆ. స్త్రీ. } పుత్రశోకాత్ పాశై ర్బద్ధ్వా ప్రవిష్టం వసిష్ఠం పాశా
2. విపాట్ శ్. స్త్రీ. } ద్విమోచితవతీ విపాశా, విపాట్ చ. -పుత్రశోకము వలన పాశబద్ధుడై తనయందు ప్రవేశించిన వసిష్ఠుని పాశమువలన విడిపించినది (గు).

పాశం విమోచయతి (రా). విగతాః పాశా యత్ర (వి).

ఈ 2 విపాశానదికి పేర్లు.

శోణో హిరణ్యవాహః స్యాత్-

1. శోణః అ. పుం. శోణతీతి శోణః. 'శోణృ వర్ణగత్యోః'. -ప్రవహించునది. శోణవర్ణత్వాద్వా శోణః. -ఎఱ్ఱని కాంతి కలది (గు).

2. హిరణ్యవాహః అ. పుం. హిరణ్యం వహతీతి హిరణ్యవాహః. - హిరణ్యమును వహించునది (గు).

పా-హిరణ్యబాహుః. హిరణ్యం బాహోవస్య. -హిరణ్యము బాహువునందు కలవాడు (రా). హిరణ్యవికారో బాహుర్యస్య హిరణ్యబాహుః. అత్ర బాహు శబ్దేన తరంగః ఉచ్యతే. హిరణ్మయమైన బాహువు (అనగా తరంగము) కల వాడు (టీ).

ఈ 2 శోణనదము పేర్లు.

కుల్యాల్పా కృత్రిమా సరిత్,

1. కుల్యా. ఆ. స్త్రీ. కోలతి సంస్త్యాయతీతి కుల్యా. 'కుల సంస్త్యానే'. -వ్యాపించునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కృతిమాఽల్పా చ క్షేత్రసేకార్థా కుల్యా. కులే కుటుంబే సాధ్వీ. యదాహుః-"కుల్యాధీనం కులం విద్యా" దిత్యాది. "దాంపత్యం కులమి త్యన్యే హలం వా కుల ముచ్యతే" (క్షీ). కుల్యతే కుల్యా. 'కుల సంఖ్యానే బంధుషు చ' (వి). కులే ప్రాణిగతే కుటుంబే దాంపత్యే వా సాధుః (రా).

ఈ 1 మనుష్యులచేత త్రవ్వబడిన చిన్న కాలువ పేరు.

శరావతీ వేత్రవతీ చన్ద్రిభాగా సరస్వతీ. 34
[గోదావరీ భీమరథీ కృష్ణా వేణీ చ గౌతమీ] (2)
కావేరీ-

1. శరావతీ ఈ. స్త్రీ. శరాఖ్యాః తృణవిశేషాః అస్యామితి శరావతీ. శరమనగా రెల్లు. అది కలిగినది (గు).

2. వేత్రవతీ ఈ. స్త్రీ. వేత్రయోగాత్ వేత్రవతీ. -వెదుళ్ళు ప్రాంతములందు కలది (గు).

వేత్రమస్త్యస్యామ్ (రా). వేత్రాః వేణువలయాః సంత్యస్యామ్ (వి).

3. చన్ద్రిభాగా ఆ. స్త్రీ. చంద్రభాగాభ్యాం శైలాభ్యాం ప్రభవతి చంద్రభాగా. -చంద్రభాగములనెడు రెండు పర్వతములవలన పుట్టినది. చంద్రస్య భాగతో న్యస్తా చంద్రభాగా - చంద్రునియొక్క భాగమున పుట్టినదని కొందరు. పా. చాంద్రభాగా (గు).

చంద్రేణ భాగతో న్యస్తా (క్షీ).

4. సరస్వతీ ఈ. స్త్రీ. సరాం స్యస్యాం సన్తీతి సరస్వతీ. -సరస్సులు దీని యందు కలవు (గు)

సరసి ప్రవహతీతి వా. -సరస్సునందు ప్రవహించును (వి).

5. కావేరీ ఈ. స్త్రీ. కవేరస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కావేరీ. -కవేరుడను రాజు కూతురు (గు).

కవేరస్య జలదేహస్యేయం కావేరీ (క్షీ). కవేరాద్రేర్జాతా. -కవేరగిరినుండి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పుట్టినది (వి). కస్య జలస్య వేరం కవేరమ్. తస్యేయమ్. ఈషద్వేర మస్యా వా (రా).

ఈ 5 ను వేర్వేరు నదుల పేర్లు.

సరితోఽన్యాశ్చ-

అన్యాశ్చ- ఇతరములైన కృష్ణ, వేణి, గోదావరి, సరయువు మొద లైనవియు సరిత్తు లనబడును (గు).

నరిద్విశేషా ఏతే. అన్యాః సరయూ దేవికా గోదావరీ వేణ్యాద్యాః (క్షీ). అన్యాః కౌశికీ, గండకీ, చర్మణ్వతీ గోదావర్యాదయః (రా). అన్యాశ్చ కృష్ణ వేణ్యాదయః సరితః సంతి. గ్రంథకారేణాత్ర గ్రంథవిస్తరభయా న్నోక్తాః (వి).

సంభేద స్సిన్ధుసంగమః,

1. **సంభేదః అ. పుం.** సంభిద్యంతే సంగచ్ఛన్తే నద్యోఽత్ర పరస్పరమితి సంభేదః. 'భిదిర్ విదారణే'. -నదులు పరస్పరము దీనియందు సంగతము లౌను (గు).

సంగమో భిన్న యోః సంభేదో నదీమేలః (క్షీ).

ఈ 1 నదులతో నదులుగాని, నదులు సముద్రముతో గాని కూడుట పేరు.

ద్వయోః ప్రణాలీ పయసః పదవ్యామ్-

1. **ప్రణాలీ ఈ. స్త్రీ.** ప్రణలత్యంభోఽనయా ప్రణాలీ. 'ణల గతౌ'. -దీనిచేత జలము పోవును. ప్రణల్యతే బద్ధ్యత ఇతి ప్రణాలీ. 'ణల బంధనే'. -పాషాణాదుల చేత కట్టబడునది (గు).

ప్రణడత్యంభోఽనయా ప్రణాలీ జలనిర్గమనమార్గో మకరముఖాదిః (క్షీ). ప్రనాల ఇతి వా పాఠః (వి).

గోముఖసూత్రము మొదలైన జలమార్గము పేరు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

త్రిషు తూత్తరౌ. 35

ఉత్తరౌ = ఈ ముందు చెప్పబడు దావిక సారవ శబ్దములు, త్రిషు = మూడు లింగములయందును వర్తించును (గు).

దేవికాయాం సరయ్వాం చ భవే దావికసారవౌ,

1. దావికః అ. త్రి. దేవికాయాం భవః దావికః. దేవికానదియందు పుట్టినది (గు).

2. సారవః అ. త్రి. సరయ్వాం భవః సారవః. - సరయూనదియందు పుట్టినది (గు).

వరుసగా దేవికానదియందును సరయూనదియందును పుట్టిన వస్తువుల పేర్లు.

సౌగన్ధికం తు కహ్లారమ్-

1. సౌగన్ధికమ్ అ. న. సుగన్ధః ప్రయోజన మస్య సౌగంధికమ్. - సుగంధము ప్రయోజనముగా కలిగినది (గు).

2. కహ్లారమ్. అ. న. కే జలే హ్లాదతే కహ్లారమ్. -జలమందు సంతోషించునది (గు).

శారదం శుక్లం చైతత్. -ఇది శరత్కాలమం దుండునది. తెల్లనివర్ణము కలది (షీ). కస్య జలస్య హార ఇవ. -జలమునకు హారము వంటిది (రా).

ఈ 2 ఇంచుక ఎరుపును మిక్కిలి పరిమళమును కలిగియుండు కలువ పేర్లు.

హల్లకం రక్తసంధ్యకమ్- 36

1. హల్లకమ్ అ. న. హ్లాదయతీతి హల్లకమ్. 'హ్లాదీ సుఖే చ'. -సంతోషమును కలిగించునది. హల్లతి భ్రమరో వాఽత్ర హల్లకమ్. 'హల్ల భ్రమణే'. -దీనియందు తుమ్మెద తిరుగును (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

హల్లతి ఘూర్ణతే హల్లకమ్(క్షీ). హలనం హలః. హలం లాతి. 'లా దానే'. (రా).

2. రక్తసంధ్యకమ్. అ. న. సంధ్యావ ద్రక్తం రక్తసంధ్యకమ్. -సంధ్యవలె రక్తవర్ణమైనది రక్తసంధ్యకము. ఇవార్థమునందు కప్రత్యయము (గు).

రక్తాన్ సంధీనకతి; రక్తం సంధ్యేవ వా రక్తసంధ్యకమ్. రక్తోత్పలం చైతత్ (క్షీ).

ఈ 2 చెంగలువ పేర్లు.

స్యా దుత్పలం కువలయం-

1. ఉత్పలమ్. అ. న. ఉత్ ఊర్ధ్వం పలతి గచ్ఛతీ త్యుత్పలమ్. 'పల గతౌ'. -ఊర్ధ్వమును పొందునది (గు).

ఉత్పాల్యతే ఉత్పలతి వా ఉత్పలమ్ (క్షీ).

2. కువలయమ్. అ. న. కౌ వలతే ఇతి కువలయమ్. 'వల సంవరణే'. భూమి యందు చుట్టుకొని యుండునది. కుత్సితో బహిర్వలయః పత్రం సంవేష్టన మత్రేతి వా కువలయమ్. -కుత్సితమైన పత్రవలయము కలిగినది (గు).

కోఃవలయమివ కువలమ్ శోభాకరత్వాత్ (రా). కౌ వలతే ప్రాణితి కువలయమ్. కుత్సితో బహిర్వలయః పత్రవేష్టన మత్రేతి శ్రీభోజః (క్షీ).

ఉత్పలకువలయశబ్దములు సామాన్యముగా నుత్పలవాచకములైనను, విశేషములైన నీలోత్పలాదులయందును వర్తించును. 'కువలయ మిన్దీవరం చ నీలాబ్జం' అని అమరమాలయందును, 'కువలయదళశ్యామోఽప్యంగం దధత్ పరిధూసరమ్' అని మాలతీమాధవమందును నీలోత్పలవాచకముగా ప్రయోగింప బడి యున్నది. ఉత్పలశబ్దము పద్మకుముదములు రెంటియందును వర్తించును. 'అరవిందం మహోత్పలమ్' అని పద్మవాచకముగా ముందు చెప్పబడుచున్నది. కేవలమైన ఉత్పలశబ్దము ఇందీవరాదులను చెప్పినట్లు పద్మమును చెప్పదు. అది యెట్లనిన — ధాన్యశబ్దము సామాన్యముగా సకలధాన్యవాచకమైనను కేవలధాన్య శబ్దము కలమాదులను చెప్పినట్లు ముద్గాదులను చెప్పదు (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 2 సామాన్యముగా కలువ పేర్లు.

ఆథ నీలామ్బుజన్మ చ,

ఇన్దీవరం చ నీలేఽస్మిన్-

1. నీలామ్బుజన్మ న్. న. అంబుని జన్మ అస్యే త్యంబుజన్మ. నీలం చ తత్ అంబుజన్మ నీలాంబుజన్మ. - నీటియందు జన్మము కలిగినది అంబుజన్మము. నీలమైన అంబుజన్మము నీలాంబుజన్మము (గు).

2. ఇన్దీవరమ్. అ. న. ఇన్దతీతి ఇన్దీః లక్ష్మీః. తయా ప్రియత ఇతి ఇన్దీవరమ్. 'వృఙ్ వరణే'. -ఐశ్వర్యయుక్తురాలు కనుక ఇంది యనగా లక్ష్మి. ఆమెచేత వరింపబడినది. ఇంద్రియాణి వృణోతీతి వా ఇందీవరమ్. 'వృఙ్ వరణే'. ఇంద్రియములను సంతోషముచేత కప్పునది (గు).

ఇన్దీః లక్ష్మీః తస్యాః వర మిష్టమ్ (రా).

ఈ 2 నల్లకలువ పేర్లు.

సితే కుముదకైరవే. 37

1. కుముదమ్ అ. న. కౌ మోదత ఇతి కుముదమ్. 'ముద హర్షే'. -భూమి యందు మోదించునది (గు).

2. కైరవమ్ అ. న. కే రౌతీతి కేరవః హంసః. తస్యేదం ప్రియమితి కైరవమ్. - జలమందు పలుకునది కనుక కేరవ మనగా హంస. దానికి ప్రియ మైనది (గు).

ఈ 2 తెల్లకలువ పేర్లు.

శాలూక మేషాం కన్దః స్యాత్-

1. శాలూకమ్ అ. న. శలతే ఇతి శాలూకమ్. 'శల సంవరణే'. -చుట్టుకొని యుండునది (గు).

శాలతే శాలూకమ్ (క్షీ). ఏషాం సౌగంధికాదీనాం కందో మూలమ్. శల్యతే శలతి వా. 'శల చలనసంవరణయోః' (రా).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 1 కలువ మొదలైనవాని దుంప పేరు.

వారిపర్ణీ తు కుమ్భికా,

1. వారిపర్ణీ. ఈ. స్త్రీ. వారిణి పర్ణయోగాత్ వారిపర్ణీ. -జలమందు పర్ణములు కలిగినది. (గు).

వారి పిపర్తి (ఆచ్ఛాదయతి) ఇతి వారిపర్ణీ. -నీటిని కప్పునది (వి).

2. కుమ్భికా ఆ. స్త్రీ. కేన జలేన ఉభ్యత ఇతి కుమ్భికా. 'ఉభ పూరణే'. -జలముచేత పూర్ణమగునది (గు).

కుంభోఽస్త్యస్యాఃకుంభికా (షీ).

ఈ 2 నాచు పేర్లు.

జలనీలీ తు శైవలం శైవలః-

1. జలనీలీ ఈ. స్త్రీ. జలే నీలీవ భాతీతి జలనీలీ. -జలమందు నీలి వలె నుండునది (గు).

జలే నీలీ (వి). జలం నీలయతి. 'నీల వర్ణే'.- నీటిని నల్లబరచునది (రా)

2. శైవాలమ్ అ.న. }
3. శైవలమ్ అ. న. } జలే శేతే శైవాలం శైవలం చ. 'శేఙ్ స్వప్నే'. జలము దుండునది. పా - శేవలమ్ అనియు పాఠము కలదు (గు).

ఈ 3 పాచి పేర్లు

అథ కుముద్వతీ. 38

కుముదిన్యామ్ -

1. కుముద్వతీ ఈ. స్త్రీ. }
2. కుముదినీ ఈ. స్త్రీ. } కుముదా న్యస్యాఃసంతీతి కుముద్వతీ, కుముదినీ చ. - కుముదములు కలది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ 2 కుముదములు కల దేశమునకైనను, సరస్సునకైనను, తెల్లకలువ తీగెకైనను పేర్లు.

నలిన్యాం తు బిసినీ పద్మినీముఖాఃl

1. నళినీ ఈ. స్త్రీ. నలం పద్మ మస్యా మస్తీతి నలినీ. నల మనగా పద్మము. అది కలిగినది. 'నల మబ్జే నలో నలః' ఇతి రుద్రః (గు).

నడాః సంత్యత్ర. డలయో రైక్యమ్. - ఇచ్చట తామరలు కలపు (రా).

2. బిసినీ ఈ. స్త్రీ. బిస మస్యా మస్తీతి బిసినీ. - తామరతూండ్లు కలిగినది (గు).

3. పద్మినీ ఈ. స్త్రీ. పద్మ మస్యా మస్తీతి పద్మినీ. ముఖ మన్నందున కమలినీ, అబ్జినీ, సరోజినీ ఆదిశబ్దములు గ్రహింపబడుచున్నవి.

పద్మములు గల దేశమునకు గాని పద్మసమూహమునకుగాని తామర తీగెకు గాని పేర్లు.

వా పుంసి పద్మం నలిన మరవిందం మహోత్పలమ్, 39
సహస్రపత్రం కమలం శతపత్రం కుశేశయమ్,
పఙ్కేరుహం తామరసం సారసం సరసిరుహమ్. 40
బిస ప్రసూన రాజీవ పుష్కరామ్భోరుహాణి చ.

1. పద్మమ్ అ. ప్న. పద్యతేఽత్ర లక్ష్మీరితి పద్మమ్. 'పద్మృ గతౌ'.- దీనియందు లక్ష్మి పొందబడును. ఇది వికల్పముగ పుంలింగమును కలదు (గు).

2. నలినమ్ అ. న. నల్యతే బధ్యతే చంద్రేణేతి నలినమ్. - చంద్రునిచేత ముకుళరూపమున బంధింపబడినది (గు).

నలాఃసంత్యత్ర. (ఇని). నలతి. 'నల గన్ధే'. - పరిమళించునది (రా).

3. అరవిన్దమ్ అ. న. ఆరాన్ కేసరాన్ విన్దతీతి అరవిన్దమ్. 'విద్ృ లాభే'. - కేసరములను పొందియుండునది (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఆరాన్ రాజీ: విందతి (క్షీ). ఆరం శీఘ్రం లిప్సాం విందతి. - శీఘ్రముగ పొందవలెనను కోరికను పొందును. ఆరాకారాజి పత్రాణి విన్దతి వా. - ఆరములను బోలు రేకులను పొందునది (రా).

4. **మహోత్పలమ్ అ. న.** మహచ్చ తత్ ఉత్పలం చ మహోత్పలమ్.. గొప్ప దైన ఉత్పలము (గు).

5. **సహస్రపత్రమ్ అ. న.** సహస్రం పత్రాణ్యస్య. వేయి రేకులుకలది (గు).

శతసహస్రే బహూపలక్షణమ్ (క్షీ).

6. **కమలమ్ అ. న.** కం జలం అలతి భూషయతీతి కమలమ్. 'అల భూషణాదౌ'. - జలమును భూషించునది. కేవ మల్యతే ధార్యత ఇతి వా. 'మల మల్ల ధారణే'. - జలముచేత ధరింపబడునది (గు).

కామ్యతే ఇతి కమలమ్. 'కము కాంతౌ'. - కోరబడునది (రా).

7. **శతపత్రమ్ అ. న.** శతం పత్రాణ్యస్య. - నూరు రేకులు కలది. సహస్ర పత్ర శతపత్ర శబ్దములు పద్మవిశేషవాచకము లైనను, పద్మత్వసామాన్యము చేత ఏకార్థములు (గు).

8. **కుశేశయమ్ అ. న.** కుశే జలే శేతే ఇతి కుశేశయమ్. 'శీఙ్ స్వప్నే'. - నీళ్ళయం దుండునది (గు).

9. **పఙ్కేరుహమ్ అ. న.** పంకే రోహతీతి పంకేరుహమ్. 'రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే.' - అడుసునందు మొలచునది (గు).

10. **తామరసమ్ అ. న.** తమః ప్రకర్షో రసోఽస్య తామరసమ్. - ప్రకృష్టమైన రసము కలిగినది. తామ్యద్భిః రస్యత ఇతి వా. 'రస ఆస్వాదే'.. బడలిన వారిచే ఆస్వాదింపబడునది. తామరం జలం; తత్ర సస్తి తిష్ఠతీతి తామరసమ్. 'షస స్వప్నే'. - ఉదకమునం దుండునది (గు).

తామః ప్రకర్షో రసోఽస్య. తామః ప్రకర్షస్తారతమ్యవత్. తామ్యద్భిః రస్యతే వా. - పీడితులచే ఆస్వాదింపబడునది (క్షీ). తమ్యతే ఇతి తామమ్.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'తము కాంక్షాయామ్' రస్యతే ఇతి రసమ్. 'రస ఆస్వాదనే'. తామం చ తద్రసం చ.- కోరబడునది ఆస్వాదించబడునదియు (రా).

11. సారసమ్ అ. న. సరసి భవం సారసమ్. - సరస్సున పుట్టినది (గు).

12. నరసీరుహమ్ అ. న. సరస్యాం రోహతీతి సరసీరుహమ్. 'రుహ బీజ జన్మని ప్రాదుర్భావే చ.' - కొలనియందు మొలచునది (గు).

13. బిసప్రసూనమ్ అ. న. బిసస్య ప్రసూనం బిసప్రసూనమ్. - తామర తూడులయొక్క పుష్పము (గు).

14. రాజీవమ్ అ. న. కేసరరాజియోగాత్ రాజీవమ్. - ఆకరులయొక్క పంక్తి కలిగినది (గు).

రాజ్యాః సంత్యస్య రాజీవమ్ (క్షీ).

15. పుష్కరమ్ అ. న. ఖాస్తం పుష్ణాతీతి పుష్కరమ్.'పుష పుష్టౌ'- బడలిన వానిని పోషించునది (గు).

16. అమ్భోరుహమ్ అ. న. అమ్భసి రోహతీ త్యమ్భోరుహమ్. - జలమందు పుట్టునది (గు).

ఈ 16 తామరపువ్వుల పేర్లు.

పుణ్డరీకం సితామ్భోజం -

1. పుణ్డరీకమ్ అ. న. పుణతి మంగళత్వాత్ పుండరీకమ్'పుణ కర్మణి శుభే'.- శుభమును కలిగించును (గు).

పుణ్డయతీతి పుణ్డరీకమ్. 'మడి భూషాయామ్, పుడి చ' - అలంకరిందునది (రా).

2. సితామ్భోజమ్ అ. న. సితం చ ఆంభోజం చ సితాంభోజమ్. - తెల్లనైన తామర (గు).

అథ రక్తసరోరుహే. 41

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

రక్తోత్పలం కోకనదం -

1. రక్తనరోరుహమ్ అ. న. రక్తం చ తత్ సరోరుహం చ రక్తసరోరుహమ్.- ఎర్రనైన తామర(గు).

2. రక్తోత్పలమ్ అ. న. రక్తం చ తత్ ఉత్పలం చ. – ఎర్రతామర (గు).

3. కోకనదమ్ అ. న. కోకా శ్చక్రవాకాఃనదం త్యస్మిన్నితి కోకనదమ్. 'ణద అవ్యక్తే శబ్దే'. - చక్రవాకములు దీనియందు అవ్యక్తముగా కూయును. రక్తాబ్జే రక్తకుముదే బుధైఃకోకనదం స్మృతమ్' ఆనెడు వృద్ధసమ్మతిచేత రక్తసరోరుహము- ఎర్రతామర., రక్తోత్పలము- ఎర్రకలువ. ఈ రెండును కోకనద మనబడునని కొందరు (గు).

కోకాన్ చక్రవాకాన్ నదతి. ఆంతర్భావితణ్యర్థఃః (రా).

ఈ 3 ఎర్రతామర పేర్లు.

నాలో నాలమ్ -

1. నాలఃఅ. పుం. } నల్యతే బధ్యతే పుష్పేణేతి నాలఃః,
2. నాలమ్ అ. న. } నాలం చ. - పుష్పముతో బంధింపబడునది. 'నాలా నాలమ్' అని స్త్రీనపుంసకలింగములుగా కొందరు చెప్పుదురు (గు).

నలతీతి నాలఃః, నాలమ్ చ. 'నల బంధే' - బంధించునది (రా).

అథాఽస్త్రీయామ్,

మృణాలం బిసమ్ –

1. మృణాలమ్ అ. ప్న. మృణ్యతే భక్ష్యత ఇతి మృణాలమ్. 'మృణ హింసాయామ్.' - భక్షింపబడునది (గు).

2. బిసమ్ అ. ప్న. బిస్యంతే ఉత్స్రజ్యంతే భక్షణసమయే తంతవోఽత్ర బిసమ్. 'బిస ఉత్సర్గే'. - భక్షణసమయమున దీనియందు గల తంతువులు విడువబడును (గు).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

బిస్యతే ఉత్కృష్యతే బిసమ్ (క్షీ). బిస్యతీతి బిసమ్. 'బిస ప్రేరణే'. - ప్రేరించునది (రా).

ఈ 2 తామరతూడు పేర్లు.

అబ్జాదికదమ్బే షణ్డ మస్త్రియామ్. 42

1. షణ్డః అ. ప్న. భ్రమరేభ్యో రసం సనోతీతి షణ్డః. 'షణు దానే'. -భ్రమరములకు మకరందము నిచ్చునది. పా - శండ ఇతి తాలవ్యాదిర ప్యస్తి. (గు).

ఈ 1 తామరపూవులు మొదలైనవాని సమూహము పేరు.

కరహాటః శిఫా కన్దః -

1. కరహాటః అ. పుం. కం జలం ఊర్ధ్వస్థిత్యా రహయన్తీతి కరహాః పద్మాః, తా నటతీతి కరహాటః. 'రహ త్యాగే'. 'అట పట గతౌ'. - మీద నుండుటచేత జలమును విడుచునవి కనుక కరహములు పద్మములు. వానిని పొందియుండునది. కరాన్ హస్తాన్ హాటయతి దీపయతి కరహాటః. 'హాట దీప్తౌ'. - హస్తములను ప్రకాశింపజేయునది (గు).

2 శిఫా ఆ. స్త్రీ. శినోతి భువం శిఫా. 'శిఞ్ నిశాతనే' - భూమిని కృశముగా చేయునది (గు).

శినోతి ధారయతి క్ష్మాం శిఫ్తా. - భూమిని చీల్చునది (క్షీ).

3. కన్దః అ. పుం. కందయతి భక్షకాన్ మత్స్యాదీనితి కందః.'కది ఆహ్లాదనే'. తన్ను భక్షించునట్టి మత్స్యాదులను సంతోషపెట్టునది. కొందరు శిఫాకందమని యొకటిగా చెప్పుదురు. శిఫాసహితం కందం శిఫాకందమ్ శిఫ లనగా కొమ్మలు; వానితో కూడిన దుంప (గు).

కన్ద్యతేఽన్విష్యతే వా (క్షీ).

ఈ 3 తామరదుంపల పేర్లు.

కింజల్కః కేసరోఽస్త్రియామ్.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1. కింజల్కఃఅ. పుం. కించి జ్జలతి జడీభవతీతి కింజల్కఃం. - ఇంచుకంత జడమై యుండునది (గు).

2. కేసరఃఅ. ప్లు. కే జలే సరతి కేసరఃం. 'సృ గతౌ'. -జలమం దుండునది. పా - కేశరఃం. 'ఆందోలితకుసుమకేశరే కేశర' ఇతి వాసవదత్తాయామ్. కే శర్యత ఇతి కేశరఃం. 'శృ హింసాయామ్' - కొనయంచు విడిపోవునది (గు).

ఈ 2 ఆకరువు పేర్లు

సంవర్తికా నవదలమ్ -

1. సంవర్తికాఆ. స్త్రీ. సంవర్తయతి వేష్టయతీతి సంవర్తికాం. 'వృతు వర్తనే' - తామరదుద్దును చుట్టి యుండునది (గు).

2. నవదలమ్అ. న. నవోత్పన్నం దలం నవదలమ్. - క్రొత్తగా పుట్టిన రేకు (గు).

పద్మాదీనాం నవోద్భిన్నం దలం శరచ్చంద్రికాఖ్యమ్. - పద్మముల క్రొత్త దలము శరచ్చంద్రికయను పేరుగలది నవదలము (క్షీ).

ఈ 2 లేత తామరరేకు పేర్లు.

బీజకోశో వరాటకఃం. 43

1. బీజకోశఃఅ. పుం. బీజానాం పద్మాషానాం కోశఃం ఆకరఃం బీజకోశఃం. - తామరవిత్తులకు నెలవైనది (గు).

2. వరాటకఃఅ. పుం. వరం శ్రేష్ఠం పద్మ మటతి వరాటకఃం. 'అట వట గతౌ'. - శ్రేష్ఠమును పొందునది. వృణోతి బీజానితి వరాటకఃం. - విత్తులను కప్పునది (గు).

వర మటతి వరాటకఃం కర్ణికేత్యర్థఃం. (క్షీ). వ్రియతే దలైఃం 'వృఞ్ ఆవరణే'. - దళములచే కప్పబడునది (రా).

ఈ 2 తామరపూవులోని దుద్దు పేర్లు.

ఉక్తం స్వర్వ్యోమ దిక్కాల ధీవాక్ప్రభ్రాదినాట్యకమ్,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పాతాలభోగినరకం వారి చైషాం చ సంగతమ్, 44

కాండం నిగమయన్ బుద్ధిసౌకర్యాయ కాండోక్త మనువదతి. స్వర్గాదివారి వర్యంతవర్గేషు స్వర్వ్యోమ దిక్కాల ధీవాక్ఛబ్దాది, ఆదిశబ్దేన రసగంధాది ర్గృహ్యతే. నాట్యకం తత్సంబంధి గీతాదిక ముచ్యతే. పాతాళ భోగి నరక వారి చ ద్వంద్వైకవద్భావః. ఉక్తమిత్యనే నాన్వయః. ఏషాం యత్సంగతం స్వర్గే దేవతాది, దిశి దిగ్గజాది, కాలే ఉపరాగాది, ధీసంగతం విచారాది, వాచి ప్రభృత్యాది, శబ్దే ఉదాత్తాది, నాట్యే ప్రకుంసాది, పాతాళే కుహరాది, భోగిని కంచుకాది. నరకే బాధాది, వారిణి నౌకాపద్మోత్పలాది, ఏతత్సర్వ మస్మిన్ ప్రథమ కాండే ఉక్తమిత్యర్థః.

కాండమును ముగించుచు ఈ కాండమునందు చెప్పబడిన వర్గముల నన్నింటి నొకసారి పేర్కొనుచున్నాడు. స్వః = స్వర్గము, వ్యోమ = ఆకాశము, దిక్ = దిక్కులు, కాల = కాలము, ధీ = బుద్ధి, వాక్ = వాక్కు, శబ్ద = శబ్దము, ఆదిశబ్దముచేత గంధరసాదులు, నాట్యసంబంధిగీతవాద్యాదులు, పాతాళ = పాతాళము, భోగి = సర్పములు, నరకం = నరకము, వారి = జలమును, ఏషాం = ఈ స్వర్గాదులయొక్క, సంగతం = సంబంధ వస్తువులు. ఎట్లనిన - స్వర్గసంగతములైన దేవతాదులును, దిక్సంగతములైన దిగ్గజాదులును, కాలసంగతములైన గ్రహణాదులును, ధీసంగతములైనవిచారాదులును, వాక్సంగతములైన ప్రభృత్యాదులును, శబ్దసంగతములైన ఉదాత్తాదులును, నాట్యసంగతములైన ప్రకుంసాదులును పాతాళసంగతములైన కుహరాదులును, భోగిసంగతములైన కంచుకాదులును, నరకసంగతములైన బాధాదులును, వారిసంగతములైన నౌకాదులును చెప్పబడినవని అర్థము.

Gurukul Kangri Vishwavidyalaya 007382

ఇత్యమరసింహకృతౌ నామలింగానుశాసనే

స్వర్గాది కాండః ప్రథమః సాంగ ఏవ సమర్థితః 45

అమరసింహకృతౌ = అమరసింహుని కృతియగు, నామలింగానుశాసనే = నామలింగానుశాసనమను నీకోశమందు, ఇతి = ఇట్లు, ప్రథమః = మొదటిదగు, స్వర్గాదికాండః = స్వర్గము మొదలగువాని వర్గముల సమూహము, సాంగః ఏవ = సమగ్రముగనే, సమర్థితః నెరవేర్పబడినది.

—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Jn Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar